

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Науково-дослідний центр огієнкознавства

ІВАН ОГІЄНКО

І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Серія історична та філологічна

Випуск XI

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
2015

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ №20173-9973 ПР від 5.07.2013 р.

Постановою Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р. №1-05/3
збірник зараховано до наукових фахових видань України.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 12 від 25 грудня 2014 р.).

Рецензенти:

історичні науки – **О. П. Ресит**, доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України;
філологічні науки – **С. Т. Шабат-Савка**, доктор філологічних наук, доцент.

Головний редактор: **С. А. Копилов**, доктор історичних наук, професор.

Відповідальні редактори: **В. С. Прокопчук**, доктор історичних наук, професор,
Л. М. Марчук, доктор філологічних наук, професор.

Відповідальний секретар: **В. П. Атаманчук**, кандидат філологічних наук, доцент.

Редакційна колегія

історичний напрямок:

Л. В. Баженов, доктор історичних наук, професор;
В. П. Газін, доктор історичних наук, професор;
О. М. Завальнюк, доктор історичних наук, професор;
В. П. Ляхоцький, доктор історичних наук, професор;
В. В. Нечитайло, доктор історичних наук, професор;
В. С. Степанков, доктор історичних наук, професор;
І. І. Тюрменко, доктор історичних наук, професор;
А. Г. Філінюк, доктор історичних наук, професор;

філологічний напрямок:

С. Д. Абрамович, доктор філологічних наук, професор;
О. С. Волковинський, доктор філологічних наук, професор;
О. В. Кеба, доктор філологічних наук, професор;
М. Г. Кудрявцев, доктор філологічних наук, професор;
І. Й. Набитович, доктор філологічних наук, професор;
Г. Й. Насмінчук, кандидат філологічних наук, професор.

I-18 **Іван Огієнко і сучасна наука та освіта** : науковий збірник : серія історична та філологічна / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), В. С. Прокопчук, Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. — Вип. XI. — 392 с.

Збірник містить матеріали, які представляють особистість Івана Огієнка на тлі епохи, висвітлюють різні аспекти його дослідницької й творчої діяльності в громадсько-політичній, науковій (історичній, філологічній, педагогічній напрямки) та духовній сферах. Статті присвячені осмисленню, інтерпретації, дослідженню та розвитку наукових і творчих концепцій Івана Огієнка, їх проєкцій на сучасний освітній простір.

Збірник адресовано науковцям, учителям, студентам, усім, хто цікавиться проблемами української духовності та культури.

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University
Ohienko Research Centre

IVAN OHIENKO
AND MODERN SCIENCE
AND EDUCATION

SCIENTIFIC COLLECTIONS

Historical and Philological Series

Issue XI

Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University
2015

Critics:

Historical Sciences – **O. P. Reent**, Doctor of Historical Sciences, Professor,
Academician of National Academy of Sciences in Ukraine;
Philological Sciences – **S. T. Shabat-Savka**, Doctor of Philological Sciences, Docent.

Chief Editor: **S. A. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences, Professor.
Executive Editors: **V. P. Prokopchuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor,
L. M. Marchuk, Doctor of Philological Sciences, Professor.
Executive Secretary: **V. P. Atamanchuk**, Candidate of Philological Sciences, Docent.

Editorial Board

in History:

L. V. Bazhenov, Doctor of Historical Sciences, Professor;
V. P. Gazin, Doctor of Historical Sciences, Professor;
O. M. Zavalnyuk, Doctor of Historical Sciences, Professor;
V. P. Lyahotskyi, Doctor of Historical Sciences, Professor;
V. V. Nechytailo, Doctor of Historical Sciences, Professor;
V. S. Stepankov, Doctor of Historical Sciences, Professor;
I. I. Tyurmenko, Doctor of Historical Sciences, Professor;
A. G. Filinyuk, Doctor of Historical Sciences, Professor.

in Philology:

S. D. Abramovich, Doctor of Philological Sciences, Professor;
O. S. Volkovynskyi, Doctor of Philological Sciences, Professor;
O. V. Keba, Doctor of Philological Sciences, Professor;
M. G. Kudryavtsev, Doctor of Philological Sciences, Professor;
I. Y. Nabytovych, Doctor of Philological Sciences, Professor;
G. Y. Nasmynchuk, Candidate of Philological Sciences, Professor.

Ivan Ohienko and modern science and education : Scientific Journal :
Historical and Philological Series / [editorial board: S. A. Kopylov (chief
editor), V. P. Prokopchuk, L. M. Marchuk (executive editors). — Kamianets-
Podilsky : Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University,
2015. — Issue. XI. — 392 s.

The collection contains researches that present the personality of Ivan Ohienko
on the background of epoch, highlights different aspects of his political, creative,
scientific (historical, philological, pedagogical) activity. The articles are dedicated
to comprehension, interpretation, research and development of Ivan Ohienko
scientific concepts and their influence on modern educational sphere.

The collection is addressed to scientists, teachers, students, people interested
in the issues of the spirit and culture of Ukraine.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Одинадцятому випуску збірника «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта» передувала знаменна подія – побачив світ творчий проект двох ректорів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (теперішнього і попереднього) Копилова С.А. та Завальнюка О.М.: Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.). Документи. Матеріали. Світлини. Хроніка діяльності / укладачі і автори статті доктори історичних наук, професори С.А. Копилов і О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. – 384 с.

У науково-документальному виданні із серії, присвяченої 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, розміщено документи, матеріали, світлини й перелік переконливих фактів про багатогранну діяльність фундатора й першого ректора цього вищого навчального закладу, міністра народної освіти і головного уповноваженого уряду УНР, визначного громадського діяча, відомого вченого-мовознавця та історика української культури, екстраординарного професора Івана Івановича Огієнка (1882-1972) в царині заснування, юридичного оформлення і подальшого розвитку створеного за його найактивнішої участі державного українського університету в Кам'янці-Подільському.

З урахуванням означеного вибудовувалася структура збірника. XI-й випуск збірника охоплює матеріали, які висвітлюють творчі здобутки Івана Огієнка: гуманітарна діяльність Івана Огієнка в Кам'янці-Подільському (О.М.Завальнюк), його краєзнавчі студії (Л.В. Баженов) документи особового походження митрополита (В.В. Галатир), духовно-педагогічна діяльність Івана Огієнка (Н.В. Гудима, І.О. Кучинська, Р.І. Монастирська, А.С. Попович), Іван Огієнко-мовознавець (Т.П. Бенценко, Т.П. Білоусова, О.В. Галайбіда, О.М. Задорожна, О.А. Копусь, Л.М. Марчук, Т.П. Мельник, Я.М. Чопик, В.О. Юносова), дослідження його художньої творчості (В.П. Біляцька, Н.В. Козачук), шевченкознавчі інтерпретації Івана Огієнка (Т.П. Вільчинська), наукові паралелі Іван Огієнко – Леон Бялковський (С.І. Оліпер).

Важливого значення у збірнику набуває осмислення творчих досягнень Івана Огієнка в проекції на сучасні наукові пошуки (В.Р. Адамський, І.М. Діяконович, Л.М. Ковалець, Л.І. Починок, В.С. Прокопчук, Т.В. Сторчова, Т.Й. Франчук, Н.П. Шеремета, С.А. Шуляк та ін.).

У «Першоджерелах» розміщено документи з Державного архіву Хмельницької області.

Розділ «До історії Огієнківського руху» присвячений огляду знакових подій, зокрема Всеукраїнській міжконфесійній науково-практичній конференції «Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження нації» та присудженню Огієнківської премії 2014 р. (м.Житомир).

XI-й випуск збірника репрезентує подальший розвиток огієнкознавчих досліджень.

*Вікторія Атаманчук,
в.о. керівника науково-дослідного центру огієнкознавства
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка*

ІВАН ОГІЄНКО І СУЧАСНА ГУМАНІТАРНА НАУКА

СЕКЦІЯ «ІСТОРІЯ»

УДК 378.124:2-756(477.43/44)КПДУ(09)(045)

В. Р. Адамський

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКА КОРПОРАЦІЯ БОГОСЛОВСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті проаналізовано доволі непростий процес, пов'язаний із формуванням персонального складу професорсько-викладацької корпорації богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. Закцентовано увагу на тому, що основним джерелом заповнення вакантних посад на кафедрах структурного підрозділу виступали місцеві кадри науково-освітніх діячів та молоді випускники Київської духовної академії. Подано короткі автобіографічні відомості про життєвий шлях та творчі доробки кандидатів на вільні кафедри, а також відгуки відомих у науковому середовищі професорів на їхні праці. Показана особистісна участь і сприяння у вирішенні цієї проблематики Міністра народної освіти УНР, ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету І.І. Огієнка та декана богословського факультету В.О. Біднова.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський державний український університет, професорсько-викладацька корпорація, богословський факультет, кафедра, професор, приват-доцент.

Становлення в добу Української революції 1917-1920 рр. національного за формою організації та внутрішнім змістом наповнення навчального процесу Кам'янець-Подільського державного українського університету супроводжувалося необхідністю оперативного вирішення досить складних питань. Кадрове забезпечення фаховими науковими силами усіх структурних ланок навчального закладу в цьому контексті посідало чи не найвагоміше місце. Особливо це відносилось до богословського факультету, закон про заснування якого гетьман П. Скоропадський затвердив 20 листопада 1918 р. Річ у тім, що в історії освітньої практики Наддніпрянської України це була перша доконана спроба реалізації ідеї підготовки практичних богословів у стінах світської вищої школи.

Справу організації структурного підрозділу ректор навчального закладу І.І. Огієнко доручив виконуючому обов'язки екстраординарного професора по кафедрі історії української церкви В.О. Біднову, який наказом Міністра народної освіти був призначений на посаду ще в серпні 1918 р. [1, с.189]. Василь

Олексійович цілком усвідомлено робив вибір на користь національного університету, оскільки мав можливість вибору. Наприкінці літа 1918 р. його також запрошували до праці в Катеринославський російськомовний університет [2, с.65], одним із фундаторів якого виступала місцева дума, та його кандидатуру розглядала Рада Київської духовної академії під час заміщення вакансії на кафедрі історії України. На засіданні В.О. Біднова представляли позаштатний заслужений ординарний професор В. Завитневич та екстраординарні професори В. Попов і В. Фоминський як «спеціаліста у сфері Південно-західноросійської історії», котрий і після захисту дисертації «не переставав працювати над вивченням української історії, про що свідчать його праці, що вийшли з друку» [3, арк.177зв.].

Призначення В.О. Біднова деканом богословського факультету відбулося 15 січня 1919 р. Згідно резолюції Міністра народної освіти він офіційно вважався на посаді з 1 січня 1919 р. і мав виконувати функціональні обов'язки впродовж наступних трьох років [4, арк.1]. Своїми першочерговими завданнями Василь Олексійович вважав вирішення питань, пов'язаних із адміністративною організацією самого підрозділу та пошук відповідних кадрів задля забезпечення навчально-виховного процесу.

Кадрова проблема була загальною в цей час для усіх ланок навчального закладу. Але її вирішення на богословському факультеті мало свою специфіку, що до певної міри ускладнювало процес. Позаяк факультет засновувався як православний підрозділ, то відповідно адміністрація університету була позбавлена можливості запросити науковців із Львова, як це вона зробила для часткового заповнення вакантних посад на інших факультетах. У Львівському університеті з українців за походженням теологів, як правило, читали греко-католики.

Відтак надія покладалася на інтелектуальні сили, які були присутні в самому Кам'янці-Подільському та сподівалися на допомогу від Київської духовної академії. Про сприяння у вирішенні кадрових проблем ректора університету запевнив ще під час святкування урочистого відкриття навчального закладу доцент М.П. Смирнов [3, арк.67зв.].

Академічна корпорація Київської духовної академії і справді рекомендувала до Кам'янецького університету своїх найкращих представників. Ще наприкінці літа 1918 р. її вихованці подали до Міністерства народної освіти низку заяв з проханням призначити їх на вільні кафедри богословського факультету.

Практичну реалізацію ці документи отримали після того, як 5 січня 1919 р. І.І. Огієнко наказом Директорії УНР був призначений Міністром народної освіти [1, с.189]. Дізнавшись про це, В.О. Біднов писав йому з Катеринослава, куди він тимчасово виїхав в університетських справах: «...сердечно вітаю Вас з такою високою посадою і бажаю нової енергії, нових сил для надзвичайно потрібної задля України освітньої праці! [5, с.308].

Будучи зайнятий важливими державними справами щодо визначення стратегії розвитку різних ланок освітньої системи, Іван Іванович знаходив час, аби приділити увагу вирішенню актуальних питань рідного університету. В контексті опрацювання останніх він уже 10 січня 1919 р. завізував декілька прохань кандидатів на вільні кафедри. Зокрема, на кафедру єврейської мови приват-доцентом призначено викладача Київської духовної семінарії О.В. Прахова з дорученням читати йому обов'язковий курс [6, арк.46]. Олексій Васильович був вихідцем із селянської родини Вологодської губернії. Він народився у 1886 р. Спочатку навчався у Вологодській духовній семінарії, а в 1913 р. закінчив повний курс Петроградської духовної академії зі ступенем кандидата богослов'я. Потому був зарахований професорським стипендіатом на кафедру єврейської

мови. З вересня 1913 р. призначений на посаду викладача латинської мови в Казанське духовне училище. Однак уже 28 жовтня цього ж року його переводять до Київської духовної семінарії викладати грецьку мову. У травні 1915 р. О.В. Прахов подав на розгляд Петроградської духовної академії магістерську працю «Пісня пророка Божого Мойсея (Втор. 32 гл.) Встановлення тексту; витяг смислу; дослідження про походження Пісні та про історію її тлумачення і збереження в Іудейській Синагозі» [6, арк.49]. У листопаді 1917 р. професори академії Рождественський та Петровський представили свої позитивні відгуки про працю, внаслідок чого Радою Петроградської духовної академії вона була рекомендована до друку з подальшим розглядом на здобуття наукового ступеня магістра богослов'я. Однак з огляду на революційний час праця у світ таки не вийшла. Разом з тим, О.В. Прахов зумів опублікувати низку дослідницьких матеріалів у петербурзьких та київських журналах. Так, у вченому часописі ПДА «Христианское чтение» за 1913 р. він розмістив розвідку «Пісня Мойсея (Второз. 32 гл.)», яка стала основою магістерської праці. У київських богословських журналах за авторством О.В. Прахова вийшли «Екзегетична замітка про два місяця в посланнях до коринтян», «Новозаповітні замітки», «Св. Василь Великий як цар, первосвященик та переможець в церковних піснеспівах» та ін. [6, арк.50].

Позитивну резолюцію зафіксував І.І. Огієнко і на заяві професорсько-го стипендіата М.М. Васильківського. Відповідне прохання на ім'я Міністра народної освіти було написано ним ще 27 серпня 1918 р. і містило розгорнуте пояснення його ширих намірів прислужитися справі розвитку науки: «На богословському факультеті знов заснованого Кам'янець-Подільського Університету є кафедра філософії та психології релігій з апологетикою християнства. Маю за честь покійнійше прохати Вас, пане Міністре, проміж іншими кандидатами на цю кафедру зауважити й мене.

Скінчивши весною 1917 р. курс Київської Духовної Академії першим магістрантом свого випуску, я залишився при Академії стипендіатом по кафедрі історії філософії й студював на протязі 1917-1918 акад. року під проводом професора П.П. Кудрявцева. Головна тема моїх вивчень – «Проблема безкінечности», що раніш ще була розроблена мною в кандидатську дисертацію, належить, по моему глибокому переконанню, до ґрунтових ідей релігійно-філософського світогляду; тому, кафедра, якої я шукаю, могла б стати рідною сферою моєї наукової праці, що нині тільки починається.

Рідний син України, я був би радий, оскільки мога зі свого боку взяти на шляху науки участь у певному процесі органічного перетворення безліч багатьох, але маловідомих скарбів народньої духовної стихії в найкращій колекції взагалі культурних вартостей людства» [6, арк.55-55зв.].

Візуючи даний документ, І.І. Огієнко мав можливість ознайомитися з думкою екстраординарного професора Київської духовної академії П.П. Кудрявцева щодо наукових здібностей кандидата. 29 серпня 1918 р. він писав, звертаючись до Івана Івановича: «Рекомендую Вашій увазі Миколу Михайловича Васильківського, котрий під моїм керівництвом писав кандидатську дисертацію на богословсько-філософську тему і на протязі минулого академічного року був професорським стипендіатом при моїй кафедрі (історія філософії), як дуже талановиту молодшу людину, з живою думкою, із нахилом до філософських осмислень питань релігії, – усе це такі дані, які не можна не цінувати в кандидатах на кафедру... Найголовніше – це дуже талановита молода людина» [6, арк.56-57].

Не менш позитивно охарактеризував діяльність професорського стипендіата П.П. Кудрявцев у відгуку, підготовленому на засідання Ради Київської

духовної академії 23 листопада 1918 р. про звіт його роботи за рік: «Я вважав би вельми бажаним в інтересах найбільш досконалої підготовки талановитої молоді людини (М. Васильківського) до наукової праці над філософськими питаннями, залишити його стипендіатом при кафедрі філософії ще на один рік з тим, щоб він провів його, якщо звичайно, на те дозволять мінливі умови нашого теперішнього існування, у Києві. У разі, якщо п. Васильківський і в подальших своїх працях залишиться вірним предмету, обраному ним для кандидатської дисертації, і за своїм змістом і значенням, здібному бути зосередженням філософських досліджень та роздумів, то я вважав би необхідним відрядити його на деякий час у місцевий університет, аби там під компетентним керівництвом (напр., проф. Граве), він міг би проводити свої думки і висновки відносно ідеї безкінечності з боку їх математичної грамотності і закріпити математичний фундамент своїх досліджень» [3, арк.71зв.].

Того ж самого дня, 10 січня 1919 р., І.І. Огієнко завізував також прохання кандидата богослов'я Київської духовної академії Й.Ф. Оксіюка, написане ним ще 29 серпня 1918 р. Воно було достатньо лаконічне, але водночас показове у прояві своїх бажань: «Щиро бажаючи віддати сили свої на користь рідного народу на тій ниві, з якою зв'язує мене моя освіта та особиста вдача, маю за честь ласкаво прохати Вас, Пане Ректоре, мати на увазі мою кандидатуру при обсадженню катедри історії стародавньої Церкви на богословському факультеті Кам'янець-Подільського університету.

До сього вважаю за повинність додати, що з першого ж року згадану науку я можу викладати мовою українською» [6, арк.51].

Із доданої до прохання автобіографії можна дізнатися, що Й.Ф. Оксіюк народився 9 вересня 1894 р. у селянській родині. Нижчу освіту здобув у Холмській духовній школі, а середню – в місцевій духовній семінарії. З 1914 по 1918 р. навчався в Київській духовній академії, де за весь час «лічився першим у списках студентів свого курсу» [6, арк.53]. За чотири роки, крім обов'язкових проповідей, підготував шість т. зв. «семестрових сочиненнів» на теми богословського-філософського, церковно-історичного та історико-літературного характеру. Крім цього, в академічному музеї займався дослідженням українського народного мистецтва в сфері церковної музики та співу.

На II-IV курсах був виборним бібліотекарем студентської бібліотеки при академії, де за останній рік упорядкував бібліотеку т. зв. «українського гуртка» студентів. На четвертому курсі подав кандидатську дисертацію з історії стародавньої латинсько-християнської літератури на тему: «Ausonius D.M., християнський поет IV століття». Оцінюючи дану працю, професор М.М. Скабалланович писав: «В особі автора Авзоній знайшов досконалого робітника, що зумів підійти до вивчення свого предмету з цілком бездоганними засобами і зробити із свого дослідження захоплююче читання...» [6, арк.53 зв.].

Після закінчення академічного курсу Й.Ф. Оксіюк був запрошений до служби в департамент православної Церкви Міністерства ісповідань. Брав безпосередню участь у розробці усіх законопроектів, що проходили по департаменту.

Врешті, 10 січня 1919 р. І.І. Огієнко завізував прохання наглядача Кам'янець-Подільської хлоп'ячої духовної школи магістра теології О.З. Неселовського, подане на ім'я ректора ще 30 жовтня 1918 р., з резолюцією призначення його виконуючим посаду екстраординарного професора по кафедрі історії богослужіння [6, арк.58].

Опанас Захарович був походженням із Поділля, народившись у 1866 р. в м. Брацлаві у сім'ї робітника. Закінчив Подільську духовну семінарію та

Київську духовну академію. Був залишений професорським стипендіатом при академії на кафедрі літургики та церковної археології. З 1914 р. – працював наглядцем Кам'янецької хлоп'ячої духовної школи.

У 1906 р. за працю «Чини хіротоній і хіротесій» Київська духовна академія присудила йому ступінь магістра теології та грошову премію. Його авторству належало також чимало доробків з «літургійного обсягу» [6, арк.59]. Мав досвід роботи в комісії з перекладу на українську мову Євангелія та Молитвослова.

16 січня 1919 р. на ім'я Міністра народної освіти подав заяву професорський стипендіат Київської духовної академії І.А. Любарський з проханням призначити на посаду приват-доцента по кафедрі ново-грецької мови з дорученням читати обов'язковий курс [6, арк.23]. Того ж дня вона була погоджена І.І. Огієнком. На рішення останнього, очевидно, вплинуло декілька факторів. Передусім обізнаність з попереднім життєвим шляхом та практичним досвідом самого Івана Антоновича [6, арк.27-27зв.].

Крім того, на користь І.А. Любарського були підготовлені позитивні рекомендації провідними співробітниками Київської духовної академії. Так, за службеним екстраординарний професор по кафедрі грецької мови протоієрей І. Корольков у відгуку на його наукову діяльність писав: «Іван Антонович Любарський, наскільки це можна судити за час проходження академічного курсу та спеціального інтересу, проявленого ним до занять грецькою мовою, є людиною, яка в повній мірі володіє і знаннями, і відповідними стараннями для занять грецькою мовою. Основна праця п. Любарського, що дала йому право на вчену ступінь, написана на тему, яка є безпосередньо близькою цій кафедрі («Грецька мова Нового Заповіту»). Свої пізнання в грецькій мові п. Любарський виявив і в інших відомих мені працях: «До питання про Новозаповітне словотворення», «Про вимову в грецькій мові», «Фонетика сусідніх приголосних у мові Аристофана». Перша із цих праць стоїть у прямій залежності з основними заняттями Любарського, однією із складних сфер філології, що вимагає індивідуальних нахилів та симпатій, не говорячи вже про загальнофілологічні пізнання, які пізнання і в мові давній, і в мові новій п. Любарським і виявлені» [6, арк.28].

Досить високо фахові здібності І.А. Любарського оцінювали й інші науковці. Рекомендуючи його восени 1918 р. на кафедру грецької мови, той самий І. Корольков, екстраординарний професор протоієрей А. Глаголев та доцент – священик М.П. Смирнов у спільному представленні стверджували: «Студентські заняття Любарського та відмінна ступінь їх успішності відомі Раді академії. Так само відомі і його наполегливість, і, особливо, філологічні здібності та вміння, які Любарський виявив у своїх семестрових творах та студентських рефератах. З 1916 р. Любарський посилено працює в галузі новозаповітної грецької мови. Частина своєї праці по Новозаповітній філології п. Любарський представив у Раду академії в якості кандидатського твору на тему: «Грецька мова в Новому Заповіті». У відгуку на цю працю ми читаємо, між іншим: «Автор володіє великими пізнаннями в грецькій мові», «рівень його знань в грецькій мові перевищує звичайний студентський», «любов його до грецької мови безсумнівна», «з працями з новозаповітної грецької граматики він знайомий до самих пізніших видань»... Любарський володіє знаннями у порівняльному мовознавстві та відмінно знає іноземні мови» [3, арк.178зв.].

Базуючись на цих характеристиках І.А. Любарського, доцент М.П. Смирнов писав І.І. Огієнку, рекомендуючи його до праці в Кам'янець-Подільський університет: «Честь маю просити не відмовити мені в благому дозволі рекомендувати Вашому Превосходительству в якості наставника для теологічного

факультету Кам'янець-Подільського Університету по кафедрі Новозаповітної грецької мови, – магістранта Київської Духовної Академії випуску 1918 р. Івана Антоновича Любарського [6, арк.24-24зв.].

Також у січні 1919 р. І.І. Огієнком був запрошений до викладання у вищій школі на Поділлі штатний ординарний професор Київського державного українського університету архієпископ Олексій [1, с.190-191].

Для тих представників корпорації, хто їхав до праці в Кам'янець-Подільський, були підготовлені офіційні документи, які мали максимально полегшити поїздку до міста над Смотричем. Наприклад, О.В. Прахову департамент вищої школи Міністерства народної освіти 18 січня 1919 р. за підписом В.В. Дуб'янского видав таке посвідчення: «Цим посвідчується, що кандидат богословія ОЛЕКСІЙ ВАСИЛЬОВИЧ ПРАХОВ є призначений приват-доцентом по кафедрі єврейської мови з дорученням читати обов'язковий курс на Богословському факультеті Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету з 1-го січня 1919 року. Тому Міністерство Нар. Освіти ласкаво прохає всі державні та приватні інституції не відмовити в справі щодо полегшення приїзду п. Прахова до Кам'яня-Подільського та придбання книжок і інших видань, які торкуються представленної кафедри» [6, арк.68-68зв.].

Крім того, з метою якнайшвидшої реалізації підписаних документів, Міністр народної освіти розпорядився підготувати спеціальний вагон для переїзду призначених на посади представників корпорації у Кам'янець-Подільський. Подробиці цієї подорожі, серед яких були, зокрема, М.М. Васильківський та І.А. Любарський, досить детально у своїх споминах описав Д. Дорошенко [7, с.415-416].

Й.Ф. Оксіюка викликали з Міністерства ісповідань, коли останнє в силу більшовицького наступу на Київ змушене було евакуюватись до Вінниці [8, арк.6].

19 лютого 1919 р. І.І. Огієнко завізував черговий документ, пов'язаний із поповненням персонального складу богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. Цього дня він призначив приват-доцентом на кафедрі церковної археології Ю.Й. Сіцінського [9, арк.22]. Юхим Йосипович стояв біля витоків реалізації університетського проекту в місті, будучи обраним членом університетської комісії ще в січні 1918 р. 10 вересня він став парохом університетської церкви св. Миколая, а з 5 листопада – за сумісництвом посів посаду помічника бібліотекаря [10, с.299].

Отже, мобілізувавши місцеві наукові сили та скориставшись допомогою Київської духовної академії, І.І. Огієнку разом із В.О. Бідновим вдалося до початку весняного семестру 1918/19 навчального року бодай мінімально заповнити штатний розпис богословського факультету. Слід наголосити, що при вирішенні цього завдання не завжди вдавалося залишатися у визначеному правовому полі. І.І. Огієнко, очевидно, свідомо йшов на певні порушення, але ставлячи за мету залучити до праці талановиту молодь. Так було у випадку із І.А. Любарським, коли останній був призначений на кафедру, яка не передбачалася відповідним законом.

Інша проблема полягала в необхідності оперативного вирішення низки організаційних питань. Оскільки О.З. Неселовський займав посаду наглядача Кам'янець-Подільської хлоп'ячої духовної школи, то для того, аби розпочати виклади в університеті, йому необхідно було отримати відповідний дозвіл від Міністра ісповідань. Належне клопотання з цього приводу було підготовлене В.О. Бідновим і підтримане ректором навчального закладу [8, арк.10].

Інша складність полягала в тому, що не всіх призначених на посади осіб, вдалося вчасно розшукати. До прикладу, на відправлену В.О. Бідновим у сере-

дині лютого 1919 р. телеграму О.В. Прахову за вказаною ним адресою (м. Київ, вул. Трьохсвятительська, номера Познякова) негайно прибути до Кам'яця [8, арк.4], надійшла відповідь, що такий за цією адресою не проживає [8, арк.5].

Та все ж таки, попри певні труднощі, до початку весняного семестру 1918/19 навчального року декану факультету В.О. Біднову вдалося завершити адміністративне оформлення підрозділу та підготувати колектив до проведення навчальних занять. Була сформована рада факультету у кількості 5 членів професорсько-викладацької корпорації, обрано М.М. Васильківського секретарем, М.І. Ясинського – діловодом факультету [6, арк.11].

Восени 1919 р. структурний підрозділ укріпився як в організаційно-матеріальному плані, так і новими фаховими силами. Для нормального функціонування факультету було відведено три аудиторії та окремий кабінет для декана. На облаштування останнього правління університету відпустило майже п'ять тисяч карбованців [8, арк.32]. Загалом В.О. Біднов просив у правління навчального закладу передбачити в кошторисі на 1919/20 навчальний рік для забезпечення потреб факультету 458800 карб. [11, арк.9зв.].

До професорської корпорації підрозділу влилися нові сили. 16 вересня 1919 р. на ім'я ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету надійшла заява від учителя української державної гімназії в с. Жолоби на Поділлі П.В. Табінського. Бажаючи продовжити наукові заняття, що були розпочаті свого часу в Петроградській духовній академії, де він був професорським стипендіатом, заявник просив призначити його на посаду приват-доцента по кафедрі патології на богословському факультеті.

Аргументуючи належний рівень підготовки для зайняття посади, Петро Васильович наводив факт друку низки власних доробків, що з'явилися у 1912 та 1913 рр. на сторінках «Мисионерского Обозрения» та «Церковных ведомостей», а також позитивні відгуки на підготовлену ним кандидатську дисертацію професорів Петроградської духовної академії І.І. Бриль'янова та М.І. Сакарди, опубліковані в «Христіанском чтении» за березень 1916 р. Крім того, ним були підготовлені й інші праці, які з фінансових причин не були надруковані, і лежали в Петрограді, очікуючи слухного часу. Передусім, це дисертаційна праця на здобуття ступеня магістра «Император Костянтин Вел. і його релігійна політика (306-337)», «Свевій, еп. Кесарійський і його церковно-історичні твори», «Лукий Келій Фирміян Лактантій і його Institutiones Divinae» та ін. [12, арк.59-59зв.].

Кандидатуру П.В. Табінського спочатку підтримали на засіданні ради факультету, а 4 жовтня 1919 р. рада професорів університету одноголосно обрала його на кафедру патології з дорученням читати обов'язковий курс [12, арк.62-62зв.]. 15 жовтня 1919 р. Міністр народної освіти своїм наказом затвердив це обрання [4, арк.38-38зв.].

На якісне поповнення структурних підрозділів Кам'янець-Подільського державного українського університету фаховими спеціалістами величезний прихід у місто військових підрозділів УГА. Втім, відчувачою кадровий голод, богословський факультет досить виважено підходив до розгляду кожної кандидатури на заміщення вакантних посад. Коли на розгляд ради факультету надійшла заява від доктора богослов'я Львівського університету В. Лаби з проханням призначити його на одну із вакансій, рада факультету 3 вересня 1919 р. винесла таку постанову: «Одмовити доктору Василю Лабі з огляду на те, що: а) Богословський факультет Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету є православний, а конкурант греко-католик; б) конкурант не зазначає катедри, якої він шукає; в) він не має ніяких друкованих праць; г) нікому з складу професури Богословського факультету не відомий» [8, арк.36-36 зв.].

У жовтні 1919 р. за погодженням із В.О. Бідновим факультет залишив І.А. Любарський. Свою мотивацію такого рішення він виклав у поданому на ім'я ректора навчального закладу проханні: «На богословському факультеті досі я читав курс «Грецької мови Нового Завіту», по якому окремої катедри в штатах Університету не зазначено. Між тим кафедрами, що зазначені в законі про заснування Богословського Факультету, відповідної мійому фаху катедри немає. Отже, залишаючись без катедри, я нахожуся з морального та матеріального боку в дуже скрутному становищі. На Історично-філологічному факультеті є вакансія по кафедрі класичної філології. Маючи прагнення до класичних наук і рахуючи себе в цій ділянці спеціалістом, маю за честь ласкаво прохати Вас, Ваша Високість, зробити розпорядження про відновлення чинності мійого прохання від 5 квітня б. р. під ч. 14 перед Історично-філологічним Факультетом дорученого Вам Університету в справі посідання катедри класичної філології. До цього додаю, що я не відмовляюся від виконання тих обов'язків, які були мені доручені наказом по богословському Факультету [12, арк.83]. Для І.А. Любарського це питання розв'язалося позитивно. 29 листопада 1919 р. рада професорів КПДУУ на підставі рішення ради історико-філологічного факультету обрала Івана Антоновича «за приват-доцента по кафедрі класичної філології з дорученням читати обов'язковий курс» [10, с.250].

Восени 1919 р. певні зміни торкнулися й адміністративного апарату факультету. На початку осіннього семестру М.М. Васильківський зрікся посади секретаря факультету, але за рішенням ради він продовжував виконувати обов'язки до обрання нової особи на цю посаду. Постановою ради професорів богословського факультету від 27 листопада 1919 р. новим секретарем було обрано приват-доцента П.В. Табінського [8, арк.57-57зв.]. Так само за браком вільного часу залишив посаду виконуючий обов'язки діловода священник В. Березовський. 27 жовтня 1919 р. новим діловодом призначили Г. Стельмашевського [8, арк.44-45].

Врешті, наказом Головноуповноваженого уряду УНР від 23 грудня 1919 р. за №39 виконуючий обов'язки екстраординарного професора В.О. Біднов призначався екстраординарним професором Кам'янець-Подільського державного українського університету [13, арк.39].

У такому складі богословський факультет практично завершував навчальний рік. Готуючись до нового академічного року рада професорів КПДУУ у травні 1920 р. оголосила конкурс на заміщення вільних кафедр з усіх наявних структурних ланок. Щодо богословського факультету, то конкурс оголошувався на такі кафедри: «Св. Письма Старого Завіту, Св. Письма Нового завіту, історія стародавнього церковного письменства (християнська аскетика і містика), історії стародавньої церкви, порівнюючого богословія, догматичного богословія та історії догматів, християнської етики, історії російської церкви, історії проповіді (гомілетика), Біблейської історії та історії релігій Сходу, історії розколу та сектантства, історії слов'янських церков, пасторології, церковного права» [14, арк.109]. Наступного місяця ця інформація була розміщена в місцевій пресі [15].

На початку червня 1920 р. рада професорів богословського факультету розглянула заяву О.В. Прахова, в якій він пояснив причини, що зашкодили йому вчасно дістатися до Кам'янца-Подільського: «Призначений до Богословського факультету приват-доцентом на кафедру давньої єврейської мови, я не міг прийти до Кам'янца і приступити до виконання своїх обов'язків через відомі надзвичайні політичні обставини; при першій змозі я поспішив до Кам'янца і хотів би приступити до праці» [16, арк.26].

Якщо дотримуватись суто юридичних приписів, то ст. 513 університетського «Статуту» зобов'язувала приват-доцента, який не викладав лекцій без

поважних причин протягом одного семестру, вважати таким, що склав свої обов'язки. Разом з тим, колективний орган факультету ухвалив вважати вмотивованими причини неявки О.В. Прахова до навчального закладу та вирішив звернутися до Головноуповноваженого уряду УНР І.І. Огієнка затвердити його на посаді приват-доцента з 1 червня 1920 р. 11 червня 1920 р. останній задовольнив це клопотання, затвердивши О.В. Прахова приват-доцентом по кафедрі давньої єврейської мови з правом читати по вільній кафедрі [16, арк.27].

8 червня 1920 р. рада професорів богословського факультету розглянула заяви ординарного професора Київської духовної академії В. Рибінського та екстраординарного професора М.П. Смирнова про їхню згоду прочитати в осінньому семестрі 1920/21 навчального року курс лекцій Святого Письма Старого Заповіту та відповідно Святого Письма Нового Заповіту. Крім того, на цьому ж засіданні рада задовольнила прохання в.о. доцента Київської духовної академії М.Д. Бессарабова про його перевід з Києва до Кам'янець-Подільського на кафедру Святого Письма Нового Заповіту [16, арк.30-30 зв.]. За тиждень, 16 червня 1920 р., І.І. Огієнко затвердив рішення ради професорів [16, арк.31-31зв.].

Однак черговий прихід у місто радянської влади зашкодив повноцінній реалізації цього задуму. Окрім М.Д. Бессарабова ніхто більше не приїхав. Але й останнього не виявилось в списку співробітників Кам'янець-Подільського державного українського університету, який 11 листопада 1920 р. затвердив заступник Міністра народної освіти П.І. Холодний. Склад корпорації богословського факультету відповідно зайнятих посад був таким: «Біднов Василь Олексійович – в.о. екстраординарного професора по кафедрі історії української церкви. Декан богословського факультету. Неселовський Опанас Захарович – в.о. екстраординарного професора по кафедрі історії богослужіння. Васильківський Микола Михайлович – приват-доцент по кафедрі філософії релігії. Оксіюк Йосип Хведорович – приват-доцент по кафедрі історії стародавньої церкви. Прахов Олексій Васильович – приват-доцент по кафедрі давньої єврейської мови. Сіцінський Юхим Йосипович – приват-доцент по кафедрі церковної археології. Настоятель університетської церкви. Голова бібліотечної Комісії. Табінський Петро Васильович – приват-доцент по кафедрі патрології. Секретар Богословського факультету» [17, арк.130зв.].

Таким чином, професорсько-викладацький склад богословського факультету формувався за досить непростих умов становлення структурного підрозділу. Основним джерелом делегування фахових кадрів виступала Київська духовна академія та місцеві науково-навчальні інституції. Це дало змогу за досить короткий період організувати на факультеті навчальний процес. З кожним новим семестром кількість загальноосвітніх та спеціальних дисциплін, які слухали студенти, збільшувалась та вдосконалювалась.

Список використаних джерел:

1. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.) : монографія / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 644 с.
2. Біднов В. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янці-Подільському (уринок із спогадів) / В. Біднов // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – №69-70. – С. 64-74.
3. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф.711, оп.3, спр.3977, 212 арк.
4. Державний архів Хмельницької області (далі Держархів Хмельницької обл.), ф.р.582, оп.1, спр.133, 128 арк.
5. Листування Івана Огієнка (1909-1921) / упоряд. та автор передмови В.Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2014. – 687 с.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України), ф.2582, оп.1, спр.182, 120 арк.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки) / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.
8. Держархів Хмельницької обл., ф.р.582, оп.1, спр.41, 67 арк.
9. ЦДАВО України, ф.2582, оп.1, спр.187, 92 арк.
10. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.
11. Держархів Хмельницької обл., ф.р.582, оп.1, спр.140, 201 арк.
12. ЦДАВО України, ф.2582, оп.1, спр.188, 110 арк.
13. Там само, ф.1131, оп.1, спр.1, 44 арк.
14. Держархів Хмельницької обл., ф.р.582, оп.1, спр.32, 203 арк.
15. Університетське життя // Наш шлях. – 1920. – 19 черв.
16. ЦДАВО України, ф.1131, оп.1, спр.39, 216 арк.
17. Там само, ф.2582, оп.2, спр.21, 163 арк.

Rather difficult process, connected with the formation of personal staff of professors and teachers corporation of the theological faculty of Kamyanets-Podilskyi State Ukrainian University has been analyzed in the article. The attention has been accentuated on the fact that the main source of filling vacant positions at the departments of the structural subdivision was local personnel of scientific-educational figures and young graduates of Kyiv theological Academy. Brief autobiographic information about the path of life and creative works of the candidates for the free departments, as well as the references of the famous among the scientists professors with their works have been offered. Personal participation and assistance in solving these problems by the minister of People's Education of UNR, rector of Kamyanets-Podilskyi State Ukrainian University I.I. Ohiyenko and the dean of the theological faculty V.O. Bidnov has been shown.

Key words: Kamyanets-Podilskyi State Ukrainian University, professors and teachers corporation, theological faculty, department, professor, privat-docent.

Отримано: 11.03.2015 р.

УДК 001(477)(092):908

Л. В. Баженов

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

КИЇВЩИНА, ВОЛИНЬ І ПОДІЛЛЯ В КРАЄЗНАВЧИХ СТУДІЯХ І. І. ОГІЄНКА

У статті аналізуються «київський», «кам'янець-подільський» та «еміграційний» періоди життя і творчості І.І. Огієнка (1882-1972) під кутом зору його внеску у створення краєзнавчих праць з історії Правобережної України і в першу чергу його отчої Брусилівщини, що сьогодні є в складі Житомирської області.

Ключові слова: І.І. Огієнко, Брусилів, краєзнавство, регіональні дослідження, історичний нарис, студії.

Творча спадщина видатного українського вченого, релігійного, політичного і громадського діяча, педагога України та української еміграції ХХ століття Івана Івановича Огієнка (митрополита Іларіона) складає майже 2000 тисячі мо-

нографій, книг та публікацій. З-поміж них суттєве місце належить працям і розвідкам з історичного, мовно-літературного та релігійного краєзнавства. За роки незалежності України краєзнавчий напрям творчості І.І. Огієнка досліджували Л.В. Баженов [1], О.М. Завальнюк [2], М.Ю. Костириця [3], Ю.А. Мицик [4], Г.О. Опанасюк [5], В.С. Прокопчук [6], М.С. Тимошик [7; 8] та ін. У цій статті автор прагне знову повернутися до розгляду місця і значення краєзнавчих студій І.І. Огієнка, присвячених насамперед регіональним дослідженням Правобережної України, які відіграли винятково важливу роль у його творчому житті.

Уродженець містечка Брусилів, Радомисльського повіту Київської губернії, тепер Житомирської області, І.І. Огієнко не тільки закарбував у своїй пам'яті та серці любов до отчого краю на все життя, але з молодих літ пізнавав його історію, фольклор, побут, вірування і став записувати ці знання й публікувати про нього свої перші статті. Ще у 15-річному віці І.І. Огієнко, будучи учнем Київської військово-фельдшерської школи і роботи в Київському шпиталі (1897-1903), у петербурзькому часописі «Сельский вестник» оприлюднив краєзнавчу розвідку «Местечко Брусилів. Как живут крестьяне» [9]. То була перша друкована праця майбутнього вченого-українознавця, яка правдиво розповідала про несправедливо тяжку долю свого народу і краян [7, с.18].

Стаючи на шлях боротьби за українське національне відродження, І.І. Огієнко вступає на філологічний факультет Київського університету та закінчує тут аспірантуру (1903-1912). Ставши студентом і захопившись вивченням та дослідженням української мови, він не полишає краєзнавчих студій, опрацьовує під час канікул у Брусиліві документи архівів місцевих Воскресенської та Вознесенської церков, спогади мешканців містечка, відповідну літературу [3, с.78-81]. 1906 року в газеті «Громадська Думка» опублікував замітку «Містечко Брусилів» під псевдонімом Іван Рулька [10], якою продовжив більш широко дослідження рідного краю. У 1909 р. за матеріалами Брусилівщини оприлюднив у львівському «Науково-літературному віснику» статтю «Як селяни пишуть та читають по-українському» [11], а в 1911 р. – у місцевій повітовій газеті «Радомишлянини» – нарис «Очерки по истории г. Радомысля» [12]. Це дало йому змогу впродовж січня-грудня 1913 р. вмістити понад 20 подач нарисів і розвідок з історії Брусиліва та краю в цьому часописі, а згодом з вирізок цих публікацій упорядкувати в одному примірнику книгу форматом 60x84 1/16 під шкіряною оправою, обсягом 90 пожовтілих цупких аркушів паперу під назвою «Местечко Брусилів и его окрестности. Исторический очерк» [13], яку він передав у 1914 р. науковій бібліотеці Київського університету, де вона зберігається в єдиному примірнику у спецфонді й досі [7, с.25; 8, с.258]. У книзі-склейці або газетних нарисах І.І. Огієнко узагальнив історичні відомості про Брусилів від часу заснування до сучасності з розділами про заснування і надання містечку Магдебурзького права, про Гайдамаччину, Коліївщину, декабристський рух, селянські бунти. Окремо виділені в дослідженні розділи «Цехи в Брусиліві», «Торгівля в Брусиліві», «Ярмарки. Митні збори. Заробітки», «Свреї і Брусилів», «Пожезі в Брусиліві та околицях», вміщено цікаві історичні факти про населені місця на порубіжжі Київщини та Волині: Болячів, Водотії, Дивин, Дубрівка, Карабачин, Ковганівка, Кочерів, Лазаївка, Миронівка, Озеряни, Солов'ївка, Тиснівка, Хомутець та ін.

За обсягом і за рівнем залучення й коментування джерельних матеріалів (томи «Архива Юго-Западной России», літописні збірники, польські «Хроніки» та ін.), за широтою узагальнень цю працю тоді молодого автора можна цілковито віднести до солідного науково-популярного видання. Історичний нарис І.І. Огієнка викликав жвавий інтерес читачького загалу, про що свідчать відгуки, видрукувані на сторінках «Радомишлянина», а також листи, адресовані Огієнкові [8, с.262].

Заохочений підтримкою читачів, І.І. Огієнко у 1914 р. видає краєзнавчі праці російською мовою в «Киевских епархиальных ведомостях» «Брусилівська Св. Воскресінська замкова церква: історичний нарис» [14], в «Летописи Ека-тиринославской Архивной Комиссии» – «Брусилівське церковне братство і його культурно-просвітня діяльність» [15], у польському часописі «Dziennik Kijowski» – «Парафіяльний костел в Брусиліві» [16] і отримати з цих публікацій відбитки (брошури). Ці видання стали свідченням формування І.І. Огієнка як краєзнавця-дослідника, а також його зацікавленість історією релігії і, зокрема, церковним життям на Волині, що стало визначальним у його творчості.

Наступним етапом життя І.І. Огієнка після «київського» настав «кам'янецький» період (1918-1920 рр.), під час якого він виступив фундатором і ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету та одним із лідерів Української революції. Йому вдалося не тільки розбудувати університет, українізувати його, зібрати в ньому наукову і педагогічну еліту України, але й створити наукову творчу атмосферу. І.І. Огієнко практично зіткнувся з проблемами краєзнавства на Поділлі, захопився його історією, етнографією, фольклором, топонімією, місцевими говорами і діалектами. Він відкрив в університеті кафедру історії та мистецтва Поділля, куди запросив викладати відомого поділезнавця Є.І. Сіцінського, сприяв у виданні книг професору університету Д.І. Дорошенку «Про минулі час на Поділлі» (1919), Н. Григорієву «Поділля. Історико-географічний нарис» (1919), як перші україномовні навчальні підручники для рідного вишу та українських шкіл краю, монографію Л. Б'ялковського «Поріччя Мурахви в XV-XVI ст.» (1920) та ін., які стали вагомим внеском в українізацію краєзнавства та регіональних досліджень. І.І. Огієнко став почесним членом Подільського церковного історико-археологічного товариства та підтримував його діяльність, допоміг Є.І. Сіцінському провести археологічні розвідки на Кам'янецьчині із залученням студентів [6, с. 61].

Водночас І.І. Огієнко, як учений, працював над удосконалення перекладу «Біблії» українською мовою, видав у 1918 році славнозвісну книгу «Українська культура» [17], в якій певною мірою використав елементи історії та культури Київщини, Волині та Поділля. За редакцією І.І. Огієнка вийшли в світ три томи «Наукових записок Кам'янець-Подільського державного українського університету», в яких широко відображена місцева краєзнавча тематика. У власному курсі з історії української мови І.І. Огієнко вдало використовував мовні особливості Поділля і Кам'янецьчини [1, с. 88].

15 листопада 1920 року І.І. Огієнко залишив Кам'янець і опинився у складній еміграційній крутоверті на все подальше життя. Саме за кордоном (Польща, Канада) він здобув всевітнє визнання як учений і релігійний діяч, ідеолог та борець за суверенну соборну Українську державу.

І.І. Огієнко й надалі надавав великого значення краєзнавчим розвідкам, присвяченим історії, культурі, книгодрукуванню в рідній Україні, зокрема на Київщині, Волині й Поділлі. Серед ґрунтовних публікацій І.І. Огієнка вирізняються такі релігієзнавчі праці як «Українська Пересопницька Євангелія 1556 року» (Тарнів, 1921, вид. 2. – Варшава, 1928) та «Українська Житомирська Євангелія: Нарис з історії культурного життя старої Волині» (Тарнів, 1922) [18]. Дослідник вказував на точне місце створення цих українських Євангелій на Волині, подав загальну характеристику пам'яток, здійснив традиційний аналіз мови їх тексту, додав церковно-слов'янсько-український словничок, укладений на основі аналізу лексики Житомирського Євангелія. Дослідник відзначив зв'язок між Пересопницьким і Житомирським Євангеліями, висловлюючи думку, що останнє є «не просто відпис Пересопницького Євангелія, а свідома переробка його», тобто не копія, а список [3].

Серцевиною всього Огієнківського книгознавства відзначається ґрунтовне дослідження «Історія Українського друкарства» (Львів, 1925), в якому викладе-но струнку систему фактів, знань і поглядів про історію друкарства у різних ре-гіонах України з використанням кам'янецьких стародруків. Надзвичайно вели-кий краєзнавчий інтерес являє стаття І. Огієнка «Дерманська друкарня: історич-ний нарис з культурного життя давньої Волині» (Варшава, 1925), «Загублений крем'янецький стародрук: «Синод Луцький» 1688 р.» (Варшава, 1931) та ін.

За рубезжем Огієнко здійснює титанічну працю, переклавши українською Біблію. Неперевершений внесок ученого – його «Етимологічно-семантичний словник української мови» в чотирьох томах. Серед багатьох краєзнавчих розві-док з історії України, які створені працелюбцем у 1940-х – у 70-ті рр., заслугову-ють на увагу його поема «Мій рідний краю» (Чикаго, 1948), а також досліджен-ня, присвячені періоду Визвольної війни українського народу XVII ст., зокрема «Політична праця Богдана Хмельницького» (Париж, 1947), «Українська церква за Богдана Хмельницького» (Вінніпег, 1995), «Українська Церква за час Руїни (1657-1687)» (1956), «Українська церква. Нарис з історії української православної церкви» (Вінніпег, 1982) та ін., в яких розглядаються історико-регіональні аспекти, у тому числі визвольних і релігійних подій на Київщині, Волині й Поділлі.

У канадській період життя вченого побачили світ такі фундаментальні пра-ці, як «Словник Шевченківської мови», «Етимологічно-семантичний словник укра-їнської мови» у 4-х томах, «Дохристиянські вірування нашого народу», в яких ві-дображена регіональна специфіка українського народу. Водночас І.І. Огієнко опу-блікував історичні праці «Галицько-Волинська держава» (1952), «Князь Острозький та його культурна праця : історична монографія» (Вінніпег, 1958)» та багато інших.

З 1961 р. І.І. Огієнка було обрано почесним головою Товариства «Волині» та Інституту дослідів Волині, які були зорганізовані вихідцями з Волині у Вінніпезі. Саме цим інституціям вчений заповів виключне право на видання і перевидання всіх своїх творів [1; 3].

Методологічні засади вивчення рідного краю, закладені ще наприкінці XIX – на початку XX ст. в «український» період його життя, І.І. Огієнко з гідністю проніс через терни європейського та канадського періодів життя, зберігаючи лю-бов до рідної землі, до України, віру в її майбутнє. Як заповів звучать сьогодні сло-ва митрополита Іларіона, виголошені ним у далекому Вінніпезі 1947 року: «Немає в людини нічого милішого над свою Батьківщину, над свою рідну землю. Де хто народився, де провів свої безтурботні дитячі роки, до тієї землі прив'язується він усією душею своєю на ціле життя. А хто змушений буває відірватися від своєї рід-ної землі, той мріє завжди про неї, як про святість найбільшу... Рідний народ наш займає свою рідну землю, і цю землю ми зобов'язані любити всією душею й бе-регити її всіма силами. Бо ж рідна земля – це те найкраще й наймиліше, що тільки має окрема людина чи окремих народ. Щастя народів, його добре життя й роз-виток – тільки на рідній землі... Рідна земля – це матінка рідна, що вмє потіши-ти й приголубити нас. От чому ми свою Україну звемо Ненькою» [19, с.12]. Це кредо І.І. Огієнко сповідував усе своє життя, цьому була підпорядкована вся його громадсько-політична і релігійна діяльність та творчість.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що, незважаючи на більш ніж півсто-літню відірваність І.І. Огієнка від рідної домівки, його по праву слід вважати одним із подвижників краєзнавства Волині, Київщини та Поділля XX ст., а його праці про-довжують справу розвою на Батьківщині української національної свідомості, духо-вної культури, наукових досліджень, у тому числі з історичної регіоналістики.

Список використаних джерел:

1. Баженов Л.В. Іван Огієнко і розвиток краєзнавства в Україні / Л.В. Баженов // Огієнківські читання : матеріали наукових круглих столів 1991-1996 років / за ред. А. Колодного, А. Марушкевич, Л. Філіпович. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 86-89.
2. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет в імені / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005.
3. Костриця М.Ю. Іван Огієнко – дослідник Волині / М.Ю. Костриця // Дивокрай: Хмельниччина волинська. – 1995. – №1.
4. Мицик Ю. Болохівський край в архівній спадщині митрополита Іларіона (Огієнко): з нових досліджень / Ю. Мицик, В. Сеньчук // Болохівщина: земля і люди : матер. всеукр. конф. «Велика Волинь» / відп. ред. М.Ю. Костриця. – Хмельницький ; Стара Синява ; Любар, 2000. – Т. 20.
5. Опанасюк Г.О. Гуманістичні ідеї Івана Огієнка в краєзнавстві і педагогіці / Г.О. Опанасюк // Велика Волинь: минуле і сучасне : тези міжнарод. краєзн. конф. – Житомир, 1993. – С. 90-91.
6. Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст. / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 600 с.
7. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка / М.С. Тимошик. – К. : Заповіт, 1997.
8. Тимошик М.С. Повернення із забуття: «Местечко Брусилів і його околиці» Івана Огієнка / М.С. Тимошик // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб.: серія історична та філологічна / [редкол.: О.М. Завальнюк (гол. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ІНУ ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 7. – С. 258-274.
9. Огієнко І. М-ко Брусилів: Як живуть крестьяне / І. Огієнко // Сельский вестник. – СПб., 1897. – Июль.
10. Громадська Думка. – К., 1906. – 20 січ.
11. Літературно-науковий вісник. – Львів, 1909. – Кн. 6.
12. Огієнко І. Очерки по истории г. Радомишля / І. Огієнко // Радомишлянин. – 1911. – №47-59.
13. Огієнко І. «Местечко Брусилів і його околиці. Исторический очерк» / І. Огієнко. – 1914.
14. Огієнко І. Брусилівская Св. Воскресенская замковая церковь: ист. очерк / І.І. Огієнка // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1914. – №14-15; Окремий відбиток (брошура). – К., 1914.
15. Огієнко І. Брусилівское церковное братство и его культурно-просветительская деятельность / І. Огієнко // Летопись Екатеринославской архивной комиссии за 1913 г. – Екатеринослав, 1914. – Кн. 9. Окремий відбиток (брошура). – Екатеринослав, 1914.
16. Ohienko I. Kościół parafialny w Brusilowie / I. Ohienko // Dziennik Kijowski. – 1914. – №5-6.
17. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу: курс, читаний в Українським народнім університеті / І. Огієнко. – К. : Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. – 272 с.; іл.
18. Огієнко І. Українська Житомирська Євангелія. Опис пам'ятки, аналіз мови і словник. Нарис з історії культурного життя старої Волині / І. Огієнко. – Тарнів, 1922.
19. Митрополит Іларіон. Бережимо все своє рідне! / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : Наша культура, 1947.

In the article is analysed «Kyiv», «Kam'ianets'-Podil's'kyi» and «emigrant» periods of life and work of I.I. Ohienko (1882-1972) under the corner of his contribution to creation of regional works on history of Right-bank Ukraine and first of all his native Brusilovshchyny, that today in composition the Zhytomyr area.

Key words: I.I. Ohienko, Brusilov, study of a particular region, regional researches, historical essay, studios.

Отримано: 19.03.2015 р.

П. М. Білецький,

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПЕРШОПРОХІДНИК МАШИНОБУДІВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПОДІЛЛЯ ФРІДРІХ КРАМ

У статті аналізується виробнича і громадська діяльність одного з фундаторів машинобудівної промисловості в Подільській губернії, прусського підприємця Фрідріха Крама. З'ясовано, що підприємницький ризик і залежність від ринку відділяли цього городянина-господарника як власника-підприємця від поняття професії, але зближували з майстром-ремісником, прибуток якого забезпечував йому соціальний статус.

Ключові слова: Фрідріх Крам, Поділля, промисловість, підприємець.

У пореформений період Подільська губернія як «прикордонна територія» привертала неабияку увагу європейських промислових підприємців. Саме вони відіграли вирішальну роль у процесах індустріалізації та урбанізації в країнах Західної і Центрально-Східної Європи і, як зазначав відомий економіст Й. Шумпетер, були джерелом будь-якого капіталістичного розвитку. Творче господарювання підприємців під свою власну і повну відповідальність забезпечувало прискорення структурних зрушень в економіці [1].

Причини економічної міграції іноземних підприємців, основною групою серед яких були городяни-господарники, різні: економічний успіх або невдача власного підприємства на батьківщині, запрошення господарем підприємства або ж представниками центральних і губернських державних органів, бажання спробувати свої сили на чужині по інший бік звичних горизонтів їхнього досвіду, захоплення чимось незвичним на теренах невідомої країни, якою сприймали європейці Російську імперію в середині – другій половині XIX ст.

У статті аналізується виробнича і громадська діяльність одного з фундаторів машинобудівної промисловості в Подільській губернії Фрідріха Адольфовича Крама (1860 – після 1914). Він належав до тих німецьких підприємців, які, намагаючись зрушеннями епохи грюндерства 70-80-х років у новоствореній Німецькій імперії, вирішили освоювати світ на сході континенту. Розширення економічного потенціалу і далекоглядна фінансова політика російського уряду створили на початку 1880-х років нові потужні можливості для розвитку виробництва, в якому були зацікавлені освічені європейські підприємці та городяни-господарники.

Наприкінці 1880-х років Ф. Крам з членами своєї родини (22-річна дружина Амалія і 1-річна донька Олена) прибув до адміністративного центру Поділля, де вирішив продовжити виробничу діяльність, заснувавши підприємство машинобудівного профілю. Зважаючи на чинні міграційні норми в Російській імперії, єдиним способом легалізувати присутність у регіоні для нього було отримання у відділку поліції дозволу на проживання на території краю. Таким дозвільним документом могла бути відмітка в паспорті, або виданий в канцелярії подільського губернатора спеціальний легітиміційний квиток, що, як правило, видавався на 6 місяців. Після закінчення цього строку іноземним гостям для подальшого перебування в Російській імперії треба знову було отримувати дозвіл владних структур. Водночас для проїзду в інший регіон імперії іноземцям видавалися спеціальні квитки із зазначенням терито-

рій, дозволених для проїзду. В цьому документі фіксувалися й особи, які могли подорожувати з власником документа [19].

Наступним кроком на шляху легального заняття виробничою діяльністю в Кам'янці-Подільському було прийняття німецького майстра на роботу до одного з місцевих цехів. У 1888 р., на підставі Ст. 99 Ремісничого статуту і клопотання заявника, Ф. Крама і членів його родини зарахували до складу працівників слюсарного цеху «до закінчення терміну чинності паспорта, виданого йому Подільським губернатором» [14]. У грудні цього ж року він за рішенням Кам'янецького спрощеного ремісничого управління взяв трьох учнів навчатися слюсарної справи. Двоє з них – Густав Кункель та Іван Німець [11] – мали німецьке походження: або вони були мешканцями німецьких колоній, створених в Ольгопільському і Новоушицькому повітах у першій половині – середині XIX ст. [10; 4], або ж приїхали з території однієї із земель Німецької імперії разом із Ф. Крамом і його родиною. Ім'я третього учня – Антон Іванович [12] свідчить, що він був або вихідцем з південнослов'янських областей Австро-Угорщини, або ж підданого Сербії.

Безсумнівно, специфічний етнонаціональний склад учнів, прийнятих Ф. Крамом на навчання, зумовлювався кількома чинниками. По-перше, вони, як і сам майстер, належали до однієї соціальної групи – економічних мігрантів, які вступали в контакт з чужим середовищем, де діяли невідомі їм культурні стереотипи та необхідно було визначитися з новою для себе ідентичністю і сформулювати нові альтернативи. По-друге, своєю групою вони намагалися зберегти внутрішню й зовнішню відданість національним кореням, культурним і релігійним традиціям, а відтак спільними зусиллями освоїти новий простір, сприйняти нову соціальну ієрархію, поважати етнічні і конфесійні лінії розділу й водночас долати їх.

Приналежність городянина-господарника до середнього прошарку, орієнтованого на виробництво й торгівлю, набутий ним досвід ремісничої діяльності, наявність необхідного капіталу дозволили Ф. Краму стати власником одноповерхового кам'яного будинку на Торговій площі. Наприкінці 1880-х років у цьому приміщенні німецький підприємець заснував під свою особисту відповідальність чавуноливарний і механічний завод. Його робітники на токарних металообробних верстатах шліфували і рифлювали вальці для водяних млинів і вітряків, також виготовляли фарфорові вальці, сільськогосподарські землеробські знаряддя [17]. Це дало підстави сучасникам, зокрема упорядникові «Подольського адрес-календаря» (1895) В. Гульдману називати виробництво Ф. Крама Фабрикою землеробських знарядь у Кам'янці-Подільському [9]. На етапі становлення виробництва підприємство виконувало різноманітні роботи слюсарного профілю.

Отже, новостворене промислове підприємство Ф. Крама, на якому використовувалися металообробні токарні верстати, стало першим виробництвом подібного профілю в Кам'янці-Подільському і одним із перших у Подільській губернії. Устаткування для підприємств борошномельної галузі регіону, що виготовлялося на заводі, користувалося в краї великим попитом. Так, наприкінці 1880-х років загальна чисельність млинів у регіоні становила 3236, з яких 1434 належало поміщикам, 1470 – селянам, 124 – різним особам [8]. За вартістю продукції борошномельна галузь у цей період поступалася лише цукропереробним підприємствам. Інша продукція заводу Ф. Крама – сільськогосподарські землеробські знаряддя – наприкінці XIX ст. виготовлялася лише Чавуноливарним заводом в с. Лука Барська Літинського повіту, заводом землеробських знарядь серба Д. Чатича в містечку Соболівка Гайсинського повіту, Чавуноливарним і механічним заводом князя П. Вітгінштейна в с. Браніца Могилівського повіту (закритий у 1882 р.), Механічним і мідноливарним за-

водом німця Ф. Бреєра в містечку Муровані Курилівці Новоушицького повіту [15]. Водночас слюсарні послуги для містян Кам'янця-Подільського і мешканців навколишніх сіл у 1890-х роках надавалися майстернено німецького підприємця Карла Кеслера, що також розміщувалася на Новому плані [5].

Зауважимо, що від часу відкриття власного виробництва, в яке його власник інвестував першій капітал, підприємницький ризик і залежність від ринку відділили городянина-господарника Ф. Крама як власника-підприємця від його професії, але зблизили з майстром-ремісником, прибуток якого забезпечував йому соціальний статус. Саме цим можемо пояснити набір німецьким підприємцем на свій завод (фабрику) в 1898-1899 рр. 6 учнів: С. Царука, М. Мунчака, Ф. Вольського, С. Кушневича, В. Регульського, І. Левицького, про що він інформував ремісничого голову Рачковського. Ф. Крам також сплатив ремісничій управі внесок у сумі 6,6 руб. і передав на її підтримку ще 2 руб. Після завершення трьохрічного навчання власник заводу зобов'язувався сплатити учневі по 50 руб., а також 96 руб. «на харчі» [18]. Отже, система учнівства на Чавуноливарному і механічному заводі Ф. Крама організовувалася за цеховим статутом і обліковувалася в ремісничій документації, а всі його учні були набрані з місцевого населення та представляли головні його етнічні групи – українців і поляків. Це свідчило про поступове освоєння іноземним підприємцем і городянином-господарником нового простору, сприйняття ним нової соціальної ієрархії, повагу до етнічних і конфесійних ліній розділу, вдалу спробу долати їх.

На початку 1900-х років на Чавуноливарному заводі Ф. Крама вже працювало 14 робітників. Підприємство виготовляло різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці й виробляло чи ремонтувало вальці для млинів. Інформація про це підприємство була розміщена в рубриці «Фабрики і заводи» довідкового видання «Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи» (1902) [6]. Напередодні війни на заводі вже працювало 19 осіб, а загальна потужність його двигунів становила 10 кінських сил, вартість виробленої продукції – 9 тис. руб. [3, с.5].

Виробничі успіхи Ф. Крама зумовили зростання авторитету серед громадськості Кам'янця-Подільського й членів лютеранської громади міста й Кам'янецького повіту, що в 1897 р. нараховувала понад 254 осіб (137 – чоловіків і 117 – жінок) [13]. У 1898 р. на його ім'я, як уповноваженого лютеранського товариства, була придбана ділянка землі для спорудження кірхи. За три роки силами громади церкву було збудовано, а її урочисте відкриття відбулося 1901 р. (сьогодні в поновлених стінах кірхи знаходиться дитяча спортивна школа №1, вул. Шевченка, 61 – П.Б.). Лютеранська кірха стала символом готовності представників німецької громади міста та його околиць до інтеграції в багатонаціональне середовище Кам'янця-Подільського.

На початку ХХ ст. Ф. Крам реалізував себе як місцевий політик, але для цього прийняв російське підданство. Під час чергових виборів (1901 р.) до Кам'янець-Подільської міської думи він виборов депутатський мандат і став гласним (виборним депутатом) від міщан адміністративного центру губернії. Зауважимо, що після змін (1892 р.) до Городового положення, запроваджених на практиці лише після нових виборів до міських дум у наступному році, гласним могла стати особа чоловічої статі, яка мешкала в місті не менше року й володіла нерухомістю на суму від 300 до 3000 руб. [7].

Входження Ф. Крама в суспільне життя міста забезпечувало сприяла інтересам місцевих підприємницьких груп, зокрема, виробничників, а також давало можливості неформального впливу на обрання чи переобрання гласни-

ми міської думи інших промисловців та купців. Безперечно, присутність цього виробничника в органах самоврядування була корисна для міста: в деяких випадках він підтримував громадські проекти власними фінансовими дотаціями. Ключовими питаннями роботи Кам'янець-Подільської думи в цей період вважалися міська інфраструктура, транспорт, торгівля й освіта. Так, у серпні 1901 р. міська дума заслухала доповідь міської управи про назву вулиці, що йшла від Нового мосту біля будинку Кам'янець-Подільського відділення Держбанку до Базарного майдану (тепер майдан Відродження), і ухвалила назвати безіменну вулицю за її найсуттєвішою ознакою – Банківською, а її межею визначити вулицю Петербурзьку (тепер Лесі Українки). На одному із засідань у 1910 р. міська дума ухвалила надати земельну ділянку на розі вулиць Транспортної та Петербурзької Подільському церковному історико-археологічному товариству для побудови там нового музейного будинку. При цьому преса педантично публікувала детальні повідомлення про діяльність цього органу та завжди інформувала про випадки, коли засідання думи не відбувалося.

Виборну посаду гласного Ф. Крам зберіг під час виборів до двох наступних дум міста Кам'яця-Подільського в 1906 і 1910 роках. У 1901 р. він також став членом Казенної палати Подільської губернії від платників податків [2]. Підприємець мав власний будинок на вулиці Транспортній (сьогодні – Князів Коріяговичів)[16].

Даних про виробництво Ф. Крама в період першої світової війни й української національної революції 1917-1920 рр. автором не виявлено. Припускаємо, що підприємець і його родина, як російські піддані, не були депортовані в східні губернії Російської імперії на початку Першої світової війни. Імовірно вони покинули Поділля і виїхали до Німеччини на заключному етапі світової війни через складні умови ведення підприємницької діяльності. На початку 1920-х років на виробничій базі Чавуноливарного заводу Ф. Крама розпочав роботу Чавуноливарний, механічний завод, що був у підпорядкуванні Округного лісгоспу. У 1923 р. тут працювало 29 осіб і 3 службовців, а загальна вартість виробленої продукції становила 12,5 тис. руб. [3, с.4-5].

Отже, виробнича й організаційна діяльність у Кам'янці-Подільському наприкінці 1880-х – в перші півтора десятиріччя ХХ ст. економічного мігранта з Німеччини, городянина-господарника, фундатора і власника чавуноливарного заводу Ф. Крама стала свідченням прискореного розгортання економічних процесів у Подільській губернії. Його участь у суспільному житті міста сприяла інтересам виробничників у міській думі.

Список використаних джерел:

1. Schumpeter J.A. *Busnes Cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process* / J.F. Schumpeter. – New York, 1939.
2. Адрес-календарь Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1904. – С. 255.
3. Букштейн Д.И. Промышленные заведения Подолии / Д.И. Букштейн, Л.В. Петров. – Винница, 1925. – 483 с.
4. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А. Воронин. – 1871. – С. 22-23.
5. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – 1897. – Стб. 1618.
6. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – 1902. – Стб. 1350.

7. Городовое положение // Полное собрание законов Российской империи. – 3-е собр. – Т. XII. – №8708. – С. 430-456.
8. Гульдман В.К. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 175-176.
9. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – С. 329.
10. Дизендорф В.Ф. Немецкие населенные пункты в Российской империи. География и население : справочник / В.Ф. Дизендорф. – М., 2006. – С. 80.
11. Книга Каменецкого упрощенного ремесленного управления на записку учеников разных ремесленников на 1889-1894 гг. // Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.1, спр.6, арк.3зв., 4.
12. Книга Каменецкого упрощенного ремесленного управления на записку учеников разных ремесленников на 1889-1894 гг. // Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.1, спр.6, арк.4.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкаго. – СПб., 1904. – Т. XXXII. – С. 274-277.
14. Протоколы заседаний, переписка с Каменец-Подольского городской управой, Подольским губернским правлением // Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.1, спр.2, арк.57.
15. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1884. – Вып. III. – С. 54-55.
16. Филимонов В.В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / В.В. Филимонов. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 77.
17. Циркуляр Подольского губернатора об изменении паспортного устава ремесленных цехов. 1899 // Держархів Хмельницької обл., ф.228, оп.2, спр.21, арк.50.
18. Циркуляр Подольского губернатора об изменении паспортного устава ремесленных цехов. 1899 // Держархів Хмельницької обл., ф.228, оп.2, спр.21, арк.50-51.
19. Циркуляры департамента государственной полиции, указания губернатора уездным исправникам полицмейстерам о борьбе с военным шпионажем // Держархів Хмельницької обл., ф.228, оп.1, спр.666, арк.7, 40.

The article analyzes the social and productive activities of one of the founders of the engineering industry in Podillya, Prussian businessman Frederick Kram. It was found that the business risk and dependence on market separated this citizen and economic manager as owner-businessman from the concept of profession, but brought together with a master craftsman, which gain provided his social status.

Key words: Frederick Kram, Podillya, industry, businessman.

Отримано: 13.03.2015 р.

Ю. І. Блажевич

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

МАЛІ КУЛЬТОВІ СПОРУДИ ПОДІЛЛЯ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР І СУЧАСНІСТЬ

У статті висвітлено питання малих культових споруд – каплиць, каплиць-церков, фігур, хрестів, арок, купалень, пам'ятних знаків Небесної Сотні тощо в їх історичному вимірі і сьогодні на теренах Поділля. Водночас виокремлено такі типи каплиць як придорожні, водосвятні, поховальні, меморіальні та богослужбові, подано їх описи, розміщення та функції. На численних прикладах та фактах показано місце, роль і значення таких сакральних об'єктів у духовному житті мешканців краю.

Особлива увага приділена малим культовим спорудам, збудованим останнім часом на основних шосейних трасах Хмельниччини, зокрема Хмельницький – Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський – Чермерівці – Городок – Ярмолинці, Хмельницький – Летичів, Хмельницький – Старокостянтинів – Шепетівка – Полонне, Хмельницький – Красилів – Теофіполь тощо. Детально висвітлено ситуацію з водосвятними та богослужбевими сакральними спорудами, які розташовані біля цілющих джерел, інших природних феноменів у Деражннському, Летичівському, Дунаєвському, Шепетівському та інших районах краю. Подано матеріал щодо капличок-стацій комплексу «Хресної Дороги», збудованої в Шаргороді Вінницької області. Зазначено, що протягом останнього періоду (2014-2015 рр.) у зв'язку з Революцією Гідності та проведенням АТО на Сході України, на Хмельниччині проєктуються і споруджуються меморіальні пам'ятні знаки, стели, каплиці на честь Небесної Сотні, загиблих воїнів-земляків у зоні АТО.

Ключові слова: християнство, малі культові споруди, каплиці, фігури, хрести, арки, усипальниці, купальні, пам'ятні знаки Небесної Сотні.

Актуальність проблеми не викликає сумнівів, адже сьогодні, в умовах глобальних перемін і реформ в усіх сферах життя українського народу, зокрема й мешканців Поділля, одним із національних пріоритетів є збереження здобутків матеріальної культури наших близьких і далеких предків – батьків, дідів і прадідів. Це насамперед стосується носіїв етнокультурної інформації, яка передається від покоління до покоління у повсякденних речах: одязі, житлі, кулінарії, ремеслах, промислах, хатньому начинні, спорудженні житлових і господарських будівель, у різноманітних культових спорудах.

Серед останніх особливе місце посідають каплиці, хрести, фігури, арки, склепи, стели, пам'ятні і меморіальні знаки тощо, тобто, малі культові або сакральні споруди. Їх описи, малюнки, розміщення та функції знаходимо в працях Д. Антоновича, Ф. Вовка, В. Січинського, Є. Січинського, М. Теодоровича, Д. Щербаківського, М. Моздира, Д. Крвавича, А. Задорожнока, О. Болюка, М. Сидора та інших. Однак, як показало вивчення цього питання, цілісного дослідження щодо історії і сучасного стану вищезазначених об'єктів на Поділлі ще немає. Автор статті намагався започаткувати серію матеріалів, щоб більш ґрунтовно висвітлити цю проблему.

Споруди малої сакральної архітектури, на нашу думку, виразно репрезентують багатовіковий досвід української матеріальної історії, духовну, релігійну й мистецько-творчу самобутність нашого народу, регіонів країни, зокрема й Подільського краю. На жаль, у роки богоборчої влади в ХХ ст. чимало таких споруд, якщо не більшість, були знищені, а ті, що зведені у роки незалежності, своїм образно-архітектурним рішенням не завжди відповідають традиційним засадам

створення таких об'єктів. Звідси логічно випливає думка, що ми назавжди можемо втратити, якщо не будемо досліджувати, особливі форми прояву української матеріальної культури, а також спадкову пам'ять про різні звичаї і традиції нашого народу.

У рамках порушеної проблеми подамо загальну класифікацію усіх тих об'єктів, які, по суті, мають право називатися «малими культовими спорудами». Сюди, на нашу думку, можна віднести такі архітектурні форми, які зведені або зводяться в наш час на узбіччях доріг, перехрест'ях, стежок, на початку і в кінці населених пунктів, у полях, лісах, гаях, над струмками, джерелами, криницями та всяких інших місцях. Основним духовним змістом цих сакралізованих витворів є вираження побожності, символічної віри у всемогутність Господа Бога, вияв потреби в Його покровительстві, подяки за отриману опіку, як знак вшанування різних подій, дат, об'єктів, явищ тощо.

Враховуючи те, що кожна мала культова споруда повинна стояти на шляху людини, бути в неї на очах, бути доступною до неї, ми насамперед беремо для аналізу каплиці. Як твердять науковці, каплиця – один з об'єктів релігійного туризму, у християн – невелика споруда, призначена для культових цілей; однокамерна сакральна будівля без вівтаря. Існували каплиці й у дохристиянські часи в Стародавній Греції, Римі та інших країнах. Каплиці можуть бути розташовані окремо, входить до складу храмового комплексу, або розміщуватись на території певних закладів чи цвинтарів. Каплиці, на нашу думку, можна поділити на придорожні, водосвятні, поховальні, меморіальні та богослужбні [1, с.46].

Одним з різновидів таких споруд є каплиці придорожні. Вони будуються при дорогах, на перехрест'ях, у людних місцях, мають вигляд невеличкого будиночка, храмоподібної споруди з обов'язковою присутністю в ній такого конструктивного елементу, як «дах» чи його імітації. Будівлю каплиці увінчують хрестом. Каплиці можуть бути опалюваними і неопалюваними, закритими і відкритими, одноповерховими і з цокольним поверхом, будуватися з каменю, цегли, дерева, металу або бетону. Висота такої каплиці від підлоги до стелі повинна бути не менше три метри. Зазвичай місткість каплиці коливається від кількох людей до 50 осіб. Все це залежить від місця розташування і їх функцій.

Якщо ж звернутися до історичного минулого нашого краю, то за Є. Сіцинським («Приходы и церкви Подольской епархии») при будівництві нової церкви на старому місці часто споруджували каплицю або ставили хрест із матеріалів старої церкви. До речі, ці матеріали заборонялося використовувати для побутових потреб, лише можна було будувати придорожні або цвинтарні каплиці і каплиці-церкви, а також використовувати дерев'яні частини для приготування проскури. Так, наприклад, у селах Дзялов і Жмеринка Велика, містечку Янів Вінницького повіту на місці престолів церков, які згоріли, побудували каплиці і цвинтарну каплицю відповідно [2, с.229]; у с. Березова Могилівського повіту на місці церкви, яка згоріла, збудували каплицю-церкву [2, с.609]; у селах Давидківці, Терещівці Летичівського повіту – цвинтарні каплиці-церкви [2, с.447,462]; у селах Карачіївці, Колодівка, Субочі – каплиці-церкви-дзвіниці [2, с.768-769, 777] тощо.

На сучасному етапі таких придорожніх каплиць збудовано чимало. Так, на трасі Хмельницький – Кам'янець-Подільський є такі споруди на виїзді з обласного центру біля торгово-сервісного центру «Поділля», у Козацькій долині в Дунаєвському районі, на перевалі при в'їзді на територію Кам'янець-Подільського району, у с. Довжок цього ж району, у селах Кугайівці, Вишнівчик, Закупне Чермеровецького району, церква-каплиця в центрі селища міського типу Чермерівці, у селах Борщівка, Пільний Олексинець Городоцького району, церква-каплиця при в'їзді до Меджибожа Летичівського району, біля цілющо-

го джерела при в'їзді в м. Хмельницький по Вінницькій трасі та в багатьох інших населених пунктах краю [3]. Нещодавно високопреосвященний Антоній, митрополит Хмельницький і Старокостянтинівський, освятив таку каплицю на старому військовому кладовищі в обласному центрі [4, с.2].

Функцію придорожніх каплиць виконують й каплички-стації комплексів «Хресної Дороги», одна з яких збудована останнім часом у Шаргороді Вінницької області. Тут за сприяння обласних та місцевих органів влади та благословення Папи Римського Бенедикта XVI у 2009 р. розпочалося будівництво «Хресної Дороги» довжиною три кілометри з 11 каплицями і фігурами в натуральну величину, а нині тут декілька разів на рік проводяться хресні ходи, до речі, тут часто беруть участь не тільки католики, але й православні віряни [7, с.259-260].

Водосвятні каплички влаштовують над джерелами, криницями, струмками, деколи й водоймами і свердловинами з цілющою водою, найчастіше у вигляді споруд або навсів. Так, за Є. Сіцінським, на Поділлі були відомі такі сакральні архітектурні форми в с. Івча Літинського повіту [2, с.498], у містечку Ладжин Гайсинського повіту [2, с.271], у с. Сокілець Ушицького повіту [2, с.806], в с. Уладівка Вінницького повіту [2, с.210], у с. Криків Кам'янецького повіту [2, с.403] та в багатьох інших населених пунктах.

Водосвятні каплиці активно будуються й тепер. Так, наприклад, у мальовничій долині біля села Слобідка-Шелехівська Деражнянського району здавна було відоме джерело з цілющою водою, куди щорічно 2 серпня, на день пророка Іллі, збирались сотні і тисячі мешканців навколишніх населених пунктів, щоб вшанувати пророка і причаститись цілющою водицею. І за царату, і за часів радянської доби цю криничку не раз засипали землею, а вода постійно знаходила вихід назовні. Лише в роки незалежності при сприянні владики Антонія, керуючого Хмельницької єпархії Української православної церкви та районних владних структур і спонсорів було обгороджено це джерело, збудовано капличку, знову проводяться богослужіння і люди зцілюють свої недуги [4].

Через кілька районів нашої області проходить особлива дорога. Щороку в серпні тисячі прочан долають довгий шлях, щоб потрапити до однієї з найбільших святинь православного світу – Почаївської Лаври. Час від часу люди спляють на відпочинок. Часто для цього обирають місця, які в народі називають святими. Є таке місце на околиці села Курівка Городецького району. З уст в уста, з покоління в покоління люди переказують, що саме тут, де сільська вулиця виходить на широкий шлях, який веде до Почаєва, давним-давно бувала і Мати Божа. А згодом людям, які йшли до Почаєва, саме тут вживався її образ. Щоправда, бачили Марію не всі – лише обрані. Сьогодні жодного свідка цього явища в селі немає. Але люди свято бережуть ті розповіді для дітей та внуків. А старожили, 80-90-літні дідуся та бабусі, пам'ятають своїх батьків та дідів, які були знайомі з обраними. Протягом тривалого часу селяни лише переповідали один одному неймовірні події. Потроху виникла думка, щоб якось означити святе місце. Тим паче, що, як пам'ятають старожили, раніше там стояв хрест. Й вирішили побудувати капличку. Хтось дав трохи цегли, хтось – піску, хтось допоміг грошима. Організаторами будівництва виступили вчителі місцевої школи, їх підтримали сільський голова Микола Гензера та місцеве сільськогосподарське підприємство. Хоч і невелика капличка, але для маленького села це було значне будівництво. Працювали кілька місяців, на добру справу зібрали понад 10 тисяч гривень. Хоч і взялися усім миром, але ніхто толком не знав, якою має бути капличка, як її оформити. Один монах порадив селянам поїхати до Почаєва і по-

радитися там зі священником, як обладнати капличку. Наступної поїздки посланці знайшли священника, розповіли про людські перекази. Він дав конкретні поради, як прикрасити капличку, які ікони там поставити. І тепер подорожній може сюди зайти, засвітити свічку, помолитися, перепочити на лавочці [5, с. 8].

На Білогірщині, недалеко від селища Ямпіль, є джерело, водою якого здавна лікуються від варикозу та інших недугів. Ані дату заснування, ані власне того, чому з давніх часів місцеві жителі називають його «святим», ніхто пояснити не може, хоча кожного дня тут можна побачити людей, які приїжджають звідусіль, щоб полікуватися цілющою водою. Збудована тут і церква-каплиця [6, с. 8].

По дорозі з Дунаївців до Нової Ушиці біля села Дем'янківці Дунаєвського району нещодавно постала капличка із золоченими куполиками недалеко від цілющого джерела, куди споконвіків приїжджали люди з навколишніх сіл, щоб полікуватись, набратись здоров'я та сил [7, с. 8].

На околиці села Красносілки Шепетівського району також з давніх-давен відоме цілюще джерело, воду з якого беруть чимало людей. Віряни села не мають свого храму, тому вирішили за допомогою місцевих спонсорів спорудити церкву-каплицю біля цього джерела. Так нещодавно постала дерев'яна красуня-капличка біля живоносного місця [8, с. 5]. На жаль, як це нерідко буває, нещодавно з цієї каплички було викрадено літографічну копію ікони Божої Матері Казанської, яка була подарована місцевою парафіянкою після її душевного зцілення. Вартість цієї ікони не велика – всього 300 гривень, однак зловмисник не побоявся гніву Божого і здійснив свою чорну справу. Як вже зазначалось, подібні крадіжки траплялися й раніше [21, с. 1].

Ошатна каплиця збудована в селі Баламутівці Ярмолинецького району. Біля неї виріс прекрасний храм святого архістратига Божого Михайла [22, с. 5].

Церква-каплиця нещодавно постала біля кількох цілющих джерел у селі Завалійки Волочиського району, де також був збудований жіночий монастир і чудової архітектури церква. Посприяли цьому митрополит Хмельницький і Старокостянтинівський високопреосвященний Антоній, місцева влада, спонсори, мешканці села [9, с. 10].

Чимало подібних водосвятних каплиць і каплиць-церков збудовано в північних районах Хмельницької області, а також на теренах Вінниччини. У Полонському районі в районному центрі в різних кінцях міста збудовано три каплиці, в селищі Понінки – одна, в селах Новоселиця і Каленичі – по одній. Так, у лісі біля села Остапківці Немирівського району Вінницької області вже кілька століть є криниця з цілющим джерелом і купіллям. Криниця знаходиться в долині, де сходяться три пагорби. Нижче криниці – купіль, в яку вода біжить із джерела. Люди називають його Студинець. Поряд з криницею зберігся камінь з відбитком стопи Божої Матері. Це джерело розчистили всього рік тому, за цей час встигли збудувати над ним купол, встановили хрест, облаштували купальню. Вода в купальні дуже помічна від різних хвороб, зокрема й для бездітних. Впродовж року вже записано близько ста зцілень від найрізноманітніших недуг [10, с. 16].

Біля Головчинецького жіночого монастиря, що в Летичівському районі, також є цілюще джерело-криничка Святого Онуфрія. Варто зазначити, що відродженню монастиря багато посприяв Блаженіший Володимир, митрополит Київський і всієї України, Предстоятель Української православної церкви, наш земляк із сусіднього села Марківці, який 5 липня 2014 р. відійшов у вічність. Велику допомогу в облаштуванні чернечого життя надав владика Антоній, керуючий Хмельницькою єпархією УПЦ. Тут було відновлено монастирські і господарські будівлі та інші допоміжні приміщення, споруджено проскурню, побудовано котельню і артезіанську свердло-

вину, заведено худобу та птицю, у розпорядження черниць державою виділено кілька гектарів землі, облагороджено цілоще джерело. Кілька років тому, поруч з ним, збудували дві купальні: одна – літня відкрита, інша – закрита, де можна зануритись в цілощу воду і в холодну пору. А взагалі, прочани з усіх кінців Поділля збираються тут влітку, у червні, коли проходить богослужіння на честь свята Святого Онуфрія, а також зимою, 15 лютого, на Стрітєння [11, с.8].

Останнім часом на теренах краю почали відроджувати давню християнську традицію будівництва богослужбових каплиць. Адже раніше, у XVII-XIX ст., при різних державних установах (військових частинах, виправно-трудовах колоніях, лікарнях, навчальних закладах тощо) споруджувалися каплиці, де розміщувались ікони, церковне начиння, проводились богослужіння, інші релігійні дії. Нині, наприклад, такі богослужбові споруди є в обласному центрі на Проспекті Миру біля Хмельницького інституту МАУП, на вулиці Зарічанській біля обласного управління МВС, на території академії прикордонних військ (вул. Шевченка), на території обласної лікарні, біля обласної державної служби надзвичайних ситуацій. Після завершення будівництва православного храму на перехресті вулиці Свободи і Проспекту Миру такою богослужбовою церквою-каплицею стане днюча невелика церква [3].

У Кам'янці-Подільському такі культові споруди облаштовані біля історичного факультету національного університету імені Івана Огієнка (вул. Татарська, 14), на території аграрно-технічного університету (вул. Шевченка) та в деяких інших місцях [3]. А нещодавно, у липні 2014 р., у Старому місті осятали Вірменської каплиця-церкву, що розмістилася в башті-дзвіниці Святого Степаноса Вірменського Собору Святого Миколая [13, с.3]. Варто зазначити, що при чотирьох виправно-трудовах колоніях, які розташовані на Хмельниччині, протягом останніх років побудовані церкви-каплиці для забезпечення релігійних потреб засуджених.

У селищі Понінки Полонського району вже декілька років діє недільна православна школа, щось на зразок духовного просвітницького центру, збудована за сприяння одного із спонсорів, який виділив кошти й на будівництво богослужбової каплиці при цій школі [3]. Оригінальна каплиця-церква для дітей споруджена в Деражні (вул. Миру). Острівок віри з'явився на території Волочиської центральної лікарні за ініціативи працівників цього закладу та жителів міста, яку підтримали у благодійному фонді «Ми поруч!» Тепер богослужбова каплиця-церква буде обслуговувати пацієнтів лікарні та мешканців міста [12, с.6]. Така ж каплиця діє на території Дунаєвської центральної лікарні.

На Старокостянтинівщині між селами Половинники та Громівка місцева жителька Марія Чижма побачила на зламі стовбура дерева образ Ісуса Христа. Декілька разів приходила вона сюди і довго молилася за зцілення своєї безнадійно хворої дочки. І сталося диво – дівчинка видужала. Пізніше про чудо-образ стало відомо священикам і мешканцям навколишніх сіл, а потім звістка про образ Ісуса на зрізі дерева облетіла всю Україну і сюди потягнулись прочани. Нині тут споруджена богослужбова каплиця [14, с.3]. Слугує вірянам села Дашківці Вільковецького району не тільки прекрасний Свято-Успенський храм з чудодійною іконою Божої Матері, але й богослужбова каплиця, збудована недалеко від храму [15, с.11].

Меморіальні або пам'ятні каплиці зводились на відзнаку важливих подій. Так, за Ю. Сіцинським, у селі Дяківці Літинського повіту була збудована цегляна каплиця і камінний хрест на честь коронації російського імператора Миколи II (1896 р.) [2, с.483], у багатьох населених пунктах Поділля в 1888 р. з'явилося чимало каплиць на честь того, що в залізничній аварії царського поїзда ніхто із імператорської сім'ї не постраждав. Каплиці також споруджувались на честь воєнних перемог російської армії (Вітчизняна війна 1812 р., російсько-турецькі війни, Кримська війна тощо).

Ця традиція продовжується й в наші часи. До 2000-річчя Різдва Христового в Деражні з'явилася меморіальна каплиця на честь цієї знаменної дати, і, як вже зазначалось, біля обласного управління МВС було споруджено пам'ятний знак і богослужбову меморіальну каплицю на пошану загиблим працівникам правоохоронних органів [3]. На місці Пилявецької битви в Старосинявському районі на початку 90-х років минулого століття насипано Курган Слави, вершину якого увінчав величний козацький хрест. Дещо менший за розмірами курган з козацьким хрестом декілька років тому насипаний в Козацькій долині (Дунаєвецький р-н), де, за народними переказами, відбувалися криваві бої між козаками і поляками. Біля села Баглайки Красилівського району поставлений металевий хрест на полі, де проходили бої бійців Червоної армії з наступаючими німецько-фашистськими загарбниками [3].

Останнім часом, у зв'язку з Революцією Гідності та проведнням АТО на Сході України, на Хмельниччині проектується і будуються меморіальні пам'ятні знаки, стели, каплиці на честь Небесної Сотні, загиблих воїнів-земляків в АТО тощо. А в обласному центрі біля греко-католицького храму (вул. Зарічанська) у листопаді 2014 р. зведено дзвіницю на честь героїв Небесної Сотні наших земляків Сергія Бондарчука з Старокосянтинова та Миколи Дзявувського з Шепетівки і всіх тих, хто загинув в ім'я України [16, с.3]. Такі пам'ятні знаки з'явилися у Полонному, на Кам'янецьчині, плануються в обласному центрі та інших населених пунктах краю.

Ще одним різновидом малих культових форм є придорожні і прихрамові «фігури» – споруди, зазвичай, кам'яні, бетонні, деколи гіпсові і металеві. Сюди ж відносимо хрести-фігури – об'єкти у вигляді дерев'яного хреста зі скульптурною постагтю «Розп'ятого Христа» та Присяжних біля ніг Спасителя. Переважно над горизонтальними раменами хреста розміщені фігури ангелів, рослинні орнаменти тощо. У населених пунктах нашого краю, особливо в регіонах, де компактно проживають поляки, можна зустріти фігури Мадонни. Так, наприклад, у Городку та деяких селах району є такі фігури [3]. У селі Гриців Шепетівського району відновили вивезену колись з панського маєтку Грохольських статую Діви Марії, яка встановлена неподалік входу до центрального грицівського парку [18, с.16].

До 1930 р. статуя Святого Яна розміщлася під столітньою вербою над святим джерелом в селі Маліївці Дунаєвецького району. Партиїці побили статую молотами і відвезли на місцеве кладовище. Сюди ж потрапили й інші статуї з Маліївецького монастиря і парку. Тільки в середині 90-х років минулого століття віруюча родина Христофорів відновила святиню і облаштувала цілоще джерело [19, с.15].

У місті Хмельницькому, на вулиці Кам'янецькій, донині зберігся найстаріший міський цвинтар, започаткований у 70-х роках ХІХ ст. Його було поділено на декілька секторів: православний, католицький, єврейський, військовий (останній сформувався після звільнення міста від фашистських окупантів у 1944 р.). Проходячи цими секторами, особливо католицьким, бачимо чимало надмогильних пам'ятників у вигляді статуй, дерев життя, склепів зі встановленими зверху величними пам'ятниками, орнаментованих хрестів, різноманітних стел тощо. Закрили цей цвинтар у 1964 р., однак ще 20 років тут стояла цвинтарна поховальна каплиця, збудована у 1897 р. над склепом-усипальною генерала Назанського. Її зруйнували за одну ніч у 1984 р. [23, с.11].

Наступну групу малих культових об'єктів складають придорожні хрести. Найпоширенішим є простий наземний хрест, як основний знак і символ християнства. Деякі з хрестів встановлені на вершині кам'яного постаменту (цокольної основи). У ХІХ – на початку ХХ ст. такі хрести часто ставили на початку і в кінці населених пунктів, а також на місці церков, які згоріли, або будувалися на новій ділянці. Так, наприклад, такі хрести стояли в селах Бродок, Глубочок, Маньківка,

Слободище Гайсинського повіту [2, с.268, 271, 275, 280], у селах Довжок, Пудлівці, Шатава Кам'янецького повіту [2, с.338, 343, 357], у селах Чапля, Зіньків, Яськівці, Терешівці Летичівського повіту [2, с.429, 435, 442, 462], у селах Брониця, Садківці, Серебряні Могилівського повіту [2, с.572, 579, 580], у селах Вербка Велика, Поташня, Сумівка Ольгопільського повіту [2, с.641, 647, 660], у селах Черепова, Бедриківці, у містечку Миколаїв Проскурівського повіту [2, с.717, 720, 725], у селах Колодівка, Студениця, Супруньківці Ушицького повіту [2, с.769, 773, 777], у селах Русава Велика, Лопатинці, Федорівці Ямпільського повіту [2, с.860, 866, 882] тощо.

Масово ставили наші предки хрести на честь відміни кріпосного права в 1961 році. Ще й досі такий хрест – пам'ятний знак стоїть в с. Нігин при дорозі Кам'янець-Подільський – Ярмолинці. Залишки такого хреста є в с. Рачинці на Дунаєвеччині.

З тих пір, як Україна стала незалежною, поступово стали відроджуватися християнські традиції і в більшості населених пунктів краю з'явилися дерев'яні, металеві й подекуди бетонні або гранітні хрести. У деяких селах, наприклад Красилівського (Баглайки, Михайлівці, Мотрунки, Веселівка, Пашутинці та ін.), Деражнянського, Летичівського, Ярмолинського та інших районів хрести при в'їзді і виїзді прикрашають букетами із штучних квітів, різнокольоровими стрічками, а деколи й іконками Ісуса Христа або Богородиці з Немовлям.

Однак наприкінці 90-х років ХХ ст. – на початку ХХІ ст. з'явилася традиція ставити хрести, пам'ятні плити, стели тощо на узбіччі доріг загиблим під час автокатастроф. Згідно з церковними канонами такі малі сакральні форми ставляться на місці поховання, а не загибелі, тому останнім часом комунальні служби прибрали ці тимчасові споруди.

У зв'язку з відзначенням пам'яті невинно убієнних у голодоморні роки (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947) на Поділлі, як і по всій Україні, за роки незалежності з'явилося чимало культових споруд (хрестів, пам'ятних знаків, курганів) для вшанування тих, хто помер від голодної смерті.

У деяких селах і містах Хмельниччини збудовані хрести гігантських розмірів. Так, у селі Малиничі Хмельницького району є дві цікавих пам'ятки ХІХ ст.: височенна кам'яна споруда Божої Матері, яку в селі називають «Святою», і ще більший, п'ятнадцять метрів висотою, хрест з кам'яних монолітів, який стоїть на міцному фундаменті над усипальницею родини панів Маковецьких [20, с.10].

До речі, у с. Голодьки Лтинського повіту в ХІХ ст. довгий час жила і померла Агафія, сестра високопреосвященного Іоанникія, архієпископа Подільського і Брацлавського. Вона була похована в склепі-усипальниці [2, с.495]. У більшості населених пунктів, де проживали католики, були окремі католицькі цвинтарі, там для заможних покійників будувались родинні склепи, ставились статуї, хрести тощо.

З недавнього часу на скалі, що нависла над Хресто-Воздвиженською дерев'яною церквою на Карвасарах у Кам'янці-Подільському, збудовано гігантський хрест висотою 33 метри, якого видно з усіх точок цього старовинного міста на камені.

Таким чином, обмеженість розмірів статті не дає можливості висвітлити до кінця підняту тему, однак, на нашу думку, це можна буде зробити в наступних дослідженнях. В цій же публікації ми прагнули окреслити хоча б найсуттєвіші приклади щодо наявності на теренах Поділля великої кількості пам'яток матеріальної сакральної культури – каплиць, хрестів, фігур, інших форм малих культових споруд. На перспективу намічається вивчити малі культові споруди язичницької віри, старообрядців, іудаїзму, ісламу та інших нетрадиційних релігій.

Матеріал статті можна використати в курсах релігієзнавства, світової та української культури, етнографії, мистецтвознавства, етнології, у різних виховних заходах, в дослідженнях членів МАН.

Список використаних джерел:

1. Релігійний туризм: термінолог. словник – довідник / автор-упоряд. Т. Божук. – Львів : Укр. бестселер, 2010. – 152 с.
2. Приходи и церкви Подольской губернии / под ред. свящ. Евфимия Сецинского. – Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. – 996 с.
3. Візуальні спостереження автора статті Блажевича Ю.І. під час поїздок до районів Хмельницької області (жовтень-листопад 2014 р.).
4. Жуковська С. Капличка для «афганців» / С. Жуковська // Газета Поділля. – 2014. – 20 листоп. – №47.
5. Щегельська О. Тут обраним являвся образ Божої Матері / О. Щегельська // Є Поділля. – 2012. – 15 груд. – №47.
6. Панок Д. На Білогірщині є джерело, водою якого лікуються від варикозу / Д. Панок // Є Поділля. – 2011. – 2 черв. – №22.
7. Захар'єв В. Дорогу долає той, хто йде / В. Захар'єв // Подільські вісті. – 2013. – 6 серп. – №117-118.
8. Склярів І. Похід шепетівчан до Живоносного джерела / І. Склярів // Подільські вісті. – 2013. – 6 серп. – №117-118.
9. Панок Д. Де напитися, щоб зцілитися? / Д. Панок, О. Щегельська, І. Олійник // Газета Поділля. – 2012. – 14 черв. – №24.
10. Мельник А. Принеси води із Студенця, і я одужаю / А. Мельник // Сімейна газета. – 2014. – 13 листоп. – №46.
11. Олійник І. На Стрітіння півень води не напився / І. Олійник // Газета Поділля. – 2012. – 23 лют. – №8.
12. З вірою в серці // Газета «Добрі справи». – 2014. – №2.
13. Добровольський В. Освятили Вірменську каплицю / В. Добровольський // Подільські вісті. – 2014. – 15 лип. – № 97-98.
14. Олійник І. Там, де з'явився Господь / І. Олійник // Газета Поділля. – 2012. – 5 лип. – №27.
15. Фурманчук В. Дашківчани запрошують на свято! / В. Фурманчук // Газета Поділля. – 2013. – 1 серп. – №31.
16. Панок Д. Дзвони, щоб пам'ятали / Д. Панок // Газета Поділля. – 2014. – 27 листоп. – №48.
17. Блажевич Ю.І. Хресна Дорога Ісуса Христа в Шаргороді / Ю.І. Блажевич // Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція / [редкол.: С.Д. Гальчак (голова), Ю.А. Зінько (співголова), А.В. Войнарівський (відп. секретар) та ін.]. – Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2014. – С. 257-261.
18. Захарчук Т. Чудодійна статуя Божої Матері повертається / Т. Захарчук // Газета Поділля. – 2012. – 28 черв. – №26.
19. Рудковська Л. Маліївці – живий підручний історії / Л. Рудковська // Подільський кур'єр. – 2011. – 16 черв. – №24.
20. Олійник І. Таємниці малиницької святої / І. Олійник // Газета Поділля. – 2012. – 7 черв. – №23.
21. Борисов М. Із каплички вкрали ікону / М. Борисов // Газета Поділля. – 2014. – 5 черв. – №23.
22. Ярмоленко В. Сяють хрести на куполах / В. Ярмоленко // Подільські вісті. – 2012. – 5 лип. – №95-96.
23. Панок Д. «Містом» склепів / Д. Панок // Проскурівський телеграф. – 2012. – 7 черв. – №23.

The article highlights the issue of presence of small religious buildings on the territory of Podillya region- chapels, small churches, sculptures, crosses, arches, baths, memorials of Heaven Hundreds in their historical dimension and present. At the same time the following types of chapels are categorized and their peculiarities, location and function are described: roadside chapels, chapels for water sanctification, funeral, memorial and liturgical events. Numerous examples and facts of the spiritual heritage and current times in different regions of Podillya proves the importance of the role these sacred objects play in the spiritual life of the inhabitants of this region.

Key words: christianity, small places of worship, chapels, statues, crosses, arches, tombs, baths, memorials to Hundred of Heaven.

Отримано: 18.03.2015 р.

УДК [930.253:394.92](477.51)

В. В. Галатир

Державний архів Хмельницької області

ДОКУМЕНТИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ І. ОГІЄНКА В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Висвітлюється наповненість фондів Державного архіву Хмельницької області особовими документами Івана Огієнка, що слугують джерелом для дослідження діяльності та життя вченого, мовознавця, ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Ключові слова: І. Огієнко, особові документи, листи, фонд, справа, Державний архів Хмельницької області.

Останнім часом значно зростає інтерес до персоналізації історичного процесу. Саме особистості і творять історію. Від кожного із нас залежить збереження і примноження національної історичної спадщини, традицій, фольклору, історичної пам'яті. Можливість висвітлити історичні процеси, повсякденності, унікальні відомості про реалії життя, думки і діяльність як сучасника своєї епохи, викликає значний інтерес до такого виду джерел, як документи особового походження. Цінними для досліджень є відповідні документи борця за права українського народу, патріота, мовознавця, українського вченого, митрополита, політичного та громадського і церковного діяча, лексикографа, історика церкви, педагога Івана Івановича Огієнка.

Дослідження біографії та діяльності вченого можна знайти у працях В. Лозового [1], Є. Сохаської [2], В. Качкана [3], М. Тимошика [4], В. Мацька [5], та ін. Значний внесок у дослідження діяльності І.Огієнка у 1918-1920 рр. на Поділлі зробив О. Завальнюк [6]. Проте тема наповненості фондів Держархіву Хмельницької області особовими документами І. Огієнка не була предметом окремого дослідження. З огляду на це дана проблематика є метою дослідження.

Документи особового походження – це документи, що утворилися протягом життя, наукової, творчої, службової, громадської та іншої діяльності фізичної особи (сім'ї, роду), а також ті, що відклались у їхніх особистих архівах. Інформація, що міститься в документах особового походження, з одного боку, дає уявлення про стан суспільства і місце особи в соціумі, а з другого – дозволяє відобразити історичний процес через суб'єктивне сприйняття особистістю. Індивідуальна стратегія життєвого шляху особи – історія її розвитку, виражена у подіях, вчинках, намірах, поглядах та отриманих результатах, дає змогу побачити її як учасни-

ка певного відрізка суспільного життя, виявити ті особливості, які несуть у собі «дух часу». Особливості роботи з такими документами пов'язані з їх специфікою. Процес утворення документів особового походження не регламентований у часі і ненормований щодо форм і змісту. Документи особового походження не завжди піддаються повноцінній науковій агрибуції, а подекуди їх зміст не завжди носить завершений характер. Нерідко в межах одного архівного фонду зосереджуються документи з різними носіями інформації, видами та способами фіксації, утворених кількома авторами за розбіжні хронологічні проміжки часу. Надходження до архіву з різних джерел у неописаному вигляді та видове розмаїття творчих документів особового походження потребує особливих підходів [7, с.4-6].

Із-поміж величезного масиву документів особового походження, що зберігаються в Державному архіві Хмельницької області, значний інтерес у дослідників викликають матеріали І. Огієнка.

Іван Іванович Огієнко народився 1(14) січня 1882 р. у містечку Брусилів Радомишльського повіту на Київщині. З 1896 р. навчався в Київській військової фельдшерській школі, працював помічником лікаря психіатричного відділення Київського військового шпиталю, вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. У 1911 р. зарахований професорським стипендіатом по кафедрі російської літератури університету, у 1915-1917 рр. – приват-доцентом, в 1917-1918 рр. – професором Українського народного університету, що існував паралельно з університетом Св. Володимира.

У серпні 1918 р. урядом гетьмана П. Скоропадського призначається ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету. 4 січня 1919 р., при уряді Директорії, приступає до виконання обов'язків міністра освіти УНР з одночасним залишенням на посаді ректора, 15 вересня призначається міністром ісповідань, 15 листопада – Головноуповноваженим уряду УНР в Кам'янець-Подільському після евакуації уряду до Тарнова (Польща). 21 листопада 1921 р. Іван Огієнко назавжди полишає Україну. Після кількох місяців праці в Тарнові (по вересень 1922 р.), він перебирається до Винник, а згодом – до Львова. За викладання української мови і проповідування національної ідеї польська влада звільняє його від викладання у Львівській учительській гімназії. У 1926 р. учений пристає на пропозицію Варшавського університету зайняти посаду професора церковнослов'янської мови теологічного факультету. У 1932 р. польська влада звільняє його від викладання в університеті без попередження, «за спротив полонізації православних студентів».

Під час перебування у Варшаві розгортає активну просвітницьку і видавничу діяльність: засновує науково-популярні щомісячники «Рідна Мова» (1933-1939), «Наша Культура» (1935-1937), приступає до видання 30-томної «Бібліотеки українознавства», тритомного збірника «Визволення України», пише й видає низку своїх наукових праць. Там продовжує свою багаторічну працю над перекладами Святого Письма українською мовою. Після смерті дружини Домініки Данилівни (квітень 1937) приймає рішення про чернечий постриг й обирає ім'я Іларіона. 19 жовтня 1940 р. стає архієпископом, а 16 березня 1944 р. – митрополитом Холмським і Підляським православної Варшавської митрополії.

У липні 1944 р. в складі керівного духовенства Української православної церкви, що діяла на теренах Польщі, митрополит Іларіон покидає цю країну. Переїхавши до Швейцарії (30 квітня 1945 р.), перебуваючи у Лозанні, переживає дві складні операції, закінчує автобіографічну поему «На Голготі». Перебуваючи в лозанському притулку, відновлює діяльність свого видавництва «Наша Культура» і налагоджує друк і поширення по Європі й Америці україномовних книжок. На запрошення православної громади собору Св. Покрови у Вінніпезі переїздить до Канади (16 вересня 1947 р.), де починає працю священника при цій парафії. Під

час роботи Собору Української православної церкви Канади (8-9 серпня 1951 р.) Лларіона обирають «митрополитом Вінніпегу і всієї Канади».

У листопаді 1947 р. він засновує народний християнський місячник «Слово Істини». Далі започатковується вихід «Нашої Культури». Реформований за тематикою, цей журнал незабаром друкується під назвою «Віра й Культура». Помер митрополит Лларіон після тяжкої і тривалої хвороби 29 березня 1972 р. Відповідно до заповіту, весь свій архів і книгозбірню він передав на зберігання Колегії Св. Андрія з тим, щоб із утворенням незалежної України, «коли факультет теології Української православної церкви буде існувати в Києві», всю цільну колекцію переслати на Батьківщину. Похований на православної частині цвинтаря Глен Іден поблизу Вінніпегу [8].

Джерельна спадщина І. Огієнка – це тисячі документів, що зберігаються передусім в архівах України, а також Австрії, Австралії, Ватикану, Великобританії, Італії, Канади, Німеччини, Польщі, Росії, Румунії, США, Туреччині, Франції, Швейцарії та інших країн [9]. Загалом виявлений архівний пласт особових документів І. Огієнка в Державному архіві Хмельницької області складає 2 фонди пов'язаних з його життям і діяльністю, а також інші побіжні відомості про нього. Саме документи особового походження І. Огієнка наразі зберігаються у фонді Р-582 «Кам'янець-Подільський державний український університет», який налічує загалом 1512 одиниць зберігання за 1918-1921 рр. та містить 3 описи українською мовою. Перше надходження до нього відбулося в 1935 р. Фонд містить унікальні та особливо цінні документи. В 1970 р. в результаті науково-технічної обробки здійснено удосконалення описів фонду. У 1991 р. розсекречено 11 справ за 1918-1921 рр. [10, с.119].

У справі №13 опису 1 знаходяться: рішення Жванецького культурно-освітнього товариства «Просвіта» ім. І. Стеценка від 1915 р. про присвоєння І. Огієнку титулу «почесного довічного члена» даного товариства [11], запрошення Першого українського національного хору м. Києва на концерт, присвячений творам українських композиторів М. Лисенка та К. Стеценка [12], запрошення від ректора Київського державного українського університету на святкування з нагоди присвоєння статусу «державного» 6 жовтня 1918 р. І. Огієнка з дружиною [13], повідомлення про затвердження підручника «Граматика української мови» міністерством народної освіти [14], запрошення взяти участь у роботі комісії під головуванням В. Вернадського з метою попереднього розгляду законопроектів щодо вищої школи та наукових закладів України [15], звернення вчителя хімії та природознавства Кам'янець-Подільської середньої технічної школи В. Злотчанського для залучення останнього до роботи в Кам'янець-Подільському державному університеті [16], спогади вчителя Брусилівської початкової школи про здібності І. Огієнка під час навчання [17], текст розмови по телефону із членом Директорії професором Ф. Швецем [18], ряд телеграм від рідних, по службових справах [19], привітання різного характеру [20], посвідчення міністра народної освіти УНР [21], запрошення до Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії на вшанування постаті Т. Шевченка [22], подяка за грошову допомогу Подільському товариству природників [23], запрошення від департаменту преси та друку УНР подавати статті у «Вісник УНР» [24], прохання передати через кур'єра залишений в приймальні портфель міністра юстиції УНР [25], посвідчення на поїздку до Тернополя і Станіславава в березні 1919 р. [26], посвідчення про викладання російської мови в Київській чоловічій гімназії та звільненні від військової служби [27], прохання від департаменту вищої і середньої освіти розробити програму по історії української мови з діалектологією, граматиці [28], карта-зголошення громади Станіславава [29], наказ із дозволом виїзду до Станіславава в травні 1919 р. [30], скасування плати за помешкан-

ня І. Огієнка у зв'язку із проживанням там члена Директорії Ф. Швеця [31], копія з метричної книги про шлюб в 1907 р. із Домнікією Данилівною Литвинчук [32], білет на вільні слухання тимчасових педагогічних курсів при управлінні Київського навчального округу в 1909-1910 навчальному році [33], звільняюче посвідчення видане Брусилівським волосним старшиною на навчання в Київському військово-фельшердському училищі [34], свідоцтво про його закінчення в 1900 р. на «відмінно» та ін. [35].

У справі №14 зберігаються страхові свідоцтва [36], страховий поліс товариства «Саламандра» на подружжя Огієнків [37], квитанції [38], запрошення на засідання історичного товариства Нестора-літописця в м. Києві, в тому числі і в якості доповідача [39], згоди на друкування книг в різні установи [40], повідомлення Сквирської земської управи про ремонт дороги «Дідовщина-Вульшка», відповідь на лист Радомишльської повітової земської управи про ремонт дороги в Брусиліві та відкритті школи в Морозівці 1913 р. [41], школи ремесел в Брусиліві [42], повідомлення про затвердження почесним опікуном школи м. Брусилова [43], відмова імператорської академії наук друкувати статтю в збірнику, звіт про видавництво книг І. Огієнка за 1912-1915 рр. [44], повідомлення директора Катеринославського комерційного училища про працевлаштування в 1910 р. на посаду, яку претендував І. Огієнко – Є. Тимченко [45], замітки з української книгарні про реалізацію книг в 1908-1909 рр. [46], довіреність на отримання із ошадної книжки директору Брусилівського вищого початкового училища Мислінському 1000 крб. на потреби навчального закладу [47], список боржників [48], рахунки та квитанції на друк книг [49], наказ Директорії УНР від 15 вересня 1919 р. про призначення Міністром культів [50], оригінал розрахункової книжки Брусилівського ошадного товариства на ім'я І. Огієнка за 1913 р. та ін. [51].

Під 177 одиницею зберігання опису 2 зашифровано особову справу професора І. Огієнка. Вона представлена документами: звернення декана історико-філологічного факультету університету з проханням надіслати доповідь про наукову діяльність професора А. Кримського, поданням заяви з переліком практичних занять та лекцій які І. Огієнко мав читати в 1919-1920 навчальному році, поданням праць до друку в «записках університету», оціниту наукову вартість творчості О. Синявського, завчасно повідомляти про відміну лекцій [52].

Оскільки приватне листування більш повно віддзеркалює думки і характер дописувачів, то важливим серед наявних наративних джерел І. Огієнка є епістолярії. Листи – приватні документи, в яких, зазвичай, йдеться про суто особисте, «проговорюється» епоха, її специфіка, атмосфера. Листування віддзеркалює масштаби особи, коло її інтересів, морально-етичні стандарти і норми, естетичні смаки. У листах містяться свідчення «зсередины», вільне від цензури. Чимало важливих відомостей з окремих епістолярних документів історики використовують у наукових розвідках, та, слід визнати, що величезне їх число залишається ненадрукованим, незадіяним в історичній реконструкції громадського та особистого життя [53].

Прикладом може слугувати і велика кількість невиданих листів І. Огієнка, що зберігаються в Держархіві Хмельницької області. Про них автор зазначав: «В своїх листах завжди обмежуюсь на конче необхідне... Правда, часом таки доводилось давати волю своїм почуттям і писати довгі щирі листи...» [54]. Епістолярні матеріали І. Огієнка зосереджені в справі №15, опису 1, фонду Р-582 на 227 аркушах. Тут зберігається листуванням із братом в 1916 р., де І. Огієнко скаржиться на здоров'я [55], із організації орфографічних курсів [56], новорічні привітання [57], запрошення на вечори в учнівський притулок [58], про робочі питання з Науковим товариством ім. Т. Шевченка [59], прохання фінансової допомоги [60], переписка з

директором Радомишльської гімназії про перебіг українізації освіти [61], выяснення непорозумінь із використанням авторського матеріалу [62], листи племінника про справи в м. Брусилів [63], подяки за подаровані книги [64], прохання передачі надрукованої авторської продукції [65], листування з приводу виділення землі під Брусилівське вище початкове училище [66], привітання зі святами від В. Огієнка [67], лист до брата від 15 січня 1916 р., в якому І. Огієнко зазначає про поліпшення самопочуття, і про те, що лікарі дозволили підійматися з ліжка [68], привітання із днем народження дружини [69], інформування про перебіг справ зі збором коштів на відкриття 4-класного вищого початкового училища в 1914 р. [70], вдячність від друга із м. Брусиліва Д. Турбовського за підпис в подарованій книзі та ін. [71].

Частина епістолярних документів міститься у фонді Р-1515 «Кам'янець-Подільський національний хор», що налічує 11 одиниць зберігання за 1918-1920 рр. У справі 9 знаходяться листи про концерт на честь річниці відкриття університету, прохання видати хору 1 млн. крб. із міністерства народної освіти, скасувати плату за оренду народного дому під час концертів, допомоги в одержанні перепусток для виїзду до Львова та Станіслава та ін. [72].

Таким чином, документи особового походження є надзвичайно цінними та корисними видами джерел, що висвітлюють цікаві, маловідомі факти та події із життя особистості. Документи, утворені в процесі життя та діяльності фізичних осіб – державних і громадських діячів, завжди були і будуть у центрі уваги дослідників, проте доступними широкому загалу вони стають лише у результаті посвякденної та копіїткої праці архівістів. Документи особового походження І. Огієнка достатньо широко представлені в справах Державного архіву Хмельницької області. Це і оригінали та копії із документів що проливають світло на особисте життя, матеріали що висвітлюють діяльність у 1914-1919 рр. на Брусилівщині, Поділлі, велика кількість листів по різноманітній проблематиці, книгодрукування, документи, що засвідчують активну діяльність в державотворчому процесі І. Огієнка і т.д. Наявна джерельна основа, представлена в Державному архіві Хмельницької області, може допомогти дослідникам виявляти та висвітлювати маловідомі факти, події, явища з історії Поділля та біографії І. Огієнка.

Список використаних джерел:

1. Лозовий В. Іван Огієнко / В. Лозовий // Подолянин. – 1993. – 11 і 17 берез. – С. 3.
2. Сохацька Є. І. Огієнко і Г.О. Костюк / Є. Сохацька // Культура Поділля: історія і сучасність. – Хмельницький, 1993. – С. 233-236.
3. Качкан В. Етнокультурний пласт Івана Огієнка / В. Качкан // Українське народознавство в іменах. – К., 1994. – Ч. 1. – С. 281-295.
4. Тимошик М. Невтомний сівач на українознавчій ниві Огієнко І.І. / М. Тимошик // Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 7-33.
5. Мацько В. Творчий подвиг вченого / В. Мацько // Злотонить. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 81-102.
6. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920) / О.М. Завальнюк // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2. – С. 90-103; Його. Волинянин Іван Огієнко – будівничий і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: зб. наук. праць. – Житомир, 1999. – Ч. 1. – С. 163-170; Його. Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. Серія історична та філологічна / [відп. ред. Є.І. Сохацька]. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 5. – С. 297-321;

- Його. Іван Огієнко і Кам'янець-Подільська гімназія для дорослих (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. Серія історична та філологічна / [відп. ред. Є.І. Сохацька]. — Кам'янець-Подільський, 2007. — Вип. 4. — С. 148-155; Його. І.І. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Наукові праці історичного факультету / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 90-103; Його. І.І. Огієнко і національно-культурне відродження на Поділлі (1918 р.) / О.М. Завальнюк // Матеріали Х Подільської історико-красознавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 342-356; Його. І.І. Огієнко і підготовка богословів у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) / О. Завальнюк // Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка : зб. доп. та матер. / упоряд.: архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький. — К. : Київ. правосл. академія УПЦ КП, 2007. — С. 67-75; Його. І.І. Огієнко — організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1918 р.) / О.М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський : Оіном, 2005. — Т. 5. — С. 109-145.
7. Робота з документами особового походження : метод. посіб. / [уклад.: Л.О. Драгомірова, І.М. Мага, З.О. Сендик, К.Т. Селіверстова, Н.М. Христова]. — К. : УАНДІАСД, 2009. — 284 с.
 8. Тимошик М. Іван Іванович Огієнко (митрополит Іларіон) / М. Тимошик. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.brusilov.org.ua/vydatni_zemlyaki/ogienko_1.htm. — Назва з екрану.
 9. Ляхоцький В. Джерела до біографії І.І. Огієнка в архівосховищах Києва / В. Ляхоцький // Архіви України. — 2000. — №4-6. — С. 51.
 10. Державний архів Хмельницької області: пугівник. / редкол. серії «Архівні зібрання України» / О.А. Удод (голова), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк, та ін. — К. ; Хмельницький, 2008. — Т. 1. — 609 с.
 11. Державний архів Хмельницької області, ф.Р-582, оп.1, спр.13, арк.1.
 12. Там само, арк.5.
 13. Там само, арк.11.
 14. Там само, арк.12.
 15. Там само, арк.16.
 16. Там само, арк.17.
 17. Там само, арк.22.
 18. Там само, арк.24-25.
 19. Там само, арк.26-29.
 20. Там само, арк.30-39.
 21. Там само, арк.46.
 22. Там само, арк.52.
 23. Там само, арк.53.
 24. Там само, арк.54.
 25. Там само, арк.64.
 26. Там само, арк.65.
 27. Там само, арк.66.
 28. Там само, арк.68.
 29. Там само, арк.73.
 30. Там само, арк.74.
 31. Там само, арк.76.
 32. Там само, арк.79.
 33. Там само, арк.81.
 34. Там само, арк.82.
 35. Там само, арк.83.
 36. Там само, спр.14, арк.10-11.

37. Там само, арк.12-17.
38. Там само, арк.5.
39. Там само, арк.8.
40. Там само, арк.22-36.
41. Там само, арк.47-49.
42. Там само, арк.64.
43. Там само, арк.65.
44. Там само, арк.69.
45. Там само, арк.96.
46. Там само, арк.103-108.
47. Там само, арк.113.
48. Там само, арк.115.
49. Там само, арк.123-126.
50. Там само, арк.137.
51. Там само, арк.224.
52. Там само, ф.Р-582, оп.2, спр.177, арк.1-5.
53. Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О. Коляструк // Укр. іст. журн. – 2008. – №2. – С. 150-152.
54. Огієнко І. Світлий пам'яті Андрія Чайковського. У двохлітню річницю. 1923-1935 / І. Огієнко // Наша культура. – 1937. – Кн. 6. – С. 275.
55. Держархів Хмельницької обл., ф.Р-582, оп.1, спр.15, арк.1-2.
56. Там само, арк.8-10.
57. Там само, арк.11-17.
58. Там само, арк.19.
59. Там само, арк.20.
60. Там само, арк.39-43.
61. Там само, арк.48-49.
62. Там само, арк.59.
63. Там само, арк.75-76.
64. Там само, арк.92-93.
65. Там само, арк.119-120.
66. Там само, арк.165.
67. Там само, арк.205.
68. Там само, арк.229.
69. Там само, арк.239.
70. Там само, арк.264-265.
71. Там само, арк.272.
72. Там само, ф.Р-1515, оп.1, спр.9, арк.55, 83, 87, 89.

The article, based on the analysis of the archival sources highlights the fullness of the funds of the personal documents of Ivan Ohienko in the State Archives of Khmelnytskyi Region, which serve as a source for research activities and life of a prominent campaigner for the rights of the Ukrainian people, a patriot, a linguist, a Ukrainian scientist, the Metropolitan, political, and civic and Church leader, lexicographer, historian of the Church, teacher. It is shown that among the vast array of the personal papers stored in the State Archives of Khmelnytskyi Region materials I. Ohienko call for considerable interest to researchers. It is found that in general, the identified archival mass of the personal documents of I. Ohienko in the State Archives of Khmelnytskyi Region includes two funds related to his life and work, as well as other materials about him. The personal papers of I. Ohienko now are stored in Fund R-582 «Kamyanets-Podilskyi Ukrainian State University».

Key words: I. Ohienko, personal documents, letters, fund, case, State Archives of Khmelnytskyi Region.

Отримано: 06.02.2015 р.

М. П. Горин

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ НІМЕЦЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО РОМІВ НА ОКУПОВАНІЙ КАМ'ЯНЕЧЧИНІ

Автор статті на основі першоджерел, зокрема архівних кримінальних справ органів державної безпеки колишнього СРСР, висвітлила окремі факти злочинних дій німецької окупаційної влади та колабораціоністів по відношенню до ромів, які опинилися на території Кам'янець-Подільської області в 1941-1944 роках.

Ключові слова: окупація, Кам'янець-Подільська область, репресії, роми, цигани, винищення, розстріли.

У наукових дослідженнях, присвячених нацистським репресіям періоду Другої світової війни, головна увага зосереджується на знищенні військовополонених та євреїв. Саме ці дві категорії населення зазнали найбільших втрат.

Суттєвим джерелом інформації з цієї тематики є архівні кримінальні справи на зрадників Батьківщини, колабораціоністів, в яких є факти злочинних дій німецької влади на території окупованої України.

В даній статті на основі наявних архівних документів показано ставлення окупантів до циганів на окупованій території Кам'янець-Подільської області.

Знищення циганів було складовою частиною німецького «нового порядку». Затримання і в багатьох випадках знищення ромів відбувалося не лише за ознакою етнічної належності, а ще й соціального статусу, адже німецька влада вважала їх «асоціальним елементом», «злочинним народом». Згідно з нацистською ідеологією, кожна раса задля уникнення конфліктів має посідати певну нішу, а тих, хто потенційно міг провокувати конфлікти, насамперед ромів, вважали чужаками.

З перших днів окупації німецькими військами Кам'янець-Подільської області розпочалися масові розправи над євреями, військовополоненими, учасниками руху опору, радянськими активістами та іншими небажаними для нацистів елементами, до яких відносились і роми.

Ось декілька схожих між собою документальних свідчень ставлення окупаційної влади до циган.

Влітку 1942 року із Проскурівської жандармерії надійшов наказ до поліції с. Вихилівка затримати циган, які табором розмістились поблизу Проскурова. Для виконання цього наказу начальником Ярмолинецької поліції Заболотним із с. Вихилівка було відправлено п'ятьох озброєних поліцейських. Циганський табір, про який йшла мова в наказі, розташовувався поблизу с. Ружична. На місці поліцейські побачили близько 20 циган, які займалися звичними справами: випасали коней, бавили дітей, клепали сапи, гострили сокири тощо. Поліцаї наказали їм збиратися і слідувати за ними. Виконуючи наказ, цигани покійно запрягли коней, посадили на вози свої сім'ї. У селі Антонівці затриманих передали до ярмолинецької поліції. Подальша доля табору, який складався з п'яти циганських родин, невідома [1, арк.31-32].

У липні 1942 року головою колгоспу с. Кутки Берездівського району Кам'янець-Подільської області та агрономом районної управи під час об'їзду посівних площ у полі було затримано 20 циган. Їх доправили до села, розмістили у клубі, приставивши охорону, а циганських коней реквізували. Про цей факт голова сільської управи повідомив берездівську поліцію. В цей же час у

селі знаходився представник поліцейської управи, який відповідав за відправку громадян на роботи до Німеччини. Отримавши в телефонному режимі наказ про арешт та конвоювання циган до райцентру, він наступного дня доставив затриманих, серед яких була жінка з новонародженою дитиною, до Берездова. Усіх ромів було розстріляно на берездівському кладовищі [2, арк.27зв.-28].

1942 року в Богданівці Деражнянського району, рятуючись від погромів, із міста Первомайська прибуло 13 ромських сімей. Староста села Тимофій Шуляк, людина співчутлива, чудово розумів, що життя усіх прибулих під загрозою. Ризикуючи, він надав кожному з ромів документи про їх належність до жителів села, дав можливість працювати на торфорозробках, чим врятував життя 60 циганам [3, арк.12, 23].

У лютому 1943 року в селі Печеськи Проскурівського району комендантом села спільно зі старостою було затримано ромську сім'ю, яка напередодні прибула погостювати в родичів. Забравши в них коня та побивши при цьому одного із затриманих, циганів доставили в проскурівську жандармерію. Згодом, як стало відомо в селі, роми потрапили до Проскурівської тюрми. Повернувшись у село комендант повідомив: «... можна циганським конем користуватись, їх вже нема, вони розстріляні...» [4, арк.28зв., 30зв., 42зв].

Наступний випадок розправи над ромами – це дзеркальне відображення схеми знищення єврейського населення.

Влітку 1943 року із Дунаївців до піщаного кар'єру в Гуменецькому лісі, що поблизу села Маків Дунаєвського району, доправили на восьми возах близько 50 ромів. Серед прибулих було чимало жінок і дітей. За звичною для німців схемою, циган розділили на дві групи: до однієї відділили чоловіків, до іншої – жінок та дітей, здійснили обшук, вилучили цінності. Після цього їх відвели в кар'єр та знищили, розстрілявши спочатку чоловіків, а потім – жінок та дітей [5, арк.35].

В останні роки дискусії на тему голокосту циган набули чималого резонансу. Висвітлені події – лише окремі факти, задокументовані свідчення винищення ромського народу. З огляду на надзвичайно малу кількість відомостей про терор щодо циган, не можливо, на жаль, підрахувати кількість винищених на території Кам'янець-Подільської області ромів. Однак відомо, що в роки Другої світової війни було знищено від 50 до 70 відсотків європейських циган. Серед них – понад десять тисяч циган з України, у тому числі й з нашої області [6]. На жаль, немає даних про загиблих ромів на примусових роботах, у таборах, під час рейдів УПА та радянських партизанів тощо. Очевидно одне, їх винищення носило також системний характер і потребує детальнішого вивчення.

В пам'ять про загиблих внаслідок нацистської расової політики в парку Тіргартен, що у Берліні, на південь від Рейхстагу, знаходиться меморіал рома та синті Європи.

В Україні після прийняття 8 жовтня 2004 року Верховною Радою постанови «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» на увічнення пам'яті депортованих і страчених представників циганської групи 2 серпня відзначається Міжнародний день голокосту ромів.

Єдиним в Україні пам'ятником розстріляним нацистами представникам циганського народу є створена за проектом архітектора А. Ігнаценка скульптурна композиція – циганська кибитка над прірвою річки Смотрич в місті Кам'янець-Подільському [6].

Список використаних джерел:

1. ГДА СБУ, Хмельницький, ф.6, спр.22742, 185 арк.
2. Там само, ф.6, спр.1075, 58 арк.

3. Там само, ф.7, спр.П-29331, 96 арк.
4. Там само, ф.6, спр.11242, 76 арк.
5. Там само, ф.6, спр.22643, 221 арк.
6. Україна молода. – 2008. – 9 серп. – №147.

The author based on primary sources, including archival criminal cases of national security agencies of the former Soviet Union, highlighted some facts criminal actions of the German occupation authorities and collaborators against Roma, who are in the territory of Kamenetz-Podolsk region in 1941-1944.

Key words: occupation, Kamenetz-Podolsk region, repression, Roma, Gypsies, extermination, shooting.

Отримано: 18.03.2015 р.

УДК 94:[343.264:314.1](=411.16)(477.81+430)

В. Р. Данильчук

Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

«ВИЖИТИ...»: ВІЌЗД НА РОБОТУ ДО НІМЕЧЧИНИ ЯК ОДИН ІЗ СПОСОБІВ ПОРЯТКУ ЄВРЕІВ РІВНЕНЩИНИ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

У науковій статті на основі архівних документів та матеріалів окреслено проблему виїзду єврейського населення з Рівненщини на роботу до Німеччини як одного із способів виживання в часи Голокосту. Розглянуто моделі поведінки євреїв на межі життя і смерті та фактори впливу на їхнє виживання в умовах ворожого середовища.

Ключові слова: німецький окупаційний режим, Третій рейх, оstarбайтери, Голокост, Рівненська область.

Виклики сьогодення дедалі частіше спонукають нас до роздумів про сутність таких важливих категорій, як «добро» і «зло», про їхню одвічну «боротьбу» й можливості співіснування. Найбільш складним при цьому видається усвідомлення людьми свого земного призначення – творити добро – і співставлення власних вчинків, їх наслідків. Щоб змінити бодай щось, багато чого необхідно переосмислити, вчитися щирості, людяності, бути правдивими і милосердними. В означеному контексті важко не погодитися з твердженням визначного українського громадського і державного діяча, філософа, історика, педагога, редактора і богослова, теоретика канонічного права, мовознавця, поета і прозаїка, перекладача Біблії (зробив переклад Біблії на українську мову з оригінальних давньоєврейських і грецьких текстів) та релігійної літератури, ієрарха Української автокефальної православної церкви Івана Огієнка – «світ щасливий тоді, коли багато добра, і нещасний при перевазі зла» [4, с.154-156].

Саме таким нещасним світ зробила Друга світова війна, яка принесла невимовні страждання, біль утрат мільйонам людей, залишила глибокий слід у їхньому житті і значною мірою вплинули на подальшу долю. В результаті тогочасних подій мільйони людей з різних причин опинилися за межами батьківщини. Для багатьох це було важким випробуванням, адже за словами митрополита Іларіона: «Немає в людини нічого милішого над свою рідну землю. Де хто народився, де провів свої дитячі роки, до тієї землі прив'язується він усією

душею на ціле життя. А хто, буває, відірветься від своєї рідної землі, той мріє завжди про неї, як про святість найбільшу...» [22, с.21-23].

У період німецької окупації України місцевий соціум опинився в епіцентрі численних деструктивних процесів, які не лише кардинально змінили уклад його життя, а й призвели до страшених демографічних втрат (прямих та опосередкованих) і жорстокого винищення окремих етнічних груп. Поряд із використанням трудових ресурсів окупованих територій на користь Третього рейху, особливої актуальності для німецького керівництва набувало «остаточне вирішення єврейського питання», що реалізовувалося шляхом масових убивств.

За екстремальних умов виживання, позначених пріоритетністю питання порятунку та відтермінування смерті, на індивідуальному рівні простежуємо поодинокі спроби євреїв урятуватися на роботах у Німеччині.

Аналіз стану наукового розроблення вищезазначеної проблеми засвідчив, що в сучасній історіографії питання виїзду євреїв з України на роботу до Німеччини, як одного із способів порятунку в часи Голокосту, не були предметами спеціальних наукових досліджень. Поодинокі тематичні відомості знаходимо в працях, присвячених Голокосту або примусовому вивезенню населення на роботу до Третього рейху [1-3; 5-7; 21; 25; 26; 29; 32]. З огляду на це, основою наукової статті стали документи Державного архіву Рівненської області [8-19].

Важливу інформативну цінність склали опубліковані англійські мемуари Сема Генірберга – єврея, який, щоби врятуватися, виїхав на роботу до Німеччини з м. Дубно на Рівненщині [31].

Обмеженість джерельної бази унеможливило аналіз різних аспектів заявленої проблеми, тому в пропонованій розвідці розглянемо лише окремі з них, як-от: моделі поведінки євреїв на межі життя і смерті, фактори впливу на їхнє виживання в умовах ворожого середовища. Втім, для увиразнення глобальності проблеми, а відтак її наукового осмислення, зупинимось на висвітленні таких моментів, як численність єврейської громади Рівненщини напередодні німецької окупації і масштабність втрат серед єврейства регіону.

У період німецької окупації Рівненщина належала до Генерального округу Волинь-Поділля, а місто Рівне було центром рейхскомісаріату «Україна». Напередодні війни євреї склали велику частку населення Рівненщини. Зокрема, на середину 1941 р. на території Рівненської області проживало не менше як 110 тисяч, а в Рівному – до 25 тисяч євреїв [23, с.145-146], які становили більшість населення міста. На 1 листопада 1941 р., за відомостями міської управи, у єврейській громаді м. Рівного – найбільшій за чисельністю – налічувалося 20 300 осіб (5435 – дорослі чоловіки, 9400 – жінки; 2011 – діти до 7 років; 3454 – діти 7-16 років) із 37455 населення міста [8, арк.1-10], тобто більше ніж 54%.

На Рівненщині, як і по всій території рейхскомісаріату «Україна», «єврейське питання» «вирішувалося» поетапно. Політика знищення супроводжувалася психологічним, фізичним тиском та численними дискримінаційними акціями, що передбачали обмеження – позбавлення політичних, соціально-економічних, культурних, релігійних прав. Різного роду контакти місцевого населення з євреями, і особливо, допомогі акції, загрожували жорсткими покараннями або навіть коштували життя.

Встановлення контролю над єврейською громадою полегшувала його локалізація в окремих визначених кварталах – гетто. Перші поселення такого типу на Рівненщині з'явилися в жовтні 1941 р. і проіснували до жовтня 1942 р., в різний час тут було створено 26 гетто [27, с.36-39].

Обов'язковими для євреїв були реєстрація та ідентифікація, що проводилися з метою їхнього припинення і відмежування цієї національної групи

від решти населення, що проживало в регіоні. Варто зауважити, що реєстрації підлягали всі жителі Рівненської округи, але для євреїв вона наповнювалася іншим змістом, оскільки майже завжди закінчувалася розстрілом. Відповідні розпорядження про реєстрацію з'являлися періодично, а їх оперативне виконання місцевою адміністрацією дозволяло виявляти точну кількість євреїв у тих чи інших населених пунктах на певний період часу.

Євреїв, які жили на Рівненщині, винищили впродовж 1941-1943 рр. шляхом застосування масових екзекуцій, розстрілів, індивідуальних убивств. Перші розстріли євреїв у цьому регіоні відбулися влітку 1941 р. [23, с.145-150; 30, с.283]. Серед наймасштабніших – розстріл приблизно 17500 євреїв Рівного в урочищі Сосонки 7-9 листопада 1941 р. На думку дослідників, цю акцію варто потракувати як своєрідну підготовку до приїзду Е. Коха (очільника Райхскомісаріату Україна) до своєї резиденції, зважаючи на висунуту ним умову візиту – знищення єврейського населення міста [9; 24, с.104-105]. Тотальне «очищення» території Рівненщини від єврейського населення було завершено восени 1942 р.

За підрахунками О. Круглова, з другої половини 1941 р. до кінця 1943 р. окупаційна влада знищала на території Рівненщини близько 95 тисяч євреїв, майже 24 тисячі з яких позбавили життя до кінця 1941 р. і 70 тисяч – упродовж 1942 р. Станом на 1943 р. із нещодавно численної єврейської громади регіону вціліли лише ті, хто свого часу зумів втекти, хоч таких людей виявляли й убивали [30, с.283].

Так, одним із оголошень від 13 жовтня 1942 р. гебітскомісар Маршаль закликав місцеве населення до утримання публічного порядку та спокою і застерігав, що «Здолбунівська округа вважається закритою для жидів, хто жидів переховує, або без замальдування приймає до помешкання, буде розстріляний. Забороняється ходити до бувшого гета і всі виставлені дозволи на це є неважні. Хто не буде відчинятись, буде без попередження розстріляний» [20, арк.7]. Подібні владні звернення застережного характеру були частими, а дії стосовно людей, які порушували встановлені правила поведінки рішучими. Проте, незважаючи на екстремальні умови тогочасної дійсності, допомога, у різних формах, готовність до участі у порятунку євреїв стали доволі поширеним на Рівненщині явищем, як і в багатьох інших регіонах України.

Варто зауважити, що зайнятість (наявність відповідної посвідки), працездатність представників цієї етнічної групи, затребуваний фах деяких осіб, а також потреба в робочій силі на окупованих територіях і на теренах рейху, не забезпечували від знищення й лише в окремих випадках могли відтермінувати загибель.

Знищення євреїв проводили паралельно з вивезенням населення окупованих регіонів України з метою його залучення до праці в різних сферах економіки та сільського господарства Німеччини, що було продиктовано дефіцитом робочої сили в рейху. Задля реалізації планів постачання людських ресурсів німецьке керівництво використовувало комплекс різноманітних методів: від агітаційно-пропагандистських до силових (останні в регіоні домінували).

Вивезення населення з території Рівненської області на роботу до Третього рейху тривало з кінця літа – початку осені 1941 р. до березня 1944 р. За цей час німцям удалося вивезти не менше як 28783 особи, з яких 54% – в 1942 р. У період розпалу примусового вивезення, що припав на квітень-червень 1942 р., траплялися випадки добровільного виїзду, основними причинами якого були незадовільний соціально-економічний стан жителів краю, сподівання на його покращення в такий спосіб, а також страх різного роду переслідувань тощо. У 1943 р., коли було вивезено 21% примусових робітників, найбільшу активність цього процесу спостережено у квітні-травні, після цього – певний спад його інтенсивності, а на-

прикінці року – повторну активізацію. Впродовж січня-березня 1944 р. вивезення мешканців Рівненщини німці реалізовували у формі евакуації: у такий спосіб до рейху потрапили до 8% від загальної кількості вивезених з краю осіб.

Гендерний розподіл складу остарбайтерів із Рівненщини мав такий вигляд: 65% – чоловіки, 35% – жінки. Найбільшою була група остарбайтерів 1921-1925 рр. народження (вік яких на момент вивезення – від 16 до 23 років) – 45,1%. 16,3% – особи 1916-1920 рр. народження, 15% – молодь 1926-1930 рр. народження, 13,5% – 1911-1915 рр., решта – або молодші 10-12, або старші 35-40 років. У Німеччині серед вивезених приблизно однакова кількість працювала в сільському господарстві (37%) і промисловому секторі (36,9%), інших використовували як робочу силу у закладах охорони здоров'я, при таборах, у якості домашніх робітниць, двірників тощо [7, с.67-69, 86].

До сьогодні видавалася очевидною незалежність процесів знищення євреїв і вивезення населення з території Рівненщини на примусові роботи до рейху, а відтак і неможливість знайти точки дотику між цими явищами. Однак під час аналізу матеріалів фільтраційних справ Державного архіву Рівненської області на предмет визначення національної належності остарбайтерів, встановлено, що 94,2% (із загальної кількості вивезених з регіону – 28783 осіб) були українцями, 2,9% – поляками, 1,1% – росіянами, а решта (1,8%) – чехами, білорусами і євреями [10-19]. Наявність євреїв серед вивезених осіб, на нашу думку, дає змогу припустити, що останні обирали шлях примусових робіт як спосіб порятунку.

Згаданий вибір (детермінований прагненням реалізувати хоч мінімальний, але шанс на збереження життя) відзначався високим ступенем ризику, а тому «зважувалися» на нього одиниці, а рятувалися у такий спосіб і того менше. Попри це, випадки використання євреями на Рівненщині можливості виїзду на примусові роботи до Німеччини, як способу порятунку, все ж зафіксовано. Йдеться про виняткові сюжети, в ракурсі аналізу яких простежуємо відчай жертви, готової на будь-який крок задля порятунку.

Моделі поведінки єврейського населення в умовах, загрозливих для життя, відзначалися індивідуальністю й залежністю від спектра і внутрішніх, і зовнішніх факторів. Нетипова поведінка людей у приблизно однакових ситуаціях (воля до життя змушувала наважуватися на ризиковані вчинки, притлумлювати почуття приреченості і знаходити порятунок у, здавалося б, безвихідних обставинах) породжувала нові правила. Як наслідок – маємо унікальний досвід переживання кризових ситуацій із акцентом на цінності людського життя.

Трагедією євреїв у системі координат тогочасних обставин передусім була приреченість на самотність й ізоляцію, помножена на всеохопність відчуття безнадійності та неминучості смерті. В умовах пріоритетності спротиву відчаю та зневіри в можливість порятунку нерідко саме внутрішня боротьба поставала найважчим випробуванням. У такому контексті надзвичайно показовою і водночас зворушливою є історія порятунку дубенчанина Сема – у той час Саші – Генірберга (1924 р.н.), який, підкоряючись слізному наполяганню матері, у жовтні 1942 р. втік із гетто м. Дубно (майже перед його ліквідацією, під час якої загинули 3 тисячі євреїв [30, с.283]), і за сфальсифікованими документами приєднався до завербованих місцевих мешканців, щоб вирушити на роботу до рейху.

Знаковими в цій історії вважаємо два моменти – материнське переконання у необхідності втечі для порятунку і готовність до ризику, рішучість вісімнадцятирічного юнака, що можна тлумачити, з одного боку, як ознаки зрілості, дорослання, а з іншого – як можливе неусвідомлення майбутніх випробувань.

Впродовж майже трьох років Саша зумів прожити в самому серці Німеччини, приховуючи етнічну належність. За цей час неодноразово був зму-

шений тікати, змінювати міста, місця роботи в разі виникнення у когось підозр щодо його єврейського походження. Він щодня стикався з новими викликами: чи то зацікавлення його особою з боку гестапо після втечі з роботи, чи то німецького лікаря після огляду... Втім, винахідливість, рішучість Саші, а, можливо, сприятливі повороти долі давали йому змогу дожити принаймні до її наступного витка. Оскільки він не зустрічав інших євреїв, жажався думки про те, що він – єдиний у Європі єврей, який вижив. Жив у самоті й ізоляції через страх відкрити секрет свого походження. Доля винагородила Сашу за витримку: він вижив, після війни одружився й 1948 р. емігрував до США. Оселившись у Каліфорнії, став успішним бізнесменом, разом із дружиною Роуз виховав трьох дітей, брав активну участь у житті єврейської громади [31].

У Німеччині врятувався від знищення і риняннин-єврей Хаїм Шмулевич Клоц (1920 р.н.). Під час німецької окупації він проживав у свого сусіда під іменем Фелікса Яковича Фільковського. 15 квітня 1942 р. був серед інших вивезений на роботи до рейху, працював у сільському господарстві поблизу Мюнхена. Попри чимало перешкод і випробувань «на міцність», молодий чоловік виявив сміливість, емоційну стійкість, фізичну витривалість, зумів, приховуючи свою національність, дочекатися квітня 1945 р. – часу звільнення американськими військами. Потім ще деякий період перебував на території Німеччини в американській зоні окупації, у таборі, де, за його спогадами, «було близько 1000 репатрійованих радянських громадян єврейської національності» [17, арк.1-8]. Після проходження фільтрації 8 лютого 1947 р. повернувся на попереднє місце проживання – до Рівного.

Непросто склалася доля Марії Давидівни Грибової-Фішман (1925 р.н.), єврейки, яка в період війни перебувала в містечку Тучин, що на Рівненщині. У квітні 1943 р. вона потрапила в облогу на базарній площі у м. Рівному і разом з іншими була вивезена до Німеччини. З того часу дівчина стверджувала, що українка, а по батькові – Іванівна. Працювала на військовому заводі в м. Ессен. Очевидно, думка про те, що працює для ворожої держави, не полишала її в спокої та пригнічувала, оскільки дівчина наважилася виготовляти неякісну продукцію (снаряди без пороху), а одного разу (на початку серпня 1944 р.) випустила воду з парового котла, який через високу температуру розірвався. Після виявлення заподіяної шкоди її заарештували, щодня допитували, били. Гестапівець «цікавився»: хто змушував шкодити, чому це робила? Підозрював, що дівчина єврейського походження, тому розпитував про життя євреїв у Радянському Союзі. Після допитів посадили у карцер, а згодом разом із 3 чехами і 10 поляками, що працювали з Марією, відправили в концтабір. Покарання за псування котла було жорстоким для всіх його учасників: «8 чоловік спалили, 1 розстріляли». Марію теж двічі визначали для спалення, але вона дивом залишилася живою: перший раз страту призначили на 4 жовтня 1944 р., але її відтермінував комендант табору, інша дата співпала із звільненням табору американськими військами [19, арк.1-6].

Перед вступом американських військ керівництво концтабору, зачинивши всіх ув'язнених у приміщенні, втекло разом з обслуговуючим персоналом. Американці розмістили звільнених з табору в м. Ессені. Комендант табору двічі розпитував дівчину: про причину відправлення до концтабору, ставлення німців, життя у СРСР, уподобання щодо країни-проживання. У середині травня 1945 р. Марію відправили до Берліна і передали командуванню Радянської армії [19, арк.1-6]. На жаль, як склалася її подальша доля, простежити не вдалося. Втім, осмислюючи життєву колізію цієї дев'ятнадцятирічної дівчини, можемо констатувати, що модель її поведінки відрізнялася від інших свого роду протестним характером [28, с.161-179].

Рятуючи своє життя, до Німеччини потрапила й уродженка містечка Тучина Лея Меєрвіна Фрідман (1925 р.н.). Із наближенням фронту 1941 р. вона разом із старшим братом евакуювалася до Житомира, а звідти – до Києва, де перебувала до вересня 1941 р. Наступний виток долі – м. Будьонівськ, де її затримали. Вона намагалася пояснити, що виховувалася в дитячому будинку в м. Новограді-Волинському, а її батько – Михайло Жуков, якого не пам'ятає. Після допиту разом з іншими євреями повезли за місто на розстріл, але їй вдалося втекти, розчинившись у натовпі місцевого населення. У Новому Осколі Курської області намагалася влаштуватися на роботу, але «бригадир-вірменин наказав їхати звідти, оскільки в місті німці розстрілюють євреїв і він не хоче бути відповідальним за переховування». Потім жила в м. Ростові-на-Дону, звідти взимку 1942/1943 рр. переїхала товарним потягом до Києва, згодом – до Варшави. Там Леї вдалося знайти роботу: працювала на кухні в німецькій військовій частині як полька Людмила Михайлівна Фуранська.

Її неодноразово затримували через підозру, що вона є особою єврейської національності. «Одного разу офіцер мене запитав: звідки я і чи вмію молитися Богу? Я відповіла, що родом із м. Новий Оскол, і оскільки виховувалася в дитячому будинку, то молитися не вмію. Після цього в мене взяли кров, щоб визначити єврейську належність, і, назвавши «паршивою жидівкою», посадили до камери, звідки через три дні під час сильного бомбардування я втекла в місто. Там приєдналася до колоно людей, яких вивозили до Німеччини. З ними 1944 р. потрапила до м. Ерфурт, де працювала в туберкульозному відділенні міської лікарні санітаркою. Тут познайомилася зі своїм чоловіком, який був дезінфектором у таборі для радянських військовополонених. Після звільнення поїхала з ним до м. Путивля Сумської області». Сім'я Леї загинула в гетто, вдалося втекти лише батьку, який, за словами жителів Тучина, нібито виїхав 1945 р. до Польщі [16, арк.1-16].

В історіях окремих людей – євреїв за походженням, що були родом із Рівненщини або проживали на цій території в період німецької окупації, певною мірою (наскільки дають змогу це зробити наявні джерела) репрезентовано становище українських євреїв регіону, для яких втеча і праця в Німеччині стала способом виживання. Багато деталей на сьогодні вже відтворити не вдається, однак очевидно, що виживання й адаптація євреїв з Рівненщини у чужорідному середовищі залежали від комбінації певних обставин, особистісних якостей людини (рішучість, упевненість, самоорганізованість, кмітливість), стійкості духу, талану, збігів, людей, які зустрічалися на шляху, їхньої допомоги тощо. Величезну роль у справі виживання євреїв відігравали зовнішність без виразних «семітських» рис, фізична витривалість та психологічна стійкість.

Вагомим був і віковий чинник: можливість врятуватися для молодих, працездатних жінок і чоловіків була набагато реальнішою, ніж для людей похилого віку. За матеріалами фільтраційних справ можна зробити припущення про кількісне переважання серед євреїв-остарбайтерів жінок з огляду на такий чинник, як наявність обрідання у чоловіків. Не менш важливими для тих євреїв, які опинилися на території Німеччини, були комунікативні здібності та мовні навички, легкість перейняття звичок, правил поведінки, цілковитий контроль над собою.

З огляду на те, що унікальність, винятковість досвіду порятунку євреїв шляхом виїзду на роботи до Німеччини забезпечує комплекс ситуативних чинників, а також індивідуальних особливостей, простежуємо різні моделі поведінки в екстремальних умовах, серед яких – розчинення в середовищі, непримітне очікування, пересиджування, нерідко активні, ризиковані дії, іноді – протестна модель поведінки.

Таким чином, на основі матеріалів фільтраційних справ Державного архіву Рівненської області виявлено, що деякі євреї знаходили порятунок в умо-

вах Голокосту, виїжджаючи на примусові роботи до Німеччини. Проте такі ситуації мали форму не масового явища, а швидше – виняткових сюжетів, у розрізі яких репрезентовано різні моделі поведінки людини в екстремальних, загрозливих для життя умовах. Шанси на виживання залежали від комбінації низки обставин і ситуативних факторів. Окрім інстинктів самозбереження, відчаю жертви, в екстремальних умовах спрацьовували й особистісні якості, що подекуди забезпечувало мінімізацію можливостей підозр щодо національності, а в разі їхнього виникнення шляхом реалізації різних моделей поведінки уможливило відведення удару і викриття. Позицію цих людей треба розуміти, а обстоювання свого права на життя – поважати.

Список використаних джерел:

1. Альтман И. Еврейское сопротивление политике тотального геноцида / И. Альтман // Єврейський опір в Україні в період Голокосту. – Дніпропетровськ : Ткума, 2004. – С. 9-46.
2. Беркгоф К. Жива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською окупацією / К. Беркгоф. – К., 2011. – 458 с.
3. Винокурова Ф. Єврейський опір у контексті особистісного вибору: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми / Ф. Винокурова // Проблеми історії Голокосту. – Дніпропетровськ : Ткума, 2013. – Вип. 6. – С. 26-57.
4. Вітвицька С.С. Проблеми національного виховання у педагогічній спадщині І. Огієнка / С.С. Вітвицька, О.С. Березюк, З.А. Осадча // Вісник Житомирського державного педагогічного ун-ту. – 2002. – №9. – С. 154-156.
5. Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.) / С.Д. Гальчак. – Вінниця, 2009. – 768 с.
6. Гончаренко О.М. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Рейхскомісаріату Україна (1941-1944 рр.) / О.М. Гончаренко // Укр. іст. журн. – 2010. – №1(490). – С. 128-141.
7. Данильчук В.Р. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині / В.Р. Данильчук. – Рівне, 2013. – 282 с.
8. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф.Р-33, оп.1, спр.355, 10 арк.
9. Там само, ф.Р-534, оп.1, спр.4, 223 арк.
10. Там само, ф.Р-2771, оп.1, спр.5128, 8 арк.
11. Там само, спр.7880, 3 арк.
12. Там само, спр.7940, 4 арк.
13. Там само, спр.7980, 7 арк.
14. Там само, спр.9210, 5 арк.
15. Там само, спр.9712, 15 арк.
16. Там само, спр.12244, 16 арк.
17. Там само, спр.12290, 8 арк.
18. Там само, спр.12394, 9 арк.
19. Там само, спр.12796, 6 арк.
20. Науково-довідкова бібліотека Держархіву Рівненської обл., фонд листівок, інвентарний №11, арк.7.
21. Кисла Ю. Виживання за екстремальних умов: Голокост у Бориславі (1941-1944) / Ю. Кисла // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2012. – №1. – С. 9-33.
22. Костриця М.Ю. Краєзнавчі студії в епістолярній спадщині І.І. Огієнка / М.Ю. Костриця // Вісник Житомирського державного педагогічного ун-ту. – 2002. – №9. – С. 21-23.
23. Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: еврейская энциклопедия Украины / А.И. Круглов ; ред. И. М. Левитас. – К., 2000. – 224 с.

24. Його. Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2012. – №1. – С. 104-165.
25. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К., 2010. – 368 с.
26. Михальчук Р.Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941-1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Р.Ю. Михальчук. – Острог, 2014. – 20 с.
27. Михальчук Р. Утворення та функціонування гетто на Рівненщині (1941-1942 рр.) / Р. Михальчук // Грані. – 2013. – №7(99). – С. 36-39.
28. Пастушенко Т. Способи виживання українських оstarбайтерів у Райху: спогади очевидців / Т. Пастушенко // Схід/Захід. – Вип. 11-12. – С. 161-179.
29. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т.В. Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.
30. Холокост на території ССРСР : енциклопедія / гл. ред. І.А. Альтман. – 2-е изд. – М., 2011. – 1144 с.
31. Genirberg S. Among the Enemy: Hiding in Plain Sight in Nazi Germany / S. Genirberg. – Robertson Publishing, 2012. – 324 p.
32. Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge / U. Herbert. – München, 2001. – 442 p.

Being based on the archived documents and other materials, the article highlights the questions of the exit of the Jewish population from Rivne region to work in Germany of the Jews both being the ways of their survival in the period of the Holocaust. The models of conduct of the Jewish on verge of life and death and factors of influence are considered on their survival in the conditions of hostile environment.

Key words: the German occupational regime, The Third Reich, ostarbeiters, Holocaust, Rivne region.

Отримано: 15.02.2015 р.

УДК 32-027.21:008(477)

І. М. Діяконович

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

УКРАЇНА — ГЕОПОЛІТИЧНА, КУЛЬТУРНА, ЕТНІЧНА «РОЗА ВІТРІВ» ЄВРОПИ

Україна, що розташована на євро-азійському перехресті, завжди була чи то суб'єктом, чи то об'єктом геополітики, незважаючи на те, як називалось державне утворення в межах сьогоднішнього українського підсоння. У статті подані деякі факти історичного та культурологічного характеру на підтвердження метафоричної назви геополітичного розташування України.

Ключові слова: суб'єкт, об'єкт, підсоння, Київська Русь, тубільний

На теренах сучасної України вже вкотре за свідомий історичний період існування людства сформувалась геополітична «роза вітрів». Спробуємо в лімітованих межах даного дослідження викласти аналітичні роздуми, які ґрунтуються на дослідженні думок вчених, дотичних до ситуації. Може видатися недоречною й дилетантською спроба філолога висловити аналітичну думку в царині геополітики, але це є лише спроба, суб'єктивне бачення ситуації, бажання висловити певні припущення.

Україна через призму історії, етногенезу, культури була об'єктом вивчення цілої плеяди вчених, які застосовували синхронний та діахронний принципи дослідження. Серед них Лев Гумільов (Древня Русь и Великая степь), Михайло Грушевський (Історія України-Руси), Володимир Білінський (Країна Моксель, або Московія), Юрій Канигін (Шлях ариїв), Іван Огієнко (Українська культура. Коротка історія культурного, життя українського народу), Микола Котляр (Галицько-Волинська Русь), Дмитро Антонович (Українська культура), Олександр Стражний (Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність) та багато інших.

Геополітична ситуація, або геополітична «роза вітрів», в якій опинилась сьогодні Україна, то є наслідок чергового історичного переподілу світу олігархічними та політичними кланами, попри прийняттю ними ж термінологію «елітами». Особиста рефлексія автора на сучасні події має чимало об'єктивних раціональних підтверджень. Політично-олігархічні еліти, які почасти, або цілком є владними органами, циклічно перебувають у статусі об'єкту, або суб'єкту геополітики. Суб'єктом праісторичних геополітичних подій можна вважати Київську Русь на чолі з князем Святославом: після розгрому Хозарського каганату (965) військами Святослава Ігоревича на Таманському півострові утворилося Тмутараканське князівство, до складу якого незабаром увійшли землі Приазов'я, Кубані та сх. частина Кримського півострова. З поч. XI ст. князівство перебувало в складі Київської держави [3].

З початком монголо-татарського завоювання землі й князівства Київської Русі й Галицько-Волинського князівства стають об'єктом світової геополітики. Прикладом надамо знову ж таки землі Криму, поза як саме Крим став тим об'єктом геополітики початку XXI століття, яким, напевно, було відкрито «скриньку Пандори». «У XIII ст. Причорномор'я і Крим були завойовані монголо-татарами. У Криму утворився улус із центром у м. Солхат, який підлягав хану Золотої Орди. Після його розпаду тут виникла татарська держава – Кримське ханство (1449-1783). Татарські орди здійснювали грабїжницькі походи в Україну. Руйнуючи українські міста й села, вони брали в полон десятки тисяч мирних жителів і продавали їх у рабство або використовували на тяжких роботах у своїх господарствах. За даними перепису 1666-1667, проведеного Евлієм Челебі, українці становили 4/5 всього населення Криму. Для захисту від татарсько-турецької агресії у пониззі Дніпра на південь від дніпровських порогів виникло військово-політичне утворення – Запорізька Січ. До складу володінь запорізького козацтва – Вольностей Війська Запорізького – входила територія по лінії від гирла Тясмину до Чорного Лісу, далі річками Ворсклою, Синюхою і Богом до Дніпровсько-Бузького лиману, – вздовж Дніпра – до верхів'їв Конки і гирла Берди, а звідти – узбережжям Азовського моря до гирла Кальміусу та по р. Орелі до Дніпра [3].

Запорізька Січ (XVI-XVIII ст.), як державне утворення на підсонні сучасної України, відновлює статус суб'єкта геополітики. Хто ж був тією політичною елітою, яка з об'єкту тривалістю в три століття перетворилась на суб'єкт? Старшина Запорозької Січі, що складала правлячу верхівку, займалась політичним, судовим й фінансовим адмініструванням. За майновим станом старшина була представлена власниками рибних промислів, багатими скотарями й торговцями, а пізніше з розвитком інших галузей – «власниками великих зимівників, водяних млинів, чумацьких валок тощо» [3]. За допомогою машини часу панівна верхівка Січі в сучасних реаліях трансформується у олігархічні клани сучасної України, які через ненаситне бажання влади й грошей, цементовані корупцією, знову через три століття перетворили те саме підсоння на об'єкт геополітики.

Бачення цього самого геополітичного об'єкту українським вченим, митрополитом (від 1944), політичним, громадським і церковним діячем Іваном Огієнком проливає світло на те, чією в етнічному аспекті є територія сучасного Донбасу

і не тільки. «Український народ з давніх-давен запасів собі велике, просторе місце, куди тепер належать ось такі губернії Київська, Подільська, Волинська, Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Харківська, сливе вся Чернігівщина, значні простори в губернях Люблінській, Сідлецькій, Гродненській, Минській, Бесарабській, Таврії (без Криму), частки Курської, Воронізької, Чорноморської, Ставропольської, частки області Донської й Кубанщини. В Австрії українці живуть в східній Галичині і в Буковині, а в Венгрії – в північно-східних комітатах. Крім цього, багато українців живе в Сибіру та Америці. Всіх українців тепер налічується більше 35½ мільйонів: 28 мил. в Росії, в Австрії коло 4 мил., в Венгрії – коло ½ мил., та коло 3 мил. по всяких інших колоніях» [10, с.7]. Як бачимо, «етнічні промені» української рози вітрів ще століття назад сягали території сьогодишньої Польщі (Люблінське, Підляське, східна частина Мазовецького, Підкарпатське воєводства), Угорщини, Білорусії (Гродненська, Мінська області) та Російської Федерації (Курська, Воронежська, Ростовська області, Ставропольський, Краснодарський краї, Сибір). Підтвердженням південно-східного променя можна вважати етнічні чистки (геноцид) на Кубані під час голодомору 1933 року, де за даними перепису 1926 року проживало 62,2% українців проти 33,8% росіян [3]. На жаль, геополітичний вектор описаного Іваном Огієнком підсоння не співпадав з етнічним, так як названі етнічні землі були об'єктом поділу між Російською та Австро-Угорською імперіями.

Важливу роль у чергуванні геополітичних вітрів в аспекті об'єкт-суб'єкт відіграє менталітет соціуму в певні історичні епохи. Так, існує генетична пам'ять, яка крізь віки несе інформацію про типові зразки поведінки людини, наряду з закодованою ДНК фізичною інформацією. А, як відомо, будь-якою інформацією можна маніпулювати. Однією із типових поведінкових рис українців вважається толерантність, що є свідченням високої культури етносу. Але, дана риса є позитивною за умови її функціонування в цивілізованій, висококультурній суспільній формації. Проте, «в аморальному суспільстві толерантність позиціонується як найбільша підступність. Вона має безліч облич – зосередження життєвої енергії на споживанні та задоволенні, політкоректність щодо ідентичності інших народів, лояльність до держав і корпорацій. А вони, не поспішаючи, але впевнено займають кращі місця, мурують кращі замки, з телефірів повчають нас житейській мудрості, а наших дітей змалку вчать толерантності та смиренності роблять з них жебраків. Як наслідок, нам бракує погорди і впевненості, бо увесь уклад суспільного життя, який вони запроєктували для нас, робить з нас злидарів, плебей, розвиває в нас комплекс меншовартості» [5, с.18].

Саме комплекс меншовартості, а не толерантність, змушує нас, народ України, вкотре витримувати століттями історичні фальсифікації з боку східного сусіда. Сама державна назва «Росія» була безцеремонно вкрадена, забуваючи незаперечний факт виникнення Київської Русі завдогдо до «Залешанської землі», або Московії. «Навіть професори Московського університету С.М. Соловйов і В.О. Ключевський крізь зуби визнавали: так, Русь за старих часів була, але великороси як народ з'явилися аж у XVI-XVII століттях. Отож і посягати на Русь не було підстав. Розвалювався міф про «третій Рим», про право великоросів «збирати землі російські». Але як хотілося!» [2, с.3]. Нагадаємо, річка Рось (права притока Дніпра) бере початок біля села Ординці Вінницької області й протікає землями Київської та Черкаської областей, й корінь слова у назві річки аж ніяк не пов'язаний з топонімами сучасної Росії.

Володимир Білінський на підставі історичних фактів розвіює міф про право «первородства», або старшого брата: «Московія як князівство вперше з'явилася 1277 року з «височайшого повеління» татаро-монгольського Суверена, і була

вона звичайним улусом Золотої Орди. Тобто сам «град Москва», і Московське князівство-улус з'явилися не в часи великого Київського князювання, не з волі київських князів, а в часи татаро-монголів із веління ханів Золотої Орди на території, підвладній династії Чингісидів» [2, с.16]. Історія вже знала факти викрадення права «первородства». Найперший з них зафіксований у Старому Заповіті. Коли вже літня Ревека зачала, то не повірила своїм відчуттям й запитала у Господа й почула у відповідь: «Два племена в утробі твоїй, і два народи з твого нутра будуть виділені... і старший молодшому буде служити» [1, с.25]. А сталося це через подвійний обман молодшого Ісакового сина Якова свого старшого брата Ісава. Перший раз він нагодував голодного й втомленого Ісава, випросивши в того взамін первородство. А іншим разом перехитрив старого та сліпого батька Ісака й викрав батьківське благословення. А в благословенні тому була запрограмована доля цілого народу: «І хай Бог тобі дасть з роси неба, і з ситості землі... Нехай тобі служать народи, і народи нехай тобі кланяються!» [1, с.27] Дізнавшись про обман свого молодшого сина Ісак заплакав й так поблагословив свого улюбленого старшого сина: «...і зо свого меча будеш жити, і будеш служити ти брату своєму. Та проте, коли подбаєш, то зламаєш ярмо його з ший своєї...» [1, с.28] Чи не вирішив український старший брат та подбати про себе й скинути з себе ярмо молодшого брехливого брата?!

Щодо українського культурного вектору, то попри відсутність реакції лакмусу на власне українську мову, яка, як будь-яка інша мова апіорі має бути визначальною у царині культури, тубільність нашої культури незаперечна. Звернемося до праці відомого українського вченого, мовознавця й лексикографа Івана Огієнка «Українська культура. Коротка історія культурного, життя українського народу». У цій праці автор методично доводить самобутність української культури, її відмінність й первинність відносно російської. Ось що Іван Огієнко зауважує щодо українського орнаменту: «Пишна природа чарівного краю нашого сама нахилиє своїх мешканців до замилювання у всякім мистецтві. І ми бачимо орнамент на кожному кроці життя селянського: малюнки криють сволюки й комини, містяться над дверима та вікнами, по стінах хат, оздоблюють дерев'яний посуд, широко розкинулись по скринях, мисниках, на річах свіцьких і церковних. Вироби з скла та глини, плетіння, ткацтво, різьба на дереві, наші всім відомі писанки, наші вишивки, що оздоблюють все: сорочки, очіпки, каптурі, хустки, рушники, фартухи, навіть задки на чоботях, наші плаhti та килими, – все це свідчить про талановитий народ, що і тут утворив оригінальну культуру» [10, с.10]. Саме цей автохтонний орнамент чи не першим свідчить про відновлення національного духу народу, який на початку III тисячоліття вирішив позбутися комплексу меншовартості. Адже як християнство прийшло на Київську Русь з Візантії, так й просвітництво й ученість мігрували з руських земель до фіно-угорських племен Московії. «Слов'янські племена не мали жодного споріднення з племенами меря, мурома, весь, мещера, перм, печора, мокша, мордва, марі, які жили в X-XIII століттях у землі Моксель, а пізніше – в Московії, споконвічній землі великоросів. То були племена іншого, не слов'янського походження, а споконвіків фінського» [2, с.11]. «В самім кінці XVII-го віку, р. 1058, ще й Петро I скаржився патріарху: «Священники у нас грамот'ї мало ум'ють..., Ежели бы их... вь обучение послать вь Киевь вь школы...»» [10, с.62] «Ще р. 1640 славний наш митрополіта Київський Петро Могила писав цареві Михайлу Федоровичу, що на Москві дужо потрібно завести науку, а коли б цареві було завгодно, то він обіцяв йому прислати учителів. Але царь не звернув на це свої уваги» [10, с.64].

Культурний вектор розвитку на українському підсонні ще з середньовіччя мав західний, а не східний, азійський напрямок. Про це наголошує дослідник історії Володимир Білінський: «Нам також відомо, що Князі були достойні, не грабували сусідів, не вбивали підданих, як чинили московські. Уже в XIV столітті вони побудували великі кам'яні фортеці, такі як Кам'янець, Смотрич, Бакота тощо. Українські міста вже в ті часи жили за цивілізованими європейськими законами. У 1432 році місто Кам'янець-Подільський отримало Магдебурзьке право. За цим правом князь не міг переслідувати, а тим паче вбити людину. Населення міста жило, працювало і управлялося на підставі цивілізованих європейських законів» [2, с.12]. Посилаючись на це саме джерело, довідуємось, що український народ походить від давніх споріднених слов'янських племен полян, деревлян, волинян, бужан, тиверців, дулібів, уличів, северян.

Досліджуючи історичні джерела, важко уникнути суб'єктивізму. Віталій Тельвак наводить цитату Д. Багалія щодо об'єктивізму, як методики трактування історичних процесів: «Позбутися повністю суб'єктивного елементу в історії неможливо; образ минулого заломлюється двічі: по-перше, у самих свідченнях, а по-друге, в особі історика. Але необхідно прагнути до об'єктивності... Не можна заперечувати впливу на істориків таких факторів, як національність, характер епохи, релігійні і політичні погляди і т. ін.» [13, с.7]. Не бракує суб'єктивності й автору даного дослідження. Але, коли на сході щодоби гинуть воїни, віддаючи найдорожче, що є в людині за об'єктивну правду, а Надія Савченко за цю ж таки правду відмовляється від чергової тарілки тюремної баланди, важко не бути суб'єктивним. Об'єктивність, чи суб'єктивність, історична правда, чи перекручування фактів певними політичними блязями, однаково, найважливіші питання, на які повинні відповідати у своєму житті людина, перебувають поза компетенцією науки.

Список використаних джерел:

1. Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – Avon : Bath Press, 1993. – 1273 с.
2. Білінський В. Країна Моксель, або Московія / В. Білінський – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – 376 с.
3. Історичні землі України. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80>
4. Винниченко В. Щоденники / В. Винниченко // Київська старовина : наук. іст.-філолог. журн. – К. : АртЕк, 2002. – №1. – С. 93-103.
5. Данишин В. Іду на Ви. Кодекс українця нової доби / В. Данишин. – Львів : ЛА «Піраміда», 2014. – 268 с.
6. Забужко О. З мапи книг і людей / О. Забужко. – Кам'янець-Подільський : Рута, 2012. – 376 с.
7. Ісаєвич Я. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава / Я. Ісаєвич // Київська старовина. – К. : АртЕк, 2002. – №1. – С. 3-10.
8. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників / Т. Каляндрук. – Львів : ЛА «Піраміда», 2013. – 288 с.
9. Маринович М. Українська ідея і християнство або коли гарцюють кольорові коні апокаліпсису / М. Маринович. – К. : Дух і література, 2003. – 544 с.
10. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного, життя українського народу / І. Огієнко. – К. : Вид-во книгарні О. Череповського, 1918. – 275 с.
11. Писаренко Ю. Першопчатки Києва: наукові уявлення та народна традиція / Ю. Писаренко // Київська старовина. – К. : АртЕк, 2002. – №1. – С. 24-36.
12. Сегеда С. У пошуках предків. Антропология та етнічна історія України / С. Сегеда. – К. : Наш час, Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. – 432 с.

13. Тельвак В. Методологічні основи історичних поглядів М.С. Грушевського / В. Тельвак // Київська старовина. — К. : АртЕк, 2002. — №2. — С. 3-28.

The article presents some reflections on specific geopolitical location of Ukraine that over the history of centuries made the territory experience the condition of being either a subject or an object of geopolitics no matter what state name it had. The time of Prince Svyatoslav who reigned Kyivan Rus' in 957-972 and became famous for defeating the Khazar kahanate and widening the state by joining lands of Kuban', lands adjacent to the coast of the Azov Sea and partly Crimea, this period can be considered for Ukraine as a subject of geopolitics. Similar status might be possible to grant to the period of the Zaporizhian Sich known also as a «cossack republic», as the highest power in it belonged to the assembly of all its members.

Key words: subject, object, territory, Kyivan Rus', indigenous

Отримано: 26.02.2015 р.

УДК 001(477.43)«1918-1920»(092):061.23

О. М. Завальнюк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ, МАСШТАБИ І РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ (1918-1920 рр.)

На основі архівних і опублікованих джерел, а також праць українських істориків досліджується багатогранна діяльність науково-педагогічного, державного і громадського діяча Івана Огієнка, спрямована на організацію гуманітарної допомоги студентській молоді, професурі, учасникам визвольних змагань, державним службовцям та іншим громадянам УНР, які потрапили в складні життєві умови і потребували невідкладної матеріальної підтримки з метою виживання.

Ключові слова: Іван Огієнко, гуманітарні ініціативи, стипендія, матеріальна допомога, джерела матеріальної підтримки, Подільська управа Українського Червоного Хреста.

У зв'язку з російською агресією і, як наслідок, серйозним ускладненням сучасної соціо-гуманітарної ситуації на сході України, яка у низці окупованих населених пунктів набирає характеру катастрофи, надзвичайно актуальним стає питання про залучення різних державних, приватних і громадських чинників до організації негайної результативної допомоги сотням тисяч людей, які опинилися без засобів до існування. У цьому ж контексті потребує повнішої і кращої реалізації державна програма матеріальної підтримки тимчасово переміщених з Криму і Донбасу в інші регіони держави майже одного мільйона українських громадян.

Певне значення для вирішення цієї складної проблеми має уже нагромаджений і узагальнений, а також маловідомий широкому загалу історичний досвід, пов'язаний, зокрема, з діяльністю державних структур, окремих українських діячів щодо розв'язання гуманітарних питань в ході Української революції 1917-1921 рр., коли рівень життя усіх основних груп населення різко знизився і через воєнні дії збільшився контингент внутрішньо-переміщених осіб. З-поміж державних діячів, які активно займалися цією проблемою, виділяється І. Огієнко, на долю якого випало керувати Кам'янець-Подільським держав-

ним українським університетом, де абсолютна більшість студентської молоді належала до категорії незаможних, та за дорученням керівництва УНР відповідала за стан українських інституцій і громадян, які опинилися на тимчасово окупованій польським військом території країни.

Різні складові гуманітарної діяльності І. Огієнко у Кам'янці-Подільському частково знайшли висвітлення у працях українських істориків І. Тюрменко [1-4], В. Ляхоцького [5], М. Тимошика [6-7], С.Копилова [8], О. Завальнюка [9-13] та ін., утім цілісно поки-що не вивчалася, що й спонукає до продовження цього наукового проекту і таким чином заповнення однієї із лакун, пов'язаної з необхідністю дальшого дослідження, з одного боку, багатогранної постаті видатного українського діяча, а з іншого, однієї із важливих складових політики українських владних структур та їх видних представників.

Метою статті є з'ясування комплексу заходів, ініційованих державним і громадським діячем, керівником українського університету І. Огієнком, щодо підвищення рівня стипендіального забезпечення студентів і зарплатні працівникам університету, матеріальної допомоги військовикам, держслужбовцям і різним категоріям українських громадян, які постійно чи тимчасово знаходилися в адміністративному центрі Подільського регіону в умовах гострої економічної кризи, надзвичайно складного і суперечливого перебігу подій революції й воєнного протистояння.

Вивчення великого документального матеріалу, результатів наукових досліджень дає підстави стверджувати, що гуманітарна діяльність І. Огієнка, яка виходила із його усвідомлення значення людини, світоглядних позицій, моральних переконань і базувалася на ідеалах гуманізму, підпорядкованих вирішенню складної проблеми виживання людей і залучення до активного творення української державної нації, охоплювала такі основні напрямки: 1) організація стипендіального забезпечення, разової матеріальної допомоги студентам, сприяння щодо відкриття для них бурси і їдальні через залучення органів місцевого самоврядування, громадських і державних структур, зменшення виплат за право навчання у виші, 2) вироблення і проведення на державно-громадському рівнях антикризових заходів, спрямованих на недопущення (гальмування) падіння рівня життя професури, інших категорій працівників університету, 3) надання державної грошової допомоги дітям, переміщеним особам, родинам померлих державних службовців і військовиків, 4) мобілізація організаційного ресурсу громадських організацій і Церкви для допомоги пораненим козакам, малозабезпеченим.

Кожен із цих напрямків був важливим з погляду крайньої необхідності підтримати людей різного віку – дітей, жінок, молодь, старих, працездатних чоловіків, а також поранених і хворих бійців української армії, біженців, які потрапили у надзвичайно складні життєві обставини і не мали змоги працевлаштуватися і таким чином забезпечити себе на мінімальному рівні продуктами харчування, одягом, житлом, медикаментами тощо. У першу чергу (за хронологічним виміром), І. Огієнко, добре знаючи матеріальний стан київської студентської молоді, взявся за допомогу незаможним хлопцям і дівчатам, які, починаючи з вересня 1918 р., подавали документи на вступ до Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ), а з 1 листопада сіли за студентську партію. Ще до початку навчального року ректор, знаючи, що законом про заснування вишу на допомогу студентам закладено мізерні суми, взявся за формування фонду допомоги, намагаючись залучити до нього передусім кошти місцевих самоврядувань, кооперативів, приватних осіб. Звертаючись до них з проханням підтримати ініційоване ним Товариство допомоги незаможним студен-

там, внести свій вклад у виплату стипендій, відкриття для молоді бурси та їдальні, він наголошував, що «небувала дорожнеча життя надзвичайно впливає на зменшення академічної праці нашого студентства, – бо йому доводиться марнувати свій час тільки на відшукування хліба насущного [на той час ще йшов процес зарахування студентів, але їх матеріальний статус був добре відомий керівнику К-ПДУУ. – Авт.], забуваючи про хліб духовний» [14]. Подібні звернення отримували різні юридичні особи. І хоча, для прикладу, губернське і повітове земства регіону мали порожні і напівпорожні каси (багато платників податків не виконували своїх податкових зобов'язань), чимало цих структур (Кам'янецьке, Ушицьке, Вінницьке, Гайсинське, Ольгопільське і Бердичівське) позитивно відгукнулися на потреби студентства і ухвалювали рішення про внесення на їх потреби по 5-30 тис. крб. на рік. До них у 1919 р. приєдналося й губернське земство, направивши на стипендії 55200 крб. [15]. Утім траплялися й прикрі випадки, коли окремі органи місцевого самоврядування залишалися не просто байдужими до звернення ректора про допомогу студентам, а й пояснювали свою негативну позицію політичними причинами. Таке мало місце, зокрема, з Одеською міською думою. Відмовляючи у виділенні фінансів на потреби кам'янецьким студентам, вона не знайшла іншого аргументу, як звинуватити український виш у ... шовінізмі. У той же час Кам'янець-Подільська міська дума знайшла для студентської молоді 32 тис. крб. (12 тис. – на стипендії і 20 тис. – на відкриття їдальні), а управа Могилівської міської думи – 6 тис. крб. [15; 12, с.160].

До свята відкриття університет отримав пожертви також від різних кооперативів – Українбанку, видавничої спілки (м. Київ), Дніпровської спілки споживчих товариств, Подільської спілки кредитних і позичково-ощадних товариств «Союз-банк», Вінницького, Проскурівської і Гайсинської спілок споживчих товариств. Загалом вони переказали 140,5 тис. крб. [16, с.117].

І. Огієнко намагався залучити до цієї справи різних посадових і приватних осіб. Він сам відмовився від ректорської платні, щоб заснувати стипендію для студента-селянина. Його приклад наслідував міністр шляхів Б. Бутенко (передав 20 тис. крб.), мешканці Могилева-Подільського (3 тис.), працівники Подільської народної управи і лікар Мальований з Ямполья – по 500 крб. [16, с.131; 12, с.160].

Отримані від самоврядувань, кооперативів і приватних осіб кошти разом із державними дали змогу поступово збільшувати стипендіальні виплати і матеріальну допомогу, що доставляло керівнику вишу велике задоволення. Якщо в осінньому семестрі 1918-1919 навчального року із 430 студентів державні (земські) допомоги отримували, за нашими підрахунками, всього 12 осіб або 2,8% [17, оп.2, спр.18, арк.2 зв.-242; спр.39, арк.41], то у наступному семестрі кількість стипендіатів зросла до 32 (7,4%), причому 10 з них отримували допомогу упродовж двох семестрів, решта – уперше [17, оп.2, спр.18, арк.50-124; спр.23, арк.80зв.-257; спр.38, арк.4зв., 5зв., 17зв.; спр.39, арк.26, 28, 39, 41]. Загалом за два навчальні роки кількість осіб, які отримували стипендії (від 600 до 2000 крб. (підвищені у 1920 р.) на семестр), становила 153. Значне збільшення стипендіатів (майже у 13 разів) пояснюється тим, що І.Огієнко, який з середини листопада представляв у Кам'янці-Подільському і навколишній території вищу українську владу, зумів із залишеного йому фонду виділити 2,4 млн. крб. на стипендіальні виплати 100 студентам-незможникам [18, с.633; 19, с.42]. Не маючи змоги задовольнити усі потреби молодих людей, довелося практикувати також короткострокові стипендії (на один місяць), а частині з них виплачувати матеріальну допомогу (упродовж 1-2 місяців). Окремі з них були досить значними – по 3-5 тис. крб. Загалом у січні-червні 1920 р. 109 осіб (7,8% від загальної кількості

ті 1401 студента) отримували грошові суми від університету [17, оп.1, спр.74, арк.26]. Однак такої уваги потребувала набагато більша кількість молоді (вони змушені були у першу половину дня займатися заробітками, а у другу – навчатися). Цей, на перший погляд, невеликий відсоток стипендіатів дався керівникові вищу дуже просто (для порівняння, у такому ж університеті, що діяв у Києві, стипендіальне забезпечення отримували у рази менша кількість молоді. 27 березня 1920 рр. І. Огієнко, який бачив, що «університетська допомога та стипендії не такі великі, щоб студент міг цілком прожити на них» [20], провів нараду неофіційно присутніх у Кам'янці-Подільському українських міністрів та їх заступників, де зокрема розглянули питання про матеріальне становище студентів. Було прийнято ухвалу про підвищення розміру стипендій для юнаків і дівчат К-ПДУУ у 5 разів. Крім того, Головноуповноважений (ГУ) уряду УНР розпорядився надати речову допомогу особливо незахищеним юнакам і дівчатам в умовах надзвичайно холодної зими 1919-1920 рр. (молоді видали 122 пари штанів, 213 гімнастерок, 129 «тепліх» сорочок тощо) [8, с.25].

Попри це, І. Огієнко звертав увагу різних високопосадовців на невтішне становище тих, хто здобував вищу національну освіту. Навесні 1920 р. у листі до міністра освіти він наголошував, що «студентством ніхто не піклується, воно голодає» [21, спр.187, арк.81зв.], а тому просив налагодити через освітнє відомство необхідне державне фінансування студентській їдальні в умовах галопуючої інфляції (у лютому-квітні 1920 р. І.І. з фонду ГУ уряду УНР зумів виділити, як позичку, 550 тис. крб. на дешеві і безкоштовні обіди для незаможних студентів у їдальні та роботу буфету, який готував платні вечери [17, оп.1, спр.80, арк.11; спр.137, арк.72]).

Кепське матеріальне становище родин студентів і тимчасове припинення зв'язків з батьками негативно позначалися на можливості і ритмічності внесення обов'язкової семестрової плати за право за навчання в університеті. Враховуючи все це, міністр І.Огієнко 5 лютого 1919 р. наказав звільняти від внесення цієї плати 30% загальної кількості студентів [18, оп.1, спр.1, арк.10], [21, ф.2582, оп.1, спр.187, арк.4], дозволив окремим студентам скорочувати термін навчання з 4 до 3 років [21, ф.2582, оп.1, спр.175, арк.8], що мало сприяти економії родинних коштів на їх утримання, розпорядився здешевити обіди в студентській їдальні за рахунок дотації із земських переказів [21, ф.2582, оп.1, спр.178, арк.8]. Правління університету, очолюване ректором, врахувало тимчасову неспроможність переважної більшості молоді (972 особи) своєчасно внести на рахунок університету плату (за осінній семестр 1919-1920 навчального року) за право навчання і не наполягало на відрахуванні їх зі складу студентів, зобов'язавши погасити заборгованість пізніше, коли з'являться сприятливі умови. Цей крок заспокоїв юнаків і дівчат, дав змогу з більшою увагою поставитися до навчальної праці. Згодом, коли вдалося налагодити зв'язки з батьками, знайти заробітки, фінансовий борг перед вишем було ліквідовано. Щоб якось поліпшити матеріальне становище частини студентів (йшлося про сільськогосподарський факультет, де майбутні фахівці найбільше мали навички селянської роботи), керівництво закладу пішло їм назустріч і дозволило взяти під городництво частину університетської землі (5 десятин), на якій утворили 44 городи. Отримані доходи мали йти «на допомогу студентам, які приложили свій труд». На обробіток і засів ґрунту виш потратив, за мірками того часу, дуже великі кошти – 1,5 млн. крб. [17, оп.1, спр.44, арк.29; спр.108, арк.15; спр.113, арк.63зв.], оскільки городники і близько не могли знайти такої суми. Усе це робилося для того, щоб допомогти студентській молоді вижити у тих надзвичайно складних умовах і наблизитися до заповітної мрії – стати фахівцями у тій справі, заради якої прийшли до вишу.

Для І. Огієнка було важливо, щоб трудовий колектив університету вчасно виконував поставлені державою складні завдання. Тому за галопуючої інфляції і різкого зниження купівельної спроможності керівник і український міністр, наділений спеціальними повноваженнями, прагнув залучити додаткові до наявних у розпорядженні вищу кошти, щоб, з одного боку, через державно-правовий механізм негайно провести індексацію заробітної плати професорсько-викладацької корпорації і працівників інших категорій, а з іншого, виплатити разову грошову допомогу, тим самим матеріально заохочуючи членів колективу до постійної якісної праці, продовження трудової діяльності в університеті і уникаючи тим самим плінності науково-педагогічних кадрів. Вже на початку першого навчального року, на прохання керівника вишу, Подільська губерньська народна управа дозволила закладу використати частину коштів, переказаних земством на університетські потреби, для додаткових виплат науково-педагогічним працівникам у листопаді-грудні 1918 р. (професори додатково отримали по 466 крб., приват-доценти – по 300 крб.) [17, оп.2, спр.48, арк.52]. Утім сподіватися на серйозну земську допомогу надалі було марно, тому ректор вирішив добиватися набагато більшої підтримки від української держави.

Влітку 1919 р. він переконав міністра освіти П. Холодного (колишнього свого заступника по Міністерству народної освіти), що для викладацьких кадрів, які вже працювали у виші чи погодилися прибути до Кам'янець-Подільського з нового навчального року, потрібна невідкладна матеріальна допомога. Спільними зусиллями їм вдалося добитися від уряду прийняття 18 липня відповідного закону, за яким 6 професорів додатково отримали по 1000 крб., 8 приват-доцентів – від 720 до 920, 2 асистенти – в межах 450-562 крб. [17, оп.1, спр.6, арк.157зв.]. Це, однак, не могло вирішити питання на довгострокову перспективу. Тому І.Огієнко доводив, що, відповідно до знецінення українського карбованця (гривні), необхідно періодично підвищувати зарплату за тарифними розрядами. До нього прислухалися, і з 1 серпня 1919 р. запровадив закон про тимчасове підвищення оплатних норм працівникам К-ПДУУ. Відтепер ординарний професор мав отримувати за основним окладом 40 тис. грн. на рік (3333 грн. 33 шаги або 1333 крб. 66 коп. на місяць), крім того, додаткову оплату за перших 5 років стажу – 10 тис. грн., на наступне п'ятиліття – стільки ж (у річному вимірі); екстраординарний професор – відповідно 35 тис. грн. і по 6750 грн.; штатний доцент і астроном-наглядач – по 30 тис. грн. основного окладу і по 7,5 тис. грн. – за кожну із двох п'ятирічок стажу; старший асистент – 27 тис. грн. і по 7,5 тис. грн. за службу, молодший асистент, лаборант і лектор – по 22 тис. грн. і додатково по 6,75 тис. грн. за перший і других п'ять років роботи; професорський стипендіат – 20 тис. грн.; лектор іноземних мов – 14 тис. грн. і декан факультету – 15 тис. грн. [21, ф.1429, оп.2, спр.2, арк.51; 18, оп.1, спр.140, арк.84]. У квітні 1920 р., щоб продовжити діяльність університету і уберегти його від плінності кадрів, уряд, з ініціативи свого Головноуповноваженого представника, підвищив зарплату всім науково-педагогічним працівникам у 5 разів [17, оп.1, спр.140, арк.147]. Цей захід виявився надзвичайно своєчасним, як інші, пов'язані із колективним вирощуванням хліба на більш як 30 дес. та створенні умов викладачам і службовцям для індивідуального городництва, під що університет виділив 21 дес. [17, оп.1, спр.108, арк.8, 13].

Як повноважний представник вищої української влади, І. Огієнко вчасно реагував на сигнали про людей, які потрапили у складне матеріальне становище, невідкладно вносив питання про надання їм допомоги до порядку денного засідання Комітету Головноуповноваженого (КГУ), намагався ощадливо використати кожну державну копійку, не допускаючи її нецільового використан-

ня чи розкрадання. Так, за його активної участі було надано велику фінансову підтримку українським військовослужбовцям. Зокрема, наприкінці 1919 р. старшини, управлінці й козаки армії УНР, які лікувалися у місцевих шпиталях, отримали належне грошове утримання [22]. Хворим козакам, які знаходилися на ст. Дунаївці, відпущені КГУ кошти доставив загім Головної Філії Українського Червоного Хреста [23]. Тим 70 старшинам, які, за розпорядженням вищої української влади, від'їжджали до польського Домб'є, він розпорядився виплатити «харчові» гроші (по 3 тис. крб. кожному) [22]. На пошиття білизни, одягу і взуття для хворих і полонених українців, які знаходилися у Європі, видали аванс в розмірі 3 млн. крб. [21, ф.1131, оп.1, спр.1, арк.120зв., 122]. Упродовж трьох місяців, починаючи з 19 грудня 1919 р., одужуючим козакам, за рішенням КГУ, виплачували щодоби по 160 грн. [21, ф.1131, оп.1, спр.1, арк.99]. 6 січня 1920 р. І.І. Огієнко зобов'язав військового референта надати усім старшинам, лікарям і урядовцям армії УНР, а також частин і установ, які не отримували відсоткової надбавки до утримання через дорожнечу, допомогу із розрахунку 200 грн. на добу за період з 16 листопада 1919 р. по 1 січня 1920 р. [21, ф.1131, оп.1, спр.1, арк.106; 22]. Хворим і пораненим козакам, за ухвалою КГУ, почали видавати гроші замість пайка за два перших місяці 1920 р., що дозволило зекономити частину коштів на придбання продуктів до пайкового набору, які щодня дорожчали. 1 лютого 1920 р. референтура народного опікування підрахувала, що на лікування, реабілітацію і переїзд 554 хворих військовиків було затрачено 2114734 грн. [22]. Всі вони, а особливо ті, що потрапили до військових таборів у Польщі, були вдячні ГУ за те, що врятував їх від голодної смерті. Про це йшлося, зокрема, у листі генерала Всеволода Петріва до І. Огієнка з Ланцута 26 січня 1920 р. «Дуже вдячний Вам за допомогу, що надійшла для полонених... Я годую хлібом табор вже другий тиждень; і якби не було нашої валюти, то козаки та і більшість старшин табору голодували б вже десяту добу» [21, ф.1131, оп.1, спр.20, арк.34].

Опікувався дітяч, кількома тисячами держслужбовців, які, залишившись у Кам'янці-Подільському після від'їзду звідси центральних органів державної влади, опинилися зовсім без засобів для існування, хоч відповідні кошти і були їм нараховані. Враховуючи брак готівки, невиплачені зарплати були спочатку занесені до персональних книжок в ощадних касах, а згодом, коли готівкових ресурсів побільшало, заборгованість було ліквідовано. Крім того, урядовцям надавалася безплатна медична допомога [22]. А 3 квітня 1920 р., напередодні Великодня, І. Огієнко провів через засідання уряду ухвалу про надання урядовцям місцевих українських установ грошової допомоги в розмірі одного місячного утримання та відсоткових надбавок і добових нарахувань [24, с.14].

Не залишалися поза увагою Головноуповноваженого окремі особи, родини, діти, а також ті інтелігенти і держслужбовці, які через різні обставини опинилися без засобів до життя або раптово опинилися у дуже складних матеріальних обставинах. Йдеться, зокрема, про скульптора М. Перепелицю, який від'їжджав до Сербії, студента консерваторії М. Голинського (на підставі рішення КГУ його очільник встановив цим творчим особистостям персональні стипендії) [21, ф.1131, оп.1, спр.1, арк.102, 107], сім'ям (покійних невістановленого працівника Подільської губнаруправи, лікаря губернської земської лікарні А.Яроцького, лікаря військового шпиталю Гарбара, генерала Ф.Колодія), які втратили годувальників (розмір допомоги становив від 10 до 50 тис. крб.) [21, ф.1131, оп.1, спр.1, арк.103; ф.1161, оп.1, спр.1, арк.99 зв.]. 30 дітей-сиріт з містечка Гусятин Кам'янецького повіту, батьки яких померли від тифу, з фонду ГУ отримали загалом 100 тис. крб. [21, ф.1131, оп.1, спр.1, арк.163зв.], [23]. 100 учи-

телям з Холмщини надали одноразову допомогу в розмірі 200 тис. крб. Крім того, 26 грудня 1919 р. КГУ погасив їм заборгованість по зарплаті за попередні місяці на суму 884760 грн., чим дещо покращив їх становище [21, ф.1131, оп.1, спр.1, арк.103]. Дуже своєчасним було ухвалено рішення про виплату допомоги тим урядовцям, які потрапили до Тернополя і були інтерновані польською владою (на це КГУ відпустив аж 5 млн. грн.) [21, ф.1131, оп.1, спр.1, арк.106]. Фінансову підтримку від Головноуповноваженого на початку 1920 р. отримали біженці з Буковини (84 тис. крб.) [21, ф.1131, оп.1, спр.1, арк.110 зв.].

Для збільшення благодійної допомоги, якої гостро потребували захисники УНР, інші представники українського суспільства, І. Огієнко зумів мобілізувати певний організаційний ресурс. У червні 1919 р. він очолив Подільський відділ Українського Червоного Хреста (УЧХ) і відразу звернувся до громадськості краю вступати до цієї організації, створювати мережу осередків і брати активну участь у пожертвах (ліки, гроші, одяг, література тощо) для козаків армії УНР, які проходили лікування у різних шпиталях [22]. Одним з перших кроків відділу було проведення, за сприяння керівника вишу, шестимісячних курсів з підготовки сестер-жалібниць військового часу для хворими і пораненими українськими козаками [25] та поліпшення роботи єдиного шпиталю УЧХ у с. Панівцях Кам'янецького повіту [17, оп.2, спр.25, арк.4]. Періодично проводився збір коштів (зокрема, під час проведення тижнів українського козака) для підтримки цього та інших медичних закладів. На жаль, встановити загальний обсяг зібраної суми, інших пожертв та їх використання у благодійних цілях не вдалося. Утім відомо, що до різних свят хворі і одужуючі козаки, місцеві мешканці отримували від червонохрестівців святкові делікатеси. Студенти відвідували їх і читали вголос пресу, різні українські видання [26].

Головноуповноважений опікувався вирішенням надзвичайно складної проблеми охорони здоров'я кам'янчан (за 1919 р. у місті померла рекордна кількість – 2619 осіб [23, 1920, 1 лип.]). На боротьбу, зокрема, з різними піщестіями КГУ виділив понад 2 млн. крб. [23, 1919, 13 груд.], утім через відсутність ринку не вдалося нічого придбати з медикаментів. Через це довелося відрядити до Варшави із спеціальною місією лікаря Зеленського. Його вояж завершився успішно, і згодом до міста прибув довгоочікуваний медичний вантаж [23, 1920, 14 січ.]. Утім ситуація покращилася не набагато. Згодом, щоб зменшити потік нових хворих і допомогти раніш ураженим, на утримання усіх підконтрольних Головноуповноваженому лікувальних закладів відпустили 6,5 млн. крб. [23, 1920, 10 лют.]. 3 липня 1920 р., за кілька днів до евакуації українських владних структур, до Кам'янця-Подільського прибуло 16 вагонів санітарного майна від Міжнародного Червоного Хреста, приймати яке довелося, зокрема, і представникам Подільського відділу УЧХ [23, 1920, 6 лип.].

До організації і розподілу гуманітарної допомоги була залучена й Церква. Міністр ісповідань І. Огієнко звертав на це постійну увагу. Вже у своїй першій відозві «До українського народу», яка з'явилася 17 вересня 1919 р., він закликав православних християн забезпечувати перемогу української державності, зокрема, і через створення так потрібних суспільству загалом і окремим його групам благодійних товариств. Не випадково у «Статуті Міністерства ісповідань», до вироблення якого був причетний і сам міністр, зазначалося про право цього органу давати дозвіл на збір загальноукраїнських пожертв [21, ф.1072, оп.1, спр.29, арк.9, 14]. Статистики отриманих церквами благодійних внесків, на жаль, немає. Утім достеменно відомо, що після кожного богослужіння, а особливо на великі християнські свята, кожна православна церква (а

їх у Кам'янці-Подільському нараховувалося більше десяти) отримувала в своє розпорядження грошові кошти, які витрачали і на благодійні цілі, чим допомагали, зокрема, хворим і пораненим козакам української армії. До цього прилучилася і університетська церква св. Миколая, яку часто відвідував ректор.

Отже, гуманітарна складова у житті й діяльності І. Огієнка у Кам'янці-Подільському була досить виразною і мала пріоритетне значення при вирішенні багатьох університетських, державно-управлінських, церковних та інших питань, віднесених до його компетенції (ректора, міністра, повноваженого представника українського уряду, громадського діяча). Керуючись принципами гуманізму, патріотизму, а також традиційними християнськими цінностями, він щиро і показово бдав про простих українців, які опинилися у вкрай складному становищі і змушені були шукати окраєць хліба; студентство (найбільше!), професуру і звичайних університетських працівників, які забезпечували повсякденну роботу єдиної існуючої на українських теренах національної державної вищої школи; козаків і старшин армії УНР, що втратили боєздатність через тиф, поранення чи потрапили у полон (були інтерновані) у європейських державах; окремі родини, глави яких пішли з життя на державній, військовій і лікарській службах в ім'я України та її громадян; дітей-сиріт, які опинилися без рідних, тощо. Для надання посильної матеріальної допомоги талановитий український діяч оперативно мобілізував значний фінансовий (доводилося офіційно проводити емісію української гривні), матеріальний ресурс державного, громадського і приватного походження, застосовуючи при цьому механізм його колективного розподілу і тим самим даючи багатьом людям можливість короткочасного порятунку від голоду, холоду, хвороб, вселяючи у них надію на виживання у той грізний час. До цієї важливої роботи залучалася широка українська громадськість. Утім допомогти усім обездоленим було нереально.

Список використаних джерел:

1. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) : монографія / І.І. Тюрменко ; передм. Н.І. Миронець. – К., 1998. – 282 с.
2. Ї. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) / І.І. Тюрменко // Укр. іст. журн. – 1999. – №5. – С. 101-109.
3. Ї. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) / І.І. Тюрменко // Укр. іст. журн. – 1999. – №6. – С. 101-111.
4. Ї. Іван Огієнко – головно уповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) / І.І. Тюрменко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 256-268.
5. Ляхоцький В.П. Іван Огієнко – головноуповноважений міністр уряду УНР (1919-1920) / В.П. Ляхоцький // Матеріали міжнародної наук. конф. «Відродження української державності: проблеми історії та культури» (м. Одеса, 13-16 травня 1996 р.). – Одеса, 1996. – Ч. 1. – С. 80-81.
6. Тимошик М. Іван Огієнко як державотворець (Кам'янець-Подільський період) / М.Тимошик // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження : наукові доповіді другої всеукр. наук.-теорет. конф. (18-19 лютого 1997 р.). До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 14-16.
7. Його. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності : монографія / М. Тимошик ; передм. М.Г. Жулинського. – К. : Заповіт, 1997. – 231 с.
8. Копилов С.А. Організаторська, управлінська, науково-педагогічна і громадська діяльність Івана Огієнка на посаді ректора Кам'янець-Подільського державно-

- го українського університету (1918-1920 рр.) / С.А. Копилов, О.М. Завальнюк // Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності / [укл. і автори статті С.А. Копилов і О.М. Завальнюк]. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2014. – С. 9-45.
9. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і польське адміністрування на території Поділля (листопад 1919 – липень 1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1997. – Т. 1(3). – С. 137-152.
 10. Його. І. Огієнко і українське студентство / О.М. Завальнюк // Творчі вершини вченого : зб. наук. праць до 60-річчя від дня народження д-ра іст. наук., проф. М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 242-248.
 11. Його. Історія Кам'янець-Подільського державного університету в іменах (1918-1921 рр.) : монографія / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2006. – С. 58-83.
 12. Його. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.) : монографія / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – С. 306-348.
 13. Його. І.І. Огієнко і турбота про українські інституції і громадян УНР за польського адміністрування на Поділлі (листопад 1919 – липень 1920 рр.) (до 130-річчя від дня народження видатного українського діяча Івана Івановича Огієнка / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник. Серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. IX. – С. 16-27.
 14. Свято Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1918. – 22 жов.
 15. Робітнича газета. – К. ; Кам'янець-Подільський, 1918-1919.
 16. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / [уклад., автор перед. слова і досліджень О.М. Завальнюк]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 280 с.
 17. Державний архів Хмельницької обл., ф.Р-582.
 18. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна канва / Іван Огієнко // Наша культура: наук.-літ. місячник. – Варшава ; Львів, 1935. – Кн. 89. – С. 628-636.
 19. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові / Іван Огієнко. – 2-е вид., доп. – Вінніпег : Тов-во «Волинь», 1968. – 94 с.
 20. Україна. – Кам'янець-Подільський, 1919.
 21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
 22. Трудова громада. – Кам'янець-Подільський, 1919-1920.
 23. Наш шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919-1920.
 24. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 19120 рр.: док. і матеріали : у 2-х т., 3-х ч. / [упоряд.: В. Версук (керівник) та ін.]. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – 744 с.
 25. Вісник Української Народної Республіки. – Кам'янець-Подільський, 1919.
 26. Нова думка. – Кам'янець-Подільський, 1920. – Ч. III. – С. 38-39.

Based on the archival and published sources, as well as the works of Ukrainian historians, the author investigates the diverse activity of scientific, educational, government and public statesman Ivan Ohienko, aimed at organizing the humanitarian aid for students, professors, warfare participants, state officials and other citizens of the UNR, who got into the difficult life conditions and needed urgent financial support.

Key words: Ivan Ohienko, humanitarian initiatives, scholarship, financial aid, sources of financial support, Podillya executive committee of Red Cross.

Отримано: 18.03.2015 р.

Т. Р. Ковалець
Варшавський університет

«КОНСТИТУЦІЯ ЯЗЛОВЕЦЬКОГО ГЕТЬМАНА З БУЧАЧА ІЗ КОЗАКАМИ НИЗОВИМИ ЗАПОРОЗЬКИМИ РОКУ БОЖОГО 1571»: НЕВІДОМА ПОСТАНОВА ПЕРШОЇ КОЗАЦЬКОЇ КОМІСІЇ

У статті окреслено передумови першої результативної козацької комісії 1571 р. і проаналізовано її нововіднайдений фінальний документ, який дає змогу значно краще дослідити створення регулярних козацьких підрозділів на службі Речі Посполитої. Текст джерела в Додатку публікується вперше.

Ключові слова: козацьке ресетрове військо, історія України XVI ст., Юрій Язловецький, Військо Запорозьке, Сигізмунд II Август.

Після появи у XV ст. перших козацьких ватаг на кордоні Київщини і Дикого Поля козакування поступово перетворилось на поширене заняття людно-ності Поділля й України. Постійна татарська загроза і з ряду причин слабке зацікавлення уряду Великого князівства Литовського планомірним укріпленням прикордоння спричинилися до стрімкого розвитку козацьких загонів, що було зумовлено не тільки нагальною потребою селян та міщан захиститись від степових орд, а й стимулювалося зусиллями місцевих старост і руських князів, котрі залюбки бралися організувати такі підрозділи (періодично чи на постійній основі – як свої приватні загоны), забезпечували їх кінями, зброєю, боєприпасами і часто самі очолювали [15, s.27].

Перший відомий історіографії проект створення регулярного кількатисячного козацького війська на державній службі, яке мало боронити південні рубежі Великого князівства Литовського, що постав у 1524 р., не був втілений у життя через брак коштів у литовській скарбниці. Схожа доля спіткала наступний план 1533 р. авторства черкаського намісника Остафія Дашкевича, за яким передбачалося наймання 2 тисяч вояків, піхоти, що мала осісти на Дніпрових островах і боронити переправи, та кількасот вершників для постачання припасів [12, с.60-61]. Чисельність козакуючого елемента на Подніпров'ї і Поділлі постійно зростала. Вже 1541 р. відбулася перша спроба здійснити перепис козаків на Черкащині, а з початком Лівонської війни (1558-1583) місцеві магнати – київський воєвода Костянтин Острозький та черкаський староста Олександр Вишневецький – наймали козаків до приватних загонів. У 1561-1562 рр. проводився централізований вербунок козаків під егідою литовського князя, платня для яких ішла з державного скарбу. Усе ж таке наймання було тільки тимчасовим – для бойових дій проти Московської держави [13, с.7].

Наприкінці 1568 р. після чергового татарського нападу Сигізмунд II Август, король польський і великий князь литовський, звернувся листом до запорозьких козаків, забороняючи їм «шарпати» турецькі й татарські володіння, пропонуючи натомість службу при українських замках. Це було перше таке звернення до козаків «безпосередньо і спеціально як певного тіла, а не до провінціальної адміністрації, як зверхників козаків, як і всіх інших» [7, с.141]. Ініціатива пояснювалася тим, що військові сили обох тоді ще не об'єднаних союзницьких держав (Польської Корони і Великого князівства Литовського) були «кинуті в Лівонію і проти Москви, на татарському кордоні перебувало зовсім мало війська, а кілька років його не було зовсім» [9, с.33]. Система стаціонарних укріплень Подніпров'я теж перебувала у плачевному стані: на злами 1560-х і 1570-х рр. жоден зі стратегічно важливих українських замків не відповідав по-

требам оборони [8, с. 150; 15, s.27]. У такому контексті козацькі загопи були чи не єдиною «реальною силою, здатною дати відсіч татарському нападові» [15, s.27].

Кінець 1560-х рр. ознаменувався загостренням стосунків між Річчю Посполитою, з одного боку, і Османською імперією та Кримським ханством, з іншого. У листопаді 1570 р. хан скаржився Сигізмундові II Августу, що козаки постійно спустошують його володіння, забирають у полон жінок та дітей, худобу і майно, грабують купецькі валки. Наступного року ситуація не змінилась: уже в лютому султан указував королеві на козаків, котрі під орудою якогось Ласького «купами і полками» наближались до Молдавії. У травні 1571 р. вони, скориставшись відсутністю основних сил орди, яка грабувала Московщину, увірвались до Криму, захопили там чимало жінок, дітей і великі стада худоби [9, с.36-37].

Такі дії запорожців у найближчому часі мали спричинитись до іще спустошливіших татарських нападів, а це було зовсім невігодно для уряду Речі Посполитої. За таких обставин король доручив коронному гетьманові Юрію Язловецькому, руському магнатові з Бучача та колишньому учасникові козацьких походів на Крим, залучити на постійну королівську службу певний загін запорожців і укласти постанову, якою б регулювалися норми і порядки такого козацького війська. За словами М. Грушевського, «Язловецький вчинив це», однак, «на превеликий жаль, тексту цієї «постанови» у нас немає». Відомо тільки, що 5 червня 1572 р.¹ король підтвердив розпорядження Язловецького і затвердив Яна Бадовського на посаді старшого над найнятими козаками [7, с.142]. На думку історика, «це було початком козацького імунітету – першою підставою сформування козацької верстви як суспільного класу» [7, с.144]. Усе ж незалежність тексту цього документа (про його існування збереглися хіба туманні натяки) призвела до того, що першим офіційним документом, яким затверджувалося створення і регламентувалась діяльність запорозьких реєстрових підрозділів, вважається урядовий акт, який з'явився на 7 років пізніше – «Постанова щодо низовців» короля Стефана Баторія, датована 16 вересня 1578 р. [текст див.: 11, с.72-74]. На відсутність в арсеналі істориків постанови Язловецького, а також «згадки про точну дату цієї події», скаржився і В. Щербак [13, с.8].

Серед українських та польських істориків досі немає єдності у вірогідному датуванні першої козацької комісії та її підсумкового документа. М. Грушевський «з значною правдоподібністю» виводив цю подію з «десь 1570 р.» [7, с.143]. Український дослідник Ю. Мицик та польський К. Лопатецький прийняли за цю «постанову» королівський універсал від 5 червня 1572 р. [14, с.78, 16, s.269], вочевидь припускаючи, що інших регламентаційних документів її взагалі не існувало. Дивною видається позиція вітчизняного історика В. Голобуцького, згідно з якою Сигізмунд Август уже згаданим червневим універсалом тільки «доручив (тут і далі підкреслення наші. – Т.К.) воєводі руському Юрію Язловецькому наверхувати «певний почет» з низових козаків» [6, с.146], хоч, ознайомившись із текстом самого універсалу, стає зрозуміло, що його основною метою було надання новому козацькому старшому Я. Бадовському будинків у Білій Церкві, а про комісію згадується на другому плані і як про таку, що вже відбулася [2, с.175-176]. Геть незрозумілим є твердження Л. Винара, начебто «перша вдала спроба реєстрації українського козацтва припадає на 1574-ий рік, коли коронному гетьманові Юрію Язловецькому на виразний наказ Жигмонта-Августа вдалося zorganizувати відділ реєстровців, який начислював 300 козаків» [5, с.165-166].

Під час евристичного пошуку в польських архівосховищах нами було виявлено документ під назвою «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571» [1], зміст якого дає змо-

¹ Усі дати в публікації наведені за старим стилем. У XVI-XVII ст. різниця між юліанським та григоріанським календарями становила 10 днів.

гу не тільки більше дізнатись про першу успішну спробу створення реєстрового козацького війська, а й загалом глибше дослідити запорозьке воїнство того часу. Документ, за обсягом невеликий (2.5 стор.), зберігається поміж оригінальними матеріалами, що стосуються переважно справ козацьких і молдавських. Хоч підпис і печатка коронного гетьмана на ньому відсутні (можливо, вони містилися на ще одному аркушеві, котрий не зберігся), опис справи дає вагомій підставі припускати, що перед нами – оригінал або ж тогочасна копія постанови комісії 1571 р. «Конституція...» написана польською мовою (цікаво, що майже без вживання латинізмів, т. зв. «макаронічної» мови [10, с.150]) із безладним та невпорядкованим правописом, притаманним для т. зв. «середньопольської доби»: наприклад, приголосний «b» передано як «t» і «th», голосний «i» як «i» та «y»; немає розрізнення між «s» і «sz», вживанням «c», «cz» і «z», використанням великих чи малих початкових літер слів тощо.

Із документа стає зрозуміло, що переговори між польськими урядниками і представниками від козаків (не київських чи подільських, а «низових запорозьких»), а також створення «конституції» відбулися на початку липня 1571 р. в Черкасах. Реєстровий контингент уже перебував на службі щонайменше від Великодня, який тогоріч припадав на 15 квітня. Припускаємо, навесні була досягнута попередня домовленість про наймання козаків і здійснено їх вербунок, остаточні ж положення «контракту» узгоджувались аж у липні. Головною проблемою, що хвилювала Язловецького, закономірно виявилось «дотримання перемир'я з цісарем турецьким» козаками і їх «всілякий послух» Короні, на чому запорозьці присягли в першу чергу.

«Гетьманом і старшим» над запорозьцями затверджувався коронний офіцер, польський шляхтич Валентій Ольшовицький, вірогідно, родом із села Ольшовиці («Olszowice») Краківського воєводства [19, s.160]. Тяглість самобутньої історії та традицій запорозької козащини підтверджується дорученням Язловецького Ольшовицькому щодо низовців, «відповідно до їх стародавнього звичаю і порядку ними керувати і управляти». Одним із таких козацьких звичаїв, можливо, й було обрання керівника на загальній раді, що дозволялося тепер винятково з «волі і повідомлення» коронного гетьмана.

Постановою запроваджувалася також особлива субординація реєстрового загону: на відміну від практикованого наймання козацьких підрозділів окремими магнатами, низове воїнство тепер ставало на регулярну службу Речі Посполитої. Підпорядковувалося воно винятково коронному гетьманові («зверхності ніякої, нічиєї іншої над ними [не має] бути, тільки моя гетьманська»), а ті козаки, «котрі доми мають в місті», фактично виходили з-під влади і юрисдикції міського уряду. Врегульовувати стосунки між запорозьцями та місцевою владою мав спеціальний гетьманський урядник, «у Черкасах поставлений». Цікаво, що постановою також передбачалось узаконення «зборів» для старости «з кожної здобичі» козаків. Не зовсім зрозуміло тільки, що крилося за наказом черкаському старості «подарунків своїх ніяких не брати, тільки лицарським правом той гарач, як служебне короля й[ого] м[илості]». Припускаємо, йшлося про те, що ці «побори» йтимуть до кишені короля, а не старости.

Загін реєстровців, який налічував триста осіб, згідно з постановою, поділявся на десятки, очолювані десятниками, що згодом зустрічаємо також у реєстрі 1581 р. [3]. Текст документа дає підстави припустити, що до структури підрозділу окремо належав почет самого керівника-шляхтича, оскільки в Черкасах присягу козаки складали «самі за себе і за інше все своє товариство, що на своєму місці залишилося, як пан Ольшовицький за своє товариство, так і вони за Чорного присягли». Схожа модель зустрічалася не раз: скажімо, на зламі 1570-х і 1580-х рр. гетьман Самійло Зборовський перебував між коза-

ками «з почетом немалим слуг своїх і гайдуків» [4, s.156]. Таємничий козак Чорний, про якого згадується в документі, був, як припускаємо, «польовим командиром» (за тогочасною термінологією коронного війська, поручником) реєстру і залишився під час переговорів на Дніпрі, наглядаючи за переправами¹. Також, за джерелом, козаки двічі на рік (на Великдень, що 1571 р. припадав на 15 квітня, та на св. Марини, 17 липня) повинні були отримувати по дві копи грошей (вірогідно, литовських²) та щороку сукно на однострій.

Однією з головних функцій реєстрового війська мала бути сторожа «на сімох перевозах, почавши від порогів на Дніпрі, аж до Лиману», порядок та місця відбування якої повинні визначитися самими козаками. Не менш важливою була також поліційна місія реєстровців: якщо б козацькі ватаги вирушали або тільки готувалися до походу на Крим чи Чорне море, Ольшовицький з товариством таких «на Низу і острожках забирати і карати буде». Поведінку козаків нерестрових, що підпадали під юрисдикцію місцевого уряду, мав моніторити староста і всіма методами запобігати, щоб вони «для порушення миру з царем турецьким нічого шкідливого не чинили».

Як бачимо, знайдене джерело видається дуже важливим для вивчення зародження реєстрового війська та історії запорозького козацтва загалом. Реформа, запроваджена у 1571 р. з доручення короля Юрієм Язловецьким, не тільки започаткувала регулярну службу низовців у Речі Посполитій, а й заклала у свідомості козаків підґрунтя існування історичної тягlosti власних прав і вольностей, комплекс яких розвинувся згодом і став лозунгом змагань за утвердження й визнання козацтва як окремого соціального стану Речі Посполитої.

У Додатку першодруком подаємо сам документ у трьох варіантах: із осучасненним польським правописом, зі збереженим оригінальним правописом та в перекладі на українську мову. Осучаснення здійснено згідно з усталеною інструкцією для видання таких історичних джерел [18]. Сумнівно прочитані слова акцентовані знаком (?). Розшифрування скорочених частин слів та окремі пропущені слова, що є ключовими для розуміння думки, подано у квадратних дужках. Для зручності сприйняття тексту здійснено переділ речень.

Перелік використаних скорочень

КЙМ – король його милість

п. – пан

КJM – król jego miłość

p. – pan

Додаток

Постанова коронного гетьмана Єжи Язловецького про козацький реєстровий загін. Черкаси, 9 липня 1571 р.

Оригінальний текст із осучасненим правописом

/53/ Jerzy Jazłowiecki z Buczacza, wojewoda ziem Ruskich, hetman koronny, lubaczowski, chmielnicki, czerwonogrodzki etc. starosta.

¹ Схожа модель використовувалась під час згаданого реформування козацького війська за Стефана Баторія. Старшим реєстру тоді був канівський і черкаський староста Михайло Вишневецький, а поручником – Ян Оришовський [6, с.148].

² На це може вказувати фрагмент із «Постанови щодо низовців». На час Лівонської війни Баторій визначав платню для кожного козака в розмірі 6 кіп литовських, а після війни козаки на оплату «те повинні мати, що мали за святої пам'яті Сигізмунда Августа, короля і предка нашого, тим способом і з тією вольністю, як у той час було» [11, с.73].

Wszem wobec i każdemu z osobna, komu by to potrzeba i należało wie[dzieć], wiadomo czynię, iżem z woli i rozkazania kró[la JM, pana] swego, z urodzonym p. Valantem Olszowic[kim, na] ten czas hetmanem i starszym nad Kozaki Niżowymi albo Zaporoskimi, także z dziesiątniki i z innymi wszystkimi, teraz i potem tymiż Kozaki będącymi, uczynił postanowienie tym sposobem. Iż ten to przerzeczony p. Olszowiczki z innymi towarzyszami swymi, którzy na ten czas i przy nim były, sami (?) za się i za inne swe (?) wszystkie towarzystwo, na miejscu swym pozostałe, tak pan Olszowiczki za towarzystwo swoje, jako też i oni za Czarnego przysięgli KJM, panu swojemu, i mnie, hetmanowi koronnemu na ten czas, i na potem każdemu hetmanowi koronnemu wiarę i we wszystkim wszelakiego posłuszeństwa i przestrzeżenia przymierza z cesarzem tureckim. Iż poddanym jego żadnych szkód czynić nie mają, ale owszem, podług woli KJM a rozkazania mego to wszystko czynić i pełni gotowi zawsze być mają, to jest straż na siedmiu przewozach, począwszy od porogów na Nieprze, aż do Limanu, gdzie rozumieją być najpotrzebniejszą, trzymać, a o każdym nieprzyjacielu do Czerkas znać dawać mają. Języki, o które się też zawsze starać mają, których by dostali, tedy je panu hetmanowi swymi ludźmi odsyłać mają. A KJM na trzysta osób ma i winien będzie ze skarbu dawać po dwie kopie płaskie (sic), to jest na św. Maryny po dwoje kopie, a na Wielkanoc także po dwie kopie płaskie (sic) i sukno rok od roku, która służyć już się im poczęta i idzie od Wielkiej Nocy blisko przeszłej. A iżeśmy są wszyscy śmierci poddani, która [je]śli że by w tym ma tego to p. Olszowickiego przypo[...], ci z Kozacy a towarzyszy jego bez (?) woli, a wiadomości mojej i in- /53w/ nych na potem hetmanów, żadnego starszego sobie obierać nie mają, który takie z powinność i posłuszeństwo winien będzie z towarzyszami swoimi, jako i ten to przerzeczony p. Olszowic[ki]. Zwierzchności żadnej, niczyżej innej nad nimi być [nie ma], jedno moja hetmańska, gdyż są służebni króla [J] M., a ten to p. Valanti Olszowicki, według starodawnego ich obyczaju i porządku onych rządzić i sprawować ma, wszakże jeżeliby od nich którzy do Czerkas przyjeżdżają albo przyjeżdżać będą, komu krzywda jaka się działa, tedy służebnik mój, ode mnie w Czerkasach postanowiony, sprawiedliwość każdemu z nich czynić ma i będzie gotów, a urząd zamkowy i miejski czerkaski ni w co się wstępować nie ma. Kozacy też we wszem statecznie się zachować mają, jakoby przyczyny do żadnego swawoleństwa nie dawali. Wszakże, gdzieby się co pokazało tu w Czerkasiech z nich takiego występnego, tedy onych nie kto inny, jedno służebnik mój sądzić i z nich sprawiedliwość czynić będzie, do czego ma wzywać urzędu p. starościego. A przysądów swych żadnych nie brać, jedno rycerskim prawem owy haracz, jako służebne KJM.

I dać (?) z każdej zdobyczy, które zwykle na p. staroście są winni dawać, tedy i teraz, i na potem także dawać mają. A ci Kozacy, którzy domy mają w mieście, jako Mielienia (sic) i inni wszyscy, choć też domów nie mają, żadnego ukrywdzenia i uciśnienia od urzędu grodzkiego mieć nie mają., onych pociągać, krom wiadomości hetmańskiej, ale owszem p. starosta tego pilnie przestrzegać ma, także i tego, jakoby i inni Kozacy na ich skąd ku wzruszeniu przymierza z cesarzem tureckim nic szkodliwego nie czynili. A ci uchodnicy, którzy z kerithi (sic) M[...] p. starościego na uchody pójdą, nie mają bez przysięgi od urzędu być puszczani, i aby się na Ko- /54/ zactwo, ani na watahy nie zbierali, jedno swoich ucho[d]ców patrzali. A którzy by się tego wazyli, tedy takowe ten to przerzeczony p. Olszewicki z towarzyszami swymi tam na Nizie i [ost]rożkach zabierać i karać będzie, a p. staros[ta w] mieście ze (?) służyć p. hetmanowym onych k[ar]ać ma. Ale też ten to p. Olszowicki z towarzyszami swymi poddanym KJM na uchodach ich przeszkadzać, ani im krzywdy czynić nie ma, którzy z kirithi (sic) p. starościny m chodźć tędy, okrom gdzieby się czego innego domyślać chcieli.

A ku lepszej wierze i pewności potwierdzając tego, pieczęć swą przycisnąć jam rozkazał i ręką własną się podpisał.

Pisan w Czerkasach die IX Julii A.D. 1571.

/54w/ Konstytucja Jazłowieckiego hetmana z Buczacza z Kozaki Niżowymi Zaporoskimi A° Dⁿⁱ 1571.

Оригінальний текст із незмінним правописом

/53/ Jerzi Jazłowieczki z Buczacza Woiewoda Ziem Ruskich Hethman Coronni Lubaczowski Chmielniczki Czerwonogrodzki etc. Starosta.

Wszem wobec y kazdemu zossobna, komu by to potrzeba y nalezalo wie[zniec] wiadomo czynie. Izem z woliei y rozkazania Kro[la JM pana] szwego z Urodzonim p. Valantem Olszowicz[kim na] ten czas Hetmanem y starszim nad Kozaki Nizowemy albo Zaporoskiemy także z dziessiatniki y zinnemy wszitkiem teraz y potom temisz Kozaki bendaczemi uczinil postanowienie, tim sposobem. Iz ten to przereczoni p. Olszowiczky z innymy thowarzismi swemi ktorzi na ten czas przinim bely, samiy (?) za się i za inne szwe (?) wszitko thowarzystwo na mieisczu swim pozostale, tak pan Olszowiczki za thowarzystwo swoje, yako tesz y oni za Czarnego przissiegli Kroliowi Je° M. panu swemu y mnie Hethmanowy Coronnemu na ten czas y na potem kazdemu Hethmanowy Coronnemu wyarę y we wszitkim wszeliakie posluszenstwo, y przestrzezenia przimierza z Czessarem Tureczkim. Iz poddanim iego zadnich skod czimicz nie maia, alie owszem podlug woliei Crola Je° M. a roskazania mojego, to wszitko czinicz y pelnicz gotowy zawzdi bicz maia, to iest, Strasz na Siedmi przewoziech, poczawszi od Porochow na Nieprze azz do Lyemienia gdzie rozumieia bicz najpotrzebnieissa trzimacz, a o kazdim nieprzyaczieliu do Czerkasz znac dawacz maia. Jezoki o ktoreszic tesz zawzdi staracz maia, ktorich bi dostali tedi ie panu Hethmanowy swemi ludzmi odszilacz maia. A Krol Je° M. na trzista osob ma y winien bendzie s skarbu dawacz po dwie kopie plaskie (sic) to iest na S. Maryni po dwie kopie, a na Wielkanocz także po dwie kopie plaskie (sic) y szukno rok od roku, koja sluzba uisz się gnim poczęta y ydzie od Wielkiej noci blisko przesley. A yzemi są wszuszi smieczy poddany która [ie]sli ze by wtim ma thego to p. Olszowiczkiego przipo[...] czisz Kozaci, a thowaczisse iego bez (?) woliei, a wiadomosci moieiy y yn- /53w/ niech na potom Hethmanow zadnego starsze° sobie oberacz niemaia, ktori takiesz powinnoz y posluszenstwo wynien bendzie y s Thowarziszi swiemy yako y ten to przereczoni p. Olszowie[ki]. Zwierzchnoszzi zadney niczyey inney nad niemy bicz [nie ma] jedno moia Hethmanska gdisz są sluzebny Crolia [J] M. a ten to p. Valanti Olszowiczki wedlug starodawnego gich obyczaiu y porzondku onich szandicz y sprawowacz ma, wssakze ieslizebi od nych ktorzi do Czerkasz przyezdzaia albo przyezdzac będą komu krziwda iaka szic dziala thedi sluzebnik moy odemnie w Czerkasiech postanowioni sprawiedliwosz kazdemu snich czinicz ma y bendzie gothow, a Urzand Zamkowy y Mieiski Czerkaski niweco się wstempowacz niema, Koshaczi tesz we wszem statecznie się zachowacz maia, yakobi prziczni do zadnego swowolienstwa niedawaly. Wszakze gdziebi sie czo pokazalo thu w Czerkasiech sznich takiego wystempnego thedy onich nie ktho inny, jedno sluzebnik moi sandicz y snich sprawiedliwosz czinicz bendzie do czego ma wziwacz Urzendu p. Starosczniego. A przissandow swych zadnich nie bracz, jedno Riczerskim prawem owy karacz, iako sluzebne Krolia Je° M.

I dacz (?) z kazdei zdo bicze, ktori zwiklie na p. Staroszczie ssą winni dawacz thedi y teraz y na pothim także dawacz maia. A czy Kozaci ktorzi domy maia w Mieszczie yako Mielienia (sic) y inni wszitchezi, choc tesz domow niemaia zadnego ukrziwdzenia y

uczisnienia od Urzendu Grodzkie^o miecz nie mają... onich pocziegacz krom wiadomosci Hethmanskiei, alie owszem p. Starosta tego pilnie przestrzegacz ma, takze y tego, yakobi y inny Kozaczy na gych skad ku wzruszeniu przimierza z Czesarzem Tureczkim nicz skodliwego nieczynili. A czy uchodniczi ktorzi z keriti (sic) M[...] p. Staroszczinego na uchodi poidą nie mają bez przisiegi od Urzendu bicz puszczaniy, y abi się na Ko-/54/ zastwo ani na Wathahi niezbierali iedno swich uchocow patrzali. A ktorzibi się tego wazili, tedi takowe ten to przerzeczeni p. Olszowiczki y s thowarzismi swemi tam na Nizie y [osth]rozkach zabieracz y karacz bendzie a p. Staros[ta w] Mieszczie ze (?) sluga p. Hethmanowim onich k[ar]jacz ma, alie tesz ten to p. Olszowiczki y s towarzismi swemi poddanim Crolia Je^o M. na uchodziech gich przeskadzacz ani gim krziwdi czinicz niema, ktorzi skirithi (sic) p. Staroszczinem chodnicz tendą, okrom gdziebi się czego innego domislasz chcieli. A ku lieprzey wierze y pewnoszi potwierzaiancz tego piezczacz swą przicisnaczeim rozkazal y renką wlassną się podpissal.

Pissan w Czerkassiech die IX Juli A.D. 1571.

/54v/ Constitutie Jazlowieczlie^o Hetmana z Buczacza z Kozaky Nizowemi Zaporoskiemi A^o Dⁿⁱ 1571.

Переклад

/53/ Єжи Язловецький з Бучача, воєвода земель руських, коронний гетьман, любачівський, хмільницький, червоногородський і т. д. староста.

Усім разом і кожному зокрема, кому б це потрібно і належало знати, повідомляю, що я з волі та наказу КЙМ, пана свого, із шляхетним п. Валентієм Ольшовицьким, на цей час гетьманом і старшим над козаками низовими чи запорозькими, також з десятниками та іншими всіма, зараз і потім цими ж козаками будучими, учинив постанову таким способом. Що цей згаданий п. Ольшовицький з іншими своїми товаришами, які на цей час при ньому були, самі за себе і за інше все своє товариство, що на своєму місці залишилося, як пан Ольшовицький за своє товариство, так і вони за Чорного присягли КЙМ, пану своєму, і мені, коронному гетьманові на цей час, і на потім кожному коронному на вірність і в усьому на всілякий послух та дотримання перемир'я з цесарем турецьким. Що його підданним ніякої шкоди чинити не мають, але загалом, відповідно волі КЙМ і наказу мого це все чинити і виконувати готові завжди мають бути, тобто сторожу на сімох перевозах, почавши від порогів на Дніпрі аж до Лиману (?), де вважають, що найпотрібніша, тримати, а про кожного ворога до Черкас давати знати повинні. Язики, про яких теж завжди старатися мають, яких би дістали, тоді їх пану гетьманові своїми людьми відсилати мають. А КЙМ на триста осіб має і повинен буде зі скарбу давати по дві копи..., тобто на св. Марини по дві копи, а на Великдень також по дві копи ... і сукно рік за роком, служба, котра вже їм почалася і триває від Великодня, що недавно минув. А оскільки ми всі піддані смерті, яка, якщо би потім має того п. Ольшовицького..., ці ж козаки і товариші його, без волі і повідомлення моїм і /53v/ потім інших гетьманів, жодного старшого собі обирати не мають, який такі ж повинність і послух повинен буде з товаришами своїми, як і цей згаданий п. Ольшовицький. Зверхності ніякої, нічєї іншої над ними [не має] бути, тільки моя гетьманська, оскільки вони є служебні КЙМ, а цей п. Валентій Ольшовицький відповідно до їх стародавнього звичаю і порядку ними керувати і управляти має, все ж, якщо б від них хто до Черкас приїжджає чи приїжджати буде, кому кривда [б] якась діялася, тоді служебник, мною у Черкасах поставлений, справедливості кожному з них чинити має і буде готовий, а замковий і міський уряд черкаський ні в що вступати не має. Козаки також в усьому статечно поводитися мають, щоби причини до ніякої

сваволі не давали. Усе ж, де би показалося тут у Черкасах якесь їх порушення, тоді їх не хто інший, тільки служебник мій судити і справедливість з них чинити буде, для чого має використовувати уряд п. старости. А подарунків своїх ніяких не брати, тільки лицарським правом той гараж, як служебне КЙМ.

І данину (?) з кожної здобичі, яку завжди на п. старосту повинні давати, раніше, і тепер, і потім також давати мають. А ті козаки, котрі доми мають у місті, як Меленя, та інші всі, хоч і домів не мають, ніякої кривди та утисків від уряду міського зазнавати не повинні..., їх притягати, окрім повідомлення гетьманського, але загалом п. староста того пильно дотримуватися має, також і того, як би якое інше козаки на них для порушення миру з цісарем турецьким нічого шкідливого не чинили. А ті уходники, котрі з... п. старости на уходи підуть, не мають пускатися урядом без присяги, і щоб вони ані на ко- /54/ зацтво, ні на вагаги не збиралися, тільки за своїми уходниками наглядали. А котрі би того важилися, тоді таких цей згаданий п. Ольшовицький з товаришами своїми там на Низу і острожках забирати і карати буде, а п. старост[а] в місті зі (?) слугою п. гетьмана їх карати має. Але також цей п. Ольшовицький зі своїми товаришами підданим КЙМ на уходах їх ні заважати, ані кривди чинити не має, котрі б зі... п. старости ходити туди, крім, якщо б вони щось інше задумати хотіли.

А для кращої віри і певності підтверджуючи це, печатку свою притиснути я наказав і рукою власною поставив підпис.

Писано в Черкасах дня 9 липня р[оку] Б[ожого] 1571.

/54v/ Конституція гетьмана Язловецького з Бучача із козаками низовими запорозькими р[оку] Б[ожого] 1571.

Список використаних джерел:

1. Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 1905 // II. Listy, nadania instrukcje i tym podobne oryginalne dokumenty w sprawach wołoskich, kozackich i innych z lat 1570-1649. XVI-XVII w, 62 k.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — СПб. : Типогр. Эдуарда Праца, 1865. — Т. 2. 1599-1637 pp. — 288 с.
3. Дзира Я. Перший паспорт козацтва. Найдавніший реєстр низового війська. 1581 рік / Я. Дзира // Літературна Україна. — 1991. — 13 черв.
4. Paprocki В. Herby gycerstwa polskiego / В. Paprocki. — Kraków : Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. — 964+CLXII+13 s.
5. Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва / Л. Винар // Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці / ред. В. Степанков ; упоряд. А. Атаманенко. — К. ; Львів ; Нью-Йорк ; Париж, 2003. — С. 161-170.
6. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. — К. : Вища школа, 1994. — 539 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Нью-Йорк : Книгоспілка, 1956. — Т. VII. Козацькі часи — до р. 1625. — 624 с.
8. Леп'явко С. Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва / С. Леп'явко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2009. — Вип. XXVI. — С. 147-153.
9. Його. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591) / С. Леп'явко. — Чернівці : Сіверянська думка, 1999. — 216 с.
10. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. — К. : Наша наука і культура, 2004. — 436 с.
11. Стороженко А. Стефан Баторий и запорожские казаки / А. Стороженко. — К. : Типографія Г.Л. Фронцевича, 1904. — 327 с.

12. Черкас Б. Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст. / Б. Черкас // Історія українського козацтва : нариси у двох томах. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т. 1. – С. 57-65.
13. Щербак В. Запровадження козацьких реєстрів / В. Щербак // Магістеріум : [зб. наук. пр.]. – К. : НАУКМА, 2010. – Вип. 41. Історичні студії. – С. 6-11.
14. Як козаки воювали / Ю.А. Мицик, С.М. Плохий, І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ : Січ; К. : Пам'ятки України, 1991. – 302 с.
15. Kroll P. Rzeczpospolita wobec kozaczyzny w XVI-XVII wieku / Piotr Kroll // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 26-32.
16. Łopatecki K. «Disciplina militaris» w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku / K. Łopatecki. – Białystok : In-t Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012. – 801 s.
17. Gajl T. Herby szlacheckie Polski porozbiorowej 1772-1918 : tysiąc herbów / T. Gajl. – Gdańsk : L&L, 2005. – 199 s.
18. Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. / red. K. Lepszy. – Warszawa, 1953.
19. Polska encyklopedia szlachecka / red. S.J. Starykoń-Kasprzycki. – Warszawa : Wydawnictwo Instytutu Kultury Historycznej, 1937. – Т. IX. Wykazy polskich rodzin szlacheckich. – 381 s.

In the article pre-conditions of the first successful Cossack commission in 1571 have been described and its new-found final resolution has been analysed. It allows to discover the process of Cossack registered troops' on the Commonwealth's service appearance more deeply. At first time the mentioned source have been published in the appendix.

Key words: Cossack registered host, XVI-century Ukrainian history, Jurij Jazlovce'kyj, Zaporozhian Host, Sigismund II August.

Отримано: 11.02.2015 р.

УДК 94(477.40«192»):316.4.063.7–097.87

О. Б. Комарницький

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

СОЦІАЛЬНІ ЧИСТКИ СТУДЕНТСЬКОГО СКЛАДУ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ УСРР НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.: НА МАТЕРІАЛАХ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

У статті аналізуються політика радянської влади щодо регулювання соціального складу студентства педагогічних вишів Правобережної України на початку 20-х рр. XX ст. («соціально-академічні перевірки складу» або «перереєстрації»), нормативно-правове забезпечення чисток, а також їхні результати в окремих педвишах.

Ключові слова: студенти, інститут, чистка, комісія, радянська влада.

У 20-30-х рр. XX ст. мали місце масові порушення прав особи, антидемократичні і нерідко протизаконні кампанії чисток студентів, які за своїм соціальним походженням не мали довіри з боку існуючого режиму. Окремі аспекти цієї проблеми вивчали О.Л. Рябенко [1; 2], В.В. Ченцов [3], В.В. Липинський [4] та ін.

У даній статті ми проаналізуємо політику радянської влади щодо регулювання соціального складу студентства педагогічних вишів Правобережної

України на початку 20-х рр. ХХ ст., яке відбувалося в ході т. зв. «соціально-академічних перевірок складу» або «перереєстрації», охарактеризуємо нормативно-правове забезпечення чисток.

На початку 1920-х рр. студентство було надзвичайно строкатим у соціальному, політичному, віковому та інших аспектах [5, с.216-218]. Це стосується і педагогічних навчальних закладів. Так, в 1921 р. у газеті «Коммунист» зазначалося, що в Києві вищі навчальні заклади, у т.ч. і Київський ІНО, були розсадниками контрреволюції. Лунали заклики до категоричного перегляду соціального складу студентства з метою його «соціального поліпшення», негайного відрядження хоча б у незначній кількості комуністів у виші [6].

Різноманітність студентства Кам'янець-Подільського ІНО пояснювали тим, що він «спадкував од [Кам'янець-Подільського державного українського університету (функціонував у 1918-1921 рр.), фундатором і ректором якого був видатний державний, громадський і церковний діяч Іван Іванович Огієнко], весь старий склад студентів, дітей куркулів та дрібної буржуазії, з яких чимало було бувших учнів духовної семінарії» [7]. На думку дописувача Н. Василенка інститут був «не храмом й джерелом науки і знання для працюючих мас, а основним кріпосним фортом твердині – столиці Головного Отамана Петлюри». На його переконання, ректор І.І. Огієнко і «діяльніші» професори були найактивнішими діячами «петлюрівщини» [8]. В одній із публікацій газети «Червоний шлях» студентство К-ПДУУ називалося «гнилим», яке не могло дати «абсолютно ніякої відповіді, що воно роби[ло], кому, для кого і що мусить робити». Така мова зі «своїми професорами-катехізіками» мала зійти «з арени і муси[ла] лишити Вишу Школу» [9]. 4 жовтня 1921 р. ректор Кам'янець-Подільського ІНО С. Сидоряк повідомляв, що «серед студентства знаходяться одиниці, котрі не досерли до критичного розбирання фактів буденного життя, не цікавляться ані правами студентів, ані новим життям інститутів, плісніють у старій інерції...» [10]. У Київському ІНО була «невелика кількість куркульського і націоналістичного елемента. Була значна група буржуазної інтелігенції на перших курсах» [11].

Зважаючи на вищезазначене, починаючи з 1921 р., влада вдалася до регулювання соціального складу студентської молоді, яке отримало назву «соціально-академічної перевірки складу студентства», або «перереєстрації студентства».

14 жовтня 1921 р. колегія Укрголовпрофосвіти спільно з політкомісарами вишів розробила «Положення про проведення генеральної чистки» [12, с.38]. Невдовзі всі виші України отримали «Інструкцію по перереєстрації студентів вищих навчальних закладів України», метою якої було: «Вияснення особового складу студентів вузів України, їх освітнього цензу і професійного стажу, успішності в заняттях, ставлення до радянської влади, реформи вищої школи, вияснення соціального походження, становища та матеріального забезпечення, а головне – звільнення вищої школи від елементів, які заважають її пролетаризації і гальмують правильне виконання нею своїх функцій, а саме від елементів контрреволюційних, злісних спекулянтів та академічно невстигаючих» [13]. Особлива увага зверталася на перереєстрацію студентства інститутів народного господарства та народної освіти. Проводили перереєстрацію реєстраційні комісії, до складу яких входили представники ВЦРПС, Укрголовпрофосвіти, Губнаркому, один з викладачів, член партійного осередку вишу та політкомісар. Останній виконував функції голови комісії. Представника осередку КП(б) У наділяли повноваженнями секретаря [14, с.65]. Як правило, перереєстрацію розпочинали на зборах партгрупи, на яких голова комісії виступав з доповіддю про завдання перевірки. Студентам роздавали опитувальні анкети із запи-

таннями про соціальну і партійну приналежність, про ставлення до навчання і майбутньої професії. Члени комісії ознайомлювалися з кожним студентом персонально, з'ясовували думку про нього групи і викладачів [12, с.39]. Крім того, студенти мали надати комісії відповідні довідки, які б засвідчували їх соціальний стан, а також здати секретареві комісії студентський квиток, залікову книжку та продовольчу картку. Після перевірки отриманих даних комісія виносила своє рішення щодо підтвердження або заперечення його пролетарського походження. У випадку її позитивного рішення студент отримував назад свої студентські посвідчення, у разі ж негативного – відраховувався із вишу. Остаточні результати перереєстрації студентського складу публікувалися в стінній газеті інституту або в місцевій пресі [14, с.65].

У 1921 р. внаслідок перереєстрації з вишів УСРР усіх типів було відраховано 4 тис. осіб «різних контрреволюційних елементів» і 7 тис. таких, що «тільки вважалися студентами» (20% від загальної кількості «старого» студентства) [3, с.92; 15, с.92].

Підводячи підсумки «чистки» 1921 р., Я.П. Ряппо писав, що «минулорічна перереєстрація вивільнила наші інститути від номінального баласту (2%). Це і «мертві душі», і малокорисні для радянської держави елементи» [4, с.165]. Перереєстрації призводили до «радянзації вищої школи» [16, с.61]. Серед відрахованих були і студенти інститутів народної освіти. На жаль, ми не маємо конкретних статистичних даних щодо цього. Історик О.Л. Рябченко у своєму монографічному виданні подає інформацію про виключення з Київського ІНО як «ворожого та соціально-чужого елементу» низки студентів, у т.ч. і племінника видатного українського історика М.С. Грушевського С. Шамрая. У квітні 1923 р. Михайло Сергійович у листах до К. Студинського підкреслює, що то був «якраз найактивніший елемент, виключений із політ[ичних] мотивів, за обстоюв[ання] укр[аїнської] мови і дисциплін». Дещо пізніше історик назве ще один мотив цього звільнення: «Племінника мого, Ш[амрая], викинули з університету в Києві, тому що мій племінник, так і сказали просто! Такий «твердий націон[альний] курс?!» [1, с.137].

У 1922 р. відбулася ще одна «перереєстрація», мета якої – «розвантаження навчальних закладів від ворожих, спекулятивних елементів», «баласту навчальних закладів», «осіб, які несли службу у білих арміях та не реабілітували себе» [17], діти «соціально небезпечного елементу», колишніх капіталістів, дворян, купців, духовенства, чиновництва, неблагонадійних вчителів [3, с.95].

Як і в 1921 р., реєстраційні комісії використовували метод індивідуального опитування студентів, після чого вони вирішували долю молодих людей. До складу комісії входили політкомісар, представники партійних, комсомольських організацій і комітетів незаможних селян [18, с.87]. Один із студентів Київського ІНО так передав атмосферу чисток студентських рядів: «Студентство як стадо баранів, натовпом тіснилося заповнювати т.зв. анкети, де були напр[иклад] такі питання: «якій партії співчуваєте», «як ставитися до радянської влади», а при подачі анкети проводився справжній допит: «чому ви не комуніст», «як ставитися до ЧК[НК] і т.п. У випадку незадовільної відповіді студент оголошувався політично безграмотним і виключався з університету [Київського ІНО]. І, не дивлячись на це кричуще насилля над совістю, студентство, загалом, безпартійне і антикомуністичне йшло на реєстрацію без найменшого протесту, а деякі навіть для отримання пільг (звільнення від плати [за навчання] і т.д.) записувалися співчуваючими комуністами» [19, с.248].

Сучасні українські історики Г.В. Касьянов [21, с.58], В.В. Липинський [4, с.165], В.В. Ченцов [3, с.92] повідомляють, що після чергової чистки за межами вишів України опинилися 8 тис. осіб. Радянський історик М.А. Бистров [15,

с.40], автори колективної монографії «Вища школа Української РСР за 50 років» [18, с.87], сучасні дослідники В.І. Прилуцький [22, с.19] та В.К. Молоткіна [23, с.165] вважають, що внаслідок «перереєстрацій» виші покинули близько 1500 «соціально-ворожих і політично-чужих елементів».

У Кам'янець-Подільському ІНО перереєстрацію провели з 15 по 21 травня 1922 р. відповідно до наказу політкомісара від 10 травня [24, арк.18]. У результаті політичних і трудових чисток, проведених у 1922 р., з ІНО було відраховано майже 500 осіб. За порушення дисципліни звільнили ще 150 студентів [25, с.47]. Навесні 1922 р. із 887 студентів залишилося лише 252 [24; 26; 27, с.15]. Після літньо-осіннього прийому «надійної молоді» було відраховано ще 250 осіб «нетрудового елементу» [28; 29; 30, с.17]. Врезультаті у листопаді 1922 р. у виші залишилося 256 студентів і 73 слухачі підготовчих курсів [31, с.17]. Окремих студентів від звільнення рятувало лише зречення батьків, родичів тощо, яке друкувалося в газеті [32, с.257].

У Вінницькому ІНО в травні на перереєстрацію з'явилося 123 студенти із 199 [33]. Політистка, за словами дописувача журналу «Студент революції» Е. Невсипущого, «вияв[ила] слову політичну малосвідомість, як випускового курсу, так і інших». Насамкінець, автор робить невтішний висновок, що «1-й випуск ІНО... залишається зайвим тягарем для органів соціального виховання. Це ще не новий учитель. Лише окремі одиниці з них, після певної роботи над ними і під певним керівництвом зможуть принести якусь користь на освітньому фронті» [34, с.99].

Своєрідний підсумок чисток 1921-1922 рр. підвів М.В. Фрунзе, який виступаючи на VII Всеукраїнському з'їзді Рад, сказав: «Ми... переглянули весь склад й відкинули ті елементи, котрі не відповідають нашим вимогам. Ви знаєте, що кілька десятків чоловіків з найвищої професури довелося вислати за межі України» [35, с.210]. Подавалося це як успіх, вияв класової пильності, не замислюючись про наслідки для науки і освіти.

Все ж, не вважаючи на вжиті радянською владою заходи по очищенню вишів від «соціально-чужих» елементів, вони не принесли їм очікуваного успіху. У 1922 р. констатувалося, що «основна маса студентства, особливо старших курсів, представляє собою дрібнобуржуазну дипломовану міщанську масу. Вища школа стала одним з організаційно-ідейних центрів, що намітився на фоні нової економічної політики, відродження буржуазної ідеології». У зв'язку з цим пленум бюро осередків вишів м. Києва 26 грудня того ж року визнав за необхідне «прискорити проведення Всеукраїнської чистки студентства, яка є найближчим заходом у боротьбі з ворожою пролетаріату буржуазною ідеологією». У зверненні до всіх бюро більшовицьких осередків київських вишів зазначалося: «В громадській роботі серед студентства необхідно вести наступ на ворожі пролетаріату угруповання (релігійні, націоналістичні, есеро-меншовицькі, УКП), рішуче боротися з намаганнями відродити студентські організації у вигляді земляцтв і т.п. Вести постійну роботу серед студентства по підриву авторитету немарксистських професорів в їх трактовці суспільних наук» [36, с.150].

16 січня 1923 р. губернські комітети КП(б)У, політкомісари вишів отримали листа підписаного секретарем ЦК КП(б)У Петровським «Про перереєстрацію студентів ВУЗів», у якому вказувалося на необхідність «вивести з вузів політично-шкідливий і антирадянський елемент». Зазначалося, що кампанію по чистці вишів комісії мали погоджувати з губкомами. Підставами для відрахування молоді з вишів були: «а) політична ворожість; б) належність до антирадянського елементу». Крім того, з ВНЗ вилучалися «особи, які [були] безумовним невстигаючим баластом у закладах, які запідозрені у спекуляції»;

особи, які служили в білих арміях і не реабілітували себе» [37]. Що стосується останніх, то в березні 1923 р. ДПУ направило вишам циркуляр такого змісту: «Завідуючим профтехосвіти. Всім офіцерам, військчиновникам, чиновникам військового часу, адміністративному складу, юнкерам і вільнонайманим колишньої армії, що служили свого часу в білих арміях або тільки проживали на території, яка була зайнята білими, Петлюрою, гетьманом, Денікіним та ін. і тепер є вчителями чи учнями у всіх вузах, треба подати до ДПУ на ім'я особливої комісії заяви про залишення їх в учбових закладах. Термін подання дійсних заяв установлюється дводенний. Ті, хто не подав заяв, будуть виключені» [2, с.140; 3, с.95]. Після отримання цього наказу у вишах створювалися відповідні комісії, серед членів яких обов'язково мав бути представник ДПУ. Частина студентів факт служби у білогвардійських загонах визнала. Завдяки цьому вони отримали право залишитися у вишах [1, с.139].

Чистки відбувалися і на основі рішень місцевих органів. Наприклад, 8 травня 1923 р. на засіданні партбюро Кам'янець-Подільського ІНО був заслуханий обіжник губвиконкому від 13 квітня за №257 про порядок чистки студентів-членів КНС [38]. У цьому навчальному закладі завдяки репресивним заходам влади було «вичищено» 100 студентів [29, арк.32, 58].

Навесні 1923 р. було проведено ще одну чистку. 6 березня завідувач Подільського губернського відділу народної освіти звернув увагу на те, що «у професійні установи попадає багато буржуазного елементу, котрий орієнтується не на дану спеціальність, а використовує дану установу, як підготовку до других своїх цілей», тому пропонував знову провести чистку [39, арк.29]. Як наслідок, наприкінці березня в Кам'янець-Подільському ІНО провели нову перереєстрацію, у ході якої відрахували 31 студента (як антирадянський елемент – 7 осіб, як спекулянтів – 3, за соціальним статусом і політичною несвідомістю – 1, за неуспішність – 12, 8 – з числа тих, які ставили за мету перейти в інший вищ, або прибули з інших ВНЗ) [40-42; 43, арк.1-13; 44-46]. Серед відрахованих були 11 студентів, які у свій час навчалися в Кам'янець-Подільському державному українському університеті [42; 43, арк.15; 47; 48, с.394, 435, 456, 485, 503, 504, 550, 551, 561, 574, 587].

У протоколі засідання бюро Кам'янець-Подільського повітового парткому вказувалося, що проведена в березні 1923 р. чистка студентів і професорів допомогла звільнитися від «баласту» [49, с.32]. Цей документ певною мірою не співвідноситься з травневим 1923 р. наказом завідувача губернського відділу народної освіти, у якому, зокрема, йшлося про те, що «вищі школи і профшколи найшли правильну лінію праці як в академічному, так і господарському відношенні, всі ті хвости, які гальмували роботу, залишилися позаду. Почувається задоволений рух студентства, який принесе користь Радянській республіці» [39, арк.78]. Тоді ж один з дискусувачів газети «Червоний шлях», відвідавши засідання комісії по політчистві і заслухавши відповіді студентів, зробив висновок, що майбутні фахівці «рахують зайвим займатися маловажними науками» – політекономією, марксизмом-ленінізмом. Нещадно таврував він одного з студентів [Ге-р], батько якого, маючи млин, експлуатував робітників [50]. За даними місцевого апарату ДПУ понад 50% кам'янецьких студентів були дітьми «куркулів, священників, спекулянтів», які, аргументуючи потребою навчатися, ухилялися від виконання військової повинності [49, с.32-33].

Влітку 1923 р. було проведено ще одну перереєстрацію. З 23 по 30 липня відрахували 26 студентів [51].

Того ж року регулярно організовувалися показові товариські суди, на яких розглядалися справи студентів, які виявили в своїх діях «класову ворожнечу».

Зокрема, 4 березня 1923 р. заслухали справу студентки В. Альбертін, яка покинула хорорий колектив, заявивши при цьому: «Між мужланами, хамами і мужиками не бажаю бути». Суд, взявши до уваги її малосвідомість й образи, нанесені їй окремими особами, а також керуючись «пролетарською свідомістю», ухвалив відрахувати В. Альбертін з складу студентів з правом поновлення через 3 місяці [52].

У Київському ІНО внаслідок «перереєстрації», яка тривала впродовж березня-квітня 1923 р., з 1149 студентів не виключили нікого, але справи 31 особи передали на розгляд у вищі інстанції. Реєстраційну комісію очолював заступник політкомісара вишу М. Загорський [53, с.57]. Не пройшли «політичної перереєстрації» 7 студентів ІНО [54]. Колишня студентка Київського ІНО письменниця Д. Гуменна відзначала, що чистки йшла одна за одною: «У мій лексикон почав входити цей новий досі термін. Це крилате слово почало пурхати на зборах, в оголошеннях, у комісіях» [2, с.137].

У Волинському ІНО в березні 1923 р. за наслідками перереєстрації з вишу відраховували 18 осіб [55; 56].

Таким чином, на початку 1920-х рр. влада вдавалася до антидемократичних і протизаконних кампаній чисток студентів вишів радянської України, зокрема педагогічних, завдяки чому більшовики регулювали соціальний склад молоді. Підставою для позбавлення студентського статусу було, насамперед, соціальне і політичне становище студентів і членів їх родин під час Української революції 1917-1920 рр. «Соціально-академічні перевірки» або «перереєстрації» проводилися під різними приводами.

Список використаних джерел:

1. Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації : монографія / О. Рябченко. – Харків : Харків. нац. академ. міськ. госп-ва, 2012. – 456 с.
2. Ї ж. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів Радянської України (1920-ті рр.) // Укр. іст. журн. – К., 2010. – №5. – С. 136-152.
3. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В.В. Ченцов. – К., 1999. – 482 с.
4. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки : монографія / В.В. Липинський. – Донецьк : РВА, Донецьк. держ. техн. ун-т, 2000. – 247 с.
5. Луначарский А. Проблемы народного образования : сб. ст. / А. Луначарский. – 2-е изд. – М. : Работ. просвещ., 1925. – 224 с.
6. Высшая школа – гнездо контрреволюции // Коммунист. – 1921. – 28 янв.
7. Круглик П. На кордоні (Кам'янецький ІНО) / П. Круглик // Студент революції. – Харків, 1924. – №7. – С. 40.
8. Василенко Н. Кілька слів про Камінецький університет / Н. Василенко // Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. – Кам'янець-Подільський, 1921. – 9 черв. – №139. – С. 1.
9. Великий перелом в Вищій Школі // Червоний шлях. – Кам'янець-Подільський, 1923. – 13 квіт. – №70. – С. 2.
10. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.), ф.р.302, оп.1, спр.11, арк.84.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.166, оп.2, спр.1077, арк.105.
12. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.) / В.К. Майборода. – К. : Либідь, 1992. – 196 с.

13. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.234, арк.1.
14. Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття / І. Мошик // Українознавство: наук. журн. – К. : НДІ українознавства МОН України, 2010. – №2. – С. 63-69.
15. Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937 рр.) / М.А. Бистров. – Харків : Вища шк., 1974. – 144 с.
16. Ляпіна О.В. Становлення інститутів народної освіти в УРСР (перша половина 1920-х рр.) / О.В. Ляпіна // Гілея: наук. вісн. : зб. наук. пр. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 18. – С. 56-65.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.1776, арк.18.
18. Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В.І. Пічов]. – К. : Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 1967. – 395 с.
19. Очеретянко В. Переслідування української інтелігенції у першій половині 20-х рр. (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву Російської Федерації») / В. Очеретянко // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : наук.-публіц. журн. – К., 1997. – №1/2. – С. 240-252.
20. Лаврут О.О. Деякі аспекти становлення соціального портрету студентства у 20-ті роки ХХ ст. / О.О. Лаврут // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили] : наук. журн. – Миколаїв : Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили, 2010. – Вип. 127. – Т. 140. – С. 32-36.
21. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. – К. : Глобус, Вік ; Едмонтон : Канад. ін-т Укр. студій Едмонтон. ун-ту, 1992. – 176 с.
22. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.) / В.І. Прилуцький. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2001. – 249 с.
23. Молоткіна В. Діяльність молодіжних громадських організацій у вищих навчальних закладах Київщини / В. Молоткіна, Л. Хмельницька // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2009. – Вип. 22. – С. 163-169.
24. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.218, арк.17-18зв.
25. Мельник Е.М. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати (1921-1930 рр.) / Е.М. Мельник, А.Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. – Т. 1. – С. 28-40.
26. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.5, арк.8, 194.
27. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. (основні напрями, недоліки та особливості) / В.А. Нестеренко. – 2-е вид., доп. та виправл. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2003. – 68 с.
28. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1513, арк.47.
29. Держархів Хмельницької обл., ф.п.1, оп.1, спр.203, арк.28зв., 32, 58.
30. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти / В. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець на Поділлі : Друкарня ім. Леніна, 1927. – Т. 2. – С. 1-24.
31. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.) : іст. нарис / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – 340 с.
32. Посвістак О.А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля та влада на початку 20-х рр. ХХ ст.: зародження політичного конфлікту / О.А. Посвістак // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 16. – С. 254-262.
33. ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1050, арк.101.
34. Невсипущий Е. Вінницький Інститут Народної Освіти / Е. Невсипущий // Студент революції. – 1923. – №4-5. – С. 99.

35. Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.) / І.О. Кліцаков. — Донецьк : Юго-Восток, 1997. — 310 с.
36. Прилуцький В. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки / В. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомч. зб. наук. пр. — К. : Ін-т іст. України НАН України, 2007. — Вип. 16. — Ч.2. — С. 147-162.
37. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1645, арк.26.
38. Держархів Хмельницької обл., ф.п.3, оп.1, спр.39, арк.66.
39. Там само, ф.р.302, оп.1, спр.206, арк.29, 78.
40. Там само, спр.384, арк.6.
41. Там само, спр.395, арк.26.
42. Там само, спр.465, арк.1.
43. Там само, спр.473, арк.1-13, 15.
44. Там само, спр.477, арк.34.
45. ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.848, арк.62.
46. Там само, оп.3, спр.252, арк.281зв.
47. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.456, арк.25.
48. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О.М. Завальнюк. — Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2006. — 632 с.
49. Посвістак О.А. Політичні репресії проти культурно-освітньої інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр. / О.А. Посвістак // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. ст. — К. : Ін-т іст. України НАН України, 2007. — Вип. 34. — С. 23-34.
50. Б. Жах студентів / Б. // Червоний шлях. — 1923. — 12 берез. — №57. — С. 2.
51. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.385, арк.50.
52. Життя вищих шкіл // Червоний шлях. — 1923. — 6 берез. — №55. — С. 3.
53. Ляпіна О.Л. Студенти міста Києва у 1920-ті рр. / О.Л. Ляпіна // Соціальна історія : наук. зб. — К., 2009. — Вип. V. — С. 52-59.
54. Державний архів м. Києва, ф.р.346, оп.1, спр.17, арк.23.
55. ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.843, арк.15зв.
56. Там само, спр.1057, арк.66зв.

The article is about the policy of the Soviet government to regulate the social composition of the student pedagogical university of Right-bank Ukraine in the early 20's. XX century. («Social and academic verification composition» or «re-registration») provides data on regulatory support cleansing and their results in some pedagogical universities.

Key words: students, institute, cleaning, commission, soviet power.

Отримано: 26.02.2015 р.

Д. П. Красносілецький

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

НАЦІОНАЛЬНИЙ ВЕКТОР АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УСРР У 1920-1924 рр.

В статті висвітлено питання генези, структури, перспективи і здобутків національного напрямку антибільшовицького повстанського руху в УСРР 1920-1924 рр. Констатовано, що екзильний уряд С. Петлюри був його організатором і координатором, але суб'єктивним фактором відзначилася діяльність отаманщини. Отаманські загони відрізнялися один від одного своїми методами боротьби, від чого, крім іншого, залежало поширення національної свідомості серед громадськості, що було складовою тогочасних викликів національній безпеці України.

Ключові слова: повстання, отаман, повстанський загін, повстанський комітет, підпільна організація, національний напрямок, С. Петлюра.

В умовах сьогодення, коли інтерес до України в світі значно зріс, історики прагнуть розкрити роль і місце України в історії Європи і всього світу, як, безумовно, і вплив на її історію цивілізаційних процесів у сусідніх державах і світі. Особливо цікавими є політичні баталії на шляху до відновлення державної цілісності, пов'язані із національною консолідацією населення. Показовим епізодом цих процесів є діяльність екзильного уряду С. Петлюри щодо організації антибільшовицького повстанського руху в 1920-1924 рр. Дослідники антибільшовицького руху опору Архирейський Д., Ченцов В. [1], Боган С. [2], Ганжа О. [4], Завальнюк К. [9], Ісаков П. [10], Капустян Г. [11], Коваль Р. [12], Котляр Ю. [13-14], Стегній П. [17] та інші опосередковано аналізували цю проблему, через що всебічного й детального її висвітлення у сучасній історичній науці не відбулося.

Метою статті є вивчення впливу на антибільшовицький повстанський рух в УСРР (1920-1924) національного або самостійницького напрямку під проводом С. Петлюри. У 1920 р. антибільшовицький повстанський рух спалахнув з новою силою. Він мав чітко виражені два політичні напрямки, які віддалено нагадують амбіційність між Гетьманщиною та Запорозькою Січчю: національний або самостійницький (під проводом С. Петлюри) та анархістський (під проводом Н. Махна). Ще одним політичним напрямком, незначним за своїм масштабом, залишався й білогвардійський або монархістський. Очолений П. Врангелем він проіснував до кінця 1920 р., після чого залишки білогвардійців приєдналися до анархістів [14, с.25]. Хоча врангелівські організації в м. Одеса, Мелітополь, Бердянськ, Сімферополь були ліквідовані наприкінці 1921 р. [7, с.51].

Для Південної й частково Лівобережної України було характерним певне переважання анархістського та білогвардійського напрямків над національним [14, с.25]. Цікаво, що ці політичні сили під час громадянської війни переймалися ворожістю одна до одної, але зазнавши поразки і перейшовши до підпілля, природно були змушені поєднувати свої зусилля в боротьбі проти більшовицької влади [1, с.16]. Вони вбачали в Україні вільну і незалежну державу. Навіть центральна російська газета з Санкт-Петербургу «Русское Слово» писала, що «Юг России самоопределяется», бо населення віддало 77,8% своїх голосів за самостійну Україну [8, с.12]. Пропагандою серед народних мас українського патріотизму займалося «Братство української державності», яке діяло у 1920-1924 рр. під проводом С. Єфремова. З відходом у 1920 р. з Києва

Червоної армії, воно захопило владу у місті, створило превентивний уряд очолюваний А. Ніковським й урочисто передало владу польсько-українському війську. З 1921 р. «Братство української державності» підтримувало зв'язки із багатьма українськими організаціями, отаманами тощо [15, с.98].

На формування української нації мав величезний вплив рух під проводом С. Петлюри, який з останніх зусиль продовжив боротьбу за незалежність України. В умовах, коли спалахнули політична, культурна і економічна кризи суспільства все більше занепадало національне питання [13, с.31]. Так, населення України страждало на національну несвідомість, політичну недосвідченість, амбіційність окремих індивідів, економічну бідність, культурну відсталість, відсутність державно-національного патріотизму. Ідея незалежності України була маловідомою українцям, носила проблематичний характер і не мала широкої популярності [8, с.42]. Екзильний український уряд намагався виправити становище, спираючись у першу чергу на національний чинник. Фактором, який сприяв активізації масових повстань, виступила боротьба частини українців за свої національні права, що відбувалося за підтримки С. Петлюри та його дипломатичних партнерів [15, с.54].

Деякі політики заявляли, що С. Петлюра дивився на демократію, як на зацілю до мети, як на неприємну, але необхідну декорацію влади. До того ж, що в боротьбі проти своїх особистих ворогів він нехтував інтересами української нації [6, с.24]. Та це – малоймовірно, оскільки С. Петлюра керував організаційною роботою по влаштуванню всеукраїнського повстання, для чого розроблено спеціальний план. На початку грудня 1920 р. за кордоном створено Відділ повстанських організацій під керівництвом В. Загорша. Але його діяльність виявилася слабкою, тому наприкінці січня 1921 р. було створено Партизансько-повстанський штаб (ППШ) при головній команді Військ УНР. Його начальником призначено генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Для допомоги ППШ 12 березня 1921 р. при штабі шостої польської армії створено український інформаційний (розвідницький) відділ під назвою «Евіденція-II» [15, с.54].

Для оперативного керівництва територію УСРР поділено на 4 повстанські фронти, які на початку весни 1921 р. реорганізовано у 5 повстанських груп і 22 повстанські райони. Інколи в джерелах фронти ототожнюють із групами. Окрема роль в повстанському рухові відводилася Південній групі, яка поділялася на Одеський, Балтський, Слизаветградський, Олександрійський, Катеринославський райони. Її очолював А. Гулий-Гуленко. У червні 1921 р. він прибув до м. Бухареста, де отримав дозвіл румунської влади створити в м. Кишиневі Інформаційне бюро та ще один Повстанський штаб, що незабаром і було зроблено. Останнім керував генерал Стефанов [18, арк.10]. Між повстанськими штабами Польщі і Румунії велася прихована боротьба. Ймовірно, через те, що С. Петлюра давав А. Гулому-Гуленку в п'ять разів більше грошей ніж Ю. Тютюннику. Перш за все вони змагалися між собою щодо зібрання політичної інформації в радянській Україні. Шпигуни, які переходили кордон отримували зброю та отруєні цигарки [6, арк.25-29].

На Правобережній Україні були 1 і 2 групи. Кордон між ними мав пролягати по лінії населених пунктів: Рибниця, Вапнярка, Христинівка, Бобринська, Черкаси. Командирів (начальників) цих груп призначав ППШ, а вони визначали командувачів районів та підрайонів. Останні поділялися на 4-5 територіально-бойових одиниць – куренів, один з яких мав бути гарматним. Курінь включав 5-6 піхотних, одну кінну і кулеметну сотні. Відповідно ними командували курінний та сотник. Сотні ж поділялися на бригади. Згідно плану організувалися повстанські комітети – Центральний, групові, губернські, повітові, ра-

йонні тощо. У кожному селі повинна була діяти повстанська двійка, з представників якої складалася волосна трійка [15, с.54-55]. Їхнім завданням було вербування населення до повстанських підрозділів.

Так, у вересні 1920 р. міністр К. Левицький від імені уряду УНР запропонував київському інженерові Ф. Наконечному (Дністров) організувати мережу підпільних повстанських осередків. Останній наприкінці січня – початку лютого 1921 р. у Києві створив Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВЦПК). Комітет очолювало Правління із п'яти осіб. Головою ВЦПК був співробітник губнаросвіти, колишній полковник І. Чепілко («Загятий», Волобуєв). Вже в лютому 1921 р. він повідомив Партизансько-повстанський штаб про початок роботи. Проте, ймовірно через політичну конкуренцію співробітництво між цими двома організаціями було слабо налагоджено. Через це на початку червня 1921 р. чекістами було заарештовано деяких рядових членів ВЦПК. Згодом, 19 червня, заарештовано Наконечного, Чепілка та ін. У них було знайдено програму «Союзу української державності». Її автором був С. Єфремов. Але ВЦПК продовжував діяти на чолі з М. Опокою до липня 1921 р., коли відбувся черговий рейд чекістів. Певна кількість прихильників комітету переїхала до Білої Церкви, де 5 серпня 1921 р. створено «Козацьку раду Правобережної України». Її очолив П. Гайдученко. Допомігав у формуванні політичної програми та статуту організації С. Єфремов. ППШ не визнав «Козацьку раду» як центральну повстанську організацію, але й не заперечив її діяльність як інформаційного органу повстанського руху в правобережній частині УСРР. 23 лютого 1922 р. у Києві відбулося третє засідання «Козацької ради», на якому Гайдученко був відсутній. Тому черговим керівником ради обрано М. Сімака («Василь Новий»). Але в ніч з 4 на 5 березня 1922 р. чекісти ліквідували «Козацьку раду». Продовжити її діяльність спробував «Об'єднаний повстанський загінний комітет», засновником якого був Конак. Проіснувавши з кінця липня 1922 до 18 квітня 1923 р., цей комітет був ліквідований чекістами.

Інформація про групові, губернські, районні та повітові повстанські комітети носить дещо заплутаний характер, обумовлений насамперед малою кількістю достовірних фактів та великою конспіративністю підпільників. Але достовірність існування комітетів з широкою мережею є доведеною. Досить часто діяльність комітетів пов'язувалася із підпільними організаціями, що масово діяли в 1921-1923 рр. [15, с.98-107]. Або ж відомі повстанські комітети під керівництвом отаманів Ю. Мордалевича, Я. Шепеля, С. Заболотного та ін. [15, с.58]. А це вказує на те, що організація їх виникнення в значній мірі була стихійною, нестабільною, будувалася внаслідок власної ініціативи, прагненні до боротьби жителів тих чи інших регіонів. Через значні тактичні і стратегічні прорахунки їх діяльність була нетривалою. Вже в 1921 р. чекісти доповідали про ліквідацію сотень різних повстанських комітетів і підпільних організацій. Не рятували становище отаманські загони, які створювалися як з власної ініціативи, так і за посередництва комітетів чи підпільних організацій [15, с.94].

У самому екзильному керівництві та ППШ також панували службові непорозуміння, інтриги, пасивне ставлення до своїх обов'язків, розквітали «політиканство та кабінетна робота». До того ж надто пильний контроль польської розвідки над повстанським штабом гальмував діяльність екзильного керівництва. Об'язувала Партизансько-повстанський штаб і матеріальна залежність від С. Петлюри, а особливо від польського представництва. Врешті, після невдалого II Зимового походу в УСРР, ППШ було ліквідовано. Польська допомога отаманам повстанських загонів надавалася в обмін на інформацію соціально-

економічного та політичного становища в УСРР. Схожу політику проводили Румунія та Франція, які до того ж у 1922 р. підтримували «Політичний комітет національної України», членами якого були Струк, Греков та Сагайдачний. С. Петлюра намагався здійснити черговий рейд з метою встановлення своєї влади на Правобережній Україні на початку 1922 р. Для цього він провів переговори з Махном та Савінковим, які на той час теж перебували за кордоном. Але через важке становище екзильного українського війська, часту зміну його командування, невизначеність С. Петлюри та активізацію більшовицької пропаганди цей рейд на Правобережну Україну так і не відбувся. До того ж західні держави поступово змінили політику стосовно повстанського руху в Україні, відмовивши українцям у матеріальній, військовій і політичній підтримці. У результаті повстанці опинилися в надзвичайно скрутному становищі [15, с.55]. Відтак, хто опинився в немилості більшовицької влади, рятуючись, вступав до отаманських загонів, які були останнім оплотом активних форм протидії.

Рух таких загонів отримав назву «отаманщина». За своїм складом, походженням, станом дисципліни, стратегією, тактикою боротьби, політичними поглядами вони значно відрізнялися один від одного. Зумовлювалося це рівнем підготовки та обізнаності в методах підпільної боротьби самих отаманів. Як правило, це були колишні військові офіцери або представники сільської інтелігенції. Не було і якоїсь статевої перестороги щодо вступу до цих загонів. Так, дружини отаманів Я. Гальчевського, С. Харченка («Хмара») та ін. були активними учасниками загонів своїх чоловіків. Окремі жінки навіть ставали командирами загонів. З-поміж них найбільшою легендарності здобула М. Соколовська.

Отаманські загони національного спрямування під керівництвом військових професіоналів (С. Яворський, Я. Гальчевський, І. Трейко, Ю. Мордалевич, С. Заболотний та ін.) використовували державні атрибути екзильного уряду УНР спеціалізованого призначення: печатку, штемпель, прапор із ненормованими кольорами (жовто-блакитний, чорний тощо) та написом: «Ще не мерла Україна» або «Українська Народна Республіка» [15, с.62-64]. Деякі отамани доповнювали українською національною символікою власні однострої. Наприклад, отаман Л. Завгородний на правому рукаві мав нашитий квадрат світлосинього сукна з жовтою стрічкою, тризубом і літерами «УНР» [16]. А ось у загоні «Байди» (Кирилюк) бійці розмовляли українською мовою та в своїй більшості, як і отаман, мали характерну зачіску у формі «оселедця» [15, с.153]. Поширювалися між повстанцями оповідання про Б. Хмельницького, І. Мазепу, У. Кармалюка, Т. Шевченка тощо, організовувалися співи і танці [3, с.173]. До речі, як видно і з прикладів, вшановуючи козацькі традиції, отамани і бійці зазвичай використовували псевдоніми, приховуючи свої прізвища в умовах терору більшовиків. Окремою рисою політичного спрямування цих загонів виступав факт виконання повстанцями (особливо під час боїв з червоноармійцями) національного гімну [15, с.66]. Повстанці активно розгортали пропаганду серед населення через розповсюдження листівок, влаштування мітингів, театралізованих вистав антибільшовицького змісту [15, с.65]. Іноді траплялися й далеко не миротворчі методи навернення українців на національні позиції. Наприклад, повстанці отамана «Гордія» перевдягалися в червоноармійську форму та розпитували у місцевих жителів сіл про місцезнаходження повстанських загонів і у випадку позитивної відповіді карали селян побиттям [15, с.71]. Отаман Я. Гальчевський також засуджував тих громадян, які виправдовувалися страхом, нав'язаним більшовиками і приймали їх позиції. Як влучно він назвав себе і своїх побратимів за ідейність українського елемента, «люди з

таким наставленням є святі і страшні» [12, с.200]. Все це сприяло формуванню поміж населенням національної свідомості. Відтак, навіть більшовики не змогли приховати, що національно налаштованими були учителі, фельдшери, лікарі, кооператори [5, с.13].

Однак патріотизм до Батьківщини та любов до власного народу визначалися не лише цим. Необхідно зважати на методи боротьби кожного повстанського угруповання. Значна частина загонів при виконанні окремих завдань прагнула приховати наслідки своєї діяльності (задля безпеки мешканців населених пунктів від терору більшовиків). Проте чимало повстанських загонів, особливо анархічних поглядів, цим не переймалися.

Населенні пункти, де отаманські загони не з'являлися із своєю агітацією або робили це вкрай рідко, позбавлялися активізації політичної боротьби. Так, в селах Бахматівецької волості Подільської губернії населення демонструвало нейтральне ставлення до подій громадянської війни [15, с.74]. Переймаючись захистом своїх соціально-економічних прав, громадяни організовували стихійні повстання, які через слабку організацію були приречені на поразку. З'являлися й кримінальні угруповання. Разом з тим, потребуючи сильних вольових особистостей, повстанські осередки використовували окремих злочинців у своїх загонах. А це свідчить, що повстанці проводили зважену політику, спрямовуючи агресію злочинців у політичних цілях. Опинившись у 1924 році у скрутному становищі, повстанські загони трансформувалися в диверсійні угруповання [15, с.94].

Отже, антибільшовицький повстанський рух в УСРР розгорнувся вагомою мірою завдяки національному або самостійницькому напрямку, організованому екізильним урядом УНР очоленим С. Петлюрою. Повстанці не змогли вибороти владу у більшовиків. Проте останні опинилися загнаними в глухий кут, їм вкрай потрібний був перепочинок, через що поступово набирала обертів лібералізація соціально-економічної, культурної та національної державної політики радянської влади (щоправда тимчасова). На нашу думку, незважаючи на самозбереження, більшовицька влада програла громадянську війну, оскільки вона відмовилася від ідеології побудови соціалізму, перейшовши на засади капіталістичного розвитку, реально в 1923 р., запровадивши НЕП. Не змігши здолати український спротив жорсткими методами, більшовики продовжували хитрувати, запровадивши українізацію. Відтак, як зазначав Ю. Горліс-Горський, «обличчя України у 1924 р., в порівнянні з минулими роками, змінилося до невпізнання... Українська держава з червоним прапором замість жовто-блакитного багатством видавалася чимось реальним» [5, с.79-80]. Проте в пам'яті українців залишилися тисячі героїчних епізодів часів громадянської війни. З-поміж них і настінний напис повстанця в камері смертників: «Вмираю за волю України, за красу долю свого народу. Вмираю спокійно, вересень 1923 року, Сидір Андрощук. Прочитай і як зможеш сповісти про це моїх близьких» [5, с.114].

Грунтовне дослідження цієї проблеми є перспективою подальших наукових розвідок у заданому напрямку. Симбіоз особливостей політичних баталій надасть можливість максимальної об'єктивності у вивченні антибільшовицького повстанського руху 1920-х рр. в УСРР.

Список використаних джерел:

1. Архирейський Д. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. : погляд на проблему крізь архівні джерела / Д. Архирейський, В. Ченців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С. 15-54.
2. Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 роках : автореф. дис. ... к. і. н. / С.М. Боган. – Одеса, 2003. – 20 с.

3. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів : у 2 ч. / Я. Гальчевський-Войнаровський. — Краків : Укр. вид-во, 1941. — Ч. 1. — 205 с.
4. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму УСРР / О.І. Ганжа. — К. : НАНУ, ІІ України, 1996. — 42 с.
5. Горліс-Горський Ю. У ворожому таборі: спогади / Ю. Горліс-Горський. — 2-ге вид. — Нью-Йорк : Говерла, 1977. — 160 с.
6. Державний архів Служби безпеки України, ф.13, спр.439 Ответ Тютюнника на заданий вопрос тов. Балицкого, у 2 т., т.2, 37 арк.
7. Там само, спр.254254 Отчёт ГПУ о полугодной деятельности (январь—июнь 1922 г.) — Харьков : Типогр. Всеукр. Чрезвыч. Комис., 1922. — 99 с.
8. Дорошенко М. Стежками холоднороськими. Спогади 1918-1923 років / М. Дорошенко. — Філадельфія, 1973. — 220 с.
9. Завальнюк К. Провісникі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.) : наук.-довідк. вид. / К. Завальнюк. — Літин : Вид. «Літин. райдрук», 2005. — 352 с.
10. Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 — листопад 1921) : автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / П. Ісаков. — К., 2001. — 24 с.
11. Капустян Г. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х рр. : автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / Г. Капустян. — Дніпропетровськ, 2004. — 35 с.
12. Коваль Р. Отаман святих і страшних / Р. Коваль. — К. : Вид-во «Просвіта», 2000. — 288 с.
13. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925) / Ю.В. Котляр. — Миколаїв ; Одеса : ТОВ Від, 2003. — 194 с.
14. Котляр Ю. Репресивна політика проти селянства Миколаївщини і повстанська боротьба в 20-х роках ХХ ст. / Ю. Котляр // Краєзнавчий альманах (Історія. Археологія. Культура. Музейна педагогіка). — Миколаїв, 2003. — №2. — С. 22-26.
15. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках : монографія / Д.П. Красносілецький. — Хмельницький : ХНУ, 2009. — 276 с.
16. Логвиненко І. Вогонь з Холодного Яру / І. Логвиненко // Народна газета. — К., 1995. — 4 серп. — №32. — С. 4.
17. Стегній П.А. Селянські повстання в правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) : автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / П.А. Стегній. — Запоріжжя, 2000. — 18 с.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1 Центральний комітет КПУ (документи отделов ЦК КП(б)У), оп.20, спр.1040 Протокол допроса бывшего командующего Южной группой войск УНР А. Гулого-Гуленка (09.08.1922 г.). — 29 л.

In the article the question of genesis, structure, prospect and achievements of national direction of antibolshevist insurgent motion is reflected in Ukraine 1920-1924-th. In the conditions that a activities government of S. Petlura was his organizer and coordinator, but a human factor was mark activity of ataman. Ataman detachments differed in one from other the methods of fight, from what, except other, distribution of national consciousness depended among public, that was the constituent of that time calls to national safety of Ukraine.

Key words: the revolt, the ataman, the uprising detachments, the uprising committee, the underground organization, the national direction, S. Petlura.

Отримано: 10.03.2015 р.

А. А. Криськов

Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя

СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЗА ДАНИМИ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ПЕРЕПИСІВ 1877 І 1905 рр.

Статтю присвячено аналізу кількісних параметрів селянського землеволодіння в губерніях Правобережної України (Волинській, Київській і Подільській) за матеріалами поземельних переписів 1877 і 1905 рр. Розглянуто зміни, які відбулися за 1877-1905 рр. у селянському надільному та приватному землеволодінні за категоріями площ земельної власності.

Ключові слова: землеволодіння, Правобережна Україна, селянство, поземельний перепис, земельна площа.

Аж до початку ХХ ст. українці в переважній своїй більшості були зайняті в сільському господарстві. Тому питання земельної власності завжди було актуальним. У 1906 р., працюючи репортером в газеті «Громадська думка», І. Огієнко свою першу замітку «Містечко Брусилів» розпочав словами: «Містечко наше велике, селян у ньому багачко, ... але доброго життя зовсім нема... Найважливішою потребою... селян являється земля. Більша половина брусилівських селян землі не має» [19]. Від здатності справедливо вирішити аграрне питання багато в чому залежала доля різних урядів, які діяли на українських землях.

Губернії Правобережної України у ХІХ – на початку ХХ ст. залишалися аграрним регіоном. Історією його аграрної еволюції цікавилися багато дослідників, використовуючи різні аспекти статистики землеволодіння в своїх наукових пошуках [1-2; 6-7; 9-10; 12-13; 16; 18; 20; 22], але комплексне дослідження проблем землеволодіння відсутнє і до сьогодні.

Метою статті є компаративний аналіз змін кількісних параметрів селянського надільного і приватного землеволодіння в колишніх Волинській, Київській та Подільській губерніях Російської імперії.

Розподіл земель був важливим фактором, що накладав відбиток на економічні відносини на селі. Процес мобілізації земельної власності – перехід земель від одних суспільних груп до інших – активно здійснювався починаючи з часу реформи. Для того, щоб нівелювати відсутність земельного кадастру і отримати уявлення про зміни, які відбулися в земельній власності, уряд Російської імперії періодично проводив переписи земельної власності європейської частини держави. Планувалося їх проводити через кожні п'ять років, однак було організовано лише три переписи: у 1877, 1887 і у 1905 рр. [16, с.28]. Дані обстежень 1877 р. і 1887 р. практично неспівставні, а методики проведення переписів 1877 р. та 1905 р. були подібними, тому для характеристики землеволодіння, як правило, використовуються матеріали саме цих обстежень [14, с.220-226].

Селянське землеволодіння складалося з двох різнорідних частин: надільного землеволодіння (надільні землі) та з приватного землеволодіння, тобто, з придбаних земель. Найважливішою для характеристики становища селянства була надільна земля. Селянське надільне землеволодіння являлося однією з форм станової власності на землю, пережитком кріпацтва в аграрному секторі, «не стільки правом, скільки обов'язком» [3, с.261]. Селяни не отримали відразу права власності на наділи. Їхнє право власності юрист О. Хауке характеризував як спадкове об-

рочне користування. Воно було спадковим, бо наділ було дано назавжди, а умови користування ним перестали залежати від волі поміщика; воно було оброчним, бо за наділ селяни мусили сплачувати капіталізований оброк. Воно, нарешті, було користуванням, бо викупні платежі виступали як постійна і незмінна орендна плата, бо до викупу наділи перебували у заставі в державі [21, с.234].

Надільні землі перебували в подвірному і общинному землекористуванні. Подвірне землекористування на Правобережжі не могло істотно вплинути на характер і загальну природу аграрних відносин у регіоні. Подвірне володіння землею вказувало лише на особливість аграрного ладу. Та незважаючи на те, що більшість селянських надільних земель перебувала в подвірному користуванні, селяни були обмежені в розпорядженні ними. «Подвірний селянин, – писав київський агроном І.М. Рева, – менше, ніж селянин-общинник, але все ж обмежений настільки, що обмеженість ця є однією з дуже серйозних причин низьких врожаїв на селянських полях. Подвірний селянин, володіючи своїм наділом серед наділів інших селян, не може орати його раніше своїх односельчан, особливо коли йде мова про оранку на пар. Якщо він думає йти проти звичаю і зорє своє поле раніше, громадська селянська «череда» так столочить йому цю ріллю, що її все одно доведеться переорювати знову» [15, с.30].

Залежно від того, кому належала земля, селянське землекористування на надільних землях розподілялося на подвірне і общинне. Такий поділ зберігався з до-реформених часів. У губерніях Правобережної України подвірне було домінуючим. З 6112374 дес. надільної землі краю 5887559 дес. (96,3%) перебувало у подвірному користуванні селян. Відсоток, відповідно до статистичних матеріалів, общинного землеволодіння та землекористування був незначним, – 0,5% у Подільській губернії, 2,7% у Волинській та 7,5% у Київській [7, с.184], хоча Б. Миронов зазначає, що доля общинного землеволодіння у Волинській губернії становила 21,1%, у Київській – 16,7% та у Подільській – 5,4% [11, с.478], зараховуючи до общинного, вочевидь, землеволодіння сільських громад і селянських товариств.

Таблиця 1

Площа надільних земель на двір у 1877 і 1905 рр.

Губернія	Площа землі на двір, дес.		Зменшення (%)
	1877 р.	1905 р.	
Волинська	12,5	7,8	37,6
Київська	7,2	5,5	20,8
Подільська	6,8	3,8	44,1
По регіону	8,4	5,5	34,5

Розміри середнього дворового наділу скоротилися у Правобережній Україні з 8,4 до 5,5 дес. на двір [7, с.179]. Це пов'язано з великим природним приростом населення, який, у свою чергу, призвів до збільшення кількості селянських дворів і дроблення наділів [20, с.14]. Населення трьох правобережних губерній збільшилося з 1883 по 1900 рік з 6152109 до 9328544 осіб [1, с.22], а на 1914 р. становило 13038800 осіб [11, с.278]. Значно збільшилася і кількість селянських дворів, у володінні яких була надільна земля. Так, за даними 1877 р. у Волинській губернії таких було 174498, а 1905 р. стало 292387 (збільшення в 1,68 рази), у Київській губернії нараховувалося 268627, стало 362953 (збільшення в 1,35 рази), у Подільській губернії, відповідно, було 246314, а стало 458764 (збільшення у 1,86 рази) [17, с.130-131]. І хоча з Правобережжя йшли міграційні потоки у інші регіони, приріст населення був значним і покривав втрати населення.

Користуючись методикою оцінки селянських дворів за розміром наділу (дрібні – до 5 дес., середні – від 5 до 10 і великі – 10 і більше дес.) [14, с.228],

варто проаналізувати рівень диференціації селянства. Статистика свідчить, що найбільше селянських дворів з великим надільним землеволодінням у 1905 р. було зафіксовано у Волинській губернії. Там 65075 дворів (22,2% всіх дворів) з великими наділами володіли 943221 дес. (або 41,1%) селянських надільних земель. У Київській губернії багатонадільних дворів налічувалося лише 33003 (9,1%) і у їхньому володінні було 496159 дес. (24%) надільних земель. Найменше у краї багатонадільних дворів було у Подільській губернії – лише 7498 (1,6%) і вони мали у володінні 87514 дес. (5%) землі [7, с.182-183]. Великі наділи різнилися по губерніях за площею, але переважно знаходилися у польських повітах Волинської та Київської губерній. Пересічно на Волині вони складали 14,5 дес. на двір, на Київщині – 15 і на Поділлі – 11,7 дес. [7, с.182-183]. Однак статистика не враховує якості земель, які у Волинській губернії, крім Старокостянтинівського повіту, та у Радомишльському повіті Київської губернії були гіршими, ніж в інших місцевостях Правобережжя.

Найменш забезпеченими надільною землею були селяни Подільської губернії, де наділами, площею до 5 дес. володіли 296700 селянських господарств (80,5%) володіли лише 877460 дес. землі (пересічно 2,9 дес. на двір). Більше половини бідняцьких господарств (59,5% або 166386) Київської губернії мали 539929 дес. надільної землі (в середньому 3,2 дес. на двір). У Волинській губернії статистика виявила найменше дрібних господарств – 74920 (31,6%). У їхньому володінні знаходилося 296808 дес. земель (по 3,9 дес. надільної землі на двір) [17, с.110-111].

Як спадок від дореформених часів залишився нерівномірний розподіл надільних земель між різними категоріями селянства. Так, наприклад, у губерніях Правобережної України колишні поміщицькі селяни мали пересічно 5,1 дес. на двір, державні – 7, удільні – 5,1, а чиншовики – 2,6 дес. [13, с.21].

Приватні землі були другою великою групою, яка характеризувала селянське землеволодіння. Приватне селянське землеволодіння зосереджувалося у руках тієї частини селян, яка, ймовірно, була пов'язана з ринком і займалася підприємницькою діяльністю. Однак частка селянських земель у приватному землеволодінні станом на 1905 р. була малою і становила зовсім невеликий відсоток щодо всіх земель.

Таблиця 2

Селянське приватне землеволодіння у 1905 р.

Губернія	Кількість		Середня площа, дес.	% до приватних земель	% до всіх земель
	Володінь	Землі, дес.			
Волинська	10105	285093	28,2	10,1	4,9
Київська	9374	319174	34,0	15,2	6,9
Подільська	5280	220365	41,7	13,5	6,0
По регіону	24759	824632	33,3	12,6	5,8

Порівняно з 1877 р. і кількість селянських володінь, і площа приватного землеволодіння, і середній розмір володіння селян суттєво зросли. Так, у 1877 р. було зафіксовано лише 5546 селянських приватних землеволодінь, а у 1905 р. – вже 24759, тобто відбулося збільшення у 4,64 рази; у 1877 р. площа приватного селянського землеволодіння становила 86896 дес., а у 1905 р. – вже 824632 дес., площа зросла у 9,48 рази; якщо у 1877 р. середній розмір селянського землеволодіння складав 17,6 дес., то у 1905 р. – 33,3 дес., збільшившись в 1,89 рази [17, с.16-17].

Приватна селянська земля не зменшувала диференціацію господарств, а збільшувала її. Цьому сприяли високі ціни на землю. Відповідно до даних В. Святловського, за період з 1863 по 1902 рр. у Правобережній Україні ціни на неї зросли у 3,5 рази [16, табл.IV]. Найвищою була ціна землі у Подільській губернії, де за одну десятину при роздрібній купівлі платили 210 крб. [8, с.120]. Крім того, ціна дрібної ділянки, яку міг купити селянин у чорноземних губерні-

як наприкінці XIX – на початку XX ст., була майже в 2 рази вищою, ніж ціна великої ділянки [16, с.88]. Дедалі ширше в селянському середовищі практикувалася така форма купівлі-продажу землі, як переуступка. Селяни, котрі не мали можливості сплачувати викупні платежі, переуступали свої наділи заможнішим односельцям. Такі угоди офіційно оформлялися рішеннями сільських сходів і затверджувалися мировими посередниками та губернськими у селянських справах присутствіями. Придбати переуступлену землю міг домогосподар, власний наділ якого не перевищував тяглової норми, що було не вигідно заможним селянам, зумовлювало пошук обхідних форм придбання додаткових земельних наділів. Часто до актів про купівлю-продаж заносилися прізвища їхніх збіднілих родичів і додавалася розписка про те, що вони не внесли плати за землю [22, с.77]. Укладалися також так звані «домашні угоди», за якими земля, хоча й переходила до нового власника, офіційно залишалася за старими домогосподарями. Підробивши ряд угод, група багатих домогосподарів с. Улянівки Гайсинського повіту захопила в односельців понад 300 дес. землі [12, с.205].

Все це призводило до того, що покупні землі зосереджувалися переважно у заможних селян. Наочно це демонструє розподіл покупної селянської землі у 1905 р. між групами покупців (за розміром ділянки). Дрібні і середні покупки (до 10 дес.) були найчисленнішими, але площа придбаної землі була незначною. Так, наприклад, у Волинській губернії 57,6% покупців придбали лише 16,4% земель, у Київській губернії відповідно – 74,5% і 15,4%, а у Подільській – 78,3% і 14,6%. Покупки великих земельних площ селянами займали відносно невеликий відсоток усіх покупок, однак охоплювали більшу частину придбаних земель. У Волинській губернії такі покупки складали 17% всіх придбань, але на них припадав 61% куплених земель. У Київській губернії – 14%, під час яких було придбано селянами 74,5% земель. У Подільській губернії – відповідно 12,9% і 77,7% [7, с.196-197].

В офіційній статистиці землеволодіння 1905 р. відсутні відомості щодо майнового стану селян, до яких належали покупці земель, але стосовно великих ділянок можна більш-менш впевнено твердити, що такі придбання здійснювали заможні селяни. Селяни, які мали багато надільних земель, часто докупляли землі, і їхні господарства налічували по кілька десятків і навіть сотень десятин землі. Наприклад, селянин К.Кушнір (Брацлавський повіт Подільської губернії) за 1879-1884 рр. придбав 321 дес. земельних угідь, які склалися з орної землі (208,5 дес.), лісу (102 дес.) та незручної землі (10,5 дес.) [5, арк. 63в.-7, 83в.-9, 143в.-15]. Дослідник аграрних відносин у Подільській губернії В. Гульдман такі селянські господарства називав «мастками». Деякі з них були селянськими лише за походженням свого власника, але в дійсності являли володіння латифундійного типу: у власності селянина В. Бахіна (с. Почапинці Літинського повіту) перебувало 2465 дес. земельних угідь, у М. Деменчука (с. Сальник Вінницького повіту) – 1436 дес. тощо [4, с.18-19].

Таблиця 3

Приватне землеволодіння селян Правобережної України у 1905 р.

Губернія	Приватне землеволодіння площею понад 100 дес.		В тому числі селянське площею понад 100 дес.	
	Земля, дес.	Кількість володінь	Земля, дес.	Кількість володінь
Волинська	2361726	2114	46152	168
Київська	1683388	1778	54442	187
Подільська	1376348	1743	32251	107
Разом	5421462	5635	132845	465

Приведені у таблиці 5.3 дані свідчать, що на початок ХХ ст. в губерніях Правобережної України утворилося велике землеволодіння, віднесене офіційною статистикою до селянського. Проте за своєю суттю і параметрами це вже було велике землеволодіння капіталістичного типу, яке пов'язувалося з селянським лише походженням його власників. Отже, у селянському середовищі з'явилася нова категорія великих землевласників-підприємців, земельна власність яких була утворена на капіталістичних засадах.

Крупні власники-селяни з маєтками, площею понад 1000 дес., у Правобережній Україні були швидше винятком. Так, у Київській губернії їх нараховувалося 5 на 424 власника-дворянина, в Подільській – 3 на 314, у Волинській – 5 на 417. Лише в групі від 100 до 1000 дес. кількість селян-власників помітно зростає у порівнянні з попередньою групою, хоча дворянські володіння переважають. Так, у Волинській губернії на 163 селянських володіння припадало 1223 дворянських, у Київській – на 182 селянських володіння припадало 367 дворянських і у Подільській – на 102 припадало 1116 [17, с.56-57].

Крім особистої приватної земельної власності селянство володіло землею і колективно, – у формі земельної власності селянських громад і селянських товариств. Це було викликано нижчими у 2-3 рази цінами на землю при купівлі великих площ [16, с.89]. Кількісно ця категорія земельного володіння теж зросла. Якщо перепис 1877 р. виявив по 8 земельних володінь селянськими громадами у Волинській (2639 дес.) і Подільській (1338 дес.) губерніях, то у 1905 р. таких володінь у Волинській губернії вже було 56 (18205 дес.), у Київській губернії – 73 (6844 дес.) та 87 (17838 дес.) у Подільській. Перепис 1877 р. не зафіксував селянських землеволодінь у формі товариств, а за даними 1905 р. їх налічувалося 828 (109386 дес.) у Волинській губернії, 2519 (196985 дес.) у Київській та 1406 (138754 дес.) в Подільській [17, с.130-131]. Отже, за даними 1877 р. середня площа земельних угідь селянської громади в губерніях Правобережної України становила 248,6 дес., а у 1905 р. – 198,6 дес. Стосовно ж володінь товариствами, то у 1905 р. середня площа такого володіння становила 93,7 дес., коливаючись від 78,2 дес. у Київській губернії до 132,1 дес. у Волинській.

Зрозуміло, що придбані товариствами земельні площі не ділилися порівну. Хоча земля куплялася товариством, потім вона переходила у приватну власність кожного учасника товариства. Наприклад, селянське товариство с. Снітки Липовецького повіту Київської губернії (203 домогосподарства) придбало у місцевого поміщика Я.Сука земельні угіддя, площею 561 дес. Розподілені вони були наступним чином: 58 домогосподарів придбали по 1 дес., 54 – по 2 дес., 36 – по 3 дес., інші – від 4 до 10 дес. кожний [18, с.108]. У Кременецькому повіті Волинської губернії 67 членів Людвизького селянського товариства (понад 72% загальної кількості членів) володіли 155 дес. купленої землі, що становило трохи більше 40% усієї площі. У той же час 26 членів товариства (менше 23%) мали у своєму розпорядженні близько 260 дес. землі (майже 60%). Зокрема, І Данилюк купив 15 дес., Л. Павлов – 19,5, М. Луцієнко – 46 дес. [12, с.205].

Підсумовуючи аналіз стану селянського землеволодіння, необхідно зазначити, що, хоча питома вага придбаних земель зростала при скороченні частки надільної землі, все ж остання продовжувала відігравати вирішальну роль у селянському господарстві.

Список використаних джерел:

1. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881-1904) / А.М. Анфимов. – М. : Наука, 1980. – 239 с.

2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. — К. : Критика, 1998. — 334 с.
3. Шульце-Геве́рниц фон Г. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России / Герхард фон Шульце-Геве́рниц. — М. : Книжное дело, 1900. — 506 с.
4. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов / В.К. Гульдман. — Каменец-Подольский : типогр. С.П. Киржацкого, 1903. — 867 с. + 31 с.
5. Державний архів Хмельницької області, ф.226, оп.79, спр.8156, 76 арк.
6. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский. — М. : Наука, 1960. — 366 с.
7. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. / Л.М. Иванов // Исторические записки. — М. : АН СССР, 1957. — Т. 60. — С. 176-214.
8. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России / А.А. Кауфман. — М. : Московское научное издательство, 1919. — 267 с.
9. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.) / М.Н. Лещенко. — К. : Наукова думка, 1970. — 304 с.
10. Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период 1861-1900 гг. : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / А.И. Мамалыга. — Днепропетровск, 1978. — 21 с.
11. Миронов Б.Н. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века / Б.Н. Миронов. — 2-е изд., испр., доп. — М. : Весь мир, 2012. — 848 с.
12. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. — 436 с.
13. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр. / М. Порш. — К., 1907. — 34 с.
14. Проскурякова Н.А. Статистика землевладения и землепользования / Н.А. Проскурякова // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. — М. : Наука, 1979. — С.219–244.
15. Рева И.М. Киевский крестьянин и его хозяйство / И.М. Рева. — К., 1893. — 63 с.
16. Святловский В.В. Мобилизация земельности в России (1861-1908 гг.) / В.В. Святловский. — 2-е изд., пересм. и доп. — СПб., 1911. — 150 с., табл.
17. Статистика землевладения в 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. — СПб. : Центральная типо-литография М.Я. Минкова, 1907. — 189 с.
18. Теличук П.П. Экономические основы аграрной революции на Украине : дисс. ... докт. экон. наук / П.П. Теличук. — К., 1979. — 357 с.
19. Тимошик М.С. Іван Огієнко як співробітник газет «Громадська думка» та «Рада» [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2210>.
20. Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии / В.И. Фролов. — Винница : Тип. Вин. гор. упр., 1917. — 20 с.
21. Хауке О.А. Крестьянское земельное право / О.А. Хауке. — М., 1914. — 372 с.
22. Шевченко В.М. Характеристика земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. / В.М.Шевченко // Укр. іст. журн. — 2010. — №2. — С. 75-85.

The article is devoted to the analysis of quantitative parameters peasant land tenure in the provinces of Right Bank Ukraine (Volyn, Kyiv and Podillia) the materials landed censuses 1877 and 1905. consider The changes that have occurred over the years 1877-1905 in peasant allotment and private landholding by category areas of land ownership are considered.

Key words: landowning, Right–Bank Ukraine, peasantry, land census, land area.

Отримано: 15.02.2015 р.

О. М. Мацьков

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**«ПАМ'ЯТНИК ГІЕРОНІМА КРИСТІАНА ХОЛЬСТЕНА» –
ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
ЧУДНІВСЬКОЇ КАМПАНІЇ 1660 РОКУ**

В межах даної статті зроблено спробу проаналізувати щоденник німецького найманця Г.К. Хольстена, зміст якого проливає світло на маловідомі сторінки перебігу Чуднівської кампанії.

Ключові слова: щоденник, джерело, Г.К. Хольстен, татарсько-польська армія, українсько-російське військо, протистояння.

Дослідження такої події як Чуднівська кампанія 1660 р. вимагає від дослідників надзвичайно прискіпливого вивчення історичних творів сучасників тих подій. Адже саме вони вважаються одними із головних джерел (якщо не брати до уваги офіційну документацію), з яких ми можемо почерпнути детальну інформацію про загальну атмосферу у військах напередодні і під час виправи, їх психологічний та матеріальний стан, чисельність тощо. Серед найцінніших назвемо щоденники та діаріуші М. Смоловського[11], В. Коховського [13], Й. Єрлича [12], П. Гордона [3].

В силу обставин, поза увагою польських та вітчизняних дослідників залишився щоденник, написаний німецьким найманцем, учасником Чуднівської кампанії у лавах польського війська – Геронімом Крістіаном Хольстеном. Одним із перших, хто звернув увагу на дане джерело був польський історик Л. Оссолінський. У своїх роботах він використав інформацію, подану Г. Хольстеном, яка стосувалася різних аспектів перебігу виправи(чисельність військ, становище армії) і т.д. [16, с.7, 17-19.]. Здавалося, після його відкриття, фахівці повинні були б зацікавитися ним. Однак, цього не сталося. Лише з недавнього часу польські історики почали звертатися до вказаного документу. Серед них назвемо сучасних польських дослідників М. Нагельського [14] та М. Гавенду [9], котрі у своїх працях використали інформацію німецького найманця. Серед представників української історіографії відзначимо лише В.В. Степанкова, котрий у статті, присвяченій Слободищенській битві, доволі детально проаналізував дане джерело [6].

Коротко зупинимось на характеристиці видання й автора. Спочатку праця була видана у Німеччині у 1971 р. мовою оригіналу «Kriegsabenteuer des Rittmeisters Hieronymus Christian von Holsten 1655-1666»¹. Згодом, у 1980 р., завдяки старанням польських істориків Т. Василевського і Я. Превлюцького, світ побачив польськомовну версію цього джерела із тлумаченнями та додатками [10]. Біографічні відомості про Г.К. Хольстена є доволі скромними. Відомо, що він походив із німецького шляхетського роду фон Гольстингаузен, із графства Марк у Вестфалії від XV ст. У 1650 р. Г. Хольстен та частина його родини переселилась у Курляндію [18, с.299; 8, с.162]. Приблизно у період з 1650 – по 1655 рр. служив військовим найманцем у шведській армії. У 1655 р. у битвах біля

¹ Загинули кілька гусарських корогв, велика кількість татар (на жаль, точних даних не має), суттєві втрати понесли німецькі підрозділи та полк князя Замойського. Серед вбитих, відзначимо значну частину вищого офіцерського складу – генерал артилерії, барон Ф.С. де Оедт, ротмістри, лейтенанти і т. д. Див. детальніше – с. 59-60.

Кракова потрапив у полон до поляків. Намагаючись уникнути смертної кари, погодився воювати за інтереси Речі Посполитої. З 1657 р. перейшов на службу у дивізію коронного маршалка й польного гетьмана Є. Любомирського. Протягом 1657-1659 рр. брав участь у обороні Кракова й Торуня від наступу шведів. Восени 1660 р. у складі польської армії воював проти українсько-російських військ київського воєводи В. Шереметьєва та гетьмана Ю. Хмельницького [10, с.6].

Розглянемо інформацію, яка безпосередньо стосувалася перипетій Чуднівської кампанії. Довгий час серед істориків точаться дискусії стосовно чисельності польсько-татарських та українсько-російських військ. І хоча в царині цієї проблеми зроблено значні зрушення, все ж у працях вітчизняних та зарубіжних істориків ми знаходимо різноманітну інформацію стосовно кількості армій. Відтак, Г. Хольстен спростує популярну серед різних поколінь істориків версію у 40 тис. ординців нурадин-султана (подібна цифра фігурує у працях істориків – А. Барсукова [1, с.327], В. Герасимчука [2, с.53], Т. Яковлевої [7, с.99] тощо), зазначаючи на 20 тисячах ординців [10, с.55]. Саме завдяки вдалим діям кримських татар, на думку автора, польським військам вдалося отримати перемогу у цій виснажливій війні. Вони розсилали передві загони для розвідки з метою знаходження місця для розташування табору. Під час облоги армії В. Шереметьєва постійно провокували росіян та українців на відкритий бій, випалювали траву і дерева, тим самим ускладнюючи становище противника [10, с.55-56].

Розглядаючи битву під Любарем, Г. Хольстен досить обережно оцінює її результати. Згідно його даних, у зіткненні 16 вересня обидві сторони зазнали відчутних втрат. Особливо це стосувалося лівого крила Є. Любомирського (у якому перебував сам автор джерела), корогви якого найдовше перебували у епіцентрі подій. [10, с.56; 15, с.148; 4, арк. 39]. Протягом наступних днів облоги Любара жовніри продовжували зазнавати втрат внаслідок сутічок із противником, що не могло не турбувати польське командування [10, с.56].

Довготривала облога обозу В. Шереметьєва біля Чуднова виснажувала не лише українсько-російські війська, а й поляків також. Ось як описує ситуацію Г. Хольстен на початку жовтня: «Обидві сторони були дуже ослаблені. Отримали відомості, що Козаки збираються виступати проти неприятеля. Не додало нам це втіхи. Змушені були зробити все можливе, щоб цьому перешкодити» [10, с.58].

Надзвичайно цінною є інформація стосовно битви під Слободищами. Польська історіографія довгий час трактувала її як беззаперечний триумф польської армії. Однак, свідчення німецького найманця мимоволі змушують засумніватися у достовірності подібного твердження. Звичайно, було б нерозумно з нашої сторони ідеалізувати дане джерело, тому ми лише розглянемо й співставимо подану Хольстеном картину баталії з іншими джерелами. Як вважає автор, військо Ю. Хмельницького нараховувало близько 10 тис. правобережних козаків (а не 30-40 тис., як це часто стверджується в тогочасних джерелах, українській та польській історіографіях) [10, с.58]. Беручи до уваги цю цифру (10 тис.), вона суттєво змінювала хід подій. Стає зрозумілим чому український гетьман маневрував довгий час і ухилився від відкритого поєдинку із противником (не мав точних даних про чисельність польсько-татарських сил). Володіючи інформацією про катастрофічне становище В. Шереметьєва, висловимо припущення, що Ю. Хмельницький та його найближче оточення не наважувалось відкрито йти на об'єднання з ним, оскільки усвідомлювали небезпеку проведення подібного роду операції.

Картина бойових подій 7 жовтня також суттєво відрізняється від традиційних уявлень. Наступ на український табір відбувався за наступним сценарієм: декілька тисяч татар нурадин-султана атакували з сторони рівнини, жовніри на-

ступали із-за пагорба [10, с.58]. Таким чином, удар по українцях наносився одночасно з обох протилежних сторін, що безперечно ускладнювало захист своїх позицій [6, с.81]. Початок протистояння залишився за українською стороною. Татарська кіннота, яка перша розпочала наступ, потрапила у завідомо підготовлену козаками пастку. Вивчивши за роки військової співпраці з ординцями їхню тактику, козаки викопали довкола обозу велику кількість ям із наміром перешкодити кримській кінноті в їзд у табір. В момент, коли татари кинулися на штурм, «як рій бджіл з великою фурією з оголошеними шаблями в руках... кінь за коном падав додолу», на яких одразу ж нападали українські вояки [10, с.58]. З підходом двох німецьких полків (в одному з них перебував автор праці), гусарів і драгунів, їм вдалося зламати опір оборонців й вдертися до обозу. Здавалося, перемога забезпечена. Однак, за словами Г. Хольстена, «...наша радість тривала не довго. Татари були відкинуті й дуже перестрашені» [10, с.58-59]. Козаки рішучим приступом кинулися назад до табору, який в цей час, грабували поляки. Атака була настільки потужною й несподіваною, що противник після короткочасного бою змушений був поспішно відступити. Усі наступні спроби залишків жовнірів та ординців відновити втрачені позиції виявилися марними. За словами Г. Хольстена, «Козаки билися з нами як відчайдухи, де жодна зі сторін не могла сподіватися на помилювання» [10, с.59]. Зрештою, «...рушницями, списами, луками, косами (українці – авт. О.М.) витиснули нас (поляків – авт. О.М.) із табору у болото». І хоча бойові дії продовжувалися аж до заходу сонця й надійшла додаткова допомога від татар й окремих польських підрозділів, все ж на результат протистояння вони не вплинули. Втрати з обох сторін були великими [10, с.59]. Тому, вважаємо за необхідне погодитися із міркуваннями В. Смоля та В. Степанкова, що сформульоване польською історіографією твердження й поширене у працях вітчизняних істориків положення про поразку українців під Слободищами є помилковим. Битва не визначила переможця [5, с.243-244].

Аналізуючи завершальний етап кампанії, автор вказує на надважке становище польсько-татарської армії, виснаженої голодом та погіршенням погодних умов. Відтак, в період тимчасового перемир'я після Слободищенської битви, командуванням розглядалася навіть можливість поїздки у табір Ю. Хмельницького з метою покупки продуктів харчування та води. Це дозволяє висловити міркування, що українсько-російські сили при вдалій організації операції могли успішно об'єднатися й надалі вдало протистояти силам противника [10, с.61]. Однак, «Не вірили (росіяни й українці – авт. О.М.) у можливість перемоги, мусіли розпочати переговори» [10, с.63].

Підводячи підсумок, відзначимо цінність цього джерела в плані дослідження мало з'ясованих аспектів російсько-польського протистояння осінню 1660 року й участі у ньому українських військ. Подана Г. Хольстеном картина бойових дій в окремих епізодах суттєво відрізняється від даних інших джерел того часу. Передусім, це стосується прямих втрат, важкого матеріального й морально-психологічного стану польсько-татарської армії, що часто замовчували й обходили стороною у своїх записках сучасники (поляки за національністю), а згодом і у своїх працях польські дослідники. Загалом же, перед сучасними вітчизняними й зарубіжними істориками стоїть завдання подальшого вивчення цього джерела, пошуку й впровадження в науковий обіг нових архівних матеріалів по з'ясуванні подій, які дозволять пролити світло на маловідомі сторінки української історії другої половини XVII ст., зокрема і Чуднівської кампанії 1660 року.

Список використаних джерел:

1. Барсуков А. Род Шереметьевых / А. Барсуков. – СПб., 1888. – Т.V. – 470 с.

2. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року / В. Герасимчук // ЗНТШ, Т. СХ, СХІ. — Львів, 1912; Т. СХІІ, СХІІІ, СХІV, СХVІ ; Львів, 1913.
3. Гордон П. Дневник 1659-1667 / П. Гордон ; [переклад Д. Федосова]. — М. : Наука, 2003. — 314 с.
4. Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника, Інститут Рукопису (далі — ЛНБ, ІР), Ф. V, nr335/II, с.41.
5. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 351 с.
6. Степанков В.В. Слободищенська битва 1660 р.: малоз'ясовані епізоди / В.В. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп., присв'яч. 90-річчю Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту, 12-13 берез. 2008 р. — Вип. 7, у 5 т. — Т. 1. — 2008. — С. 80-81.
7. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 pp.) / Т. Яковлева. — К. : Основи, 2003. — 644 с.
8. Boniecki A. Herbarz polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne orodachs zla-checkich / A. Boniecki. — Warszawa, 1904. — Т. VII. — 299 s.
9. Gewęda M. Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651-1660 / M. Gewęda. — Zabrze, 2013. — 360 s.
10. Holsten H.C. Przygody wojenne 1655-1666 / H.C. Holsten ; [oprac. T. Wasilewski]. — Warszawa, 1980. — 138 s.
11. [Jemiolowski M.] Pamiętnik Mikołaja Jemiolowskie gotowa rzyszalek kiejchoragwi ziemianina wojewodstwa Bielskiego obejmujacydzieje Polskiodr. 1648 do 1679, wspolczes nieporzad kiemlatopo wiedziane / [M. Jemiolowski]. — Lwow, 1850. — 302 s.
12. [Jerlicz J.] Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza / [J. Jerlicz]. — Warszawa ; Petersburg, 1853. — Т. 2. — 213 s.
13. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / W. Kochowski. — Poznań, 1840. — Т. II. — 314 s.
14. Nagielski M. Kampania cudnowska 1660 roku / M. Nagielski // Bitwy decydujące o losach Europyśrodkowej. — 2010. — S. 187-207.
15. Ojczystes pominkiw pismachdod ziejówdawnej Polski. Diarusze, Relacje, Pamiętnikiit / p., zeb. A. Grabowski, Kraków. — 1845. — S. 144-169.
16. Ossoliński L. Kampaniana Ukrainie 1660 roku / L. Ossoliński. — Warszawa, 1995. — 68 s.; його ж. Cudnów — Slobodyszcze 1660. — Zabrze, 2006. — 104 s.
17. Ossoliński L. Cudnów — Slobodyszcze 1660 / L. Ossoliński. — Zabrze, 2006. — 104 s.
18. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachtenypolskiej / S. Uruski. — Warszawa, 1908 — Т. V. — 396 s.

In this article an attempt is made to analyze the diary of a German mercenary G.K. Hallsten, the content of which sheds light on little-known pages of the current Chudnovsky campaign.

Key words: diary, source, G.K. Hallsten, Tatar-Polish army, the Ukrainian-Russian army, the confrontation.

Отримано: 16.02.2015 p.

К. В. Мельничук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДУХОВНЕ ПЕРЕВИХОВАННЯ МОЛОДІ В УМОВАХ НАСАДЖЕННЯ АТЕЇЗМУ 1920-Х РОКІВ НА ПОДІЛЛІ

В даній статі досліджується форми, методи та наслідки атеїстичного виховання молоді на Поділлі більшовицькою владою в 1920-х рр. Оскільки антирелігійне виховання було одним із важливих чинників в процесі побудови людини нового типу, йому відводилось одне з основних місць в ідеологічній пропаганді. На початку встановлення радянської влади більшовики не здійснювали відкритого насильницького шляху боротьби з релігією, і, як єдину зброю використовували – слово. Хоча більшовикам вдалося посіяти зерно сумніву у відношенні до релігії серед молоді, все ж така тактика не дала бажаного результату, оскільки в наступних роках навернення суспільства до антирелігійної ідеології набуло примусового характеру.

Ключові слова: атеїзм, виховання, більшовики, комунізм, пропаганда, релігія, церква, віросповідання.

Іван Огієнко (1882-1972) в своїх наукових та богословських працях велику увагу приділяв розробці питання про роль та місце релігії в національному житті українців та їх етнічній само ідентифікації [1]. Саме в релігійності, духовності свого народу, Митрополит Іларіон бачив одну з основних опор для побудови незалежної України. Це ж саме усвідомлювала й радянська влада, яка, упродовж всього періоду існування зробила антирелігійну боротьбу важливим елементом офіційної гуманітарної політики. Така зосередженість на атеїстичній пропаганді викликана цілком об'єктивними чинниками, найголовніший з яких – кількісна перевага селянського населення над усіма іншими верствами суспільства, яке відрізнялось особливо сильною релігійністю, що створювало труднощі в утвердженні більшовицько-комуністичної ідеології.

Для кращого розуміння про ставлення радянської влади до релігії, треба звернутись до думки ідеолога комунізму та атеїзму – К. Маркс у «Вступі до критики філософії права Гегеля» зазначав, що: «релігія є опіумом для народу» і «що для звільнення трудящого класу, а відповідно і всього людства, треба виврати із людського серця релігійне почуття». В. Ленін у свою чергу закликав «боротися з релігійним туманом», але пропонував робити це «... ідейною зброєю, нашою пресою, нашим словом» [2, с.135].

В сучасній історіографії широко висвітлено тему антирелігійної пропаганди воєнного та повоєнного періоду, як в Україні в цілому, так і на Поділлі зокрема. Це спричинено великою кількістю директив та постанов атеїстичного характеру, що почали виходити в контексті політики десталінізації, оскільки церква та релігія виступали як один з об'єктів відродження колишнього вождя. Серед досліджень, що присвячені антирелігійному вихованню другої половини ХХ, варто відзначити Гавришука А.П. [3, с.47], який у своїх працях аналізує методичку антирелігійного виховання в вищій школі на Поділлі періоду 50-х років минулого століття, Грибенник М.В. в своєму дослідженні відображує еволюцію атеїстичної пропаганди в періодичній пресі Півдня впродовж 10 років з 1954-1964 рр. [4], Лагодич М. [5, с.39] зазначає, що у радянській антирелігійній політиці простежуються різні фази відносно взаємодії держави та церкви, проте в своїй пра-

ці зосереджується саме на періоді з 1943 року, коли Й.В. Сталін змінив антирелігійну політику радянського уряду на більш лояльну. Науковець Прокоп І. досліджуючи методіку виховання молоді в середній школі другої половини ХХ ст., також вказує на пропагування атеїстичних ідей [6, с. 137], Шліхта Н.В. розкриває основні форми, методи та засоби боротьби проти релігійного чинника в суспільстві, також орієнтує на післявоєнний час [7].

Частково тематика антирелігійної пропаганди періоду 1920 рр. висвітлена в роботах І. Бердяєва [8], В. Очеретянко [9] та А. Киридон [10]. Окремо потрібно наголосити на дослідження Татарченка О.Б., який розглядає тему антирелігійної пропаганди на початку встановлення Радянської влади на території Херсонської та Одеської єпархій [11].

Подільські історики, Струманський В.П. [12] та Суровий А.Ф. [13], які досліджували становлення радянської влади на Поділлі в культурно-освітній сфері, в своїх працях не торкаються атеїстичного чинника у вихованні радянської молоді, а науковець Нестеренко В.А. в одній з своїх праць вивчає релігійну політику радянської влади на Поділлі, проте лише стосовно національних меншин [14, с. 122].

Проаналізувавши ряд праць присвячених дослідженню культурно-виховної та атеїстичної політики більшовиків в Україні, та на Поділлі зокрема, стало помітним нестачею висвітлення теми політики антирелігійного виховання на початку встановлення радянської влади, а саме в 1920-х рр. Тому мета даного дослідження полягає у розкритті форм, методів та наслідків атеїстичного виховання молоді на Поділлі більшовицькою владою в 1920-х рр.

До питання релігії і церкви новостворена влада підходила дуже обережно. Зіштовхнувшись з опором радянзації в усіх сферах життя суспільства і отримавши ризик заворушень, більшовики змушені були піти на певний компроміс з суспільством – запровадили нову економічну політику, проголосили курс на «коренізацію» партії, проголосили свободу віросповідань. Декрет Ради Народних Комісарів «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» був виданий 23 січня 1918 року, за яким православна церква та інші релігійні спільноти позбавлялись права власності, усе церковне майно оголошувалось народним надбанням, встановлювалась свобода совісті, тобто право кожного громадянина сповідувати любу релігію, або не сповідувати ніякої, бути атеїстом і вести атеїстичну пропаганду [15, с. 16]. Та широкі маси населення окраїн радянської держави дізнавались про дані зміни поступово, витяги з декретів і постаново публікувались у місцевих періодичних видання, зокрема про вищезгаданий декрет подільняни дізнались лише у травні 1921 року, коли на сторінках місцевої газети «Вісті» вийшов наказ Кам'янецького Повітвиконкому «По відокремленню церкви від держави». В наказі місцева влада повідомляла жителів міста і повіту, що події смерті, народження, розв'язання шлюбу не повинні реєструватись релігійними особами, оскільки вони не матимуть ніякої юридичної сили. Духовні ж особи в свою чергу зобов'язувались здати до підвідділу актів цивільного стану протягом 3 днів після опублікування наказу: усі метричні книги в 2-х примірниках за всі роки, а також печатки та штампи [16, с.2].

Проголосивши свободу віросповідань – радвлада зв'язала собі руки в здійсненні відкритого насильницького шляху боротьби з релігією, і, як єдина зброя для радянського керівництва залишилось лише слово. Атеїстичне пропагування, а точніше перевиховання віруючих, з точки зору офіційної радянської ідеології – трактується як основна складова частини комуністичної освіти. Основний зміст атеїстичної пропаганди складається з поширення наукових знань про природу, суспільство, людину і релігії, розкриття походження і сутність релігії, її соці-

альних коренів, її протилежності науці, несумісності з комуністичною ідеологією. Атеїстичне виховання дітей, з точки зору радянських ідеологів, має розпочинатись ще з дошкільного віку, де дорослі – атеїсти, а також у дитячих садах [17]. Проте у 1920 роках сімей атеїстів практично не було, для того щоб вони виростили нове радянське атеїстичне покоління, тому це завдання покладалося на органи освіти та культури. Центральним об'єктом, на кого спрямовувалась радянська антирелігійна пропаганда в зазначений період були молоді сім'ї, студенти та школярі.

Антирелігійне виховання школярів повинно було б здійснюватись як в ході навчання основам наук, коли закладається фундамент послідовного матеріалістичного світогляду, так і в процесі позашкільної роботи. Та підготовка педагогічних кадрів саме тривала, а перевиховувати молодь потрібно було негайно. Напрямки такої діяльності були найрізноманітніші – від пропагандистських акцій, інспірованих спецслужбами конфліктів всередині релігійних громад, закриття чи навіть повного знищення храмів й до репресій щодо духовенства та віруючих. Для цього залучались великий актив антирелігійників – пропагандистів, спілка воєвничих безбожників, шеф працівників, культурно-побутові комісії, культурно-освітні та шкільні працівники, клубні працівники хат-читальень, сільські агрономи і лікарі, інструктори в споживчих спілках [18, с. 140].

Важливим інструментом в організації антирелігійної пропаганди стала преса. Так, друкований орган Кам'янець-Подільських окружних парткому КП(б)У та виконкому, газета «Червоний кордон», з перших днів свого існування фактично перетворився на методичний центр з антирелігійної боротьби. Зокрема, юнкор газети, майбутній відомий письменник, Володимир Беляєв, вказував, що на Кам'яничині антирелігійна пропаганда «велаь безсистемно і тому наслідків вона дала дуже мало. В нас ще є досить попів, рабінів і ксьондзів, ще досить костьолів, синагог та церков» [19, с.2]. Далі пропонувались наступні методи боротьби із релігією: «Треба вести жорстоку боротьбу науковим шляхом. Необхідно розповсюджувати по нашим селам газету «Безбожник» і в «Червоному кордоні» зробити антирелігійний куток. В Росії і в деяких місцях України першими провідниками атеїзму на селі є сільські вчителі. В нашій окрузі вчительство теж має бути провідником атеїзму. Велику роль має відігравати також Комсомол. Комсомолу і вчительству треба понести Ленінський прапор атеїзму по наших темних селах» [19, с.3].

В часопису було створено ряд антирелігійних рубрик: «Новий побут», «Куток безвірника» тощо. Так, метою рубрики «Новий побут» було показати впровадження атеїстичних нововведень у подільському селі. Практично жоден номер не обходився без опису весілля, хрестин чи похорону «без попа». Весілля без священника зазвичай відбувались в сільраді, клубі чи в хаті-читальні, в присутності членів партії, голів сільради та інших представників влади, за подібним сценарієм відбувались похорони та хрестини. Наприклад, в одному з номерів повідомлялось, що в день сьомих роковин Жовтневої революції в сільбуді с. Цвіклівці Жванецького району відбулись «хрестини без попа», учасниками яких, окрім родичів новонародженої, були політпрацівники, учителі, демобілізовані червоноармійці. Вони виголосили промови про новий побут і шкідництво релігії. В свою чергу батьки пообіцяли виховувати свою доньку Розу (названу на честь німецької комуністки Рози Люксембург) в комуністичному дусі [20, с.3]. Як свідчать матеріали преси, станом на середину 1920-х років такі випадки показового відречення від релігії були швидше винятком, аніж правилом. Здебільшого вони призводили до засудження атеїстів односельчанами. Так, в селі Слобідці Рихтецькій Довжоцького району селянин Рудий 18 липня 1924 р. похоронив свою померлу невдовзі після народження дитину без священника, обмежившись оформленням цивільного акту про смерть. Це стало першим подібним випад-

ком у селі й, звісно, викликало неабиякий резонанс. «Червоний кордон», попри патетичні заклики на кшталт «Незаможники! Оце вам приклад!», змушений був визнати, що «селянство, зв'язане ще з релігійними забобонами, називає тов. Рудого «божевільним безбожником» [21, с.3].

Преса в цей час була єдиним широкодоступним джерелом з теорії атеїзму. Адже газети досить часто публікували історичні довідки і матеріали антирелігійного характеру. Аналізуючи науково-публіцистичні та художні матеріали преси атеїстичного напрямку, помітно, що найактивніше антирелігійна робота проводилась перед релігійними святами, серед яких особливу увагу приділяли Різдву та Великодню.

Різдво Христове було чи не найбільшим головним болем Міністерства Народної Освіти, оскільки таку форму святкування, як «коляда» було неможливо контролювати. Як вихід з ситуації, міністерство рекомендувало вчителям, комсомольцям очолити різдвяні святкування. Міністерство Народної Освіти, Кам'янецької округи на Поділлі, звертаючись до районних інспекторів, учителів та осередків ЛКСМУ з приводу наближення Різдвяних свят зазначало: «перед Різдвом у дітей помітно підвищується настрій, і приходиться ідея про ялинку і колядки... відповідно оцінюючи ситуацію нам потрібно використати як одну із форм антирелігійну різдвяну пропаганду». Організацію червоної ялинки міністерство бачило так: «1) Освітлення антирелігійних питань у стінгазетах; 2) Виготовлення революційних та антирелігійних плакатів; 3) Відвідання в місцевих музеях відділів релігійної культури; 4) Підготовці революційних та антирелігійних п'єс; 5) Доповіді учнів про Різдво та розучування червоних колядок» [22, с.33].

Вся антирелігійна робота має пройти під такими гаслами: «Хто став під наш прапор не потребує Бога», «Нехай дзвонять дзвони церков – вони не заманять до себе школярів», «Правди про Різдво Христове можна дізнатись не в церкві, а в комсомольським чи піонерським клубі», «Не бог створив чоловіка, а чоловік створив бога «по образу і подобию своєму»».

Особливо наголошує та застерігає міністерство на розспівування червоних колядок, а саме на заборони відпускати загони дітей-колядників самих, без нагляду вчителів чи комсомольців. Оскільки діти можуть не встояти перед спокусою заробітку та співати релігійних колядок, за які селяни відповідно платять більше [22, с.34].

На Кам'яничині творчу допомогу та підтримку учителям в організації атеїстичної пропаганди надавала Кам'янець-Подільська філія Спілки селянських письменників «Плуг» (у складі якої перебували, серед інших, майбутні відомі письменники С. Божко, Т. Масенко та уже згаданий В. Беляєв) в передріздвяних номерах «Червоного кордону» завжди містила відповідні матеріали – «червоні колядки», «щедрівки» та «вертепи». Зазвичай, це були перероблені на радянський старі колядки; примітивні за формою та примітивно-агресивні за змістом, вони нерідко викликали зовсім іншу реакцію, ніж розраховували їх автори. Так, коли газету з подібними «колядкою» і «щедрівкою» вперше вивісили біля редакції, перехожі висловились вкрай негативно, зазначивши, що подібні речі «є кошуномством» [23, с.3].

Проте, не зважаючи на загальне несприйняття червоних антирелігійних коляд та щедрівок, вони широко популяризувались та використовувались на різдвяних святкуваннях. Керівник «Плугу» на Кам'яничині та редактор «Червоного кордону» зазначав: «Щоб одвернути селянство од церкви та самогону, а в першу чергу юнацтво, треба щось протиставити своє, радянське в селібуді. Треба зуміти влаштувати відповідну виставу...»

Йдучи на зустріч оттаким потребам Кам'янецька філія Спілки Селянських письменників «Плуг» в передріздвяних частинах «Червоного кордону» буде

містити відповідні матеріали. Бюро філії поручилоплужанину Каштану Карому виготовити різдвяний вертеп, а іншим членам виготовляти різдвяні колядки»[24, с.3]. Як приклад червоної колядки, Сава Захарович рекомендує колядку плужанина М. Шклярука, перероблену на радянський лад з колядки «Небо і Земля»:

Заводи і села, заводи і села
Нині торжествують
Бо комсомольці,
бо комсомольці
Волю їм віщують

Приспів:

Комінтерн родився,
Добре закріпився,
Робочі співають,
Волю вітають,
І комуну прославляють,
По Україні, по Україні
Весела новина
Воля робоча, воля селянина
Панів задавила

Приспів...

Жовтень клекоче,
Далі йти хоче,
На Всесвіт ступає,
Волю робочу,
волю селянську.
Всюди розвертає

Приспів...»[25, с.3].

Про реакцію на перероблені колядки в редакцію газет надходили такі повідомлення: ««Молодь нашого села побачивши нові колядки надруковані в «Червоному кордоні», з великим захопленням почала їх вивчати. Так що мабуть не залишилось ні однієї хати, де б не чулося: «Комінтерн родився»...

Взагалі молодь ставитися до нових до нових радянських пісень з великою повагою. Помічається велике прагнення молоді до нової пісні, а тому моє прохання до письменників Кам'янецької філії «Плуга», аби останні взяли на себе завдання перетворювання старих пісень та створювання нових, близьких по мотиву до селянських мас. Селькор Радюк»[26, с.2].

Так, намагаючись створити лише гарне враження на появу атеїстичних пісень, вертепів та іншу антирелігійну інформацію, редакція газети масово публікувала подібні позитивні відгуки населення про антирелігійну роботу.

Окрім колядок та рекомендацій про святкування Різдва, редакція надавала короткі історичні довідки про походження та значення свята: «Різдво Христове – стародавнє свято народження сонця, свято хліборобів – наших предків, що святкували ще за дві – три тисячі років до т. зв. Різдва Христового. Свято це, що під час його, з економічних причин, коптили й в'ялили м'ясо, було таким звичайним і дорогим для народу, що християнські попи і архіреї на вселенських соборах не посміли його пересунути, а пристосували до нього своє видумане Різдво Христове» [27, с.2].

Не обійшла редакція і тематики посту, як ще одного християнського пережитку. Перед Різдвом найбільше характеризувався піст «Петрівка», автори вдавались до історичних довідок з історії Далекого сходу, Єгипту та Іудейства «Так званий аскетизм і пов'язаний з ним піст прийшов до нас з Сходу та Індії... В деяких сектах єврейських, як назареї, аскетизм знайшов для себе сприятливий ґрунт, а ідеї боротьби з вимогами тіла задля задоволення духу була досить пануючою. Цю ідею засвоїло собі християнство, що стоїть в безпосередньому зв'язку з єврейським назарейством» [28, с.6].

Великдень – ще одне християнське свято, що викликало багато клопоту в культурцівників. Антипасхальна кампанія розпочиналась ще за місяць до свята. Зокрема редакція «Червоного кордону» поспішала навести історичні відомості про історію походження свята. Кореспонденти радили СБ, ХЧ та клубам проводити будь які види агітаційно-пропагандистської антирелігійної роботи, влаштовувати вечори та масові гуляння, а головне, все це повинно було бути безкоштовно, щоб притягти як можна більше молоді [29, с.6].

Отже, можна зробити висновки, що в період становлення радянської влади на Поділлі, антирелігійна пропаганда «безбожної» влади перебувала лише на початковому етапі свого формування. Поступово готуючи ґрунт для викорінення релігійного світогляду в населення і заміну його комуністичним, більшовики боролись з релігією в першу чергу за допомогою друкованого слова, адже спроби вести агітацію за допомогою лекторів-пропагандистів виявились не надто вдалимими. До цієї діяльності переважно залучали студентську і комсомольську молодь, яка не могла переконати у суперечці навіть селян (переважно старших і досвідченіших за пропагандистів), а конкурувати з більш освіченими священиками просто не могла.

Як бачимо, саме духовенство було тим фактором, який практично нейтралізував зусилля пропагандистів-безбожників. Тож саме підрив авторитету духовенства і максимальне скорочення чисельності священнослужителів стали одним з наступних пріоритетних аспектів антирелігійної боротьби. Хоча більшовикам вдалось посіяти зерно сумніву у відношенні до релігії серед молоді і перебуваючи ще на романтичній революційній хвилі, молодь прагнула змін у культурній сфері, все ж така тактика не дала бажаного результату, оскільки в наступних роках навертання суспільства до антирелігійної ідеології набуло примусового характеру.

Список використаних джерел:

1. Огієнко І. Українська церква / І. Огієнко. – Прага : Видавництво Юрія Тищенка, 1942. – Т. 1. – С. 238.
2. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Жовтень 1905 – квітень 1906 / В.І. Ленін. – К., 1970. – Т. 12. – С. 135.
3. Гавришук А.П. Атеїстичне виховання у вузах Поділля (50-ті роки) / А.П. Гавришук // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція : тези доповідей, 15-17 листоп. 1990 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського та ін. ; [редкол.: Л.В. Баженов, І.С. Винокур (відп. ред.), С.К. Гуменюк, О.М. Завальнюк, М.Г. Кукурудзяк]. – Кам'янець-Подільський : [Дунаєвська рай. друк.], 1990. – С. 47-48.
4. Грибенник М.В. Атеїстична пропаганда в періодичній пресі півдня України (1954-1964-х рр.) [Електронний ресурс] / М.В. Грибенник. – 2013. – Режим доступу: <https://www.google.ru/urlsa>
5. Лагодич М. Антирелігійна боротьба в СРСР у середині ХХ ст. / М. Лагодичин // Матеріали міжнародної наукової конференції «Взаимоотношения между политикой и христианством». – Донець : Донецкий християнський університет, 2006. – С. 39-43.

6. Прокоп І. Історико-педагогічний аналіз мети виховання в радянській школі 1950-1980-х рр. / І. Прокоп // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 342. Педагогіка та психологія. – С. 137-149.
7. Шліхта Н.В. Основні форми та методи атеїстичної пропаганди в Українській СРСР наприкінці 50-х на початку 60-х років [Електронний ресурс] / Н.В. Шліхта // Наукові записки. – Том 14. Історія. Україніка та європеїстика. – Режим доступу: history.ukma.kiev.ua/docs/journals/naukovi-zapysky.
8. Бердяєва І.В. Видавничі проекти православних конфесій України у 20-80-ті роки ХХ ст., як фактор формування сучасної традиції / І.В. Бердяєва // Південний архів. Історичні науки : збірник наукових праць. – Херсон, 2008. – С. 294-302.
9. Очеретянко В.І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування тоталітарної системи в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В.І. Очеретянко. – Х, 1999. – 19 с.
10. Киридон А.Н. Особенности государственно-церковных отношений в советской Украине (1917-1930-е годы) [Електронний ресурс] / А.Н. Киридон // Свобода совести в России: исторический и современный аспекты. – М., 2006. – Вип. 3. – 569 с. – Режим доступу: www.rusoir.ru/print/06/08/index.html.
11. Татарченко О.Б. Розгортання антирелігійної пропаганди на території Херсонської та Одеської єпархії у перші роки встановлення Радянської влади [Електронний ресурс] / О.Б. Татарченко // Історичний архів : збірник наукових праць. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua>
12. Струманський В.П. Розбудова школи нового часу на теренах Поділля в 1920-1930 рр. / В.П. Струманський // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. – Т. 1. – С. 136-144.
13. Суворий А.Ф. Загально-освітня школа на Поділлі в 1920-і роки / А.Ф. Суворий // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. – Т. 1. – С. 127-136.
14. Нестеренко В.А. Політика радянської влади щодо релігійної освіти етнічних меншин на Правобережній Україні у 1920-ті роки / В.А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 8. Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 121-134.
15. Корзун М.С. Русская православная церковь в 1917-1945 годы / М.С. Корзун. – Минск : Беларусь, 1987. – С. 16.
16. Наказ / Вісті. – 1921. – 1 червня. – №133. – С. 2.
17. Глаголев В.С. Атеїстичне виховання [Електронний ресурс] / В.С. Глаголев, В.І. Євдокимов // Велика радянська енциклопедія. – Режим доступу: http://vre.pp.ua/ateisticheskoe_vospitanie.html.
18. Слободянюк П. Українська церква: Історія руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового / П. Слободянюк. – Хмельницький : Поділля, 2000. – 140 с.
19. Біляєв В. Про антирелігійну пропаганду на селі / В. Біляєв // Червоний кордон. – 1924. – 28 грудня. – Ч. 69. – С. 2-3.
20. Картанів Н. Червоні вводи / Н. Картанів // Червоний кордон. – 1924. – 11 грудня. – Ч. 64. – С. 3.
21. Вуєк М. Похорон без попа / М. Вуєк // Червоний кордон. – 1924. – 11 вересня. – Ч. 39. – С. 3.
22. ДАХО, ф.р. 5, оп.1, спр.92. – арк. 33-34
23. Божко С. Не жарг / С. Божко // Червоний кордон. – 1924. – 27 листопада. – Ч. 60. – С. 3.
24. Божко С. Готуємося до різдв'яних свят / С. Божко // Червоний кордон. – 1924. – 27 листопада. – Ч. 60. – С. 3.
25. Шклярук М. Червона колядка / М. Шклярук // Червоний кордон. – 1924. – 27 листопада. – Ч. 60. – С. 3.

26. Радюк Село бажає нових пісень / Радюк // Червоний кордон. – 1924. – 21 грудня. – Ч. 67. – С. 2.
27. Канторов. Про Різдво Христове / Канторов // Червоний кордон. – 1924. – 28 грудня. – Ч. 69. – С. 2.
28. Християнські пости // Червоний кордон. – 1928. – 7 січня. – Ч. 4. – С. 6.
29. Політосвітні організації під час проти пасхальної кампанії // Червоний кордон. – 1928. – 10 квітня. – Ч. 43. – С. 6.

This article explores the forms, methods and consequences of atheistic education of youth on the tail of the Bolshevik power in the 1920 s. It is known that through out the period of the Soviet anti-religious powers truggle was an important element of the official humanitarian policy. Such a focus on the atheistic propaganda caused quite objective factors, the main of which is the predominance of the peasant population overall other sectors of society, especially strong religious ones, making the difficulties in formation of the Bolshevik-Communist ideology. Since the anti-religious education was an important factor in the process of building of the man's new type, it was given one of the main places in the ideological propaganda. At the beginning of the establishment of Soviet power, the Bolsheviks did not practice an open violent ways of dealing with religion, and, as the only weapon they used was a word.

Key words: theism, education, the Bolsheviks, communism, propaganda, religion, church, religion.

Отримано: 12.03.2015 р.

УДК 94:314.1(=411.16)(477.81)

Р. Ю. Михальчук

Рівненський державний гуманітарний університет

ТРУДОВА ЕКСПЛУАТАЦІЯ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ (на прикладі Рівненщини)

В статті досліджується трудова експлуатація євреїв в контексті Голокосту на Рівненщині. Дається аналіз форм і методів експлуатації єврейського населення на примусових роботах, висвітлюється незахищеність, відсутність прав та важкі умови праці жертв Голокосту.

Ключові слова: Голокост, єврейські робітники, експлуатація, трудова повинність, дискримінація.

Історія україно-єврейських взаємин нараховує щонайменше десять століть. О. Субтельний писав, що долі євреїв та українців певною мірою були подібні: обидва народи довгий час були недержавними, позбавленими можливості творити власну державу, піддавалися насильницькій асиміляції, зазнали страшних жертв у ХХ ст. Драматизм історичного буття української нації, за словами І. Огієнка, в цьому контексті співзвучний з долею євреїв. Науковець зазначав, що, йдучи тернистим шляхом своєї історичної долі, наш народ не відзначався національним егоїзмом та замкнутістю, навпаки, – виробив у собі незвичайну терпимість у стабільному прагненні до свободи духу, збереження свого психологічного «я», до саморозвитку [37].

Українці та євреї пережили наймасштабніші злочини проти людства у ХХ ст. (Голодомор та Голокост). У контексті дослідження Катастрофи євреїв важливим є питання опрацювання регіональної специфіки явища. Аналіз

локальних виявів політики нацистів щодо євреїв уможливило об'єктивне вивчення Голокосту в усій його діалектиці й складності, а саме – відтворення місцевих складових у загальній картині здійснюваного геноциду.

Актуальність дослідження Голокосту на Рівненщині зумовлена статусом м. Рівне як столиці рейхскомісаріату «Україна», де було зосереджено її інституції, а також тим, що євреї складали 60-80% жителів міст Рівненщини, а їхні втрати серед цивільного населення були найбільшими.

У контексті вивчення Голокосту на Рівненщині питання трудової експлуатації євреїв не було предметом спеціального дослідження. Однак дану проблематику висвітлено на прикладі м. Рівне [31], а також існують праці, в яких розглянуто факти трудової експлуатації жертв нацистів, зокрема євреїв [27; 30; 36; 41; 48].

Дослідження здійснено на основі джерельної бази Держархіву Рівненської області [7-22], ЦДАВОУ [42], ЦДАГОУ [43-45] та архіву Яд Вашем (м. Єрусалим, Ізраїль) [49]. Вагомими стали спогади євреїв Н. Анапольського [1], В. Барац [2], В. Новинського [35], О. Левіна [47].

Наукове завдання розвідки полягає в тому, щоб на основі комплексу джерел та історіографічних напрацювань дослідити висвітлення трудової експлуатації євреїв Рівненщині під час Голокосту.

Економічна експансія Рейху та експлуатація окупованих територій були одними з визначальних рис окупації. Відповідні плани розроблені до нападу на СРСР і викладені в «Директиві про керівництво економікою» в червні 1941 р. У ній призначення окупованій території полягало у забезпеченні Райху продовольством та сировинними ресурсами для стрімкого і ефективного ведення війни [30, с.64]. Документ передбачав використання благ шляхом конфіскацій та реквізицій [34, с.XV].

Окуповане населення зобов'язано працювати на користь Рейху. У випадку з євреями, економічні інтереси були пов'язані з ідеологічним фактором. Відповідно до декрету фюрера про управління окупованими східними територіями рейхсміністр Розенберг (від 5 серпня 1941 р.) зобов'язав до праці місцеве населення від 18 до 45 років [42, арк.40зв.]. Водночас для євреїв за окремою постановою (від 16 серпня 1941 р.) такий вік становив від 14 до 60 років [28, с.592]. Слід зазначити, що на практиці і такі дискримінаційні норми нехтувалися: за потреби нижня межа опускалася, а верхня піднімалася. На Рівненщині О. Левін з Рокитного працював на скляному заводі в 9 років [47, s.17]. 10-річні євреї носили цеглу при побудові депо в Сарнах [45, арк.133], а в Корці їх труд застосовували при ритті траншей [1, с. 32]. З іншого боку, в Корецькому цукровому заводі римар Б. Хаскель працював в 63 роки, а лійники Г. Йосиф та І. Аврум мали 67 та 66 років відповідно [14, арк.33].

За ухилення від праці чекало жорстке покарання. В одних випадках у документах воно означалося «самими суворими мірками» [15, арк.9], в інших – ув'язненням та штрафом [43, арк.1]. В «особливо важких випадках» на винуватців чекала смертна кара [26, с.546].

Характер примусових робіт визначався реаліями окупації краю, коли багату установ слід було відновлювати після знищення та руйнування. В досліджуваному регіоні це доцільно проілюструвати наказом гебітскомісара Костопільської округи Ленерта від 25 липня 1941 р. В розпорядженні визначено такі види робіт: а) для будівлі доріг в районах та громадах; б) для знесення розбитих і зруйнованих під час війни будинків, хлівів і парканів; в) для встановлення порядку і чистоти в громадах, містах, а також для збирання залишеного після війни військо-

вого майна, так, щоб воно було здатне до транспорту; г) для поліпшення загального вигляду міст і сіл». В розпорядженні зазначалося, що роботи є в такій кількості, що «ні один з мешканців не може сидіти, склавши руки». Виконання згаданих робіт було обов'язковим для кожного громадянина і за неї не належало ніякої плати [33]. Такі розпорядження дублювалися з інших указів. Наприклад, подібним є указ генерал-комісара Волинь-Поділля [15, арк.9; 40, с.19].

Соціально-правове становище євреїв сприяло залученню цієї групи населення поряд з військовополоненими для примусових робіт найпершими. За спогадами рівненської єврейки В. Барац, вже за кілька днів після окупації Рівного євреїв міста змушували працювати на найважчих роботах [2, с.10].

Про попит на євреїв, як на безкоштовну (та безправну) робочу силу, свідчать дані про єврейських робітників, які були фіксовані «окремим списком» поряд з іншими національностями. Керівники держаних підприємств і відомств часто вимагали саме «жидівської» робочої сили. В серпні 1941 р. «визначити жидів до роботи» вимагала Рівненська контора заготівлі сіна, серед яких повинні були бути 2 чоловіки (плотники) з пилкою і сокирою, один столяр з інструментами та шкляр [20, арк.8], на наступних два дні – 4 жінки і 5 чоловіків «жидів» [20, арк.9], у вересні 1941 р. – 4 єврея з пилками і сокирами [20, арк.10]. Причому організація використовувала євреїв в інших установах (Рівненський Центрсоюз) для перевезення вантажу контори. Для цього власними підводами двічі завантажували/вивантажували вантаж Гуня Давид та Мінюк Бенямін [20, арк.7].

Часто в проханнях керівників держаних установ вимагалось робітників негайно, тому у відписах зустрічаються зауваження надсилати заявки хоча б за день до виконання робіт. У Костополі в липні 1941 р. голова управи відписував, що в іншому випадку питання «налагоджено позитивно не будуть» [11, арк.1а].

Застосування єврейської робочої сили відбувалося на найважчих роботах. Такі факти фіксуються практично у всіх управах Рівненщини. Корецька районна управа в липні 1941 р. використовувала євреїв для ремонту доріг та ушкоджених під час війни будинків [13, арк.6]. Розпорядження німецького бургомістра м. Рівне в квітні 1942 р. визначало 300 «жидівських» робітників (200 чоловіків та 100 жінок) для очистки міста кожної суботи, неділі та понеділка, а в травні 1942 р. в наказі бургомістра зазначалося: «кожну неділю повинні бути біля 1000 євреїв у нашому розпорядженні» [7, арк.13].

Одними з основних робіт для євреїв було будівництво доріг, на якість яких постійно нарікало нацистське керівництво. У серпні 1941 р. на шосе Рівне-Острог щоденно працювали 10 євреїв з Млинова [17, арк.11] та 5 з Муровиці [17, арк.12].

Однак, найбільш актуальним для місцевої адміністрації стало впорядкування центру Рейхскомісаріату – м. Рівне. 22 і 25 червня місто бомбила німецька авіація [25, с.88]. Центральна частина перетворилася в руїну: «зруйновані дощенту та частково будівлі, пожарища на місці людських осель, вирви від бомб...» [32, с.250]. В інтер'ю газеті «Волинь» бургомістр П. Бульба повідомляв, що площа знищених будинків становила 8-10%. На очищенні міста працювало 300-700 полонених і 50 чол. за порукою міського управління [38, с.81].

Радянські дані вказували в області на «одні пожарища замість сіл» [41, с.436]. В перші дні окупації в Рівному «палали цілі квартали міста» [3, с.11], під час бомбардувань повністю знищені вул. Варгова, Шолом Алейхема, Леніна і Понятовського, де загинуло 4000 жителів. Місто, що мало 5000 будинків, за час окупації втратило 845 будинків і будівель, і ще більше 3000 тисяч будинків потребували ремонту [34, с.293]. В області всього знищено 25838 житлових будинків і 41459 надвірних будівель. Зруйновано 198 шкіл повністю і 187 частково [39], спалено 29 населених пунктів [44, арк.1].

В таких умовах постала нагальна потреба в робітниках, центральну нішу яких зайняли євреї. Тому майже щодня міська управа Рівного, особливо в перші місяці окупації, користувалася їхньою працею. Наприклад, серед 9 робітників, що були направлені на впорядкування міста 17 вересня 1941 р. – всі були євреями [10, арк.84]. Потребу відновлюваних робіт у місті заповнювали також робітниками з сусідніх сіл – у лютому 1942 р. працювали 9 євреїв від 16 до 36 років з с. Мочулки Клеванського р-ну [8, арк.53].

Першорядність будівельних робіт визначалася наказами місцевих посадовців. У вересні 1941 р. окружний комісар Клевая зазначав коменданту української міліції використовувати євреїв лише для будівельних робіт. На інших роботах – лише у край важливих випадках [12, арк.1].

Особливо експлуатувалося єврейське населення після сегрегації його в гетто. Станом на 10 травня 1942 р. в Рівненському гетто нараховувалося 5200 жителів, серед них – 3747 працюючих чоловіків та жінок [7, арк.14]. За підрахунками бургомістра, 1000 єврейських робітників – це 20000 робочих днів на місяць і 4000 робочих днів примусових робіт на місяць. У розпорядженні до юденрату він зазначав, що кожну неділю повинно бути біля 1000 євреїв і його розпорядженні [7, арк.13]. Зазначалося, що понад 2000 євреїв працювали у військових відомствах, на залізниці, організації Тодт. Крім того, на різні щоденні роботи юденрат повинен був відсилати по 100-150 робітників [31, с.59].

Слід звернути увагу на дискримінацію, яку зазнавало єврейське населення в порівнянні з іншими групами. Наприклад, у квітні 1942 р. жителі Рівного на безкоштовних роботах в місті були задіяні 2 дні на тиждень (середа, субота), а євреї – у суботу, неділю та понеділок. У Сарнах євреї працювали 2 дні на тиждень, а місцеве населення – 1 день [45, арк.133]. Г. Фіалкова зазначала, що у Висоцьку на громадських роботах одна людина з сім'ї повинна була відпрацювати повністю, а інша мала можливість заробляти на сім'ю [4, с.81].

Крім загальних робіт, 700 євреїв працювали в окремому трудовому таборі в Костополі (лісопильна промисловість) [48, s.124-125]. Ще один примусовий табір праці для євреїв відомий у с. Смордва Рівненського р-ну (вересень 1942 р. – вересень 1943 р.) [23, с.138]. Застосовувалася єврейська праця і в «організації Тодт». Згідно директиви рейхсміністра від 9 листопада 1941 р. в підрозділі організації примусово включали населення окупованої України та військовополонені [24, с.250]. У травні 1942 р. в Рівному зафіксовано 32 працівники-євреї [19, арк.10], у червні – 18 [19, арк.13].

Згодом додалася й сезонна робота – ремонт шкільних закладів. У наказах відомств школи повинні були відремонтовані до середини серпня 1941 р., зокрема, в с. Оженин Острозького р-ну – до 15 серпня 1941 р. [9, арк.1]. Для ремонту Ужинецької школи з 5 по 15 серпня 1941 р. для цього було звільнено від інших робіт євреїв Млинова [17, арк.5]. Звільнення застосовувалися й у тих випадках, де була потреба спеціальних умінь. У Дубровиці вирішено «не уживати до інших примусових робіт» родину Воловельських, що відповідала за роботу друкарні (друкар Мордху, укладач Лейзер, друкарський майстер Шміль, політурня Геня) [21, арк.4].

Всі «потрібні євреї» – спеціалісти обліковувалися за спеціальними списками. Збереглися написані в травні 1942 р. списки римарів, мотузників і кошмарів у м. Корці [14, арк.14].

До певного часу працю євреїв могли використовувати в особистих цілях представники окупаційних органів. У Дубні в серпні 1941 р. працівник міліції В. Левкович дав єврею замовлення на перстень тризубом зі срібної монети і задував, що «жид досить добре робив такі перстні за невелику плату» [29, с.100].

Загалом застосування євреїв на роботах мало на меті отримати якнайбільший прибуток. Тому, перебуваючи в гетто, практично всі дорослі євреї були задіяні до роботи і працювали до самої ліквідації. У Мізочі цукровий завод, на якому працювали євреї, за день до акції давав цукор, тому євреї не думали, що їх будуть знищувати [49, арк.5].

Поряд з офіційними постановами влади мало місце нелегальне використання євреїв у робочих цілях. В. Барац згадувала, що після окупації Рівного окупанти ловили людей на вулиці та відправляли на найважчі роботи [2, с.10].

Тривалість робіт для євреїв та військовополонених була практично завжди більшою, ніж для інших. У січні 1942 р. працівники будівельного відділу починали роботу о 8.00 год., а єврейські працівники – о 7 год. [18, арк.2]. В Острозі вони тривали від 6 до 18 годин [6, с.7]. У якості заробітку отримували лише їжу. В Олександрії, Дубровиці, Рокитному видавали пів кг хліба на день, у Людвиполі – тарілку водянистого супу [48, s.103]. Примусові роботи в Рівненському гетто в травні 1942 р. були щоденними та тривали 8-12 год. на добу [7, арк.14-14зв.; 31, с.60]. У Дубровицькому гетто працівників забирали з 9 год. ранку і приводили в 17 год. вечора [5, с.88].

Часто важкі роботи поєднувалися з моральним приниженням та фізичними насиллям, що нерідко ставало причиною каліцтва та смерті. За спогадами В. Барац, при виході євреїв на роботу в Рівному «одного арештували, другого побили, а третій взагалі не вернувся живим» [2, с.53]. У Межирічах єврей-робітників без належних причин скидали в річку [36, с.159]. У Корці – примушували збирати руками сміття, бите скло, не даючи віників та лопат [1, с.31]. У Здолбунові на фірмі «Юнг» били робітників-євреїв «усім, що було під рукою – цеглою, гумою». Після таких побоїв були відомі випадки смерті [49, арк.6].

Інкони після виконання робіт працівників позбувалися. Так, протягом 2 місяців групами по 20-30 чол. було розстріляно 350 корецьких євреїв, які ремонтували дороги та рили траншеї [1, с.35]. Також нібито для робіт корецьких євреїв вивозили в напрямку Новоград-Волинського, а там, у лісі, розстрілювали [27, с.79].

Бувало, що євреї ставали заручниками розпоряджень різних чинів та владних відомств, що їм коштувало життя. Наприклад, у Здолбунові повісили єврея – столяра Динера за те, що одночасно фізично не встиг виконати розпорядження коменданта Зейлера та гебітскомісара Маршала [22, арк.222].

Єврейські робітники не мали можливості захистити свої права. Вони, як і військовополонені, не мали трудових книжок, у них відібрано право на відпустку, соціальне страхування, премії. Поряд з циганами, військовополоненими та закордонними робітниками вони не мали права на медичне обслуговування – «охорону хворих» [42, арк.115зв.].

В особливий об'єкт принижень перетворилися єврейські жінки. У Корці вони працювали при ритті траншей разом з євреями-чоловіками [1, с.32], у Корині рили окопи та прали одержу німцям [35, с.403], ставали об'єктами сексуальних принижень. У Сарнах їх примусили чистити туалети голими руками [46, s.1464].

У документах управ зустрічаються факти залучення єврейських робітниць лише на «чорнових» роботах. У Костополі вони висаджували дерева [11, арк.72]. У Млинівській районній управі – працювали прибиральницями після урядових годин [16, арк.2].

Становище євреїв було гіршим, ніж остарбайтерів, які потрібні були живими режиму для обслуговування «арійців». А кінцева мета «єврейського питання» полягала в планомірному винищенні усіх євреїв, для чого застосовувалися різні методи. Побоями та голодом домагалися скорочення кількості межиріцьких єврейських робітників в Києві. Їх били по головах, коли вантажили 30-40 метрові коло-

ди. Хліб, що кидали перехожі, вони боялися підібрати під загрозою розстрілу [36, с.159]. Згодом в їжу давали вбитих собак та мертвих коней [36, с.160].

Отже, ідеологічні аспекти «єврейського питання» були тісно пов'язані з матеріальними інтересами нацистів. Максимально застосовуючи трудову експлуатацію, влада намагалася отримати найбільший прибуток від праці євреїв. Єврейські робітники були захищені в правовому полі. Вони не мали трудових книжок, права на відпустку, соціальне страхування, премії, медичне обслуговування.

Поряд з іншими групами євреї зазнавали найбільшої дискримінації в правовому полі, указах місцевих керівників тощо. Важкі умови праці поєднувалися з психологічним, моральним приниження та фізичними насиллям, нерідко ставали причиною каліцтва та смерті, що сприяло швидшому досягненню основної мети нацистів – вирішення «єврейського питання».

Список використаних джерел:

1. Анапольский Н. «Благодаря добрым людям – украинцам, полякам – мы пережили смерть...» / Н. Анапольский // Живыми остались только мы: свидетельства и документы / ред.-сост., авт. предисл. и коммент. Б. Забарко. – К. : Задруга, 2000. – С. 30-45.
2. Барац В. Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны / В. Барац. – М. : Арт-Бизнес-Центр, 1993. – 148 с.
3. Бегма В. Шляхи нескорених / В. Бегма, Л. Кизя ; літ. запис П. Автомонова. – К. : Вид. політ. літ. України, 1977. – 477 с.
4. Висоцьк: із глибини віків до сьогодення / упоряд. та ред. Г. Яцута, Н. Рожко, А. Розанович. – 2-ге вид., переробл. – Рівне : Волинські обереги, 2009. – 232 с.
5. Капась І. Гетто у Дубровиці за матеріалами архівно-кримінальної справи Хаїма Сигала / І. Капась // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К. : ФОРМ «Іваненко С.В.», 2012. – №1(11). – С. 78-103.
6. Глушман І. Так не хотілося помирати / І. Глушман // Замкова гора. – 2011. – 30 лип. – №30. – С. 7.
7. Держархів Рівненської обл., ф.Р-22, оп.1, спр.19, 29 арк.
8. Там само, ф.Р-26, оп.1, спр.2, 106 арк.
9. Там само, ф.Р-27, оп.1, спр.6, 84 арк.
10. Там само, ф.Р-33, оп.1, спр.64, 170 арк.
11. Там само, ф.Р-35, оп.1, спр.3, 118 арк.
12. Там само, ф.Р-47, оп.1, спр.1, 1 арк.
13. Там само, ф.Р-48, оп.1, спр.1, 95 арк.
14. Там само, спр.6, 37 арк.
15. Там само, спр.9, 131 арк.
16. Там само, ф.Р-62, оп.1, спр.4, 3 арк.
17. Там само, спр.5, 70 арк.
18. Там само, ф.Р-68, оп.1, спр.8, 7 арк.
19. Там само, спр.16, 26 арк.
20. Там само, ф.Р-76, оп.1, спр.2, 58 арк.
21. Там само, ф.Р-293, оп.2, спр.1, 288 арк.
22. Там само, ф.Р-534, оп.1, спр.4, арк. 222.
23. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / упоряд. М.Г. Дубик. – К., 2000. – 304 с.
24. Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загартників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / кер. кол. упоряд. В.М. Немятий. – К. : Політвидав України, 1986. – 264 с.
25. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т.: Ровенська область / гол. редкол.: П.Т. Тронько (голова), І.І. Компанієць (заст. голови), А.Д. Скаба (заст. голови)

- [та ін.]; редкол. тому: А.В. Мяловицький (голова), С.В. Колтунюк (заст. голови) [та ін.]. — К., 1973. — 654 с.
26. Історія України: джерельний літопис / упоряд.: В. Червінський, М. Обушний, Т. Горбань, В. Кругляков [та ін.]; ред.: В. Червінський, М. Обушний. — К.: ДП «Дирекція ФВД», 2008. — 800 с.
 27. Кіндрат К. Трагедія і біль корецьких євреїв / К. Кіндрат // Корцю 850 років: наук. зб. : [матеріали та тези наук.-красн. конф.]. — Рівне; Корець: Волинські береги, 2000. — С. 79-81.
 28. Косик В. Україна під час Другої світової війни, 1938-1945 / В. Косик; пер. з франц. Р. Осадчука. — К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. — 729 с.
 29. Літопис УПА. Т. 4. Спогади вояків УПА та збройного підпілля Львівщини і Любачівщини / ред.: П. Потічний, В. В'ятрович. — Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2003. — 448 с. (Серія «Літопис УПА» — Бібліотека. Т. 4).
 30. Лобода М. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941-1944) / М. Лобода // Укр. іст. журн. — 2010. — №3(492). — С. 64-77.
 31. Михальчук Р. Євреї м. Рівного на примусових роботах під час нацистської окупації в роки Другої світової війни / Р. Михальчук // Дні науки історичного ф-ту : [матеріали VI Міжнар. наук. конф. молодих учених] : у 8 ч. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; редкол.: В. Колесник (голова), С. Комаренко (заст. голови), І. Семеніст (відпов. секретар) [та ін.]. — К., 2013. — Вип. VI. — Ч. 2. — С. 59-60.
 32. Мухаровська А. Людські втрати м. Рівного у Великій вітчизняній війні / А. Мухаровська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. записки Рівнен. держ. гуманіст. ун-ту. — Рівне: РДГУ, 2011. — Вип. 22. — С. 249-252.
 33. Назовов О. Спочатку була триумфальна арка... [Електронний ресурс] // Вісті Костопільщини. — 2011. — Режим доступу: http://www.kostopilpost.com/old/index.php?option=com_content&task=view&id=176&Itemid=35.
 34. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. док. і матер. / упоряд.: І.Л. Бутич (кер.), А.А. Батюк, П.М. Костриба [та ін.]. — К.: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1963. — 488 с.
 35. Новинський В. «Немци устромили охоту на євреїв...» / В. Новинський // Життя і смерть в епоху Холокоста: свідательства і документи / ред.-сост. Б. Забарко. — К.: Дух і літера, 2007. — Кн. 2. — С. 400-404.
 36. Обарчук А. Межиріч Корецький: нариси історії волинського містечка / А. Обарчук. — Рівне: ПП ДМ, 2010. — 328 с.
 37. Памірська Л. Культурно-освітні передумови вивчення іноземних мов представниками національних меншин на Волині (20-ті роки XX століття) [Електронний ресурс] // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. — Камянець-Подільський, 2008. — Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10498.html>.
 38. Пашук І. Рівне, 1283-2003: історико-красназнавча хроніка / І. Пашук. — Рівне: Овід, 2006. — 179 с.
 39. Рівненщина в полум'ї війни: до 70-ї річниці від початку Великої Вітчизняної війни [Електронний ресурс] // Рівненська держ. обласна б-ка. — 2011. — Режим доступу: <http://libr.rv.ua/ua/virt/63>.
 40. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941-1945: документи і матеріали / редкол.: О.Г. Мартинова (голова) [та ін.]; упоряд.: Т.М. Павлова, Г.М. Сербіна, Н.Г. Скворцова [та ін.]. — Львів: Каменяр, 1989. — 223 с.
 41. Слободинський Д. Рятуння євреїв Волині українцями в роки Другої світової війни / Д. Слободинський // Воєнна історія України: Волинь та Полісся: зб. наук. пр. : [матеріали Всеукр. наук. військ.-істор. конф.]. — К.: Нац. військ.-істор. музей. — 2013. — С. 435-437.
 42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.2077, оп.1, спр.13, 153 арк.

43. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.70, спр.8, 6 арк.
44. Там само, оп.80, спр.103, 2 арк.
45. Там само, ф.166, оп.3, спр.242, 455 арк.
46. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / vol. ed. Martin Dean. – Washington : Indiana University Press, 2012. – Vol. 2. – 1962 p.
47. Levin A. Under the Yellow & Red Stars / A. Levin. – Toronto, 2009. – 175 p.
48. Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944 / S. Spector. – Jerusalem, 1990. – 383 p.
49. The Yad Vashem archiv (Israel, Jerusalem). 0.3 Testimonies Department of the Yad Vashem Archives. 2233. Testimony of Jona Oliker, born in Mizoch, Poland, 1914, regarding his experiences in the Mizoch Ghetto, wanderings and with the partisans in Hyrby. Zanotowala Dr. A. Raba. Tel-Awiv, 08.03.1961, 22 p.

The article examines labor exploitation in the context of Jewish Holocaust in Rivne region. The analysis of the forms and methods of operation of the Jewish population forced labor and highlighted the vulnerability, lack of rights and difficult working conditions Holocaust.

Key words: Holocaust, Jewish workers, maintenance, labor service discrimination.

Отримано: 12.02.2015 р.

УДК 001(477)(092)+94(09):378.4(477.43)«1918/1919»

С. І. Оліпер

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІВАН ОГІЄНКО І ЛЕОН БЯЛКОВСЬКИЙ (епізоди співпраці обох учених)

Розглядаються етапи життя та наукової діяльності представника польської меншини Правобережної України кінця XIX – початку XX ст., науковця-україніста Л.Б. Бялковського на тлі творчої співпраці його з професором І.І. Огієнком у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920). Аналізується науковий доробок Л. Бялковського з середньовічної історії Поділля, до створення якого своїм сприянням долучився І. Огієнко.

Ключові слова: Леон Бялковський, Іван Огієнко, університет, кафедра полонознавства, бібліотечна комісія, архівна комісія, співпраця, твори.

Постановка проблеми. У лютому 2015 р. виповнилося 130 років від дня народження уродженця Східного Поділля, відомого польського історика-україніста, мідієвіста, поділлєзнавця, археографа, архівіста, педагога, члена-кореспондента Польської Академії наук (з 1949 р.) Леона-Ігнаці Болеславовича Бялковського (Białkowski) (1885-1952). У пропонованій статті ставимо за мету розглянути пересічення долі Леоном Бялковського з ще більш знаним українським ученим, державним, освітнім і релігійним діячем Іваном Огієнком (митрополитом Іларіоном) (1882-1972) на ґрунті творчої співпраці в Кам'янець-Подільському державному українському університеті в 1918-1919 рр.

Аналіз останніх досліджень, публікацій та джерел. Л. Бялковський, його наукова спадщина сьогодні належно оцінюється в історіографії. Доказом є низка

публікацій про цю постать, які здійснили в Україні Л. Баженов [1; 2], С. Гальчак [3], О. Завальнюк [4], В. Ляхощкий [5], А. Нагребцький [6], В. Прокопчук [7], В. Черняк [8; 9] та в Польщі – Г. Каролевич [10], Ю. Клочовський [11], А. Степнік [12] й ін. Він зайняв належне місце в українських і польських енциклопедіях та біографічних довідниках, найбільш ґрунтовний нарис про якого вміщено в книзі вінницької дослідниці В. Колесник «Відомі поляки в історії Вінниччини» (2007) [13]. Джерельну базу вивчення взаємин І. Огієнка і Л. Бялковського склали документи і матеріали, особові справи обох учених у фонді Р-582 (Кам'янець-Подільський державний український університет) Державного архіву Хмельницької області [14], та фонду Д-904 Державного архіву Вінницької області [15], документи збірника «Листування Івана Огієнка (1909-1921) [16], опубліковані їх автобіографії [17] тощо, які дозволили здійснити певні узагальнення поставленої наукової проблеми.

Виклад основного матеріалу. Один з найкращих дослідників першої половини ХХ ст. середньовічної історії Польщі, особливо українського Подністров'я, Леон Бялковський народився 1 лютого 1885 року в с. Пасинки Ямпільського повіту Подільської губернії, тепер Шаргородського району, що на Вінниччині [15, арк.189-190], у шляхетській родині гербу Біберштейн, відомій з XV ст., яка переселилася з Польщі на Поділля на початку XVIII ст. [13, с.77] Його батька, титулярного радника Болеслава Бялковського (1836-1899), який володів частиною села Писанки, у 1862 р. було внесено до «Списку дворян Подільської губернії» [18]. Л. Бялковський став дворянином 29 квітня 1893 р.

Як водилося у польських сім'ях, своєму єдиному синові батьки забезпечили належну освіту. Початкову освіту він отримав у матку матері в с. Мовчани (нині – село Жмеринського району Вінницької області). В 1895-1904 рр. Леон навчався в І-й Житомирській гімназії. Потім у Києві рік студіював в Університеті св. Володимира, звідки перевівся на навчання на історико-філологічний факультет Ягеллонського університету в Кракові, який закінчив у 1910 році. Ще рік підвищував свою кваліфікацію в Юридичній і Вищій школах Парижа [2, с.4]. У 1912 році Л. Бялковський повернувся в Україну і викладав історію Русі та польську літературу у Польському колеґіумі при Київському університеті та інших навчальних закладах. У 1914-1917 рр. перебуває на військовій службі в російській армії солдатом [9, с.179]. Після демобілізації Л. Бялковський повернувся до Польщі і став працювати у Познанському університеті.

Важливу роль на стежі науки і освіти Л. Бялковського відіграло його перебування в Кам'янці-Подільському у 1919 р. Саме завдяки І.І. Огієнку, який знався з ним ще з 1905 р. по університетському студіюванню в Києві, він опинився в цьому губернському місті. І.І. Огієнко, як ректор новоствореного Кам'янець-Подільського державного українського університету, заснував в ньому кафедру польської літератури та історії, «призначивши, – пише Іван Іванович у своєму щоденнику, – на ту посаду поляка, на цей час професора Університету в Познані, п. Бялковського» [16, с.48]. У серпні 1918 р. І.І. Огієнко офіційно запросив його на роботу в університет [19, с.44]. Проте Бялковський прибув до Кам'янця лише навесні 1919 р. 29 травня цього року на засіданні Ради історико-філологічного факультету університету «слухали прохання і *suggerimus vitae* доктора філософії Леона Болеславовича Бялковського на посаду прив[ат]-доц[ента] по кафедрі полонознавства (історія польської літератури і історії Польщі)». Після виступу професора П.В. Клименка про наукові праці претендента його було обрано на посаду [15; 9, с.179-180]. Наказом Міністерства народної освіти від 1 липня 1919 р. Л. Бялковський був затверджений на зазначеній посаді з обов'язковою

умовою викладати лише українською мовою [4, с.96]. Водночас Л. Бялковський викладав у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії.

Л. Бялковський, підтримуваний І. Огієнком, активно долучився до навчального, наукового, громадського життя університету та міста Кам'янець-Подільського. Насамперед, ректор І.І. Огієнко ввів його до складу бібліотечної комісії вишу і доручив розшукувати літературу в приватних книгозбірнях Поділля і навіть у Польщі для потреб університету. Вже 30 липня 1919 р. він доповідав І. Огієнку про виконання його доручення щодо придбання літератури книгозбірні відомого подільського польського історика К. Пуласького, автора тому польською мовою «Хроніка шляхетських родів Поділля, Волині й України» (1911), який мешкав у с. Завадинці Кам'янецького повіту. Л. Бялковський, що особисто знався з Пулаським, закупив в нього 106 книг за 2,5 тис. крб. і передав їх бібліотеці університету [13, с.616]. 13 вересня цього ж року Рада історико-філологічного факультету звернулася до ректора І. Огієнка і до Ради професорів університету з проханням дозволити здійснити приват-доценту Л. Бялковському відрядження на два тижні до Кракова з метою придбання книг з історії Польщі та польської літератури у зв'язку з відсутністю на кафедрі полонознавства найнеобхідніших видань [14, арк.2]. Одержавши відповідний дозвіл в університеті та Міністерстві народної освіти, Л. Бялковський на початку жовтня відбув до Польщі, де працював у бібліотеках і архівах та купував потрібну літературу. Вже 24 жовтня він подав ректору І.І. Огієнку докладний звіт про що подорож, в якому, зокрема, зазначалося: «Маю честь скласти... обрахунок з суми 10 тисяч карбов[анців], яка мені була асигнована на купівлю книжок в Польщі для Університету. Я розходив тільки половину цієї суми..., а останні 5 тисяч карбов[анців]... я повертаю, позаяк, незважаючи на добрі зв'язки за кордоном, мені вдалось одержати дозвіл від Дирекції Поль[ських] Залізниць на перевезення не більш 150 кіло (8 пудів), але за те, як особистий багаж, кур'єрським поїздом. Отож тому не міг робити більше витрат. А те, що купив коштів тільки 5 тисяч карбов[анців]...» [16, с.443]. Водночас Л. Бялковський, як член бібліотечної комісії, того ж 24 жовтня підписав велику аргументовану заяву на ім'я ректора І. Огієнка про необхідність збільшити кількість співробітників зазначеної інституції. І. Огієнко задовольнив заяву з вимогою підшукати трьох нових співробітників» [16, с.442-443].

Весною 1919 р. І.І. Огієнко ініціював створення в університеті спеціальної архівної комісії, яка ставила за мету забезпечення фахового впорядкування архівів КПДУУ, міста та Поділля загалом. У серпні-липні ця комісія активізувала свою діяльність, до її складу були введені досвідчені археографи приват-доценти Ю. Сіцинський та Л. Бялковський. Вони підготували на засідання комісії 31 липня спільну доповідь про архівну справу в Росії та Західній Європі та склали проект заяви до Міністра народної освіти з пропозицією прийняти закон про архівну справу та запровадження спеціальної вищої археографічної школи для підготовки кваліфікованих кадрів для цієї галузі. [20]. 22 серпня 1919 р. представники інтелігенції міста – Й. Пеленський, О. Пашенко, Ю. Сіцинський, Л. Бялковський та інші звернулися до уряду УНР з доповіддю про катастрофічний стан збереження архівних фондів та пам'яток старовини і внесли низку пропозицій щодо виправлення ситуації [9, с.180]. У відповідь 30 серпня відповідним наказом уряду була заснована архівна комісія в структурі Міністерства народної освіти, яку очолив професор Кам'янець-Подільського університету П.В. Клименко. Сюди ж увійшов Л. Бялковський. Він також був залучений до роботи спеціальної комісії для розробки Статуту Національного архіву у Києві [21, с.132, 231]. Активна участь Л. Бялковського в архівних комісіях визначила його як археографа та архівіста на все подальше життя.

Л. Бялковський діяльно долучився до наукового життя в Кам'янці-Подільському. 22 червня 1919 р. на засіданні Подільського церковного істотко-археологічного товариства було розглянуто організаційний склад організації. Новими почесними членами товариства були обрані М.С. Грушевський та І.І. Огієнко, а серед дійсних членів – В.О. Біднов, Л. Бялковський, П.В. Клименко та інші [22, с.65]. Поповнення авторитетними науковцями сприяло виходу із застою цього товариства, викликаного Першою світовою війною. З іншого боку, ця інституція, підтримка І.І. Огієнко позитивно позначилися на інтенсифікації науково-дослідної роботи самого Л. Бялковського.

Розглядаючи творчу спадщину Леона Бялковського, варто зазначити, що він рано зацікавився середньовічною історією Польщі, України й, насамперед, рідного йому Поділля. Вже навчаючись у стінах університету св. Володимира, під впливом його викладача, наставника молоді, визначного вченого Володимира Антоновича, він зрозумів всю важливість у дослідженнях спиратись на історичні джерела і став опрацьовувати фонди з давньої історії Поділля в київському Центральному архіві. Здобути матеріали були сповна використані в його першій праці «Z przeszłości Szarogrodzyczynu» («З минулого Шаргородщини») (Краків, 1907), яку він опублікував, будучи студентом Ягеллонського університету. У цій праці автор виклав свій погляд на історію свого села Пасинки та інші аспекти минулого рідного краю, який ґрунтувався на документальних джерелах.

Про наукову спеціалізацію Л. Бялковського, пов'язану з вивченням доби пізнього середньовіччя Речі Посполитої та українських земель, засвідчила його дипломна робота в Ягеллонському університеті «Сандецька земля. Її суспільно-господарський стан, змальований на основі сандецьких гродських книг 1516-1550 рр.» (1910). В ній виявив себе як професійний історик та археограф. За аналогією цієї праці Л. Бялковський видав у 1920 році в «Записках Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (т. II) та окремою книгою «Поріччя Мурахви в XV-XVI століттях». Це фактично перша і найбільш значна праця написана й видана українською мовою, в якій за архівними матеріалами розглядається економічне, господарське життя, соціальне становище населення, етнічні взаємини, описуються шляхетські роди та інші аспекти минулого теренів Середнього Подністров'я та її притоки Мурафи, отчого краю автора.

Найбільш значущою в творчості Леона Бялковського є його наукова монографія і водночас дисертаційна робота «Podole w XVI wieku: gusy społeczne i gospodarskie» («Поділля в XVI столітті: суспільні й господарські риси», Варшава, 1920). Ця праця створювалась упродовж майже 12 років. Перший варіант рукопису автор підготував ще в 1913 році, після доопрацювання у 1918 р. опублікував її як видання Варшавського наукового товариства. Підтвердженням цього факту є лист Л. Бялковського до І. Огієнка від 6 серпня 1919 р. У ньому писалося: «Довідавшись, що Ви маєте їхати за границю, осмілюсь покорно просити Вас, Пане Ректоре, допомогти мені в важній, для мене особисто, справі. Якщо Ви будете в Букарешті (Бухаресті. – авт.), то невідмовте попросити Українське Посольство, аби воно придбало негайно для нашої Університетської Бібліотеки скільки можливо (хоч два!) примірників праці: Leon Białkowski. Podole w wieku XVI» (видано у Варшавському науковому товаристві. ...) [16, с.351]. Ця книга була перевидана у Варшаві у 1920-му, а потім, збільшивши текст в дисертаційному форматі, яку на дану тему захистив як кандидатську роботу в Познанському університеті у 1924 році.

У праці «Поділля в XVI столітті» автор сповна використав кам'янецькі земські книги тієї доби, опрацьовані ним в київському Центральному архіві, та відповідні матеріали архівів і бібліотек Кракова, розглянув досить глибоко

господарські, майнові, політичні, етнічні, релігійні й культурні відносини даного історичного періоду.

Структурно монографія складається з розділів: I. «Етнічні стосунки»; II. «Село та сільське населення»; III. «Приватна власність на землю»; IV. «Панське господарство. Селяни та їх повинності»; V. Втечі кметів; VI. «Тривоги і збитки від ворогів та найманих військ»; VII. «Про релігійні стосунки. Грецька церква»; VIII. «Шляхта і Кам'янець. Містечка. Євреї»; IX. «Ознаки шляхетської культури»; X. «Список шляхетських родин на Поділлі в XVI столітті». Книга містить 5 додатків унікальних реєстрів, документів з XVI ст., список використаних джерел і літератури.

Знайомлячись із змістом розділів книги, привертає увагу той факт, що більшість з них присвячені зрозумілому становищу українського населення, особливо селян. Автор документально констатує закабалення селянства, важкі умови їх соціального і економічного життя, засвідчує форми їх опору поміщикам, насамперед, масові втечі умовах зростання гніту. Три розділи дослідження розглядають переселення польських родин на Поділля, їх вкорінення на цій землі, перерозподілу ними земельної власності краю та формам ополчення української шляхти.

У книзі дослідник приділяє велику увагу генеалогії шляхетських родин, склавши «Список родин шляхетських на Поділлі в XVI ст.». До нього ввійшли всі прізвища, які зустрічаються в справах кам'янецького земського суду, наведені за роками всі маєтки, якими вони володіли, шлюбні угоди, назви гербів, до яких вони належали, доля спадкоємців. Найбільше уваги автор приділив опису магнатських родів Сенявських, Гербутів, які тоді володіли найбільшими маєтками на Поділлі. Проте суттєво вартісною стороною книги є відображення в ній життя української шляхти в регіоні. Зокрема, «Список шляхетських родин» розпочинається із списку 65 впливових руських (українських) родин, з дослідження довідуюсь, що в XVI ст. на Поділлі за кількістю переважала дрібна і службова шляхта українського походження, яка зосереджувалась навколо королівських замків (Бар, Хмільник, Кам'янець). Ця шляхта дотримувалась обряду східного (православного) і, безсумнівно, української мови. До української шляхти Л. Бялковський відніс Володийовських, Дяківських, Ростовських, Сутковських та інших. Найбільш значною тут виокремлюється український шляхетський рід Ярмолинських, який володів Ярмолинцями, Сутківцями та іншими містечками і селами нинішньої Хмельниччини. Впродовж XVI ст. цей рід офіційно вважався «руським» (українським) і залишався православним. Проте за об'єктивних і суб'єктивних обставин на початок XVII ст. більшість української шляхти була спольщена, проте вона і в цих умовах продовжувала зберігати українські національні риси і традиції. Сьогодні ця монографія Л. Бялковського зберігає свою наукову актуальність і є важливим історичним джерелом у вивченні історії Поділля.

З кінця 1919 року Л. Бялковський переїхав на постійне проживання до Польщі. Офіційно звільнений з посади приват-доцента кафедри полонознавства КПДУУ 1 лютого 1920 р. [23, с.397]. Він поступив на службу у відділ державних архівів Міністерства релігійних визнань у Варшаві і взяв участь у створенні державного архіву в Каліші. З 1921 і по 1926 рр. працював хранителем фондів воєводського державного архіву у Познані і одночасно був доцентом тамтешнього університету. З 1926 р. і до кінця свого життя мешкав у Любліні, обіймав посаду директора державного архіву і як професор викладав у місцевому католицькому університеті [8; 10-12]. У 1920-30-ті роки Л. Бялковський продовжував підтримувати наукові і товариські зв'язки з І.І. Огієнком, який тоді перебував у європейській еміграції та Польщі.

Хоча Леон Бялковський з 1920-х років повністю поринув у вивчення історії Познанщини, Люблінщини, захопився упорядкуванням археографічних збі-

рок документів з історії Польщі, проте він не полишав дослідження минулого подільської землі. Йому належать праці польською мовою «На подільсько-українському порубіжжі (в XV-XVII ст.)» (Люблін, 1925), «Подільські земські урядники XVI і початку XVII ст.» (Варшава, 1927), «Кілька документів з історії Південної Русі в XVII і XVIII ст.» (Люблін, 1938) та ін. Цими працями автор значно доповнив свої книги «Поріччя Мурахови в XV-XVI століттях» та «Поділля в XVI столітті» і сформувався як представник польської наукової україністики.

У плані застереження. За своїми ідейно-політичними поглядами, які відображені в його творчості, Леон Бялковський належить до офіційної польської історіографії першої половини XX ст., описував історію України та в її складі Поділля з так званої «польської точки зору». Він ідеалізував у своїх працях «золотий вік» Речі Посполитої (до XVII ст.), оправдовував перебування українських земель в її складі, був прихильником польської цивілізаторської місії в поневоленій Україні. Проте за цим антуражем проглядається серйозний фактичний виклад матеріалу, зокрема, з історії середньовічного Поділля, який в силу втрати за пліном часу низки архівних документів, що були в користуванні автора, перетворив його книги на суттєве історичне джерело для нинішньої української історичної науки. В силу сучасного плюралізму думок читач сам має змогу взяти для себе все корисне, що несуть дослідження Леона Бялковського [2, с.5].

Помер Леон Бялковський 22 січня 1952 року і похований в Любліні [13].

Висновки. Так сталося, що на певному етапі свого життя, який припав на період педагогічної, наукової і громадської діяльності в Кам'янець-Подільському державному українському університеті, Л. Бялковський опинився в колі вчених, яких об'єднав навколо себе тодішній ректор вишу І.І. Огієнко. Як з'ясувалося, І.Огієнко ще раніше знав і цінував наукову працю Л. Бялковського й при першій нагоді особисто запросив його до викладацького колективу університету, допомагав йому розбудовувати кафедру полоністики, давав доручення щодо поповнення фондів бібліотеки літературою, залучив до роботи в комісіях з архівного будівництва на Поділлі, а головне, надаючи відрядження до збирання архівних джерел у Польщі, по містах Подільської губернії, сприяв створенню наукових ним монографій, які посіли важливе місце в українській та польській історіографії. Співпраця Івана Огієнка та Леона Бялковського стала важливою сторінкою в житті обох непересічних учених.

Список використаних джерел:

1. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Хмельницький : Доля, 1995. – 255 с.
2. Баженов Л.В. Леон Бялковський – дослідник середньовічної історії Поділля / Л.В. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. 8. – Т. 1. – С. 4-6.
3. Гальчак С.Д. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія / С.Д. Гальчак. – Вінниця, 2005. – 224 с.
4. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1919 р.) / О.М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 6. – С. 80-121.
5. Ляхощкий В. Тільки книжка принесе українському народові... Книга, бібліотека, архів у у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В. Ляхощкий. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.

6. Нагребельський А. Леон Бялковський і Шаргородщина / А. Нагребельський // Шаргородщина. – 2007. – 27 січ.
7. Прокопчук В.С. Краєзнавство Поділля: історія і сучасність / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський, 2014. – 200 с.
8. Черняк В.В. Леон Бялковський: польський академік з Поділля / В.В. Черняк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 626-636.
9. Черняк В.В. Леон Бялковський: українські сторінки життя / В.В. Черняк // Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 2014. – С. 178-182.
10. Karolewicz G. Profesor Leon Białkowski (1885-1952) / G. Karolewicz // Srodowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985. – Warszawa, 1986. – 420 s.
11. Kłoczowski J.S. Leon Białkowski / J.S. Kłoczowski // Rocznik Humanistyczny. – 1953. – Zosh. 4.
12. Stepnik A. Białkowski Leon Ignacy / Andrzej Stepnik // Słownik biograficzny miasta Lublina. – Lublin, 1993. – Т. I. – 320 s.
13. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / Вікторія Колесник. – Вінниця, 2007. – 1008 с.
14. Державний архів Хмельницької області, ф.582, оп.2, спр.141.
15. Державний архів Вінницької області, ф.Д-904, оп.10, спр.7.
16. Листування Івана Огієнка (1909-1921) / упоряд. та автор передм. В.Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2014. – 687 с.
17. Biogramy uczonych polskich: Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN / opracowali A. Sródką, P. Szczawiński. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Łódź, 1983. – Cz. I. – Z. I A-J.
18. Дворянская родословная книга Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1862.
19. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) / А.О. Копилов, О.М. Завальнюк // УІЖ. – 1999. – №4. – С. 41-50.
20. Матяш І.Б. Архівна справа в Україні 1917-1921 рр.: особи, події, здобутки / І.Б. Матяш // Пам'ятки – Monuments / упоряд.: К.І. Климова, В.П. Ляхощкий та ін. – К., 1998. – С. 4-10.
21. Пам'ятки – Monuments / Гол. архівне управ. При Кабінеті Міністрів України та ін.; упоряд.: К.І. Климова, В.П. Ляхощкий та ін. – К., 1998. – 226 с.
22. Кошель О.М. Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1921) / О.М. Кошель. – К.; Кам'янець-Подільський, 1998. – 70 с.
23. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.

The stages of life and scientific activity representative of the Polish minority Right-Bank Ukraine late XIX – early XX century. Scientist of Ukrainian Leon Byalkovskoho against the backdrop of his creative collaboration with Professor Ivan Ogienko in Kamenetz-Podolsk Ukrainian State University (1918-1920). The research achievements L. Byalkovskoho skirts of medieval history, the creation of which his assistance contributed Ivan Ogienko.

Key words: Leon Byalkovsky, Ivan Ogienko, University, Library Committee, Archival Commission, cooperation works.

Отримано: 12.03.2015 р.

Л. М. Потапюк

Луцький національний технічний університет,

І. П. Потапюк

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ (друга половина XIX — початок XX століття)

У статті розглядається проблема становлення системи економічної освіти на західноукраїнських землях. Зокрема, акцентується увага на різноманітних формах економічного самозахисту населення; характеризується діяльність перших освітньо-економічних товариств «Просвіта», «Народна Торгівля» та ін., які активно займалися агітацією та організацією кооперативного руху; аналізуються найважливіші напрями роботи цих товариств.

Ключові слова: громади, економічна діяльність, економічна освіта, професійне шкільництво, кооперативний рух, господарські спілки, кооперативи, економічно-ремісничі товариства.

Основним завданням економічного розвитку України на сучасному етапі є подолання кризових явищ та підвищення добробуту й благополуччя народу. До шляхів його реалізації належить модернізація теоретико-методичних засад вищої школи для підготовки професійних кадрів. Головними постулатами нової економічної освіти визначено формування практико-орієнтованого суспільства, в якому головними стимулами життя особистості виступають фахові знання та соціальна адаптація; вироблення прогностичних умінь для економічно обґрунтованих та соціально відповідальних рішень. Саме отримання практичних фахових знань стало запорукою економічної просвіти населення, зростання політичної активності, формування громадянської позиції з метою відновлення незалежної української держави. Тому становлення системи економічної освіти на західноукраїнських землях було важливим етапом у процесі національного та культурного відродження українського народу. Зокрема, український кооперативний рух, незважаючи на великі труднощі та перешкоди, набув значного розвитку і став важливим чинником господарського, культурного і духовного піднесення населення. В кооперації українське громадянство вбачало одну із конкретних форм демократії, яка сприяла духовному відродженню нації і наближала Україну, як цього самовіддано прагнув її духовний провідник Іван Огієнко, до самостійної соборної держави, до повного братства, до широго єднання [1, с.76].

Основні передумови заснування торгівельних шкіл на західноукраїнських землях широко представлені в спогадах очевидців подій А. Андроховича, Д. Великановича, М. Гуляничя, Ю. Гусная, В. Доманицького, Є. Єгрьцького, І. Карбулицького, Ю. Павликовського, І. Сімовича, Й. Шимека та Л. Ясінчука. Теоретичні засади кооперації розглядали М. Галушинський, І. Герасимович, А. Жук, О. Ковалевський, К. Кульчицький, А. Кушчинський, І. Чепіга та І. Юшишин. Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу в торгівельних та кооперативних школах характеризували К. Коберський, Д. Коренець, І. Коцур, К. Левицький, І. Петрушевич, І. Лучишин, В. Нагірний, Є. Храпливий. У наукових доробках сучасних педагогів Л. Березівської, В. Благого, С. Гелея,

Д. Герцюка, З. Гіптерс, Т. Завгородньої, О. Ковальчук, Н. Кошелевої, І. Курляк, З. Саф'янюк, А. Синявської, В. Стинської, Б. Ступарика Г. Субтельної досліджені передумови, основні етапи, зміст, форми організації та особливості становлення навчально-виховного процесу в комерційних навчальних закладах на західноукраїнських землях. У фундаментальних розвідках І. Витановича та М. Творидла окреслено пріоритетні напрями діяльності культурно-просвітніх та господарських товариств для виховання національно-свідомих кооператорів.

У процесі опрацювання й аналізу історіографічної та джерельної бази показано, що досліджувана проблематика багатоаспектна, проте недостатньо вивчена на науковому рівні. Актуальність окресленої проблеми, недостатнє її вивчення та необхідність і важливість використання творчих доробків минулого в сучасній педагогічній теорії та практиці зумовили вибір теми нашого дослідження.

Метою статті є аналіз діяльності західноукраїнських Громад у процесі становлення економічної освіти у другій половині XIX – на початку XX ст.

У ході дослідження перед нами стояли такі завдання: розкрити основні напрями роботи культурно-просвітніх та господарських товариств у пропаганді економічних знань; виокремити перспективні ідеї діяльності закладів комерційної освіти на західноукраїнських землях.

Історія економічної освіти на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX століття характеризувалась зародженням і традиціями громадівської самопомогі в побуті українського народу, виникненням перших споживчих товариств, кредитових спілок, кооперативного руху, їхньої боротьби з лихварством і темнотою. На прикладі кооперативного виховання молоді, запровадженого в систему шкільної освіти Галичини шляхом організації шкільних кооперативів і вивчення основ кооперації в загальноосвітніх школах, бачимо, якого вагомого значення кооперації, комерції, підприємництву для господарського життя народу надавали у своїй діяльності видагні діячі кооперативного руху Ю. Дзерович, Д. Коренець, К. Коберський, І. Лучишин, Ю. Павликовський, М. Росткович, Є. Храпливий та ін. у процесі формування змісту національної економічної освіти.

Так, у другій половині XIX століття наступив швидкий розвиток українського національного життя, закінчений формуванням новітньої української нації. Ріст національної свідомості супроводжувався наростанням потреб, які потрібно було задовольнити заради нормального розвитку життя народу. На перше місце висувалася необхідність зорганізувати національне шкільництво. Однак циркуляром 1863 року діяльність Громад заборонялася, як заборонялося й користування українською мовою, на що І. Огієнко писав: «Українського інтелігенцію відірвали од народу і заборонили промовляти до нього рідною мовою» [2].

Разом з тим «справа не була з легких, зокрема коли взяти до уваги стан поділу української національної території на частину, підвладну російському царатові, й другу, що входила до складу монархії Габсбургів» [3, с. 142]. Тому важке становище трудового народу, особливо селянства, посилювалось його соціальною та політичною незахищеністю.

Для розвитку українського національного шкільництва велике значення мало проголошення у 1872 році нового закону про організації, що санкціонував їх національну окремішність. Законом дозволялося також заснування приватних шкіл. Останній пункт стосувався професійного шкільництва, якому сприяли різні українські економічні й культурно-освітні установи, товариства, що пробуджували в народі розуміння необхідності створення фахових шкіл як одного із засобів порятунку від злиднів. А, отже, після скасування кріпосного права в Україні виникали різні форми економічного самозахисту громадянства, які ґрунтувалися

на багатівікових народних традиціях. Найважливішою із них стала кооперація як рух самозахисту економічно слабких і соціально принижених верств населення.

Слід зауважити, що економічна освіта здійснювалася саме зусиллями культурно-просвітніх товариств, які надзвичайно активно працювали у цьому напрямку. Зокрема, ініціатором організації першого споживчого кооперативу на Наддніпрянщині виступила харківська громада. Статут харківського споживчого товариства був затверджений 6 жовтня 1866 року. Від початку товариство налічувало 64 члени з повним (50 крб.) та 292 – з неповним пасм.

На Західній Україні першими товариствами, з якими пов'язаний початок українських професійних шкіл, і які використовували громадсько-педагогічне сподвижництво, були «Просвіта», «Народна Торгівля», «Рідна школа», «Ревізійний Союз Українських Кооперативів», «Сільський Господар», «Маслосоюз» та ін. Усі вони сприяли становленню системи торговельно-кооперативного шкільництва на національних засадах [4, с. 142].

Особливу роль в популяризації ідей кооперативного руху відіграло товариство «Просвіта», стараннями якого здійснювалися організація економічних спілок, крамниць, кас взаємодопомоги, громадських фондів кредитування; підготовка та випуск періодичних видань і літератури господарсько-економічного спрямування (як на популярному, так і науковому рівнях); відкриття економічних курсів, фахових шкіл, бібліотек.

Товариство «Просвіта» зробило вагомий внесок у зростання культурно-освітнього рівня Галичини. «Просвіта» з кожним роком все ширше розгортала діяльність серед народу, розвивала та відроджувала народні звичаї, традиції української культури, готувала добрий ґрунт для утворення громадських організацій і політичних партій. В умовах, коли нехтувалися життєві інтереси народу, утискувалася передова інтелігенція, винищувалася мова і культура, коли 75% українського населення Галичини було неписьменним, товариство зосередило головну увагу на культурно-освітній роботі серед селян: виходили у світ підручники, співаники, молитовники, збірники колядок, популярно-наукові розвідки, твори видатних українських письменників на історичну, релігійну, економічну, рільничо-господарську та іншу тематику. Товариство дбало про розширення мережі навчальних закладів для селянських дітей, зокрема бурс.

У 1891 році у зв'язку зі зміною статуту «Просвіта» із культурно-просвітнього товариства перетворилася в освітньо-економічне і почала активно здійснювати економічну діяльність та інтенсивно пропагувати кооперацію. Спочатку діяльність товариства передбачала лише популяризацію в просвітянських виданнях економічних знань, сприяння різним економічно-ремісничим товариствам, агітацію за створення ощадних кас, шпихлірів, сільських крамниць тощо. В обов'язки мандрівних учителів-інструкторів входили інструктаж та ревізія діяльності продавців і членів управ. Згодом товариство почало займатися організацією торгівлі, створюючи при читальнях крамниці, шпихліри, позичкові каси; переведенням господарських закладів «Просвіти» на належний рівень кооперативної роботи. Поступово така практика набула все більшого визнання і поширення.

Із середини 90-х років «Просвіта» почала організовувати господарські практичні курси, брала активну участь у поширенні кооперативів, у розвитку промислів. Заходами товариства виникли господарсько-економічні установи «Маслосоюз», «Спілка для господарства і торгівлі», що згодом перетворилися в «Центросоюз» та «Сільський Господар».

У 1899 році представники селянства, інтелігенції та духівництва організували в Одеску на Золочівщині місцеве товариство «Сільський господар», яке в 1905

році перейшло до Львова і, ставши крайовим, активно сприяло розвитку українського кооперативного руху. Товариство також займалося проблемою відправки своїх стипендіатів на закордонні студії різних галузей народного господарства.

Переломним у діяльності товариства став 1909 рік. На хліборобській виставці у Стрию відбулися надзвичайні збори його членів, які змінили статут товариства, обрали нові керівні органи, намітили широку програму його подальшої діяльності. Втілення її у життя очолив відомий кооперативний та громадсько-політичний діяч Галичини Є. Олесницький. Він разом зі своїми співробітниками розвинув активну організаторську роботу. «Сільський господар» швидко перетворився на значну інституцію з філіями майже в кожному повіті, сотнями гуртків, багатьма дослідними полями, станціями. Наприкінці 1912 року товариство мало 90 філій, 1151 гурток і 26612 членів. Найважливішими напрямками роботи товариства були створення різних виробничих і господарських спілок; пропаганда сільськогосподарських знань серед населення; організація читалень, бібліотек, сільськогосподарських і промислових шкіл; проведення з'їздів, курсів і виставок; налагодження роботи зразкових господарств, дослідних станцій; посередництво при купівлі землі, штучних добрив, реманенту, збуті сільськогосподарських продуктів. Із 1910 року головна рада товариства видавала тижневик «Господарська часопись», випустила 27 брошур із серії «Бібліотека сільського господаря», придбала для бібліотек філій чимало спеціальної літератури. При головній раді діяла велика фахова бібліотека [5, с.257].

Культурно-просвітня діяльність товариства «Сільський господар» була спрямована на професійну підготовку працівників кооперації, підвищення добробуту й культури українського селянства шляхом поширення знань і впровадження новітніх технологій у сільське й домашнє господарство. Станом на 1937 рік у товаристві працювало 12 професійних секцій, 60 філій, 1840 гуртків; на правах членства «Сільський господар» об'єднував 2216 кооперативів. Фахову працю в центральній установі у Львові вели 21, а у філіях – 127 фахівців, з них – 65 інженерів-агрономів [6].

Була створена і низка навчальних закладів. Так, для організації планового господарського навчання у 1908 було організовано «Господарську школу», у 1911 – «Торговельну школу» з дворічним курсом навчання, у 1912 – «Жіночу школу домашнього господарства» [7].

Економічні товариства «Народна торгівля», «Сільський господар», «Маслосоюз» мали свою специфіку роботи, яка полягала у підготовці кваліфікованих кадрів для власних потреб. «Ревізійний Союз Українських Кооперативів» (РСУК) виконував інформаційно-координуючі функції в процесі поширення та реалізації кооперативних ідей. Перший український кооператив «Народна торгівля» (Львів, 1883) займався оптовим постачанням «з перших рук» і навчанням населення веденню власної торгівлі. По містах «Народна торгівля» організувала власні склади та крамниці, яких станом на 1914 рік мала 19, об'єднуючи 1244 членів (в тому числі 93 кооперативи). З нею співпрацювала 831 дрібна українська крамниця. Із 1907 року кооператив змінив статус і став союзом торговельно-господарських спілок, які перетворювали громадські крамниці, що були при церквах, читальнях «Просвіти» в кооперативи роchedельського типу [8].

Головним завданням «Народна торгівля» вважала підготовку умілих і всебічно освічених у справі торгівлі людей, направляла талановитих учнів в академії торгівлі, матеріально допомагала їм. Працівники магазинів і складів теоретичні знання поповнювали самоосвітою, для чого Товариство видавало журнали, підручники, відкривало бібліотеки, читальні. Журнал «Господарь і Промышленникъ» публікував статті з торгівлі, бухгалтерії, товарознавства [9].

«Народна Торгівля» закликала молодь вчитися в професійних школах, забезпечуючи їй місця практики та подальше працевлаштування; приймала молодих людей на практичне навчання за професією торгівлі (з 1933 року – лише з торговою теоретичною підготовкою); для навчання за кордоном молодь отримувала матеріальну підтримку; здійснювалися наукові дослідження в галузі споживчої кооперації, «щоб таким чином сформувати... українських купців, які працювали б пізніше в торговому промислі, – на власному капіталі або в торгових товариствах-кооперативах» [10, с.88].

У науково-теоретичному часописі «Кооперативна Республіка» друкувалися праці організаторів української кооперації й економічної науки С. Бородаєвського, Б. Мартоса, О. Мицюка, Б. Іваницького, О. Гольдельмана, вчених зарубіжжя: російського професора В. Тотоміянца, французького кооперативного письменника Доде-Банселя, переклади праць Ш. Жида, Д. Расселя, Д. Ворбаса. Серія вибраних статей видатних кооперативних письменників світу видана окремою книгою «Ідеологія Кооперації» [11].

Уся діяльність національних культурно-освітніх та економічних товариств, громадських організацій, спілок та об'єднань сприяла не лише піднесенню української громадської культури краю, а й формуванню національної свідомості й гідності автохтонного населення Східної Галичини [12, с.9].

Дедалі більша кількість новостворених кооперативів та потреба в піднесенні рівня професійного навчання спричинили виникнення професійних шкіл, яким передувала організація фахових курсів. Надзвичайно важливо було, щоб молодь глибоко усвідомлювала необхідність створення таких шкіл і якомога швидше перейнялася кооперативним духом. Вважалося, що підготовка спеціаліста мала здійснюватися у таких трьох напрямках: як громадянина, як людини з високим загальноосвітнім й культурним рівнем і як фахівця з відповідної спеціалізації [13, с. 504]. До складу фахових шкіл входили купецькі гімназії, однорічні торговельні й кооперативні курси (першого і другого ступеня), курси крою та шиття, моделювання та пошиття національного одягу, ремісничі школи, трирічний кооперативний ліцей та інші фахові курси. Всього товариство у різних містах Галичини опікувалось над 65 фаховими і загальноосвітніми курсами.

Споживчі, кредитні, сільськогосподарські, промислові кооперативні об'єднання включали до свого складу громадян за національною ознакою. Метою їх діяльності була конструктивна творча співпраця, спрямована не лише на покращення матеріального добробуту, захист соціальних, культурно-освітніх потреб громадян, а й на збереження та духовний розквіт українського соціуму [14, с.74].

Становленню фахового шкільництва сприяла велика кількість західноукраїнських прогресивних культурно-освітніх діячів кінця XIX – першої половини XX ст. (А. Волошин, М. Галуцинський, А. Качор, Д. Коренець, І. Лучишин, Н. Нижанківський, Є. Храпливий, І. Юцишин та ін.) [Ковальчук О. Автореф. дис.... – Івано-Франківськ, 2000. – 19 с., С. 8]. Активна організаційна і пропагандистська діяльність цих відомих педагогів вагомо вплинула на піднесення господарської культури, розвиток підприємництва, кооперативного руху, торгівлі та банківської справи в краї [15, с.26].

Так, важливу роль в економічній сфері відродження Закарпаття відіграв Августин Волошин. У 20-30 роках він ініціював створення кредитових і сільськогосподарських кооперативів, був головою Крайового кооперативного союзу, Підкарпатського банку, асекраційного товариства «Бескид», фабрик дзвонів, свічок, сірників тощо.

Одним із теоретиків і організаторів українського кооперативного шкільництва у Галичині кінця XIX – початку XX ст. вважається Дмитро Коренець.

Головним у його науково-педагогічній спадщині було моделювання структури та змісту, обґрунтування форм, засобів і методики викладання дисциплін в рівневій системі закладів кооперативної освіти (від курсів до вищих навчальних закладів) [16, с.13]. Педагог наголошував на тому, щоб «народ зрозумів, що фахова школа – це не остання пристань для менш здібної або малозабезпеченої молоді, а її життєва школа, яка дасть нам продуктивних робітників на різних ділянках праці» [17, с.23]. Створивши 1924 року Торговельну школу середнього типу, Д. Коренець розширив там мережу загальноосвітніх предметів увівши декілька спеціальних (господарська історія і географія та історія й ідеологія кооперації). З точки зору педагога, зміст освіти, форми й методи навчання мають бути повністю пристосовані до потреб українського суспільного життя [18, с.90-93].

Таким чином, у зв'язку з відсутністю державної системи фахової підготовки українського населення на західноукраїнських землях (XIX – початок XX ст.) економічна освіта здійснювалася зусиллями культурно-просвітніх товариств: створювалися приватні школи і дошкільні виховні заклади, читальні, проводилися заочні курси для працюючих. Виникнення рідномовних закладів, заснованих на теорії реальної освіти, розглядалося як засіб формування освіченої верстви українських промисловців, підприємців, технічних працівників, ремісників, господарів, які були б конкурентоспроможними на ринку праці і водночас національно свідомими будівниками своєї держави. Подвижницька діяльність педагогів, організаторів кооперативних та господарських товариств була спрямована на виховання навичок ведення господарства й організації торгівлі у дітей і дорослого населення регіону. У підходах до формування змісту освіти відомі постаті вважали, що загальна освіта повинна давати знання, які можна застосувати у практичній трудовій діяльності; використовувати як наукову, так і практичну значущість матеріалу, відповідність соціально-економічним потребам держави і суспільства в цілому. Цей цінний історико-педагогічний досвід успішно використовується для організації фінансової грамотності, вдосконалення змісту, форм і методів економічної освіти в умовах незалежної України.

Список використаних джерел:

1. Огієнко І. До українського народу від міністра ісповідань. Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження / І. Огієнко // *Наук. доповіді другої всеукраїнської наук.-теор. конференції (18-19 лютого 1997 р.)*. – Кам'янець-Подільський ; К., 1997. – С. 76.
2. Українське національно-культурне відродження кін. XVIII – поч. XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intranet.tdmu.edu.ua/data/kafedra/internal/philosophy/classes_stud/ukr/nurse/медицини%20сестри/1/ *Культурологія/№2*
3. Сирник М. Українське професійне шкільництво в Галичині в 1867-1945 роках / М. Сирник // *Зустрічі*. – 1990. – №1–2. *Zustriczki (Wersya ukrainskojezyczna)*. – С. 142-147.
4. Нарис історії «Просвіти». – Львів ; Краків ; Париж, 1993. – С. 142.
5. Лановик Б. Економічна історія : курс лекцій / Б. Лановик, М. Лазарович. – [3-ге вид.]. – Вікар : Вища освіта XXI століття, 2001. – 334 с.
6. Гіптерс З. Реалізація педагогічних ідей Дениса Коренця в економічній освіті молоді (західноукраїнські землі кінця XIX – початку XX ст.) / З. Гіптерс // *Історико-педагогічний альманах*. – 2008. – №1. – С. 46-49.
7. Благий В. Шкільництво в Галичині на початку XX ст.: історико-соціологічний аспект / В. Благий. – Львів : Ін-т українознав. НАНУ. – 1999. – 75 с.
8. Нарис історії «Просвіти». – Львів ; Краків ; Париж, 1993. – С. 142.

9. Барияк О. «Народна Торговля» як учителька працівників торгівлі / О. Барияк. — Львів : Накладом «Народної Торгівлі», 1937. — 47 с.
10. Гіптерс З. Економічна освіта на західноукраїнських землях та її сподвижники (XIX – перша половина XX століть) : монографія / З. Гіптерс. — К. : УБС НБУ, 2011. — 347 с.
11. Павликовський Ю. Становище та завдання інструкторів / Ю. Павликовський // Кооперативна республіка. — 1937. — №5. — С. 308.
12. Ковальчук О. Освітня діяльність і педагогічні погляди Дениса Коренця в контексті розвитку українського кооперативного шкільництва у Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. ... на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / О. Ковальчук. — Івано-Франківськ, 2000. — 19 с.
13. Потапюк Л. Історія розвитку економічної освіти в контексті культурно-освітнього простору Західної України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Потапюк, І. Потапюк // Механізми забезпечення розвитку України : гуманітарний та економічний аспекти : [монографія] / колектив авторів за ред. д-ра екон. наук Н.С. Різник, А.Т. Московчук. — Луцьк : СПД Гадяк Жанна Володимирівна, 2013. — 722 с.
14. Гіптерс З. Економічна освіта в Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.) / З. Гіптерс // Рідна школа. — 2007. — №7 (липень). — С. 74-77.
15. Клос Є. Національна система загальноосвітнього і професійного шкільництва у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / Є. Клос, І. Курляк, Л. Клос // Питання педагогіки середньої і вищої школи. — Львів, 1996. — Вип. 13. — С. 23-27.
16. Ковальчук О. Освітня діяльність і педагогічні погляди Дениса Коренця в контексті розвитку українського кооперативного шкільництва у Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. ... на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Ковальчук. — Івано-Франківськ, 2000. — 19 с.
17. Коренець Д. Реформа фахового шкільництва в Польщі / Д. Коренець // Кооперативна республіка. — Львів, 1934. — Ч. 2. — С. 21-23.
18. Його. «Рідна Школа» та реформа шкільництва / Д. Коренець // Українська школа. — Львів. — 1929. — № 1-4. — С. 90-93.

In the article the problem of becoming of economic education system on West-Ukrainian fields is examined. In particular, on the various forms of economic self-defense of population is accented attention; activity of the first educationally economic societies «Education» and «Folk Trade», which was actively engaged in agitation and organization of cooperative motion is characterized; the most important assignments oh its work are analyzed.

Key words: Communities, economic activity, economic education, professional school boyish prank, cooperative motion, economic unions, cooperative stores, economic handicraft societies.

Отримано: 13.02.2015 р.

В. С. Прокопчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ВНЕСОК КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ОХОРОНУ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ (1919-1920 рр.)

У статті досліджується роль колективу Кам'янець-Подільського державного українського університету в розбудові державної системи охорони пам'яток старовини, і в першу чергу – документальної архівної спадщини в 1919-1920 рр., складний і драматичний період утвердження незалежної Української Народної Республіки.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, університет, пам'ятка, документ, архів, охорона старожитностей.

Роль викладачів Кам'янець-Подільського державного університету, зокрема П.В. Клименка, П.Г. Клепатського, Ю.Й. Сіцинського, Є.Д. Сташевського та ін. у розбудові національної системи охорони пам'яток історії і культури, досліджувалася в працях О.М. Завальнюка, О.Б. Комарницького, І.С. Старенького та ін. [1; 5; 7; 13; 15].

У цій статті акцент робиться на внеску шойно створеного колективу державного українського університету в Кам'янці-Подільському у формування системи охорони архівних пам'яток у час перебування уряду Директорії в місті, організації діяльності університетського архіву, який в умовах посиленого нищення документів ліквідованих губернських установ, закладів, організацій перебрав на себе функції їх рятування, охорони, збереження і використання. Поглиблено розкривається діяльність університетського архіваріуса Павла Олександровича Богацького.

Перша світова війна і революційні події завдали важких втрат пам'яткам старовини – музейним, архівним, книжковим – як у ході евакуації, так і в зв'язку з ліквідацією низки дореволюційних установ та організацій.

Був майже повністю знищений архів контрольної палати, зокрема матеріали, що стосувалися казенних маєтків та промисловості Поділля, архіви Подільської духовної семінарії, казначейства, міської та повітової поліції, частково – канцелярії губернатора, Подільської єпархіальної консисторії, продано в крамниці та на переробку справи колишньої Переяславської духовної консисторії XVIII ст. [1, с.117].

У зверненні представників інтелігенції до голів Ради народних міністрів і Трудового конгресу, до міністра народної освіти 22 серпня 1919 року з боєм зазначалося, що «архів Кам'янецької міської управи упав у вигрібну яму, а окремі частини всляких архівів опинилися в крамницях як обгортковий папір», «... у місті Хмільнику на Поділлі «десь зник», як оповідає міське самоврядування, весь архівний матеріал за XVII-XVIII ст., у містах Літині, Летичеві та Брацлаві потроху зникає, а деінде, як наприклад, у Вінниці і других, він уже давно зник» [1, с.103].

У с. Антополі Ямпільського повіту була розкидана бібліотека XVI ст., частина книг втрачена. Розграбовані архівна й бібліотечна збірки графа Потоцького в Антонінах.

Безслідно зникло 900 пудів справ Подільського губернського правління. Польськими військовими пограбовано архів Подільського дворянського депутатського зібрання. У журналі «Українська старовина» наводились свідчення сучасників, за якими в Кам'янці всі склепи були заповнені архівними матеріалами.

ми, а найбільше архівів загинуло на паперовій фабриці Л. Коцебу в Совиному Яру, куди вивозились архіви цілими фурами для переробки як сирець» [1, с. 117].

Не в кращому стані опинились архіви на Дунаєвеччині. За спогадами І.А. Кушніра, вхід до Михайлівського палацу Стефана Маковецького підірвали солдати-дезертири, з якими до помешкання ввірвалися й селяни. Вони грабували посуд, меблі, одяг, картини в пошуку коштовностей, розкидали бібліотеку, архів. Цю дику оргію докінчила пожежа. «Ми гралися біля хати, коли хтось вдарив у дзвони, – розповів авторові вже покійний виходець з Михайлівки М.А. Романюк. – Батько і мати схопили відра і кинулися до палацу, над яким клубочився дим...» [12, с. 70]. Подібним чином розтягалися і нищилися бібліотеки і архіви інших поміщицьких маєтків, покинутих установ та організацій.

Актом від 18 червня 1926 р., зі слів Могилівського голови сільради Буяра, зафіксовано: «Весь архів бувшого волосного правління (Дунаєвечконого волосного правління. – В.П.), якого налічувалося до 100 пудів, знищено за часи горожанської війни поляками в 1920 році, з якого залишилися лише рештки окремих різних паперців вагою приблизно 1-2 пудів» [14, с. 68].

На захист пам'яток старовини піднялася інтелігенція, зокрема колектив Кам'янець-Подільського державного українського університету. Автор статті «Архіви України» в «Енциклопедії історії України» про цей період повідомив: «Нинішня організація архівної системи України бере свій початок з 1919 року». І зразу ж, обминувши кам'янецький період українського архівотворення, повів мову про початок радянської доби: «Від 1920 вона розвивалася централізовано під керівництвом гол. архів. управління позашкільного від. Нар. комісаріату освіти УСРР...» [9, с. 140]. Але ж саме в Кам'янці-Подільському 1919 року зусиллями держави і громадськості робилися відчайдушні спроби рятування від нищення й пограбування пам'яток історії і культури, дії з одержавлення архівної справи, її реорганізації і централізації, створення відповідних управлінських структур та архівної мережі. Здійснювалися ці заходи в умовах воєнної блокади міста, що стало державним центром – тимчасовою столицею Української Народної Республіки, влада в якому тільки 1919 року шість разів переходила з рук у руки.

Активну діяльність у цьому напрямку розгорнули представники професорсько-викладацької корпорації новоствореного університету. Підтримані ректором Іваном Огієнком вони ще весною 1919 року створили архівну комісію, до складу якої ввійшли П.В. Клименко – декан історико-філологічного факультету, приват-доценти О.З. Неселовський, П.Г. Клепатський, Ю.Й. Сіцинський, Л.Б. Б'ялковський та інші. 13 травня члени комісії подали до ради професорів листа, пропонували звернутися до ревкому щодо передачі університету архіву колишнього Подільського жандармського управління та Подільського окружного суду, ліквідованих у ході революційних подій. Мотивували потребою мати в університеті для навчально-дослідної роботи не тільки сучасну бібліотеку, а й науковий архів [1, с. 13-14]. Більшовицька влада в місті не збиралася підтримувати професорську корпорацію, вважаючи університет «громадським клубом». Більше того, був закритий богословський факультет, заарештовані декан В.О. Біднов та професор Л.Т. Білецький, реквізована університетська друкарня і папір, а наприкінці травня навчальний корпус переданий для потреб Бессарабського полку. Однак не збиралися здавати позиції й члени архівної комісії. З поверненням Директорії активісти провели низку зібрань, на яких порушили актуальні питання охорони пам'яток, прийняли відповідні рішення. Зокрема, 31 липня, на черговому засіданні архівної комісії, було обговорено і складено текст протесту проти нищення архівів. 4 серпня – вироблений і погоджений текст заяви, яку університет мав адресувати міністру народної освіти. Звернувши увагу на фак-

ти масового нищення документів в умовах нестачі як обгорткового, так і чистого паперу, комісія пропонувала «негаймо заборонити безоглядне нищення або продаж архівів», створити постійну комісію із знавців архівної справи та археографів, яка мала б право відбирати з архівних документів установ найбільш цінні для науки. Для збереження відібраного відкрити певні сховища, свого роду державні архівні установи. Пропонувалося підготувати для архівних комісій в інших губерніях інструкцію та закон про архівну справу. Для початку роль державних архівосховищ, на думку членів комісії, могли б взяти на себе університети, зокрема в Кам'яній-Подільському – державний український університет, в якому «праця тимчасової архівної комісії, негаймо заснованої у Кам'яній, під доглядом історично-філологічного факультету, до переведення належного Закону, дасть можливість урядовим установам використовувати велику кількість документів, не маючих наукової цінності для задоволення їх потреб у чистому папері» [1, с.101].

Таке звернення не залишилося без уваги державників. 11 серпня 1919 р. товариш міністра народної освіти Никифір Григорійв запропонував професору П.В. Клименку, організатору громадського руху за врятування пам'яток старовини, очолити в Головному управлінні мистецтв Міністерства народної освіти відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва. З огляду на ситуацію Пилип Васильович взяв на себе цю відповідальну місію і за короткий час здійснив низку заходів з охорони пам'яток старовини, у першу чергу – архівних.

30 серпня 1919 року в складі відділу було створено архівну комісію, яку очолив сам П.В. Клименко. Комісія взялася за розробку нормативних пам'ятко-охоронних актів, зокрема інструкції з охорони пам'яток, здійснення централізованого керівництва охороною архівів, контролю за утилізацією документального масиву губернських установ й передачею його на паперову фабрику Лідії Коцебу в Совиному Яру.

У різні установи та організації був направлений обіжний лист з вимогою терміново вжити заходів, «... щоб зберегти те, що ще залишилося», розгорнути роз'яснювальну роботу серед військових і цивільних «про ту шкоду, яка робиться національній справі держави – нищення бібліотек і архівів» [1, с.339].

Була підготовлена і 19 вересня затверджена П.В. Клименком «Інструкція фахівцям для роз'їзді Головного управління мистецтв та національної культури відділу охорони пам'яток старовини та культури».

Українська влада планувала активізувати роботу діючих, а де потрібно створити нові губернські архівні комісії, розробила навіть проект положення «Про губернські учені архівні комісії для охорони і дослідження старовини».

30 серпня 1919 року Міністерство народної освіти УНР видало підготовлений відділом охорони пам'яток старовини та мистецтв наказ, яким доручило губернським та повітовим комісарам «взяти під свій догляд всі пам'ятки старовини й мистецтва, охороняти їх від нищення, псування й продавання в руки скупщиків для вивозу за кордон, а також пильнувати, аби музеї, бібліотеки, закладені за часів старого ладу і під час українського і більшовистського панування, не розбиралися, не продавалися, не розкрадалися ким би то не було» [1, с.340].

На початку вересня 1919 року архівна комісія підготувала проект закону «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва». Закон передбачав систему покарань за нищення пам'яток старовини, аж до двох років тюрми. Для посилення роз'яснювочої роботи, публікації цінних документів і наукових досліджень був започаткований архівно-музейний часопис «Українська старовина». До його редакційного комітету ввійшли Пилип Клименко, Осип Назарук, Іван Кревецький. Перше і єдине число побачило світ 1 листопада 1919 р. і вмістило десять матеріалів. Серед них: статті О. Благодира – директора Українського військово-історичного музею «З мартироло-

гії української старовини», П. Клименка – «Архівна справа на Україні», «Українська мистецька старовина та її національний зміст», О. Прусевича – «Пам'ятки фортифікаційної штuki на Поділлі», а також обіжники Міністерства народної освіти УНР, витяги з протоколу засідань комісії з охорони пам'яток старовини і мистецтва, що стосувалися форм і методів охорони пам'яток старовини, архівних документів [16].

Із стабілізацією воєнної ситуації деяких заходів щодо посилення охорони архівно-документальної бази вжив і голова Директорії Симон Петлюра. 16 вересня 1919 року він затвердив штат архівної комори, яка мала бути облаштована в Кам'янецькій фортеці. За розпорядженням Головного отамана у війська був надісланий наказ про посилення охорони «скупчених в ріжних місцях на терені України: в Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Могиліві, Винниці, Житомирі, Одесі і ін. діл, книг і ріжних листувань штабів... , які уявляють велику вартість з боку науково-історичного і з боку національного». Відповідальність за охорону документальних архівів частин покладалася на «військових начальників» і «начальників повітів». Вони зобов'язані були в тридцятиденний термін зареєструвати отримані документи, «звезти до одного помешкання, найбільш забезпеченого від знищення, а опис про кількість їх надіслати до військово-історичного відділу Генерального штабу» [6]. Головне управління генштабу Дієвої армії УНР розіслало у війська інструкцію для військових архівних комісій.

У вересні постанову про охорону пам'яток старовини і мистецтва прийняла Рада народних міністрів УНР, застеревивши державні, громадські та приватні установи, організації про відповідальність за збереження архітектурних, архівних, бібліотечних, музейних пам'яток, які «знаходяться під охороною й доглядом держави». Відповідальність за охорону збірок історико-культурних пам'яток покладалася на Головне управління мистецтв та національної культури, його відділи, секції [1, с.17].

Важливу роль у збереженні архівних документів відіграв Кам'янець-Подільський державний український університет. Значну роботу, як зазначено вище, провела університетська архівна комісія на чолі з П.В. Клименком. Вона ж поставила на чергу дня створення в університеті науково-дослідного архіву і з його допомогою рятування архівів ліквідованих у ході революції державних установ.

1 вересня 1919 року ректор університету звернувся до Міністерства народної освіти по сприяння в отриманні архіву і бібліотеки колишнього дворянського депутатського зібрання. На листі І. Огієнка товариш міністра народної освіти Н.Я. Григорійв наклав резолюцію: «Управлінню мистецтв. Прохати Міністерство внутрішніх справ передати архів і бібліотеку» [1, с.18]. А 19 вересня 1919 р. за його ж підписом міністру внутрішніх справ УНР було задресоване звернення про сприяння в передачі університету архівів ліквідованих губернських установ, які перебували без догляду, нищились, а з передачею до вишу могли бути збережені й ефективно використані в навчально-дослідних цілях. Це стосувалося в першу чергу архівів дворянського депутатського зібрання, жандармського управління, губернського статкомітету [1, с.49]. 12 листопада 1919 р. в газеті «Боротьба» з'явилося повідомлення про те, що згідно наказу головного отамана С. Петлюри університету передається архів колишнього жандармського управління [8].

Ці події дали підставу дослідникам вважати осінь 1919 року часом заснування університетського науково-дослідного архіву. Однак відомі дослідники історії вищої освіти в Україні та архівної справи професор О.М. Завальнюк та доцент О.Б. Комарніцький вважають, що часом заснування університетського архіву слід вважати січень-лютий 1920 р. і наводять на підтвердження своїх висновків слушні аргументи [1, с.18]. Вони ж підтверджують оприлюднений нами ще 1999 року факт праці в університетському архіві Павла Олександровича Богацького, сина нестеровецького священика з Дунаєвеччини [10]. Саме йому

випало впорядковувати, описувати і зберігати як університетські документи, так і архіви ліквідованих губернських установ, передані університету.

Хто він Павло Богацький? Народився 4 березня 1883 року в сім'ї парафіяльного священика в містечку Купині (нині – село Городоцького району на Хмельниччині). Був другою дитиною. Згодом братів і сестричок стало аж шістнадцять, вижило – десять. З Купина батька перевели до Грицькова, а згодом – до Нестерівців, де прожили Богацькі більше двох десятків років. Діти виховувались в душі любові до України, стали патріотами. Ліда і Борис були розстріляні чекістами у Вінниці ще 1922 року, Олена – учителька початкової школи – брала активну участь у Дунаєвській «Просвіті», Дмитро очолював Кам'янець-Подільське наукове товариство ВУАН і 1930 року був репресований у справі «Спілки визволення України», прислужився українській справі і брат Юрій, що врятувався від репресій виїздом за кордон [11].

Павло початкову освіту здобував з допомогою сільського дяка К. Ковальського, середню опановував у Подільській духовній семінарії, з якої 1903 року був виключений за участь у семінарській українській громаді та випуск стінгазети «Проба сил». Відтак вступив до офіцерської школи у Вільно, яку у званні підпоручника закінчив 1906 року. Був направлений на Далекий Схід, на російсько-японський фронт. Але, на щастя, війна закінчилася, поки молодий офіцер туди доїхав. Службу проходив у Ромнах на Полтавщині, потім у Києві. У розпал першої російської революції був заарештований за заборонену діяльність і звільнений з армії. У 1907-1908 рр. навчався на агрономічному відділі Київського політехнічного інституту.

Ще з семінарських часів долучився до літературної і журналістської праці. 1907 року разом Микитою Шаповалом у Києві почав видавати журнал «Українська хата», був його редактором, сприяв літературній діяльності В. Винниченка, М. Вороного, М. Євшана, А. Животка, Г. Журби, О. Кобилянської, Б. Лепкого, О. Олеся, М. Рильського, П. Тичини, Г. Чупринки та ін. 1914 року царська влада заборонила випуск журналу, а його редактора П.О. Богацького, як неблагонадійного, вислала до Сибіру [13, с.8-9].

Повернувся з початком Української революції, у квітні 1917 р., на першому Українському національному конгресі, де головував М.С. Грушевський, був обраний секретарем. За рекомендацією М. Шаповала був призначений начальником столичної міліції. У Кам'янець-Подільський прибув 1919 року в званні отамана, командира коша охорони республіканського ладу. Після відходу українського війська за Збруч, Павло Олександрович повернувся до Кам'янця-Подільського. Пізніше, в еміграції, про цей період згадував: «Зліквідувавши свої службові зв'язки з Міністерством Внутрішніх Справ, я не міг залишитися без якоїсь платної праці, щоби утримувати себе та родину, та вдався по неї до Ректора Українського державного університету, де думав знайти найбільш відповідну мені роботу... В університеті, як я довідався, є вакантною посада архіваріуса. Я подав відповідне прохання Професорській Раді університету» [4, с.330].

У споминах «З пережитого» розповів, як професорська рада розглядала питання його призначення. Проголосували одноставно. Єдиний приват-доцент університету Юхим Сіцінський кинув репліку, що ще рано 36-літнього молодого чоловіка в архів здавати, що Павло Олександрович сприйняв із задоволенням. Адаже у Богацьких з протоієреєм Ю.Й. Сіцінським були давні і приязні стосунки.

«Університетський Архів уже існував до мого приходу, тобто для нього було приділене приміщення просторе, ясне і вигідне для архівної праці, – пригадавав Павло Олександрович, не вказуючи коли саме приступив до обов'язків. – Приміщення було вже прилагоджене для чималої кількості справ – широкі полиці вже були зайняті теками в переважаючій більшості Подільського Губернського Жандармського Управління і багатьох інших установ, як, наприклад, справами

Окружного Суду, Повітового Мирowego Суду, Консисто́рії і багатьох інших, які професор Огієнко вже встиг дістати для Університетського Архіву. Сюди ж були передані архіви Міністерств УНР та різних організацій та установ при їх ліквідації» [4, с.33]. А це були купи звезених, але нерозібраних документів. Від ректора Івана Огієнка отримав настанову негайно і енергійно взятися за облік і впорядкування документів. А крім того, як згадував, «... по суботниках разом з товаришами есерами (В. Левицьким та О. Величком) військовими двоколками перевозив архіви різних установ міста Кам'я́нця (до університетського архіву. – В.П.)» [4, с.333].

Він не тільки розбирав, описував, а й досліджував окремі документи. У числі 95-му газети «Наш шлях» за 16 травня 1920 року вмістив статтю «З архіву Подільського губернського жандармського управління», в якій навіть лист Лузера Штейнберга до редактора «Киевской мысли». Лист був перехоплений і разом із архівом Подільського губернського жандармського управління попав до Кам'янець-Подільського державного українського університету. Єврею Л. Штейнбергу приснився сон, а він твердив, що це було наяву, ніби до нього двічі з'являвся «посол Божий» Давид Гамайлах і повідомив, що скоро буде тільки 2 імперії – Російська на чолі з Олексієм Миколайовичем, та Єврейська, яку очолить він, Л. Штейнберг, але під іменем Бен-Аріель. Лист датований 8 червня 1916 р.

Подав це Павло Богацький з невеликим коментарем. У зв'язку зі святом єврейства – створенням самостійної держави в Палестині – у різних легендах, пророцтвах, снах, переказах та інших формах проявлялося прагнення євреїв мати власну державу і краще життя. Він і навіть один зразок таких інтуїцій. А завершив думкою: «Якою дорогою сей лист попав не до редакції «К. М.», а в контррозвідчий відділ Штабу їх армії – зрозуміло... Справа не велася, а, напевне, все зроблено простіше – автора певне запакували, куди Макар телят не гонив, і діло скінчено». Підписався – «П.Б.» [2].

У часописі «Слово», який редагував Никифір Якович Григорієв, П.О. Богацький вмістив листи до В.П. Затонського з Відня від революціонера Кіндрата Антонока (він же – «Козак», «Антонов», «Пузиков») про «безцеремонне поводження В.І. Леніна з грішми партії і диктаторське поводження його взагалі». Лист був перехоплений жандармами і зберігався в архіві Подільського губернського жандармського управління. Лист засвідчує не просто гризню між більшовиками і меншовиками за кордоном, а діяння, що межували з криміналом. В. Ленін захопив якимось чином біля 60000 руб., які заповів РСДРП померлий член партії, і тратив не тільки на справи виключно більшовицького крила. «Тут есть все, – твердив дописувач, – и захват партийных денег, и расходование их на нужды ничего общего с партией не имеющее, и экспроприация, и шантаж, и обвинение в провокации членов неугодных Ленину» [3, с.2].

Питання обговорювалося на пленумі закордонного ЦК РСДРП. Йшлося навіть про виключення Леніна з партії. Однак обмежилися тим, що заставили його розпустити більшовицький центр і закрити газету «Пролетарій»...

П.О. Богацький знайшов аналогію між подіями 1911 і 1920 року: «Між згаданими в листі і тими, що ми є свідками, різниці немає ані жодної, зміну робить лише масштаб», – натякає автор публікації на безчинства, які чинили більшовики під керівництвом В. Леніна стосовно України в 1917-1920 рр. [3, с.3].

За матеріалами багаточисельних жандармських донесень і слідчих справ намагався розібратися в причинах тогочасного безладдя і руїни. Одну з таких руйнівних сил побачив у солдатах – дезертирах, які, блукаючи з одного кінця «матушки Росії» в другий, вміло «не доїжджали» до своїх частин, чинячи грабежі, безпорядки.

Він став учасником і свідком багатьох подій у столичному Кам'янці. З поверненням у травні 1920 р. до Кам'я́нця-Подільського українського війська став

Кам'янецьким повітовим комісаром, організував життєдіяльність складного у політико-економічному відношенні мікрорегіону. Часто публікувався в тогочасній періодиці. У числі 107-му «Нашого шляху», зокрема, вмістив розлогу рецензію на появу літературно-наукового журналу університетського студентства «Нова думка», в якій дорікнув професури та ректору Кам'янець-Подільського державного українського університету за неувагу і байдужість до нового видання.

У листопаді 1920 року разом з відступаючими частинами Дієвої армії УНР покинув назавжди рідну Україну. «В Гусятині, перед переходом кордону, – згадував Павло Олександрович, – зійшлася громада подолян і тут під акомпанемент скрипки Н.Я. Григоріва і під керівництвом п. Рошаківського заспівали востаннє на своїй землі сумного-сумного «Бурлаку» Грінченка...» [4, с.349].

Надалі був Відень, Прага, Німеччина і, нарешті, – Австралія. Здобувши ступінь доктора філософії, П.О. Богацький був співробітником Українського соціологічного інституту, в якому завідував Кабінетом шевченкознавства, підготував низку праць про життя і діяльність Тараса Шевченка, став членом Наукового товариства імені Т. Шевченка в Австралії. Там і помер 1962 року. В Україну повернувся наприкінці 90-х років ХХ ст. низкою публікацій – статей, повістей, спогадів.

У лютому 1920 року до університетського архіву була передана судова справа Устима Кармалюка з архіву Подільського окружного суду, інші документи. Варто зазначити, що, залишившись Головноуповноваженим уряду УНР в окупованому польськими військами Кам'янці-Подільському, ректор університету Іван Огієнко протягом листопада 1919 – квітня 1920 рр. не раз вирішував найбільш невідкладні питання охорони пам'яток історії і культури. Зокрема, 15 лютого 1920 року на засіданні Комітету при Головноуповноваженому розглянув клопотання Подільського товариства охорони пам'яток старовини і прийняв рішення виділити 26650 крб. на перевозку архівів губернатора, губерньського статистичного комітету, повітової міліції [17].

У такий спосіб колектив викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету 1919-1920 років долучився до врятування архівів губернських установ та організацій, ліквідованих у ході революції, а також архівних документів низки урядових установ УНР у момент їх виїзду в еміграцію.

Аналіз фактів дає підстави стверджувати, що ще задовго до встановлення на Поділлі й Україні більшовицької влади важливих заходів для врятування архівів установ і організацій, приватних осіб вжили державні органи і громадські організації Української Народної Республіки. За ініціативи викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету у Головному управлінні мистецтва і національної культури був створений відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва, у його складі – архівна секція, які очолив декан історико-філологічного факультету університету професор Пилип Васильович Клименко. Сформована ним комісія підготувала проекти нормативно-правових актів, у тому числі й закону «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва».

Важливу місію збору архівних документів і концентрації їх в університетському науково-дослідному архіві виконав колектив університету на чолі з ректором професором І.І. Огієнком та університетський архіваріус Павло Олександрович Богацький, виходець з Дунаєвеччини.

Так закладались організаційно-правові підвалини одержавлення, реорганізації архівної справи, її централізації, створення архівних управлінських органів.

Хоч перевага більшовицьких сил привела до втрачати напрацювань, все ж зусилля і досвід їх авторів не пропали даремно. Активісти – пам'яткоохоронці, архівісти і музейники – продовжили боротьбу за врятування архівів у нових політичних умовах.

Список використаних джерел:

1. Архівна справа на Хмельниччині : зб. док., матер. і світлин / [упорядн.: Л.В. Бернадська, О.М. Завальнюк, В.Г. Байдич та ін. ; редкол.: Л.В. Баженов та ін.]. — Хмельницький : ТОВ «Поліграфіст-2», 2012. — 416 с.
2. Богацький П.О. З архіву Подільського губернського жандармського управління / П.О. Богацький // Наш шлях. — 1920. — 16 трав. — №95. — С. 3.
3. Його. Ленін в освітленню його партійних товаришів / П. Б. // Слово. — 1920. — 11 листоп. — Ч. 37. — С. 2-3.
4. Його. З пережитого: спогади // Архіви / упоряд. Л. Богацький. — Сідней (Австралія), 2003. — С. 249-368.
5. Волкотруб Г.К. Роль П.В. Клименка у справі охорони пам'яток старовини і рятування архівів на Поділлі (1919-1924 рр.) // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України : наук. зб. — Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. — С. 336-344.
6. До охорони військово-історичних пам'яток // Слово. — 1920. — 12 листоп. — Ч. 38. — С. 4.
7. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.) : монографія / О.М. Завальнюк. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. — 644 с.
8. З університетського життя. Передача архівів університету // Боротьба. — 1919. — 12 листоп. — Ч. 8. — С. 4.
9. Енциклопедія історії України. — К. : Наук. думка, 2003. — 682 с. : іл.
10. Прокопчук В.С. Павло Богацький — учений, краєзнавець / В.С. Прокопчук // Історія України. Маловідомі імені, події, факти : зб. статей. — К. : Рідний край, 1999. — Вип. 9. — С. 357-363.
11. Його. Павло Богацький — повернення в Україну / В.С. Прокопчук // Вільна думка. — Сідней (Австралія), 2000. — Ч. 1-2. — С. 14-15.
12. Його. Два села — одна доля / В.С. Прокопчук. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. — 272 с. : іл.
13. Його. Павло Богацький: повернення в Україну / В. Прокопчук // Архіви / упоряд. Л. Богацький. — Сідней (Австралія), 2003. — С. 8-19.
14. Його. З історії архівної справи на Дунаєвеччині // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України : наук. зб. — Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. — С. 66-80.
15. Старенький І.О. Розвиток архівної справи на Поділлі в XIX — на початку XX ст. / І.О. Старенький // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України : наук. зб. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. 20-21 верес. 2012 р., м. Кам'янець-Поділ. — Кам'янець-Поділ. : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. — С. 86-91.
16. Українська старовина : орган комісії для охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтва і національної культури. — Кам'янець, 1919. — Ч. 1. — С. 9.
17. Хроніка // Наш шлях. — 1920. — 21 лют. — Ч. 35. — С. 2.

This article examines the role of collective Kamenets -Podilskiy Ukrainian State University staff in the development of public monuments conservation, and most of all archival documentary heritage in the 1919-1920 years, very complex and dramatic period of establishing independent Ukrainian People's Republic.

Key words: Kamenets-Podilskiy, university, document, archive conservation of antiquities.

Отримано: 11.0.2015 р.

І. В. Рибак, І. А. Скворцова

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ІНФРАСТРУКТУРА СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ВІННИЦЬКОЇ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ: ПРОБЛЕМИ ТА ТРУДНОЦІ РОЗВИТКУ (60-80-ті РОКИ ХХ ст.)

В статті досліджуються стан, проблеми та труднощі розвитку соціально-економічної інфраструктури подільського села у 1960-1990 рр.. Проаналізовано кількісні та якісні зміни в сільському житловому фонді, рівень електрифікації, газифікації, телефонізації сіл, стан доріг, благоустрою та впорядкованості сіл регіону.

Ключові слова: соціально-економічна інфраструктура, сільське поселення, сільське житло, електрифікація, газифікація, телефонізація.

Важливе значення у розвитку села відіграє соціально-економічна інфраструктура, яка включає такі складові як: житловий фонд, електрифікацію, телефонізацію, газифікацію сільських населених пунктів їх транспортне обслуговування, зв'язок, благоустрій тощо. Дана проблема знайшла висвітлення у монографіях І.В. Рибак, присвячених стану, проблемам та труднощам розвитку соціальної сфери українського села [1]. На основі широкої і достатньо репрезентативної джерельної бази вперше в українській історіографії комплексно і всебічно проаналізовано соціально-економічну, соціально-оздоровчу, соціально-культурну і соціально-побутову інфраструктуру українського села. На наш погляд, досить важливим і плідним є регіональний аспект дослідження даної теми, зокрема подільського села. Проте, такий напрям знайшов лише часткове висвітлення у працях І.В. Рибак, І.А. Скворцової [2]. У них здійснено загальний аналіз соціально-побутового розвитку подільського села у 60-80-х роках ХХ ст. Виходячи з цього, автори поставили за мету проаналізувати одну із найважливіших складових соціальної сфери сільських поселень Поділля: стан, проблеми та труднощі розвитку соціально-економічної інфраструктури. Її актуальність та наукова новизна полягає у доведенні повної неспроможності курсу на подолання істотних соціально-побутових відмінностей між містом і селом проголошених компартійною номенклатурою у 1961 р. У дусі дзвінкої ейфорійності стверджувалося, що протягом 1961-1981 рр. сільські поселення перетворяться в упорядковані населені пункти міського типу і будуть ліквідовані істотні соціально-побутові відмінності між містом і селом, а селянські будинки старого типу будуть замінені новими сучасними [3, с.291].

Одним з найважливіших елементів соціально-економічної інфраструктури села є житло. Від його впорядкованості багато в чому залежить і трудова активність та використання вільного часу сільської сім'ї. Результати соціологічного дослідження, проведеного в 1985 р. у колгоспах Хмельницької області, показали, що майже 30% опитаних колгоспників назвали важливим фактором, який сприяв більш активній участі у громадському господарстві, комфортно проживанні у сільській місцевості – кількісне і якісне поліпшення сільського житла [4, с.81]. Слід зазначити, що в селі вплив житла на спосіб життя значно більший, ніж у місті, оскільки сфера побутового впорядкування тут значно слабше розвинута. До того ж, сільська сім'я вдома не лише споживає, але й виробляє сільськогосподарську продукцію в особистому підсобному господар-

стві, тобто проводить цілий комплекс робіт з догляду за тваринами, городом, садом тощо. Через це, житло відіграє головну роль у сільському способі життя.

Проаналізуємо, насамперед, кількісні показники житлового будівництва на селі. На 60-ті роки припадає його піднесення. Якщо в селах Вінницької області у 1956-1960 рр. було збудовано житла 2941 тис. м² загальної площі, то у 1961-1963 рр. – 3223 м², а в 1966-1970 рр. – 2342 тис. м². Проте у 70-80-ті роки житлове будівництво в селах Вінниччини пішло на спад. У 1971-1975 рр. тут було збудовано 2269 тис. м², у 1976-1980 рр. – 1274 тис. м², 1981-1985 рр. – 1076 тис. м², а у 1986-1990 рр. – лише 1073 м² [5, с. 129]. Якщо в 1961-1970 рр. у селах Барського району Вінницької області був збудований 791 житловий будинок, то у 1981-1989 рр. – всього 51 [6, арк. 1]. Темпи зменшення житлового будівництва на селі підтверджують обстеження сільських поселень Вінницької області у 1991 р. Якщо темпи приросту спорудження житла на селі в 1971-1980 рр. склали 20%, то в 1981-1985 рр. – 5%, а в 1985-1990 рр. – 3% [7, с.1]. Як зазначалося на четвертій сесії Хмельницької обласної Ради в 1988 р. у селах Хмельниччини протягом 1985-1988 рр. пересічно споруджувалося три будинки на тисячу сільських жителів [8]. Незважаючи на те, що в 1961-1991 рр. значно поліпшилася якість новозведених сільських осель, відбувалася їх реконструкція, модернізація, досить значною залишалася питома вага застарілого примітивного сільського житлового фонду. Так, на 1 січня 1991 р. у селах Вінницької області нараховувалося 59 тис. хат, збудованих з дерева, або 12% до їх загальної кількості на селі, 126 тис. сільських осель було збудовано з саману чи глини або 27,1%, 6,6 тис. будинків на селі було вкрито соломою (1,4%), 1,5 тис. руберойдом (0,3%); у Хмельницькій області відповідно 33,1 тис. (10,2%), 113,2 тис. (35,1%), 5,1 тис. (1,6%), 1,1 тис. (0,3%) [9]. Важливе значення для визначення якості сільського житлового фонду мають дані про розподіл осель за часом забудови. На 1 січня 1991 р. 28,4% сільських житлових будинків у Вінницькій області було збудовано в довоєнний період, 52,6% протягом 1944-1970 рр., 12,8% у 1970-1980 рр., 3,9% у 1981-1985 рр., 2,7% у 1986-1990 рр.; у Хмельницькій області – відповідно 23,5%, 53,4%, 13,7%, 4,3%, 2,9% [8, с.113].

Сільське житло мало досить низький рівень комунальних зручностей. Лише 0,2% сільських житлових будинків Вінницької і 0,3% Хмельницької областей мали централізоване опалення, відповідно 1,6% і 3% – водогін, 0,2% і 0,4% – каналізацію. Через відсутність централізованого водопостачання, каналізації, опалення у сільських оселях повністю не було душової чи ванни. До того ж, за рівнем благоустрою сільський житловий фонд Вінницької і Хмельницької областей поступався загальноукраїнським показникам. В УРСР 1,6% сільських житлових будинків мали централізоване опалення, 6,4% – водогін, 2% – каналізацію [8, с.120]. Вище названі недоліки в забезпеченні сільських осель комунальними зручностями зумовили значне відставання сільського житлового фонду від потреб жителів села. Соціологічні опитування проведенні в селах Вінницької області в 1988 р. засвідчили, що 30,2% опитаних висловили незадоволення відсутністю комунальних зручностей, 28,2% – труднощами з опаленням будинків у зимово-осінній період [9, арк.57]. На основі вище зазначеного, можна зробити висновок, що в 60-80-х роках ХХ ст. не відбулося вирішального перелому в модернізації сільського житлового фонду регіону.

Важливу роль у поліпшенні якості сільського житла відігравала його електрифікація. Як відомо, лише наприкінці 50-х на початку 60-х років розпочалося підключення сільських осель до державної електромережі. У 1960 р. 132,2 тис. дворів колгоспників Вінницької області, що складало 35,1% до їх загальної кількості, користувалася електроенергією для освітлення своїх осель [10, арк.51]. У

1965 р. кількість електрифікованих дворів колгоспників Вінницької області майже подвоїлася і склала 250,1 тис. або 54,1%. У 1970 р. за офіційними даними органів державної статистики у Вінницькій області було електрифіковано 431,0 тис. дворів колгоспників або 96,4% [11, с.313]. Проте такий рівень електрифікації не підтверджують дані вибірових бюджетних обстежень сімей колгоспників у 1969 р. З них дізнаємося, що наявність електричного освітлення було виявлено у 94% обстежених сімей Харківської, 83% – Львівської, 87% – Київської, 97% – Дніпропетровської, 90% – Миколаївської, 75% – Закарпатської, 72% – Одеської і лише 56% Вінницької областей [13, с.313]. В 1975 р. вдалося електрифікувати 99,9% сільських осель у Вінницькій і 99,7% у Хмельницькій областях [12, арк.87]. Наведенні дані свідчать про завершення суцільної електрифікації сільських поселень регіону. Проте, рівень споживання електроенергії у селі був значно нижчим, ніж у місті. Якщо в 1973 р. споживання електроенергії із розрахунку одного жителя міста складало 640 кВт – год., то сільського населення всього 191 кВт год., або співвідношення використання електроенергії на 1 сільського жителя до міського складало 29,8%, у 1980 р. відповідно 772, 779 кВт год., 36,1%, у 1985 р. – 867, 358 кВт год., 41,3%, 1990 р. – 1002, 562 кВт год., 56,1% [8, с.124].

Значно пізніше, ніж електрифікація, розпочалася газифікація сільських осель. В 1960 р. у сільській місцевості Вінницької області було газифіковано перші 138 будинків із 17591 включених до плану [14, с.183]. Газифікація сільських населених пунктів могла радикально поліпшити соціально-побутові умови життя їх мешканців. Адже традиційним джерелом тепла сільських осель було пічне опалення, за допомогою якого обігрівалися хати в холодну пору року, відбувалося приготування їжі в домашніх умовах. До того ж, для опалення використовувалося маляксіне паливо. У довідці Вінницького статуправління, складеній на основі вибіркового бюджетного обстеження сімей колгоспників у 1961 р., зазначалося: «Головним видом палива, яким користуються обстежені сім'ї колгоспників є хмиз, стебла соняшника. Біля 23% господарств використовує для пічок в опалювальний сезон соломку» [15, арк. 87]. Гострою на селі була потреба у твердому паливі. Так, у 1989 р. для опалення сільських будинків у Хмельницькій області необхідно було 647 тис. т. вугілля і 506,3 тис. т. дров. Проте, було виділено згідно лімітів 498,8 тис. т. вугілля або 77% до потреби і 141,6 тис. т. дров або 28%. До того ж, лише 461 село із 1237 обстежених сільських населених пунктів Хмельницької області могло скористатися послугами централізованого замовлення і доставки вугілля і лише 301 – дров за місцем проживання [16, арк.34].

Газифікація сільських поселень регіону здійснювалася двома шляхами. Перший полягав у забезпеченні населення зрідженим газом. На 1 січня 1991 р. газобалонні установки зрідженого газу мали 74,1% сільських житлових будинків Вінницької і 73,5% Хмельницької областей [8, с.122]. Проте запровадження, обмін газобалонних установок вимагав певних затрат праці і створював чималі незручності. До того ж, таким шляхом не можна було вирішити проблему опалення оселі, гарячого водопостачання. Набагато вигіднішим був сітвовий газ. Значно дешевший, ніж зріджений він дозволяв радикально поліпшити побутові умови. Проте, на 1 січня 1991 р. лише 36 сільських населених пунктів Вінницької і 86 сіл Хмельницької областей мали сітвовий газ. У той же час 89,6% міського житлового фонду Вінниччини та 87% Хмельниччини мали сітвову газозабезпечення [8, с.123]. Слід відмітити і значні регіональні особливості газифікації сіл в Українській РСР. Якщо у Львівській, Івано-Франківській областях питомо вага газифікованих сіл становила 24-21%, у Дніпропетровській, Київській, Полтавській – 15-12%, то у Вінницькій і Хмельницькій – 6-2% [17, с.120]. Досить значною була

строкатість газифікації сіл і в межах області. Наприклад, на Хмельниччині з 20 районів лише один Теофіпольський був на початку 90-х років газифікований на 91,3%, 7 районів на 20-40%, 10 районів – 11-20%, а у Деражнянському з 62, у Новоушицькому з 64 сільських поселень не було газифіковано жодного [18, с.458]. Отже, сільські поселення Вінницької і Хмельницької областей мали найнижчі показники газифікації в Українській РСР. Все це створювало для жителів подільсько-го села значні побутові труднощі, робило їх життя дискомфортним.

Важливу роль у комунікаційних засобах сільських поселень відігравала їх телефонізація. У 1960 р. було телефонізовано 98,3% сільських Рад, 89,9% колгоспів Хмельницької області, у 1965 р. відповідно 98,8%, 99,4%, а у 1970 р. – 98,7%, 99,6% [19, с.120, 135]. Як видно з наведених даних, телефонізація сільських Рад, колгоспів, інших виробничих підрозділів розвивалася надто повільними темпами і фактично за десятирічний період з 1960-1970 рр. не була завершена. З другої половини 60-х років розпочалося встановлення домашніх телефонів у сільській місцевості. У 1970 р. із 45,2 тис. домашніх телефонів Вінницької області всього 11,6 тис. було встановлено в селах, у 1980 р. відповідно 107,1 тис., 38,8 тис. [10, арк.82]. З наведених даних видно, що процес телефонізації сільських осель розвивався надто уповільненими темпами і до того ж значно відставав від рівня телефонного зв'язку у місті. Якщо в 1985 р. у Вінницькій області нараховувалося 69,1 тис. телефонів загальної мережі користування, то у селах – 22 тис., у 1990 р. відповідно 94,3, 33,7 тис. штук. У Хмельницькій області у 1990 р. із 98,1 тис. одиниць домашніх телефонів лише 26,4 тис. було встановлено у селах [8, с.100]. Якщо врахувати, що в 1990 р. у сільських поселеннях Вінницької області нараховувалося 465 тис. хат, то з них лише 7,7%, а у Хмельницькій області з 331 тис. осель 7,9% було телефонізовано, тобто майже 8 домашніх телефонів припадало на 100 сільських будинків [8, с.184]. Наведені дані свідчать про надто низький рівень телефонізації сіл регіону.

У соціально-економічній інфраструктурі села чільне місце посідає пошта, телеграф. Саме у відділеннях зв'язку сільські жителі мали змогу відправляти та отримувати листи, телеграми, газети, журнали, посилки, бандеролі, грошові перекази. Проте відділення зв'язку були переважно у великих селах з населенням тисячу і більше осіб і здійснювали обслуговування сільського населення у радіусі 5-10 км. Так, на 1 січня 1990 р. у 983 селах Вінницької і 820 селах Хмельницької областей, в яких проживало 500-200 осіб, не було стаціонарних відділень зв'язку та виїзного поштового обслуговування [8, с.188]. У сільських поселеннях Вінниччини, що не мали стаціонарних відділень зв'язку, проживало 155,6 тис. чол. або 14,9%, на Хмельниччині відповідно 271 тис. чол. або 35% до загальної кількості сільського населення [8, с.189]. Для жителів сільських поселень, у яких були відсутні стаціонарні чи виїзні відділення зв'язку виникало чимало проблем і труднощів, пов'язаних з отриманням чи відправленням посилок, бандеролей, листів, грошових переказів.

Центральне місце в соціально-економічній інфраструктурі села посідали шляхи поліпшеного типу та транспортне обслуговування. Особливо велике значення мав стан та мережа шляхів поліпшеного типу, тобто, які мали цементобетонне, асфальтобетонне, асфальтне, чорне гравійне покриття. Особливості розвитку соціальної сфери не дозволяли комплексно розвивати в кожному сільському населеному пункті соціально-побутову інфраструктуру: заклади охорони здоров'я, освіти, культури, торгівлі, побутового обслуговування тощо. А звідси отримувати належні кількісно та якісно побутові послуги, належне медичне обслуговування, якісну освіту жителі села могли лише за наявності шляхів поліпшеного типу та добре розвину-

того і налагодженого транспортного зв'язку. Соціологічні опитування у 70-х роках виявили, що в селах, розташованих поряд із залізницями або добре впорядкованими автомобільними шосейними дорогами, припадало в місяць 10-15 поїздок в інші населені пункти з метою задоволення різноманітних культурно-побутових потреб. І навпаки, у селах із слаборозвинутою мережею доріг поліпшеного типу, з недостатнім транспортним обслуговуванням – менше однієї поїздки в місяць [20, с.206].

Будівництво автомобільних доріг з твердим покриттям загального користування, які б зв'язували обласні центри з районними, здійснювалося, як правило, за рахунок державних капіталовкладень. За рахунок цього вдалося у 60-80-ті роки створити розгалужену мережу доріг поліпшеного типу загального користування. Якщо щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям на 1 тис. км² території на Вінниччині у 1970 р. становила 225 км., 1980 р. – 279 км., 1985 р. – 301 км., 1990 р. – 326 км., на Хмельниччині відповідно – 213, 292, 311, 330 км.; в Українській РСР – 151, 221, 241, 260 км. [8, с. 190]. Завдяки цьому, до середини 60-х років у регіоні вдалося, в основному, вирішити проблему автобусного сполучення між обласними центрами Вінниччини, Хмельниччини та районними центрами і покращити транспортне обслуговування сільських жителів, які проживали у селах через які пролягали маршрути автобусів. Обстеження 1237 сільських населених пунктів Хмельницької області у 1990 р. виявило, що лише 996 сіл, або 70% від їх загальної кількості, мали зупинку громадського транспорту. 225 сільських поселень або 16% знаходилися від найближчої зупинки автобуса на відстані до 3 км, 170 сіл або 14% перебували на відстані від 3 до 10 км від найближчої зупинки громадського транспорту [21].

Важливу роль у соціально-економічній інфраструктурі відігравали дороги внутрішньогосподарського призначення. До них належали під'їдні шляхи до сіл, через які не пролягали дороги з твердим покриттям республіканського, обласного значення, а також шляхи, які зв'язували центральні садиби колгоспів, радгоспів з їх виробничими об'єктами – відділками, бригадами, фермами, тракторними станами. Будівництво шляхів з твердим покриттям внутрішнього господарського значення здійснювалося за рахунок колгоспів. Це підтверджують дані про їх будівництво. Так, у Вінницькій області протягом 1981-1985 рр. за рахунок державних капіталовкладень було збудовано 37,5 км. доріг з твердим покриттям внутрішньогосподарського призначення або 4,9% їх загальної довжини, а колгоспами 717,1 км. або 95,1%, у Хмельницькій області відповідно 12,3 км., 2,4%; 505,5 км., 97,6% [8, с.190]. У наступний період питання ваги державних асигнувань у спорудженні шляхів поліпшеного типу внутрішньогосподарського призначення значно знизилися. В 1985-1990 рр. у Вінницькій області таким способом було збудовано лише 22,4 км або 1,9%, а у Хмельницькій області 46,9 км. або 5,5%. У той же час, колгоспами Вінниччини було введено у дію 1177,6 км. або 98,1%, а на Хмельниччині – 800,3 км. або 94,5% від їх загальної довжини [8, с.192]. Наведені дані дають підставу стверджувати, що фактично будівництво доріг внутрішньогосподарського призначення було перекладено на плечі колгоспів, переважну більшість яких складали низькорентабельні збиткові господарства, які не мали достатніх коштів для спорудження якісних доріг з твердим покриттям. На 1 січня 1991 р. у Вінницькій області знаходилося 452 сільські поселення або 31,0% від їх загальної кількості, які не мали доріг з твердим покриттям, з низ 108 сіл знаходилися на відстані до 5 км від шляхів поліпшеного типу, які мали асфальтове гравійоване покриття. В таких селах проживали 216,3 тис. чол. або 20,7% від загальної чисельності сільського населення. У решти сільських поселень, які знаходилися на відстані понад 5 км. до

найближчої дороги з твердим покриттям, проживало 78,9 тис. чол. або 7,6% жителів сільської місцевості. У Хмельницькій області відповідно 473, 33,4%, 146, 10,3%, 174,6 тис. чол. 22,5% 57,1 тис. чол. 7,4% [8, с. 189]. До того ж, чимало доріг внутрішньогосподарського призначення знаходилися в дуже занедбаному стані. Обстеження шляхів внутрішньогосподарського призначення в Дунаєвському районі Хмельницької області у 1976 р. виявило, що: «Дороги в районі знаходяться в жахливому стані. Важко доводиться водіям транспортних засобів по них рухатися. Тут, що не крок, повибої, ями, на узбіччях – купи піску, каміння, сміття, то тут, то там течуть дорогою струмки, які дощенту руйнують проїжджу частину доріг» [22, с. 2]. Сількор із села Баговиця Кам'янець-Подільського району так описав стан дороги, яка зв'язувала центр села з виробничими об'єктами: «Єдиною дорогою з твердим покриттям у селі важко проїхати, бо по ній пішов весь важкий транспорт. Гусеничні трактори вибили в багатьох місцях такі глибокі ями, які заповнилися водою і утворилися велетенські калюжі, що нерідко можна почути від дітей, які ідуть до школи: «Дядечку перенесіть!»» [23, с. 3].

Рівень розвитку соціально-економічної інфраструктури села залежав від впорядкування, а саме наявності вулиць з твердим покриттям, пішохідних тротуарів, нічного освітлення, декоративного озеленення, добре спланованої архітектурної забудови тощо. У 60-80-ті роки здійснювалося чимало гучних кампаній щодо впорядкування благоустрою сіл. Проте їх результати мали передусім поверховий характер і здійснювалися вибірково. У кожній області було декілька добре впорядкованих сіл, які мали продемонструвати значні зрушення в їх благоустрої. Одним з них було село Маків Дунаєвського району Хмельницької області, на території якого знаходився передовий високопродуктивний колгосп «Україна», який очолював Герой Соціалістичної Праці В.В. Стеньгач. Один із засновників цього колгоспу Р. Фалендиш писав: «У селі Маків за роки Радянської влади виросли добротні будинки, вкриті бляхою або шифером. Над кожним дахом височить телевізійна антена. Що не подвір'я – то літна кухня. Літ п'ятнадцять – двадцять таку кухню не гріх було хатою назвати. Іду селом. Іду тротуаром. А поруч стрічкою тягнеться асфальтова дорога. На стовпах світильники. Все, як у великому місті. Око милує красивий Будинок культури, торгівельний центр, куди входять універмаг, кафе, продмаг, госпмаг. А які гарні дитячі ясла, справжня тобі казка» [24, с. 2]. Проте такі впорядковані села були поодиноким явищем у переважній більшості занедбаних сільських поселень. Обстеження органами державної статистики 1237 сіл Хмельницької області виявило, що у 86% були відсутні вулиці з твердим покриттям, а у 82% – вуличне освітлення. Лише четверта частина сіл мала центральні вулиці з твердим покриттям, у п'ятій частині було вуличне освітлення [21, арк. 37]. Занедбаний стан переважної більшості подільських сіл підтверджують численні скарги, дописи сількорів. У колективній скарзі жителів села Кордишівка Козятинського району Вінницької області зазначалося: «Щороку на вулицях стоїть вода бо греблі ставків розмиті весняною повінню. Вулиці – суцільне болото. Ліхтарів немає. Автобус під'їжджає лише до околиці села. Великі труднощі із доставкою товарів. Доводиться їх перевантажувати з автомашини на підводу, бо дороги через непролазну багнуку є непроїжджими для автотранспорту» [25, с. 3]. В іншій скарзі із села Зарванці Вінницького району повідомлялося: «Жоден таксист навіть за солідну плату не хоче їхати в наше село, бо на центральній вулиці ями півметрової глибини, а до такого кутка, як Зелений Гай навесні чи восени можна добратися лише трактором» [26, с. 3]. Жителі села Липчани Могилів Подільського району Вінницької області у

колективній скарзі зазначали: «Село наше велике, тягнеться мало не на 7 км. А дорога ж то яка? Трапляється навесні чи восени, що справжні моря розливаються. Підійде до нього малеча, один-другий раз ступить, набере повні чобітки та й повертається додому. От і доводиться школярам раз у раз пропускати заняття у школі» [27, с.2]. А ось який вигляд мало село Слобідка Іллінецького району Вінницької області: «Майже під кожним тином лежать каміння, пісок, глина, дрова і купи гною, ростуть будяки. На дорогу жителі села виносять все, що заважає на обісті. І таке на центральній вулиці. На бічних вулицях і провулках картина ще гірша. Тут у велетенських калюжах застоюна гнила вода, що поширює довкола неприємний запах, нерідко сюди викидають дохлятину. Тини повалені, довкола будяки, бруд, сміття» [28, с.3].

Підводячи підсумки аналізу соціально-економічної інфраструктури подільського села, варто наголосити, що в розглядуваний період не вдалося здійснити її кардинальну модернізацію та реконструкцію. За рівнем комфортності сільська оселя значно відставала від тодішніх житлово-побутових стандартів зручностей. Надзвичайно низьким був рівень газифікації сільських будинків. Значна частина сільських поселень не мала підприємств зв'язку. Вкрай недостатнім був рівень телефонізації села. До найбільших досягнень розвитку соціально-економічної інфраструктури села слід віднести його електрифікацію у середині 70-х років. Нами доведено, що незважаючи на деякі позитивні зрушення у будівництві шляхів загального і внутрішньогосподарського значення, у розглядуваний період не вдалося вирішити проблему бездоріжжя сільських поселень. В особливо занедбаному стані перебували вулиці сільських поселень. Через це переважна більшість подільських сіл мали низький рівень благоустрою.

Список використаних джерел:

1. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І.В. Рибак. – К. : Рідний край, 1997. – 164 с.; Його ж. Соціально – побутова інфраструктура українського села / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.
2. Шиманська І.А. Соціально-побутовий розвиток подільського села (за матеріалами Хмельницької області) / І.А. Шиманська // Матеріали XIII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 586-592; Рибак І.В. Соціально-культурна та побутова інфраструктура подільського села на завершальному етапі радянської доби: проблеми та труднощі розвитку (60-80-ті рр. ХХ ст.) / І.В. Рибак, І.А. Скворцова // Освіта, наука, та культура на Поділлі : збір. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Т. 20. – С. 535-548; Рибак І.В. Сільські поселення Хмельниччини на шляхах реформування: модернізація чи деградація / І.В. Рибак, І.А. Скворцова // Наука і економіка : наук.-теорет. журн. Хмельниц. економ. ун-ту. – Хмельницький, 2013. – Вип. 2/30. – С. 110-117.
3. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза : стенограф. отчёт. – М. : Политгиздат, 1966. – Т. 3. – 320 с.
4. Бурлакова І.С. Проблеми стимулювання активності сільських трудових ресурсів Хмельниччини / І.С. Бурлакова, М.В. Лаврук // Проблеми економічної географії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 80-81.
5. Петренко В.І. Економіка України у 1940-2008 рр. (основні показники) та країн СНД у 1992–2008 рр. / В.І. Петренко, І.А. Бондарчук, А.Г. Драбовський. – Вінниця : Вінниц. кооперат. ін-т, 2010. – 215 с.
6. Державний архів Вінницької області, ф.р.2355, оп.48, спр.58, арк.6.
7. Прискорювати соціальний розвиток села. З четвертої сесії обласної Ради народних депутатів // Радянське Поділля. – 1988. – 13 берез.

8. Соціальна сфера села України (наук.-аналіт. розробка) / [М.Х. Вдовиченко, М.К. Орлатий, К.І. Якуба та ін.]. — К. : Укр. н.-д. ін-т економ. агропром. виробн., 1992. — 200 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади управління України (далі ЦДАВО України), ф.582, оп.24, спр.1443, арк.114.
10. Держархів Вінницької обл., ф.р.2355, оп.45, спр.30, арк.57.
11. Народне господарство Української РСР : стат. щорічник 1970 р. — К. : Техніка, 1970. — 414 с.
12. ЦДАВО України, ф.582, оп.24, спр.1443, арк.87.
13. Народне господарство Української РСР : стат. щорічник 1977 р. — К. : Техніка, 1977. — 487 с.
14. Петренко В.С. Село на шляхах піднесення: зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969) / В.С. Петренко. — К. : Наукова думка, 1970. — 348 с.
15. ЦДАВО України, ф.582, оп.24, спр.1443, арк.87.
16. Державний архів Хмельницької області, ф.р.1285, оп.23, спр.1185, арк.34.
17. Українське село: проблеми і перспективи / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, Д.Ф. Крисанов та ін. — К. : Урожай, 1991. — 237 с.
18. Григоренко О.П. Газифікація — важливий фактор поліпшення виробничо-побутових умов праці і життя сільських трудівників / О.П. Григоренко, А.О. Орловська, В.О. Григоренко // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 456-459.
19. Народне господарство Хмельницької області : стат. зб. — К. : Статистика, 1972. — 320 с.
20. Проблемы преодоления социально-экономических различий между городом и деревней. — М. : Мысль, 1976. — 322 с.
21. Держархів Хмельницької обл., ф.р. 1285, оп. 23, спр. 1185, арк. 33.
22. Романюк О. Ох, дороги / О. Романюк // Ленінським шляхом. — 1976. — 3 лют.
23. Шкуряк В. Ще раз про благоустрій / В. Шкуряк // Прапор жовтня. — 1975. — 4 лют.
24. Фалендиш Р. Мое село / Р. Фалендиш // Ленінським шляхом. — 1977. — 21 квіт.
25. Василюк О. Час звернути увагу / О. Василюк // Жовтневі зорі. — 1973. — 5 квіт.
26. Коломієць І. Як у ведмежому закутку / І. Коломієць // Вінницька правда. — 1989. — 4 лют.
27. Чому у нас не так? // Наддністрянська правда. — 1969. — 1 лют.
28. Кочерга Г. Якщо нема господаря / Г. Кочерга // Трудова слава. — 1987. — 17 жовт.

The article examines the condition, problems and difficulties of social and economic infrastructure in the villages of Podillya in the period of 1960-1990. We analyzed the quantitative and qualitative changes in rural housing reserve, level of electrification, gasification, telephone coverage, road conditions, development and order of the villages of the region.

Key words: social and economic infrastructure, rural settlement, rural housing, electrification, gasification, telephone coverage.

Отримано: 10.03.2015 р.

А. Г. Роздобудько

Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України

**УЧАСТЬ ВИКЛАДАЧІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:
ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ МІНІСТЕРСТВА
ОБОРОНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ**

В статті досліджено бойовий шлях і військові нагороди фронтівиків – викладачів Кам'янець – Подільського державного педагогічного інституту за матеріалами Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації.

Ключові слова: війна, педінститут, ордени, медалі, подвиг.

У 2010 році з-під пера знаних в Україні науковців О.М. Завальнюка, В.С. Прокопчука й А.П. Гаврищука з'явилося документально-публіцистичне видання «Кам'янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни: дослідження, документи і матеріали, спогади». Доробок вчених включає розповіді про інститут напередодні та під час війни, нариси про 67 викладачів інституту, які були учасниками народної війни з фашистською навалою. Автори подали змістовні відомості про життєвий шлях славних колег, про їх особистий внесок у вистраждану перемогу над ворогом, про отримані ордени та медалі, про участь у розбудові Кам'янець-Подільського учительського інституту після війни. Видання авторів стало пишемним пам'ятником колегам-фронтівикам.

Якраз тоді, коли книжка вже була написана й видана, на сайті «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» у мережі Інтернет були оприлюднені електронні копії десятків мільйонів аркушів документів із фонду 33 «Нагородні документи ГУК» Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ) про нагородження в роки війни бійців і командирів бойовими орденами та медалями «За відвагу» й «За бойові заслуги» (протягом першого року війни вибір нагород був невеликий: бойові подвиги відзначалися вище згаданими медалями та орденами Червоного прапора й Червоної зірки, а також медаллю «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу та орденом Леніна. У травні 1942 року засновано орден Вітчизняної війни двох ступенів, у липні додалися ордени Суворова, Кутузова та Олександра Невського, у жовтні 1943 року – ордени Богдана Хмельницького, у листопаді – орден Слави). І хоча робота над проектом «Подвиг народа...» ще не завершена, банк даних сайту вже тепер вміщує документи на 12,6 млн. нагороджень. З появою доступу до такого масиву архівних матеріалів відкрилася можливість доповнити біографії фронтівиків новими відомостями про подвиги у Великій Вітчизняній війні, про звання та військові посади нагороджених, назви військових частин та з'єднань, хто представляв до нагороди, про дату та номер нагородного наказу, а також, який воєначальник його видав тощо.

В інтернетному банку даних нами знайдено майже 200 електронних аркушів документів із кількох десятків справ про нагородження 33 викладачів фронтівиків, згаданих у вище названому виданні. Решта осіб не фігурує у виставлених на сайті документах ЦАМО РФ. Причини цього можуть бути різними: або вони не були нагороджені під час війни бойовими орденами та медалями «За відвагу» й «За бойові заслуги», або їх нагородні документи ще не переведені в елек-

тронний вигляд, або ці документи зберігаються в іншому архіві. До речі, ті учасники бойових дій, кому випала щаслива доля зустріти 40-річчя Перемоги, удостоєні в 1985 році ордена Вітчизняної війни I або II ступеня, про що на сайті «Подвиг народа...» теж є інформація. Але наша розмова піде про нагороди воєнної пори.

Отримані з наказів військових начальників відомості про нагороди в роки війни по кожному фронтовику узагальнені й подаються в наступній таблиці.

Прізвище нагороджен.	Ордени					Медалі		
	ЧП	ОН	ВВ I ст.	ВВ II ст.	ЧЗ	Сл. III ст.	ЗВ	ЗБЗ
Альперін Ю.Й.								2
Ананьїн С.Ф.		1		1	2		1	
Анісімов М.К.	1							
Анцут В.П.					1			
Брицин М.Я.							1	
Ганенко Ф.М.					1			
Гнатенко І.Ю.					1		1	
ГорошкоВ.Я.					1			
Дудар М.А.								1
Зеленок І.С.	2				1			
Землінська М.М.								1
Івах І.В.					1	1	1	
Камишан С.І.					2		1	
Качур В.М.								1
КучерукО.С.			1				1	1
Ліпман Б.Р.					1			
Магден М.М.					1		2	1
Могенко І.А.								1
Савронь В.М.								1
Сапун В.М.								1
Свідер П.І.								1
Скірко В.Г.				3	1			
Скрипко В.П.		1	1	1	1			
СтефанцевМ.П.					1			
Суліменко С.Д.								1
Токар Й.І.				1	1	1		
Фінгерман О.Г.					1			
Циганівський С.М.						1		1
Цикра П.А.						1		
Цимбалюк Д.М.					1		2	
Чернущенко О.А.					1			
Шестакевич С.С.				1				
Щур О.Т.						1		

Скорочення: ЧП – Червоного прапора; ОН – Олександра Невського; ВВ – Вітчизняної війни; ЧЗ – Червоної зірки; Сл. – Слави; ЗВ – За відвагу; ЗБЗ – За бойові заслуги.

Отже, названі воїни 38 разів нагороджувалися бойовими орденами й 23 рази медалями «За відвагу» і «За бойові заслуги». Чотири учасники бойових дій отримали свої перші нагороди в 1942 році (С.Ф. Ананьїн – двічі, І.С. Зеленюк, В.М. Сапун, С.Д. Суліменко). Ще дев'ять нагороджень відбулися в 1943 році (І.С. Зеленюк – двічі, І.В. Івах, С.І. Камишан, О.С. Кучерук, Б.Р. Ліпман, М.М. Магден, Д.М. Цимбалюк, О.А. Чернущенко). Основна ж кількість нагороджень припадає на переможні 1944 та 1945 роки (відповідно 17 та 40). Сімнадцять учасників бойових дій пройшли війну офіцерами, шістнадцять були рядовими або мали молодше начальницьке звання. У складі артилерійських частин воювали шістнадцять чоловік. Вони були командирами гармат, батарей, дивізіонів, вогневих мінометних взводів. А от Д.М. Цимбалюк служив авіаційним стрільцем-радистом, І.С. Зеленюк та О.А. Чернущенко – політпрацівники, М.М. Землінська, О.С. Кучерук, О.Г. Фінгерман опікувалися пораненими. П'ятнадцять чоловік на момент нагородження були кандидатами або членами ВКП(б), вісімнадцять – отримували в боях поранення.

Фронтові будні склалися так, що серед майбутніх викладачів Кам'янець-Подільського ВНЗ, зазначених вище, першим нагороду отримав Іван Степанович Зеленюк (1909-1966). 17 січня 1942 року наказом № 20 Н військам Південно-Західного фронту старший батальйонний комісар І.С. Зеленюк, заступник начальника політвідділу 40-ї армії був нагороджений орденом Червоної зірки [1, арк.27, 29, 33]. Представляв І.С. Зеленюка до нагороди його керівник – начальник політвідділу армії. Причому, представляв не до Червоної зірки, а до ордена Червоного прапора. У нагородному листку від 12 грудня 1941 року зазначається: «3 перших днів т. Зеленюк показав себе енергійним вольовим політпрацівником, який вміє організувати маси на перемогу. Тов. Зеленюк двічі поїхав на передову лінію боїв у районі Сум із завданням відновити порядок у частинах і мобілізувати на розгром ворога. Незважаючи на небезпеку, він з'являвся на самих відповідальних ділянках фронту, особисто надихав бійців і приводив у порядок розладнані ряди. Тов. Зеленюк надав велику практичну допомогу керівництву 227 сд у боях під Сумами й домогів успішного вирішення бойового завдання цієї дивізії.

У кінці листопада в боях за Тім (селище міського типу Курської області на автодорозі Курськ – Воронеж – А.Р.) т. Зеленюк проявив особливу самовідданість і приклади справжнього більшовицького керівництва. Знаходячись з бійцями й політпрацівниками в боях на першій лінії, він на місці прийняв усі заходи для організації успішних дій. Сам безпосередньо організував розвідку, провів велику роботу по координуванню взаємодії між різними частинами, які брали участь у цій операції (у другій декаді листопада з'єднання 40-ї армії, зокрема, 3-гоповітряно-десантного корпусу, вели досить успішні бої по знищенню ворога в районі селища Тім, не раз заволодували цим пунктом – А.Р.)» [2, арк.24-26]. При розгляді командувачем та військовою радою 40-ї армії питання про нагороду І.С. Зеленюка пропозиція начальника політвідділу армії була змінена на орден Червоної зірки, яким його й відзначили.

9 жовтня 1942 року Указом Президії Верховної Ради СРСР у Червоній Армії було скасовано інститут військових комісарів і встановлено повну єдиначальність. У військах вводилися заступники командирів з політчастини, політпрацівники отримували такі ж військові звання й знаки, як і стройові командири. Старшому батальйонному комісару І.С. Зеленюку присвоїли звання полковника, а в листопаді 1942 року призначили заступником командира з політчастини 141-ї стрілецької дивізії [3, арк.123] 40-ї армії Воронежського фронту. Якраз тоді розпочалася підготовка до важливої фронтової наступальної операції, відомої тепер під назвою Острогозько-Розсошанської (13-27 січня 1943 року). У частинах та підрозділах дивізії під керівництвом І.С. Зеленюка була розгорнута ак-

тивна й різноманітна за формою масово-політична робота з особовим складом, яка знайшла відображення в книжці «Острогожско-Россошанская операция – «Сталинград на Верхнем Дону», де згадується прізвище Івана Степановича [4, арк.103]. У результаті операції військ Воронежського фронту спільно з 6-ю армією Південно-Західного фронту були розбиті 2-а угорська армія й три дивізії 8-ї італійської армії. Після завершення розгрому противника 141-у сд передали з 40-ї армії до сусідньої 60-ї армії того ж Воронежського фронту. З березня до жовтня 1943 року 60-а армія, а з нею й 141-а сд, перебували в складі Центрального фронту. Подаємо ці відомості про фронтове підпорядкування дивізії документу, що якраз командування названих фронтів підписувало чотири наступних документи на нагородження І.С. Зеленюка (всього ж на сайті «Подвиг народа...» виявлені нагородні документи І.С. Зеленюка в шести справах фонду 33 ЦАМО РФ, з яких й отримані додаткові відомості про бойові заслуги Івана Степановича, час його нагородження орденами Червоної зірки та Червоного прапора).

Одним із таких документів, де дана оцінка участі полковника в Острогозько-Россошанській операції, був нагородний листок від 19 травня 1943 року, підписаний командувачем 60-ї армії генерал-лейтенантом І.Д. Черняховським та членом військової ради генерал-лейтенантом О.І. Запорожцем, погоджений 22 червня начальником політуправління Центрального фронту генерал-майором С.Т. Галаджевим. Високі воєначальники відмічали, що «...полковник Зеленюк під час наступальних дій дивізії з 13.1 по 21.1.43 р. провів велику партійно-масову роботу, в результаті чого частини дивізії успішно виконали бойовий наказ. У районі 1-е Сторожеве, Архангельське, Маслов Лог, Боршове, Пашенкове (тепер Хохольський район Воронежської області – А.Р.) була прорвана сильно укріплена оборона противника. Частинами дивізії звільнено десятки населених пунктів, знищено до 7000 солдат й офіцерів противника, узято в полон 4300 чол. Захоплено трофеїв: 170 гармат різних калібрів, 35 складів з боеприпасами та продовольством, 1200 гвинтівков, 22 рації та інше військове майно. Під час бойових дій полковник Зеленюк, з'являючись на самих небезпечних і відповідальних ділянках, особисто надихав бійців і командирів на бойові подвиги, на переслідування й знищення противника» [5, арк.162]. Іван Степанович тим нагородним листком був представлений до ордена Леніна. Але далі по інстанціях справа не пішла.

Та невдовзі І.С. Зеленюк все ж таки був відзначений нагородою. 16 червня 1943 року начальник політуправління Воронежського фронту генерал-майор С.С. Шагілов підписав подання про нагородження І.С. Зеленюка орденом Червоного прапора. У нагородному листку, зокрема, йдеться, що «...т. Зеленюк під час останніх наступальних боїв у січні-березні 1943 року брав активну участь у боях, своїм керівництвом партійно-політичними органами дивізії забезпечував її бойові успіхи. 141 дивізія в складі 60 армії разом з іншими частинами цієї армії під час операції очистили від противника територію близько 400 км і захопили велику кількість населених пунктів, трофеїв та полонених». Того ж дня наказом № 091 військом Воронежського фронту, підписаним командувачем фронтом генералом армії М.Ф. Ватутіним та членом військової ради генерал-лейтенантом М.С. Хрущовим, полковник І.С. Зеленюк, колишній (так у наказі. – А.Р.) заступник командира з політчастини 141-ї стрілецької дивізії, був нагороджений орденом Червоного прапора [6, арк.9-11]. Чому «колишній»? Відповідь на це знаходимо в ґрунтовному науковому дослідженні відомого вченого А.Г. Філіпюка «Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленюка», де подається документ про відрядження І.С. Зеленюка в цей період у Москву в розпорядження Головного політуправління РСЧА [7, арк.50].

Того ж місяця, 28 червня 1943 року, вийшов ще один наказ про нагородження полковника І.С. Зелениука орденом Червоного прапора. На цей раз наказ № 091 Н видали командувач Центрального фронту генерал армії К.К. Рокосовський та член військової ради генерал-майор К.Ф.Телегін [8, арк.1]. Отож, електронні копії документів ЦАМО РФ, оприлюднені на сайті «Подвиг народа...», надають деякі нові відомості з фронтової біографії І.С. Зелениука.

У березні 1944 року ЦК КП(б) України відкликав І.С. Зелениука з фронту й призначив його першим секретарем Чернівецького обкому партії. А з лютого 1947 року до своєї передчасної кончини в 1966 році Іван Степанович плідно працював директором Кам'янець-Подільського державного учительського згодом, ректором педагогічного інституту [9].

Його наступником на цій посаді став теж фронтовик із драматичною й героїчною військовою долею Іван Вікторович Івах (1918-1989), досвідчений педагог, проректор із наукової роботи, доцент, кандидат фізико-математичних наук. І.В. Івах був призваний на дійсну військову службу Смотрицьким РВК у листопаді 1939 року, проходив службу в 390-у гаубичному артилерійському полку 17-ї стрілецької дивізії в м. Полоцьк, де його й застала війна. 21 серпня 1941 року був важко поранений, потрапив у полон, перебував у таборах у Великих Луках, Вітебську, Полоцьку. 21 квітня 1942 року зумів втекти й 5 травня перетнув лінію фронту. Пройшовши перевірку в спец таборі НКВС, 25 липня був призначений командиром гармати 252-ї танкової бригади, що формувалася в Московському окрузі, з грудня служив у 39-й танковій бригаді 23-го танкового корпусу 3-ї гвардійської армії, а з червня 1943 року – він командир гармати 1501-го винищувального протитанкового артилерійського полку того ж самого танкового корпусу 3-ї гвардійської армії. У складі полку І.В. Івах вивольяв від окупантів Україну, Румунію, Угорщину, Австрію [10].

На фронті не раз, виявляючи сміливість та мужність, здійснював героїчні вчинки, про що свідчать нагороди – два бойові ордени та медаль «За відвагу». Документи про нагородження І.В. Іваха виявлені в трьох справах електронно-го банку даних із фонду 33 ЦАМО РФ.

20 листопада 1943 року наказом № 10 Н по артилерії 23-го танкового корпусу 3-го Українського фронту старший сержант І.В. Івах, командир гармати 3-ї батареї 1501-го втіап, кандидат у члени ВКП(б), був нагороджений орденом Червоної зірки. Його особистий подвиг полягав у тому, що він «... під час бою 5 листопада 1943 року під с. Грузинівка, південніше ст. Кудашівка (тепер населені пункти Криничанського району Дніпропетровської області, на півдорозі між Дніпропетровськом і Кривим Рогом. – А.Р.), проявив себе сміливим, рішучим молодшим командиром. Коли німці перейшли в контратаку, тов. Івах, не зважаючи на сильний вогонь противника, влучно корегував вогонь гармати, в результаті чого атака німців була відбита, знищено або поранено до взводу піхоти ворога» [11, арк.1, 6, 7].

Наступну нагороду відважний командир отримав за один із боїв під час Ясо-Кишинівської стратегічної наступальної операції (20-29 серпня 1944 року). 22 серпня в бою в районі Тиргу-Фрумос (місто за 45 км на захід від Ясо) старший сержант І.В. Івах, на той час вже старшина 3-ї батареї, разом з командиром гармати сержантом Замалудіновим [Халей Валеевич] викотив гармату на відкриту вогневу позицію й прямою наводкою знищив три кулеметних точки й п'ять ДЗОТів противника, чим забезпечив успішне просування нашим танкам і піхоті. 5 жовтня 1944 року наказом № 04 Н по 1501-му втіап 23-го танкового корпусу 2-го Українського фронту Іван Івах був нагороджений медаллю «За відвагу» [12, арк.1, 3].

Третю свою бойову нагороду старшина отримав на території Угорщини. У нагородному листку, підписаному командиром полку, зазначається: «У боях з 26 січня по 4 лютого 1945 року т. Івах безперерійно забезпечував батарею бое-

припасами та продуктами харчування. 4 лютого в бою під с. Шерегелеш (на південний захід від Будапешта) т. Івах замінив командира взводу, який вибув, й особисто, ведучи вогонь з гармати прямою наводкою, відбив дві контратаки танків противника, при цьому знищив танк та бронетранспортер і до 15 солдатів ворога. Отримавши поранення, залишився в строю й продовжував виконувати бойове завдання. Гідний урядової нагороди ордена Вітчизняної війни II ступеня». Проте, командувач артилерією 23-го тк відхилив пропозицію командира полку й погодив нагороду дещо нижчого рівня – орден Слави III ступеня. 19 лютого 1945 року наказом № 04 Н військам 23-го тк Івах І.В., старшина батареї 1501-го вптап, був нагороджений зазначеним орденом [13, арк.1, 5, 123, 124].

Отже, наведені архівні документи допомагають скласти уявлення про бойові подвиги та фронтові будні І.В. Іваха.

Повернувшись до мирної праці, Іван Вікторович майже 40 років свого життя присвятив Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституту, залишивши помітний слід у його розбудові, особливо, на посаді ректора в 1966-1977 роках.

Ще одним яскравим представником когорти фронтовиків, майбутніх викладачів інституту, був Василь Петрович Скрипко (1922-2004). Двадцять п'ять своїх молодих років він віддав Збройним Силам СРСР, демобілізувався в званні полковника. А починав у перші місяці війни курсантом артилерійського училища. Після прискороного курсу навчання молодший лейтенанту січні 1942 року став командиром гаубиці, а невдовзі – командиром взводу 888-го артилерійського полку 326-ї стрілецької дивізії 10-ї армії Західного фронту. У вересні 1942 року отримав перше поранення, у лютому 1943-го – друге. Після видужання – знову на фронт, очолював розвідувальний підрозділ, а в січні 1944 року був направлений в 9-у артилерійську дивізію прориву Резерву Головного командування 3-го Українського фронту, призначений командиром 6-ї батареї 212-го гаубичного артилерійського полку 23-ї гаубичної артилерійської бригади. Дивізія билася з ворогом на території України, Молдавії, Румунії, Югославії, Угорщини, Австрії. У післявоєнні роки продовжував службу в армії.

Звільнившись у запас, обрав місцем проживання Кам'янець-Подільський. У 1966-1978 роках працював начальником міжобласних курсів, а відтак – штабу цивільної оборони міста, проводив заняття з погодинною оплатою в інституті. У 1978 році В.П. Скрипко перейшов на постійну роботу викладачем інституту, очолював кафедру, активно займався громадською роботою в колективі та місті, Почесний громадянин Кам'янця-Подільського [14].

Славним воєнним рокам Василя Петровича присвячено чимало публікацій у літературних джерелах, разом з тим документи ЦАМО РФ містять кілька конкретних прикладів бойової роботи офіцера-артилериста і свідчать про його мужність та високі командирські якості. Так, зокрема, у нагородному листку від 22 лютого 1944 року за підписом командира 212-го гап зазначається, що 11 січня в бою під Новомиколаївкою лейтенант Скрипко під сильним артилерійським обстрілом за своєю ініціативою, нехтуючи смертельною небезпечкою, рішуче вийшов на вогневі позиції й прямою наводкою батареї подавив ворожі гармати, розсіяв до двох рот піхоти, знищив два взводи автоматників, відбивши масовану контратаку ворога. 9 березня 1944 року наказом № 04 Н по 23-й габр 3-го Українського фронту В.П. Скрипко удостоєний першої бойової відзнаки – ордена Червоної зірки [15, арк.1, 2, 28].

Батарея хороброго командира відмінно показала себе в перший день Ясо-Кишинівської наступальної операції. 20 серпня 1944 року при прориві оборони противника в районі села Леонтина (сильно укріплений вузол опору німців за

20 км. на південний схід від Бендер) артилеристи під його командуванням знищили спостережний пункт, подавили артилерійську та мінометну батарею ворога, чим забезпечили просування нашої піхоти на своїй ділянці. 21 серпня батарея вела активні бойові дії в районі села Попяску. За ці бої старший лейтенант В.П. Скрипко 4 жовтня 1944 року наказом № 055 Н командувача артилерією 37-ї армії нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня [16, арк.1, 9, 10].

А невдовзі, 20 жовтня 1944 року, В.П. Скрипко відзначився знову. На цей раз у боях під Белградом керована ним батарея першою форсувала річку Сава, прямою наводкою зруйнувала укріплення ворога й відбила його контратаку на захопленому плацдармі. За проявлену мужність та нанесення ворогу великих втрат старший лейтенант В.П. Скрипко, командир батареї 212-го гап, 6 листопада наказом № 045 Н командувача артилерією 57-ї армії нагороджений ще вищою відзнакою – орденом Олександра Невського [17, арк.1, 12, 13].

Артилерійські полки 23-ї габр весь час перебували на самих важких й важливих ділянках фронту, знищуючи укріплення та живу силу ворога. Так було й наприкінці 1944 року, коли 212-й гап бився за місто Секешфехервар, що за 65 км на південний захід від Будапешта. 20 грудня відважний командир батареї з метою ефективного враження ворога, який зайняв позиції за насипом залізниці й не проглядався, незважаючи на сильний артилерійсько-мінометний і кулеметний вогонь противника, «...висунувся за передній край нашої піхоти, підповз на 200-300 метрів до оборони противника й, уміло керуючи вогнем батареї, влучними попаданнями знищив три вогневі точки й до взводу піхоти противника. Отримавши поранення, продовжував корегувати вогонь до тих пір, поки противник не залишив свої позиції». За уміле керування вогнем батареї й проявлені при цьому відвагу й мужність старший лейтенант Скрипко 4 лютого 1945 року наказом № 05 Н командувача артилерією 4-ї гвардійської армії був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня [18, арк.1, 3, 62, 63].

Отже, у рамках даної статті подаємо лише кілька конкретних прикладів бойових подвигів фронтовиків – майбутніх викладачів Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, зафіксованих у нагородних документах. Відкритий доступ до матеріалів фонду 33 ЦАМО дозволяє отримати додаткові відомості про героїзм наших славних попередників на фронтах Великої Вітчизняної війни й схилити голову перед світлою пам'яттю тих, кому пощастило вижити у війні, й тих, хто поліг на полі боротьби.

Список використаних джерел:

1. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, ф.33, оп.682524, спр.441 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.podvignaroda.ru/?n=11519373.
2. Там само, спр.442 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.podvignaroda.ru/?n=11519373.
3. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни : дослідження, документи і матеріали, спогади / О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, А.П. Гавришук ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наук. б-ка, Центр дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – 447 с. : іл.
4. Филоненко С.И. Острогожско-Россошанская операция – «Сталинград на Верхнем Дону» / С.И. Филоненко, А.С. Филоненко ; [науч. ред. В.И. Логунов]. – Воронеж : Кварта, 2005. – 412 с. : ил.
5. ЦАМО РФ, ф.33, оп.687572, спр.57 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.podvignaroda.ru/?n=45980375.
6. Там само, оп.686044, спр.184 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.podvignaroda.ru/?n=17581293.

7. Філінюк А.Г. Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленюка : іст. нарис / А.Г. Філінюк. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. — 332 с. — (Сер. «Керівники навчального закладу»).
8. ЦАМО РФ, ф.33, оп.686044, спр.1740 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.podvignaroda.ru/?n=19364422.
9. Філінюк А.Г. Вказ. праця. — С. 52, 87.
10. Завальнюк О.М. Вказ. праця. — С. 135.
11. ЦАМО РФ, ф.33, оп.686044, спр.1886 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.podvignaroda.ru/?n=26633747.
12. Там само, оп.717037, спр.2280 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.podvignaroda.ru/?n=45379238.
13. Там само, оп.690306, спр.1446 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.podvignaroda.ru/?n=47234801.
14. Завальнюк О.М. Вказ. праця. — С. 249, 252.
15. ЦАМО РФ, ф.33, оп.690155, спр.1989 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.podvignaroda.ru/?n=32403120.
16. Там само, оп.690306, спр.1427 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.podvignaroda.ru/?n=42481658.
17. Там само, оп.686196, спр.1369 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.podvignaroda.ru/?n=23111435.
18. Там само, оп.690306, спр.1440 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.podvignaroda.ru/?n=42132089.

The paper investigate sand battle your way rewards military veterans-teachers Kamenetz-Podolsky State Pedagogical Institute for Materials Central Archives of the Ministry of Defence of the Russian Federation.

Key words: war, Pedagogical Institute, awards, medals, feat.

Отримано: 05.03.2015 р.

УДК 330.212.86(477)«1917/1921»

Л. А. Сокур

Канівський гуманітарний інститут Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ПРОЦЕС УКРАЇНІЗАЦІЇ ДІЛОВОДСТВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921 рр.

У статті висвітлено проблему формування державної політики в Україні періоду національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.); розглянуто питання українізації діловодства як елемента державної політики, внесок українських урядів у процес українізації діловодства; проаналізовано здобутки українських національних урядів та уроки минулого у цій сфері.

Ключові слова: державна політика, українізація, сфера діловодства, Українська Центральна Рада, Генеральний Секретаріат, Українська держава, Директорія.

Сучасне українське суспільство переживає глибокі перетворення в усіх сферах суспільно-політичного життя. З новою силою на початку ХХІ століття в Україні постало мовно-національне питання, а українська державність вкотре проходить тест на стійкість та виборює право на існування в сім'ї євро-

пейських народів. Недостатнє розуміння державної політики саме на етапі її формування породило низку проблем фактично у всіх сферах практичної діяльності. Україна потребує негайних реформ. Проте реформувати можливо, лише вивчивши передовий позитивний досвід розвинених держав та врахувавши уроки минулого та традиції, притаманні українській політиці та культурі.

Метою статті буде вивчення досвіду державної політики національних урядів України початку ХХ століття в питанні українізації сфери діловодства.

Окремі аспекти мовного питання в контексті державної політики національних урядів 1917-1921 рр. досліджувались у працях К. Городенської, І. Дзюби, О. Данилевської, Л. Масенко, Ю. Прадіда та інших. Проте питання українізації сфери діловодства залишалися поза увагою науковців або ж носили епізодичний характер.

Точкою відліку досліджень даного періоду вважаються революційні події в Петрограді в лютому 1917 р., що поклали початок національно-визвольним змаганням українського народу початку ХХ століття. На хвилях революційних подій у Російській імперії в Україні сформувалась Українська Центральна Рада (березень 1917 р.) та Генеральний Секретаріат (червень 1917 р.). Саме до їх повноважень увійшло проголошення української державності та формування її реалізація державної політики у всіх сферах суспільного життя.

Усвідомлюючи, що від швидкості доведення до виконавців прийнятих рішень значною мірою залежить успіх усієї політики Української Центральної Ради, нею було прийнято рішення про створення канцелярії, яка відповідала за документальне забезпечення та інформування нижчих інстанцій у тогочасній Україні [1, арк.83]. Також було сформовано інформаційний орган – «Редакцію Вістей Центральної Ради» [1, арк.233].

Аналогічну канцелярію було створено і для налагодження роботи Генерального Секретаріату та започатковано випуск «Вісника Генерального Секретаріату» [1, арк.43].

Невдовзі за зразком канцелярії при Генеральному Секретаріаті були створені канцелярії при кожному секретарстві [1, арк.10].

В умовах розбудови державних інституцій спостерігалось значне збільшення документального обігу. Відтак, виникла об'єктивна необхідність раціоналізації діловодних процесів. Було висловлено побажання «про потребу заведення правильно організованої з технічного боку системи діловодства як для канцелярії взагалі, так і для відділів секретарств зокрема» [2, арк.1-4]. При обговоренні даного питання наголошувалось і на уніфікації діловодних процесів у республіці задля полегшення роботи з документами.

З урахуванням побажань та зауважень, 22 листопада 1917 р. було ухвалено Інструкцію по веденню діловодства в УНР, якою прописувалась процедура роботи з документами [2, арк.1-4зв.]. Ці зміни дозволили дещо удосконалити як технічну сторону самого діловодства, так і циркуляцію діловодних паперів в установах.

Такий підхід Української Центральної Ради до сфери діловодства дозволяв їй закласти передумови формування державної політики та розпочати її реалізацію шляхом створення нової структури процесів діловодства, проведення законотвірчої діяльності тощо.

Розбудова адміністративних структур супроводжувалась актуалізацією мовного питання в Україні. У березні 1917 р. Українська Центральна Рада вперше підняла питання про поновлення статусу української мови, передусім, у діловодстві. «Ми закликаємо... домагатися... в найближчій часі права на за-

ведення рідної мови по ...всіх урядових інституціях», – зазначалося у відозві УЦР від 9 березня 1917 року [3, с.38]. А вже 12 березня 1917 р. на засіданні Української Центральної Ради було прийняте рішення про те, що «мовою, якою Рада має звертатись, є мова українська» [3, с.41]. Генеральний секретар освіти І. Стешенко порушив питання українізації школи в Україні [4, арк.6-7].

Отже, питання надання статусу державної українській мові було підтримане Українською Центральною Радою та знайшло схвалення в народі. Тому під час візиту 19 травня 1917 р. до Києва військового міністра Росії О. Керенського М. Грушевський виступив українською мовою [5, с.88-93].

А Статут Генерального Секретаріату закріпив, що «всі закони Временного Правительства мають силу в Україні з дня проголошення їх в Краєвому Урядовому Вістнику на українській мові» [1, арк.10-12]. Урядовці Генерального Секретаріату та Української Центральної Ради не лише використовували українську мову, а й мали намір поставити питання перед Тимчасовим урядом «про видання... акта... з зазначенням..., що офіційною мовою на Україні стає мова українська, на яку поволі і має перейти все діловодство» [3, с.278-279].

Про переведення всього процесу діловодства на українську мову свідчить і рішення Генерального Секретаріату від 8 вересня 1917 р., де зазначалося, що «діловодство у Секретаріаті провадиться мовою українською» [3, с.313].

Тривале панування на теренах України Російської імперії призвело до того, що далеко не всі урядовці володіли українською мовою, що викликало певні труднощі на шляху українізації діловодних процесів. З метою подолання цих труднощів Генеральний Секретаріат обіцяв надавати допомогу членам уряду, які цього потребують [1, арк.43, 143], а Міністерство Генерального суду зобов'язувалося «в близькій часі... випустить словник української термінології і зразки бланків для діловодства» [6, арк.31-31 зв.].

Для прискорення процесу українізації діловодства в Українській Народній Республіці в листопаді 1917 р. Генеральний Секретаріат підготував звернення до всіх державних установ, в якому вимагав приймати документи, підготовлені тільки українською мовою й попереджав, що буде слідкувати, щоб права української мови на території України не порушувались [1, арк.12]. Підтримувався процес українізації діловодства й судовими інстанціями, зазначаючи, що необхідно «вжити заходів, щоб в суді... було скасовано всяку русифікацію і щоб урядовці... на протязі 2-3 місяців надбали б собі потрібне знання української мови, а в діловодство щоб українську мову хоч повагом, але ж на протязі недового часу, наприклад, 3-4 місяців, було б заведено так, щоб ся мова стала мовою всього діловодства... суду...» [6, арк.31-31 зв.].

Генеральний суддя Української Народної Республіки Сергій Павлович Шелухін звернувся з листом до Ради Народних Міністрів з проханням вжити заходів для українізації державних установ, в якому зазначалося: «З утворенням Української держави українська мова... стала мовою державною, і тим всі урядовці повинні знати її і вживати у всіх урядових актах... у всім діловодстві. Досвід показав, що освічені великороси, які того хотіли, в 3 місяці так навчилися українській мові, що тепер володіють майже добре як словом, так і на письмі. У Вінницькому суді вже складають українською мовою определения, доклади та інші папери. В генеральнім і київським апеляційнім судах все ведеться українською мовою, починаючи од засідань... і кінчаючи канцелярським діловодством» [6, арк.31-31 зв.].

Варто зауважити, що політика українізації державного апарату та інших структур суспільно-політичного життя не обмежувалася лише запровадженням української мови, а розглядалася значно ширше – як механізм реалізації власної ДП, що перебувала в стадії формування.

У березні 1918 р. Українська Центральна Рада знову звертається до питання надання українській мові статусу державної, і в «Законі про запровадження української мови у банківській і торгівній сфері» [7, с.51], проголошувалося, що «мовою в діловодстві має бути державна українська» [8, с.229].

Попри досить значні здобутки політика Української Центральної Ради не була позбавлена прагнень, що їй призвело до її падіння в квітні 1918 р. 29 квітня 1918 року зала, де проводила засідання Українська Центральна Рада була оточена німецькими військами і владу було передано, обраному на з'їзді хліборобів-власників, генералу Павлу Скоропадському, що походив з відомого гетьманського роду Лівобережної України початку XVIII століття.

Зі зміною влади процес українізації діловодства в Україні не був перерваний і набув логічного продовження. Так вже через місяць після приходу до влади, в травні 1918 року, Рада Міністрів ухвалила рішення про ведення журналу засідань українською мовою, про що було відзначено в протоколі: «журнал на українском языке подписывается Министрами» [9, арк.19].

Відповідно до Постанови Ради Міністрів від 21.08.1918 р., було прийнято законопроект про відкриття курсів української мови, видання посібників українською мовою та запровадження у діловодство більшості шкіл української мови [10, с.39]. У вересні 1918 р. було видано закон про відкриття чотирьох кафедр українознавства у Харківському та Новоросійському державних університетах, відповідно до якого вводились навчальні курси історії України, історії західноруського права, історії української мови та історії українського письменства, які були «обов'язковими для слухачів університетського курсу» [11, арк.1].

Про українізацію діловодних процесів в Українській Державі свідчать обіжники та накази державного секретаря про... «написання службових бумаг українською мовою» [12, арк.1]. Зокрема, в Циркулярі Державного Секретаря до всіх Міністерств від 9 липня 1918 року зазначалось, що «державною мовою в Українській Державі визначається язик український» [12, арк.2] та наголошувалося на використанні в діловому листуванні «виключно української мови, як язика державного».

Про ведення діловодства українською мовою свідчить записка до державного секретаря С. Завадського, в якій зазначалося: «З початку існування державних установ на Україні ми працюємо в державній канцелярії... Працюючи протягом року над виготовленням різного роду докладів, проектів, статутів, записок, проектів законів, над перекладом і обробкою самих законів, проводячи до того ж все службове листування тільки українською мовою, ми упевнилися, що український язик гнучкий, барвистий, дуже багатий словарним матеріалом, має надзвичайну кількість синонімів, омонімів ... для вислову різних відтінків мислі» [13, с.49].

Послідовною в справі українізації діловодних процесів виявилась і Директорія, яка прийшла на зміну гетьманату П. Скоропадського. У грудні 1918 року було видано наказ, яким від працівників Міністерства внутрішніх справ Директорії УНР вимагалось дотримуватись у діловодстві міністерства українського режиму та негайну і коректну українізацію [14].

У січні 1919 року уряд Директорії оприлюднив закон про державну українську мову в УНР, де, зокрема, йшлося: «Державною мовою в Українській Народній Республіці вважається українська... Через те вона обов'язкова для вжитку в армії, флоті і всіх урядових та загальних громадських публічноправних установах» [15, арк.23в.].

Наступним кроком стало видання за підписом І. Огієнка наказу Міністерства Народної освіти 24 січня 1919 р. № 38, за яким всі підлегли вище окресленому міністерству інституції повинні «все діловодство, цеб-то протоколи нарад, атестати, сві-

доцтва зносили з Міністерством Народної Освіти та іншими установами, провадити виключно державною Українською мовою. Все, що друкується на державні кошти, повинно виходити на українській мові» [16, арк.5]. Відтак, Директорія взяла курс на українізацію державного життя та органів самоврядування на місцях.

Значну роль у питанні українізації за часів Директорії відіграв призначений у січні 1919 року на посаду міністра народної освіти І.І. Огієнко. За його сприяння активізувалась робота вищих навчальних закладів, видавались термінологічні, історичні словники української мови, розвивалась українська культура та формувалась національна свідомість та ідентичність українського народу [17, с.297-321].

З метою надання допомоги в процесі переведення діловодства на українську мову уряд Директорії ініціював видання за державні кошти термінологічних словників [18, с.72].

1919 року уряд Директорії ухвалив закон «Про карну відповідальність за образу національної чести та достоїнності», який, окрім захисту власне приватної особи, мав на меті і захист державної мови [18, с.72; 19 с.34].

Узагальнюючи діяльність українських національних урядів періоду визвольних змагань 1917-1921 рр., слід зазначити, що саме в цей період склалися передумови формування державної політики у сфері діловодства. Було проведено українізацію діловодних процесів, закладено законодавчі основи розв'язання мовних проблем в Україні. Важливим аспектом політики в сфері діловодства, характерним для всіх українських урядів, було надання українській мові статусу державної, зокрема – у сфері управління та діловодства. У процесі українізації суспільства, державного апарату та діловодства, незважаючи на певні ідеологічні розбіжності, усі три національні уряди проявили послідовність, дієвість та рішучість. Це дозволило не лише вивести українську мову на державний рівень, а й підняти національну свідомість українського народу, сприяти збереженню його національної гідності та ідентичності. Уроки минулого нам доводять, що вирішення сучасних мовних та національних проблем перебуває у площині державних компетенцій. І від того на скільки оперативно та грамотно буде організована державна політика на стадії її формування, залежить успіх її реалізації у подальшому.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.1115, оп.1, спр.1, 233 арк.
2. ЦДАВО, ф.2581, оп.1, спр.46, 25 арк.
3. Українська Центральна Рада : док. і матер : у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 591 с.
4. ЦДАВО, ф.1115, оп.1, спр.16, 16 арк.
5. Палеха Ю. Організація діловодства в державному апараті українських урядів 1917-1918 років / Ю. Палеха // Вісник державної служби України. – 2008. – №2. – С. 88-93.
6. ЦДАВО, ф.1064, оп.2, спр.5, арк.31-31зв.
7. Прадід Ю.Ф. Вступ до юридичної лінгвістики : [навч. посіб.] / Ю.Ф. Прадід. – Сімферополь : Доля, 2002. – 104 с.
8. Українська Центральна Рада : док. і матер : у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 2. – 422 с.
9. ЦДАВО, ф.1064, оп.1, спр.3, 79 арк.
10. Палеха Ю.І. Культура діловодства в сучасних установах України: становлення, технологія, організація, керування : дис. ... канд. іст. наук / Ю.І. Палеха. – К., 2005. – С. 36.

11. ЦДАВО, ф.1064, оп.1, спр.185, арк.1
12. Там само, спр.105а, 32 арк.
13. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 : у 2 т. / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – Т. 2. Українська гетьманська держава 1918 р. – 352 с.
14. Обіжник про негайну та строго коректну українізацію місцевих установ Міністерства Внутрішніх справ від 23 грудня 1918 р. // Державний Вістник. – 1918. – № 84.
15. ЦДАВО, ф.2208, оп.2, спр.2, арк.2 зв.
16. Там само, ф.3689, оп.1, спр.6, 52арк.
17. Завальнюк О.М. Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету / О.М. Завальнюк // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 300 с.
18. Данилевська О.М. Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР : монографія / О. Данилевська. – К., 2009. – 176 с.
19. Закон про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – №5. – С. 34.

In the article highlighted the problem of forming the state policy in Ukraine in the period of the National liberation movement 1917–1921th, also considered the question of «Ukrainization» the office-work sphere as an element of the state policy, the contribution of the Ukrainian governments in the process of «Ukrainization» the office-work sphere; analyzed the achievements of the Ukrainian governments and the lessons of the past in this sphere.

Key words: the state policy, Ukrainization, the office-work sphere, the Central Council of Ukraine, the General Secretariat, Ukrainian State, the Directory.

Отримано: 15.01.2015 р.

СЕКЦІЯ «ФІЛОЛОГІЯ»

УДК 821.161.2-2

В. П. Атаманчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ У П'ЕСІ
ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА «МІЖ ДВОХ СИЛ»**

Стаття присвячена з'ясуванню художніх особливостей п'єси Володимира Винниченка «Між двох сил» у контексті національно-визвольних змагань. Наголос зроблено на осмисленні трагедійних параметрів твору, визначенні ідейної спрямованості, окресленні визначальних ознак трагедійного світобачення.

Ключові слова: конфлікт, національне самовизначення, п'єса, герой, трагедійність.

У п'єсі В. Винниченка «Між двох сил» (1918) ми побачимо конфлікт, що розколоне суспільство, перетворює на ворогів членів однієї родини. Пошук національної ідентичності має трагедійне забарвлення у творі. І. Огієнко зазначає: «І де б ми не знаходились, – чи то вдома, чи на чужині, – ми мусимо скрізь зберігати все своє рідне, обов'язані не цуратися нічого свого» [1, с.148]. Головна героїня Софія Сліпченко переслідує благородну, але нездійсненну мету, тому приречена на моральну поразку, яка позбавляє її життя смислу. Драматична дія охоплює трагедійні явища революційної дійсності, трагедійність яких зумовлюється ідейною невідповідністю, руйнуванням звичних форм життя, фізичним знищенням ідейних супротивників. Трагедійність образів драматичних героїв (Софії, її батька та братів) виявляється у невідповідності їхніх бажань і можливостей – вони прагнуть змінити соціальний устрій, але не готові дати об'єктивну оцінку історичним процесам. Тому їхні дії мають трагедійні наслідки, за які вони несуть відповідальність.

Трагедійний пафос твору формується через відображення подій великої історичної ваги, що призводить до порушення і осмислення проблем людського існування, які у п'єсі постають особливо гостро. Трагедійність образу головної героїні Софії Сліпченко та образів її рідних увиразнюється необхідністю здійснення складного етичного вибору, правильність чи хибність якого перевіряється у критичних ситуаціях, які загрожують духовним спустошенням і фізичним знищенням. Трагедійність образів драматичного твору на ідеологічному рівні виявляється у тому, що будь-яка позиція (Софіїне захоплення більшовицькою революцією, радикалізм Микити Сліпченка) без врахування засобів досягнення мети містить у собі небезпеку моральної катастрофи для виразника цієї позиції. Герої п'єси «Між двох сил» вступають у трагедійний конфлікт, який засновується на непримиренному ідейному протистоянні і стає першопричиною страждань дійових осіб. Вони не можуть прийняти дійсність з усіма її нездоланими суперечностями, що спричинює сильні душевні потрясіння (Софія не може гармонійно узгодити більшовизм з національною ідеєю) і переживання (Микита Сліпченко обурений сваволею більшовиків, вражений діями своїх дітей Софії і Тихона, які оцінює як зраду; Панас розчаровується у соціалістичних ідеалах і не може знайти душевного спокою), тому справедливою є думка Гете про трагедію, яка, за його словами, зображає «обмежовані людиною страждання» [2, с.135], що є відображенням історичного контексту.

В образі Софії Сліпченко втілюються виразні риси трагедійної героїні. Через палке захоплення соціалістичними ідеями вона не здатна осмислити складні суперечності дійсності, які героїня сприймає тільки з точки зору власного сформованого світогляду. Софія добровільно обмежила себе соціалістичними ідеями. Найдорожчі ідеали героїні В. Винниченка у вигляді поєднання соціальної справедливості і національного самовизначення внаслідок конкретних насильницьких дій більшовиків перетворювались на нездійсненні ілюзії, з якими вона не могла розлучитися, що визначало трагедійну спрямованість образу Софії Сліпченко.

Трагедійність образу героїні виявляється у тому, що вона своїми соціалістичними ідеями неусвідомлено заперечує ідею національну. Показовою є її розмова з робітником, який заявляє: «... українцев ми вигнали» [3, с.49], «Нас эта самая самостоятельная Украина и так зарезала» [3, с.50]. Софія не відкидає подібні звинувачення, лише запитує: «Чим я вам зашкодила?» [3, с.50], тим самим спростовуючи власні ідеї про національне відродження, зберігши лише їхню форму у вигляді української мови. Г. Ключек стверджує, що у п'єсі «Між двох сил» Винниченко-художник «переконаливо показав сутність більшовизму, зокрема і його антиукраїнську спрямованість...» [4, с.46].

Як трагедійна героїня, Софія робить помилки, за які вона буде розплачуватися власним життям. Вона сприймає зовнішні атрибути революції у вигляді побудови нового справедливого укладу, в той час, як істинна суть полягала в нищенні норм людського співіснування, іншої моралі, людського життя. С. Павличко зазначає: «Зміна людських стосунків» в Україні була багатограним і суперечливим процесом» [5, с.176]. Ця формула «зміни людських стосунків» передбачає зміни у свідомості конкретної людини, а образ Софії Сліпченко свідчить про те, що це явище було справді «суперечливим», оскільки, сприймаючи революцію як «грандіозну» і «величезну річ», вона не змогла помітити негативних тенденцій, коли не ідея містила у собі можливість покращення життя людини, а людина ставала засобом утвердження ідеї.

Софія, яка вболіває за національне відродження свого народу, не визнає права батька і братів відстоювати що ж ідею, але у боротьбі з більшовиками. У розмові з Панасом, яка, за словами В. Гуменюка, «наближається за своїм характером до безконтактного діалогу, бо врешті кожен персонаж лишається при своїй думці» [6, с.262], Софія намагається повчати його, роблячи акцент на тому, що участь у революції – обов'язок кожної чесної людини. Трагедійність образу Софії знову виявляється в ідеологічних прорахунках: вона щиро вірить у лозунги, згідно з якими будівництво нового ладу асоціюється з руйнуванням старого («коли руйнуються всі гидоти, в яких ми бовталися досі» [3, с.32]), але не зважає на те, що руйнація не є ознакою творення. Показовою у цьому плані є сцена прийому Софією селян: їм не потрібна та свобода, яку їм надали більшовики, і яка насправді полягає у відсутності будь-якого порядку у суспільному житті. Про те, що селяни не розуміють суті того, що відбувається в країні, а просто сприймають те, що їм нав'язують, свідчить їхня розмова з Софією, коли один з них заявляє: «Та ми всі болшовики. Тих українців аж ні однісенького нема» [3, с.52]. Ці сільські «більшовики», які стверджують, що серед них нема українців (це свідчить про трагедію народу, коли українці змушені були виправдовуватися, що нібито вони не українці), чекають порятунку від гайдамак. Така позиція селян доводить, що соціалістична революція у такому вигляді, як вона проходила у селі, їм не потрібна.

У запальній промові Софії відчувається віра в утопічні ідеали: «Як ви, ви не розумієте, що це ж величезна подія всіх віків, усього світу?» [3, с.33], боротьба «за щастя, може, всієї людськості?» [3, с.33]. Вона вважає, що «переворот всіх цін-

ностей», нищення старого є головною умовою для побудови життя «на інших підвалинах, справедливих, розумних, прекрасних» [3, с.33]. Через свою пристрасну віру у соціалізм Софія не помічає алогічності більшовицької боротьби – вона дивується, чому робітники «б'ються з тими, хто несе їм визволення» [3, с.33], але не замислюється над тим, що це за визволення, яке нав'язують силою, і навіщо воно потрібне у такому випадку. Вона не усвідомлює того, що не можна гуманістичні за змістом ідеали утверджувати силою, інакше одне зло, як говорить Софія, у вигляді буржуазії та панства, просто замінюється іншим злом. Проте і за ідеєю рівності вона не бачила конкретної людини. Трагедійність образу Софії визначається розбіжностями між ширими намірами і результатами їх впровадження у життя.

Перед Софією, що намагається врятувати батька і брата, постає жорстока реальність. Очевидно, що картини знущання і розправи над українцями розвіюють її ідеали. Софія не дає оцінки подіям, свідком яких стає в канцелярії, але обурюється, коли Подкопаєв паплюжить портрет Шевченка, що, на думку Л. Мороз, «означає повну й остаточну загибель усіх ілюзій Софії, яка вірила гарним і гуманним гаслам «пролетарської революції» [7, с.193]. Проте якихось ілюзій (перетворювати світ власними силами у таборі більшовиків, намагатися в межах тієї сили, що несе зло українському народові, творити добро) вона не може позбутися, якщо після всього побаченого залишається з більшовиками.

Трагедійність образу Софії полягає у тому, що частка відповідальності за братовбивчу війну лежить і на ній, адже з її допомогою починається наступ більшовиків, результатом якого стає арешт її батька і брата Марка та подальший розстріл Марка, хоч Софія докладає усіх зусиль, щоб врятувати рідних. Софії доводиться вислуховувати страшні звинувачення з уст сестри, в яких звучить і доля правди: «Навалялись в ногах Софіїних приятелів...» [3, с.42]. Вона виправдовується перед матір'ю: «Я благала, я просила...» [3, с.42], але трагедійність образу героїні в тому, що вона сама, хоч і з добрими намірами, сприяла наближенню цього моменту.

Риси трагедійності в образі Софії стають ще більш виразними, коли арештовують її батька і брата, а вона втрачає духовні зв'язки з членами родини, залишаючись наодинці зі своїми душевними муками, які поглиблюються докорами Христини, Панаса, необхідністю кокетування з Грінбергом. Софія стикається із спотвореною картиною того світу, за який боролася, ілюзія про побудову справедливого ладу через руйнування старого остаточно долається реальністю, в якій нищення (як переконується Софія, нищення насамперед фізичне) стає самоціллю. Софія опосередковано і всупереч своїй волі підтримує більшовицьке свавілля, адже вона не зрікається своїх ідей, які, як вона побачила, у дійсності набули потворних форм.

Подальша співпраця Софії з більшовиками засновується на прагненні підмінити дійсне бажаним, облагородити розвічану ідею, адже її погляди залишаються незмінними. Подібні дії Софії Ю. Бойко-Блохін оцінює як помилку: «Заплутавшись у співвідношеннях національного й соціального, вона стала зряддям ворога, і драма намагається вона всіма силами протиставитися в лоні ворожій системи діям окупанта. На цьому шляху її ширість, суб'єктивна чесність неминуче повинна вести до могили» [8, с.22]. Проте сама Софія не помічає цієї помилки і прагне відстояти своє право на незалежність.

В умовах жорстокого протистояння двох сил Софія не зрікається своєї національної приналежності, а це визначає її відособлене становище у таборів більшовиків. Софія, неодноразово переконавшись у більшовицькій нетерпимості до всього українського, не може не розуміти, що її позиція налаштує її соратників проти неї. Але духовна стійкість героїні полягає у тому, щоб не підлаштовуватися до вимог цього оточення, якщо вони суперечать її власним принци-

пам. Вона не бажає ламати себе задля того, щоб завоювати чийсь довіру, більше того, вона наближається до об'єктивної оцінки дій своїх соратників: «Вони до нас прийшли, а не ми до їх. Вони нас гнітили, зневажали, нищили. І ми повинні тепер зректися?» [3, с.56]. Кинуті Сорокіним при втечі слова про її нібито зраду допомагають їй усвідомити, що до цього часу вона перебувала разом з «негодяями і ворогами свого народу» [3, с.57]. Трагедійність образу Софії полягає у тому, що, намагаючись чесно відстоювати ті принципи, які вважала справедливими і в які щиро вірила, вона не знаходить розуміння з боку своїх соратників через те, що намагалася не зрадити самої себе. І з тієї ж причини їй не залишається місця і серед рідних, які її бажання діяти у відповідності до власних переконань оцінили лише як зраду свого народу і не побачили у ній сильної особистості, якій не підходили тісні рамки обидвох ідеологій.

Софія Сліпченко опинилася «між двох сил». Софія, спробувавши поєднати взаємозаперечні ідеї, зазнала душевних мук (які закінчилися самогубством) через неможливість примирити власні ідеали з дійсністю. Образ Софії трагедійний у силу того, що, героїня В. Винниченка, піддавшись новітнім політичним віянням і виправдовуючи масштабні соціальні потрясіння, жертвою яких став її народ, не змогла передбачити фатальних наслідків цих змін на рівні окремої особистості і всього суспільства.

Як людина, що намагалась бути послідовною у відстоюванні власних позицій, Софія хотіла зберегти особисту незалежність. Софія двічі проігнорувала можливість втекти перед наступом вільних козаків, і в цьому можна побачити не лише її бажання зберегти власну гідність, щоб не почуватися зрадницею, а й довести право на існування власної ідеї навіть ціною життя. Подібному ідейному радикалізму дає відповідну оцінку Т. Свербілова: «Винниченкові п'єси мають одне полемічне ядро дії: ідейний фанатизм (не обов'язково соціалістичний, взагалі будь-яка *idée fixe*), що несе в собі, як ракова пухлина, тільки смерть, загибель, порожнечу» [9, с.33].

Звинувачення у зраді з вуст батька були дуже болісними для Софії, тому що не були справедливими. Вона вболівала за свій народ, але потрапила в залежність від ідеї. Трагедійність образу героїні у тому, що вона, при всіх намаганнях, не могла подолати руйнівні революційні сили, як і не могла позбутись власних ілюзій. Софія односторонньо трактувала поняття зради, оскільки відмова від ідеї, яка базувалася на злочинах, не була би зрадою. Вистраждане мовчання Софії є відповіддю на жорстокі докори Микити Сліпченка. Батько не зрозумів доньку, навіть не спробував з'ясувати причини її вчинків, і не очікував від неї такого кроку, як самогубство. Напруженість та суперечливість душевних переживань Софії, доведених до крайньої межі, що обумовлюється гостротою і масштабністю конфлікту, мотив самогубства вказують на наявність елементів експресіонізму у трагедії В. Винниченка «Між двох сил».

Софія не змогла позбутись своєї ілюзії про нове життя, яка була небезпечною тим, що примушувала повірити в утопію, настільки, щоб намагатися втілити її в життя. Трагедійність образу героїні, а в її особі української інтелігенції, полягала у тому, що вона повірила у «справедливість» соціалістичної ідеї, але не усвідомила того негативу, який насправді переважав. Смерть Софії символічна як вираження антигуманної суті ідеї, за яку Софія і багато її співвітчизників заплатили власним життям.

На відміну від Софії, Панас, який колись був її коханим, характеризується більшою реалістичністю в оцінці суспільних перетворень. Його віра у соціалістичні ідеї втрачала підґрунтя, коли він зміг об'єктивно побачити різницю між гаслами та аморальними і жорстокими методами, спрямованими на знищення України як самостійної держави. Панас з долею іронії, що вже означає

певну моральну перемогу над собою, оцінює результати впровадження соціалістичних ідей, в яких він розчарувався, але не зміг остаточно звільнитись від їхнього впливу, про що свідчать його вимучені репліки у розмові з Софією: «Знаєте що, Софіє: не мучте мене. Ради Бога, не мучте. Досить з мене одного. Я не можу вже думати про це. Я нічого не хочу. Я вже не соціаліст...» [3, с.33].

Їхня розмова свідчить про те, що вони не можуть знайти душевного спокою: Софія повинна була би замислитися над причинами Панасової зневіри у соціалістичних ідеалах, адже саме він ознайомив її із соціалістичним вченням. Панас, хоч і опонує їй, оскільки він уже побачив, на що перетворюються соціалістичні ідеї в дійсності, не зміг перебороти себе на емоційному рівні. Їхнє протистояння – болісне для обох, тому що кожен з них як особистість становить цінність для іншого, – ускладнює особисті стосунки між ними. Подібним неузгодженням у взаєминах між близьким людьми, за словами М. Жулинського, «досягається необхідна символізація національної трагедії, яка розколола народ, розкидала його по різних барикадах, а цим самим і порушувала морально-етичні принципи і перестороги» [10, с.63].

Панас намагається відновити душевну рівновагу за допомогою скептичного погляду на змагання обох сил, зайнявши споглядальну, відсторонену від суспільних подій позицію. Але про вболівання за трагедійну долю українського народу і української держави свідчать його емоційні вибухи під час найдраматичніших подій. Він окреслює трагедійність образу українського народу, який об'єднується із більшовиками проти своїх же співвітчизників: «Оттак завжди, завжди, на протязі всієї нашої проклятої нещасної історії. Свої вбивають, свої паршивці!» [3, с.34]. Трагедійні події, що у вигляді братовбивчої війни охоплюють всю країну, і торкаються кожного українця, спонукають Панаса до активних дій. Своє ставлення до перетвореної більшовиками дійсності Панас виражає у розіграній ним гротескній сцені доносу на «контрреволюціонерів». Він не жаліє почуттів Софії і відводить їй роль жорстокої революціонерки, яка пожертвувала батьком і братом. Панас, охоплений почуттям обурення, до якого додається його особисті почуття до Софії, дає дуже жорстку оцінку її позиції. У словах Панаса, які глибоко ранять Софію, відчувається його власний біль і гіркота за діяння чужоземних і своїх більшовиків, результатом чого стає винищення українців, про що із сарказмом він сам і говорить: «Ведь вы только взгляните туда за окно: горы трупов этих подлых украинцев» [3, с.45]. Панас відтворив трагедійність становища українського народу в експресивно окреслений манері, і це свідчить про те, що трагедію українського народу він сприймає як свою власну.

Ознаки трагедійності має і образ Микити Сліпченка. Його готовність судити і покарати власну доньку переростає межі його особистої чи навіть родинної трагедії, а стає віддзеркаленням суспільного лиха. Микита Сліпченко опинився у ситуації, коли нібито він сам обирав свою позицію, а насправді вирішальне значення мала розпалена між двома ворогуючими силами ненависть, що стала причиною неминимного протистояння аж до фізичного знищення між представниками одного народу – і ще трагедійніше – однієї родини. Для Микити Сліпченка – це покарання за зраду українського народу. Його радикалізм стає однією з причин самогубства Софії. Трагедійного окреслення образу Микити Сліпченка та іншим образами п'єси надає віра в допомогу сторонніх сил у боротьбі зі своїми співвітчизниками.

В образі Гликерії Хведорівни втілюється прагнення примирити ідейних супротивників в одній родині: Марка і батька з Тихоном, Софію з батьком, що проєктується на все суспільство. Вона виявляє мудрість у розумінні трагедійної долі українського народу: «Що ж це робиться. Брат на брата. Батько на дітей» [3, с.59].

Трагедію українського народу увиразнюють образи панка Білянкевича, який очікує зиску для себе від громадянської війни, образи більшовиків, призвідців суспільного лиха, що виправдовували і підтримували політику винищення українців як народу (Грінберг, Сем'янніков), які цю політику здійснювали, відібравши в українців право не тільки на духовну і державну суверенність, але і на життя (Сініцин, Подкопаєв, Сорокін).

Трагедійність п'єси «Між двох сил» найповніше розкривається в образі головної героїні Софії Сліпченко. Переживши складний внутрішній конфлікт, під жорстоким тиском зовнішніх обставин, Софія приходить до трагедійного фіналу, тому що вона протиставила себе обом ворогуючим силам, ідейна боротьба, яких виявилася руйнівною для особистості, родини, народу.

Список використаних джерел:

1. Митрополит Іларіон. Книга нашого буття на чужині. Бережімо все своє рідне! Ідеологічно-історичні нариси / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : Українське Наукове Богословське Товариство, 1956. – 169 с.
2. Гете Й.-В. Из статті «Про епічну і драматичну поезію» / Й.-В. Гете // Хрестоматія з теорії драми. Особливості драматургічного мистецтва в історичному розвитку. Від античних часів до початку ХХ століття. – К. : Мистецт., 1978. – С. 135-137.
3. Винниченко В. Між двох сил / В. Винниченко // Вітчизна. – 1991. – №2. – С. 20-60.
4. Клочек Г. Психологія наговту у творчості В. Винниченка. На матеріалі оповідань «Солдатики» і «Студент» / Г. Клочек // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. – №3. – С. 40-53.
5. Павличко С. Теорія літератури / С. Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 679 с.
6. Гуменюк В. Сила краси: Проблеми поетики драматургії Володимира Винниченка : монографія / В. Гуменюк. – Сімферополь : ВАТ «Сімферопольська міська друкарня», 2001. – 340 с.
7. Мороз Л.З. «Сто рівноцінних правд». Парадокси драматургії В. Винниченка / Л.З. Мороз. – К. : Віпол, 1994. – 208 с.
8. Бойко-Блохін Ю. Драма «Між двох сил» В. Винниченка як відображення української національної революції / Ю. Бойко-Блохін // Слово і час. – 1992. – №7. – С. 17-24.
9. Свєрбілова Т. Персонажі Винниченкових жертв – кати чи жертви? / Т. Свєрбілова // Слово і час. – 1993. – №5. – С. 32-40.
10. Жулинський М. Його пером водила сама історія. Історичні передумови появи драми «Між двох сил» Володимира Винниченка / М. Жулинський // Вітчизна. – 1991. – №2. – С. 60-63.

The article is devoted to defining peculiarities of Volodymyr Vynnychenko's play «Between two forces» in the context of national identification. Attention is paid to investigation of tragical features of a play, to defining of ideological and artistic tendencies, to studying main treats of tragical outlook.

Key words: conflict, national identification, play, tragicalness, hero.

Отримано: 17.02.2015 р.

Т. П. Баценко

Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка

ФІЛОСОФІЯ МОВИ ІВАНА ОГІЄНКА

Стаття присвячена осмисленню наукової спадщини Івана Огієнка в контексті мовносвітоглядних переконань ученого. Подана спроба з'ясування методологічних принципів лінгвістичної, мовнокультурної, мовно-просвітницької концепції мислителя. Обґрунтовано засади філософії мови митрополита Іларіона в її багатоаспектності та поліфункціональності. Схарактеризовано парадигмальні риси філософії мови Івана Огієнка.

Ключові слова: філософія мови, мовний світогляд, парадигма мовного світогляду, рідномовна освітня парадигма, культура рідної мови.

Іван Огієнко – унікальна особистість в історії гуманітарної науки, україномовних та культурологічних студій. До цього часу наукова спадщина визначного вченого, культурного і громадського діяча, патріота України належно не осмислена, тому що тривалий період була забороненою в нашій державі. Глибина, високоідейність, ґрунтовність міркувань ученого, викладена в його розвідках, потребує вивчення, поширення і осмислення в контексті актуальних напрямів сучасної мовно-освітньої парадигми. У зв'язку з цим вимагає, як на наш погляд, поцінування спадщини визначного мислителя і разом з тим пізнання основоположних ідей його наукового світогляду, з'ясування принципів, переконань, концептуальних засад наукової мовотворчості.

Останнім часом з'явилися публікації про богословську, державну, наукову, письменницьку, публіцистичну, редакторсько-видавничу, громадську та іншу діяльність Івана Огієнка. Усе більше й більше вчених різних галузей гуманітарних досліджень цікавлять ідеї митрополита Іларіона (А. Білан, А. Богуш, С. Болтвівцев, С. Генік, В. Головченко, Т. Грищенко, Н. Жук, Ю. Ковалів, І. Кубинська, Л. Кудрик, М. Лемківський, В. Ляхоцький, Г. Макаренко, Л. Мовчун, О. Новак, М. Онуфрійчук, О. Пальоха, Л. Полюга, Л. Підвисоцька, Л. Рева, М. Тимошик та ін.). Так, зокрема, викликали інтерес педагогічні та просвітницькі ідеї вченого (А. Алексюк, С. Болтвівцев, О. Гривнак, Б. Кобзар, О. Ковтун (Бугайчук), І. Кучинська, М. Левківський, Л. Ляхоцька, В. Ляхоцький, В. Майборода, А. Марушкевич, С. Мартиненко, Н. Ничкало, Г. Опанасюк, Л. Орехова, В.Постовий, Т. Роняк, Г. Сагач, М. Скалецький, І. Тюрменко, І. Федоров, Л. Федорова, І. Шоробура), культурологічні студії (В. Качкан), мовознавча спадщина (С. Болтвівцев, М. Тимошик), мовно-освітні питання (О. Біла, А. Білан, С. Болтвівцев, Я. Ганіткевич, І. Кучинська, В. Ляхоцький, М. Тимошик), епістолярій (С. Гальченко, В. Ляхоцький), церковно-релігійна діяльність (С. Білокінь, І. Гирич, А. Колодний, В. Ляхоцький, А. Марушкевич, Д. Степовик, М. Тимошик, З. Тіменник, Л. Філіпович), мовознавчий (Л. Бондарчук, А. Бурячок, В. Задорожний, В. Коваль, Л. Полюга, Л. Рева, Г. Стрельчук), літературознавчий (С. Вардеванян, В. Мацько, О. Мишанич, Є. Сохаська, М. Тимошик) та ін. Увагу вчених також привертала джерелознавчий та бібліографічний аспект життєдіяльності українського генія (С. Гальченко, В. Ляхоцький, О. Музичук, З. Тіменник), редакційно-видавничий (Т. Ківшар, Ф. Погребенник, З. Тіменник), філософський (З. Тіменник), громадсько-політичний (М. Жулинський, А. Качкан, І. Тюрменко) та ін. Мало вивченою є власне мовнокультурна діяльність Івана Огієнка, також літературознавча, публі-

цистична, не пошановані належним чином його фундаментальні розвідки в галузі історії української мови та перекладацький досвід Святого Письма тощо.

Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати теоретичні, методологічні принципи, що лежать в основі мовознавчої діяльності Івана Огієнка. Основними завданнями є розгляд концептуальних засад наукової творчості вченого в галузі українського мовознавства та пізнання специфіки його наукового світогляду в царині мовнокультурних українознавчих студій.

До основних праць Івана Огієнка, що присвячені питанням рідної мови, належать «Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її» (Київ, 1908), «Короткий курс української мови» (К., 1918), «Українська літературна мова 16 ст. і український Крехівський апостол» (Варшава, 1930), «Складня української мови» (Жовква, 1935), «Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян» (Жовква, 1937), «Українська літературна мова: граматичні основи літературної мови» (Вінніпег, 1951), «Український літературний наголос» (Вінніпег, 1968), «Історія української літературної мови» (Вінніпег, 1951), «Українська літературна мова: Граматичні основи літературної мови» (Вінніпег, 1951), «Український літературний наголос» (Вінніпег, 1952), «Український стилістичний словник» (Вінніпег, 1968) та ін. Мовний світогляд ученого, а відтак – філософська парадигма його наукового доробку пізнаються не лише з мовознавчих праць, а й з художньо-публіцистичних, богословських та ін. Особливо значущою в цьому плані є «Українська культура» (Київ, 1918). Взагалі власне мовознавчий доробок ученого не однонаправлений. Увагу дослідника привертало майже всі розділи науки про мову в традиційному розумінні. Крім того, цікавили різні галузі мовознавчої сфери. Така всеохопність наукових смаків, уподобань, інтересів сприяли виформуванню цілісної мовносвітоглядної системи вченого.

Філософію мови Івана Івановича Огієнка складають такі основні парадигми: рідномовна освіта, рідномовне спілкування (рідномовне спілкування у побуті і в родині, рідномовне спілкування в громадсько-політичному житті), державотворча, національнотворча роль мови, культура рідної мови (соборна літературна мова, норми літературної мови), історія української мови ((походження і розвиток), історія українського правопису), рідна мова у церковно-релігійній сфері, виховна роль рідної мови та культури.

З праць І. Огієнка стає зрозумілим розвиток думки мислителя в таких напрямках: рідна мова – свідомість – мовна свідомість (рідномовна свідомість); рідна мова – світогляд – мовний світогляд (рідномовний світогляд); рідна мова – культура – мовна культура (рідномовна культура); рідна мова – політика – мовна політика (рідномовна політика); рідна мова – знання – рідномовні знання; рідна мова – спілкування – рідномовне спілкування; рідна мова – чужа мова і чужа держава – свідомо рідномовна позиція. Інакше кажучи, філософія мови І. Огієнка базується на науково-освітніх, культурних, політичних, державотворчих та ін. чинниках у їх єдності та взаємозв'язку.

Рідномовна освіта, за І. Огієнком, насамперед пов'язується з шкільною та позашкільною освітою, освітою у вищій школі, діяльністю учителя та ученого в науково-освітньому процесі. На думку І. Огієнка, саме рідна школа є найсильнішим джерелом «вивчення й консервації своєї рідної мови взагалі, а літературної зокрема» [8, с.60]. Така чільна роль відводиться мові у школі тому, що тільки рідномовні школи виховують свідому націю, «тільки рідна школа виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери» [8, с.60]. Освітній процес повинен здійснюватися на основі рідномовної книжки, писаної «чистою лі-

тературною мовою» [8, с.60]. «Свято рідної мови» мусить щороку проводитися у школі. Величезна роль в утвердженні рідної мови належить учителю: «Кожен учитель – якого б фаху не був він – мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис» [8, с.61]. Особливо відповідальною І. Огієнко вважав професійну діяльність учителя рідної мови. Вищою сходинкою у освітній парадигмі є вища школа, що також, на думку І. Огієнка, має безпосередній зв'язок із рідною мовою. Стосовно цього І. Огієнко говорив про створення вищих національних рідномовних шкіл, що сприяють завершенню соборної літературної мови, використання у вищій школі підручників, писаних рідною мовою для всіх ділянок вищої науки, викладання у вищій школі науки про рідномовні обов'язки [8, с.69]. У свою чергу «студентство вищих шкіл мусить бути одним із найсильніших двигунів розвою й консервації своєї соборної літературної мови» [8, с.69], «знати науку про рідномовні обов'язки й віддано працювати за її наказами та для втілення її в життя» [8, с.69], мусить конче вчитися й зі своїх рідномовних підручників», знати рідномовну термінологію свого фаху, збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови, працювати в «Гуртку плекання рідної мови» [8, с.70]. Позашкільна освіта теж має велику вагу, бо виступає одним із «могутніх двигунів розвитку рідної мови» [8, с.71]. Звернув увагу І. Огієнко і на рідномовну діяльність ученого, який, на його думку, «мусить якнайкраще знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис, а також науку про рідномовні обов'язки», «мусить працювати для вироблення й усталення найкращої наукової термінології з свого фаху», «писати свої праці, особливо ж шкільні підручники, тільки соборною літературною мовою» [8, с.73]. Отже, рідномовна освіта у розумінні І. Огієнка постає як діяльнісний чинник, як органічна взаємодія теорії та практики. Вирішальну роль тут відіграє мовнокультурна особистість учителя та вченого. Орієнтиром їхньої діяльності повинні слугувати рідномовні обов'язки. Формування особистості, навчання та виховання мусить здійснюватися на рідномовному ґрунті. Освітній процес, науково-освітній, освітньо-виховна діяльність неможливі без рідномовної основи, активного, цілеспрямованого і повсякчасного рідномовного впливу.

Живе рідномовне спілкування, на думку І. Огієнка, не менш вагоме, ніж законодавча освітня діяльність. Таке спілкування потрібне як в родині, так і в громадському, культурному, науковому, політичному житті. І. Огієнко навчав: «Живучи серед чужинців, сміло розмовляй зі своїми скрізь... своєю рідною мовою» [8, с.80]. Вважаємо, що такий підхід ґрунтується на глибокому патріотизмі, вчить любити і шанувати не тільки свою мову, а й свій народ, пробуджує національну гідність, почуття національного достоїнства. Адже «кожний свідомий громадянин, говорячи з чужинцем або пишучи в чужомовних виданнях, мусить боронити правди й добра свого народу» [8, с.80]. Отже, рідномовне спілкування, або спілкування рідною мовою (також із чужинцями) покликане підняти вагу рідної мови (як в рідномовному, так і чужинському середовищі).

Рідна мова, за переконаннями І. Огієнка, є найголовнішим наріжним каменем існування народу як окремої нації, адже без окремої мови немає самостійного народу [8, с.37]. Мова народу (нації), у свою чергу, пов'язана з його «духовою культурою», остання – з культурою рідної мови. Культура рідної мови – з національною свідомістю народу. Тому «народ, що не розуміє сили й значення рідної мови й не працює до збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державности» [8, с.37]. Держава зобов'язана дбати про розвиток соборної літературної мови, утверджувати рідну мову в усіх галузях життєдіяльності. І. Огієнко сформулював найперші рідномовні обов'язки

кожного громадянина та десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина. Саме в цих «законодавчих» висловлюваннях представлено світогляд ученого, його культуромовна позиція. Заслуговують на увагу та шану міркування великого патріота нашої нації про рідномовні обов'язки з чужинцями. Життєва філософія вченого базується на поняттях національно-мовної гідності, любові до рідної мови, на стійких рідномовносвітоглядних позиціях.

Мовний світогляд ученого ґрунтується на розумінні єдності та взаємозв'язку таких категорій суспільного буття, як мова і культура. Культура рідної мови, мовна культура – фундаментальні основи «духової культури» особистості. Адже «головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати над збільшенням культури своєї літературної мови» [8, с.41], тому що «стан літературної мови – то ступінь культури розвою народу» [8, с.41]. Основоположним поняттям культури рідної мови у мовно-філософській парадигмі І. Огієнка є поняття літературної мови й вимови, також соборної літературної мови, соборного правопису. Учений виокремив ознаки культури мови, що й донині слугують їй незаперечними критеріями: правильність мови, чистота мови, ясність мови, багатство мови, милозвучність мови. Цінні міркування І. Огієнка щодо стилю письма («Як писати для широких мас»). Конкретними є поради мовознавця стосовно уживання тих чи інших форм. Культура мови, за І. Огієнком, об'єднує культуру орфографії, культуру вимови, культуру спілкування, культуру стилю, культуру перекладу тощо.

Історія української літературної мови, представлена І. Огієнком, охоплює питання походження української мови, взаємодію народної мови і літературної, розвитку української літературної мови, історію українського правопису та ін. І. Огієнко довів самобутність, окремішність нашої мови. Власне, ніхто так глибоко, докладно і систематизовано не розглянув до І. Огієнка історію українського правопису. Вчений показав, якими шляхами відбувався розвиток українського правопису, враховуючи різноманітні політичні, культурно-просвітницькі чинники, загострив увагу на трагічних моментах нашого правопису. Митрополит Іларіон, фактично, обґрунтував, що історія правопису нашої мови – це історія розвитку народу як нації, його культури, формування його свідомості: «Історія нашого правопису, як і історія розвою літературної мови, ясно показує нам, що вони для недержавного народу завжди були й є укладом двох сил у країні: наукових і політичних. Було так за давніших часів, ще виразніше стало за часів наших» [6, с.246].

І. Огієнко був одним із перекладачів Святого Письма українською мовою. Він ворушив і виніс на обговорення питання про церкву й рідну мову. Митрополит Іларіон утверджував думку, що «кожна віра найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова – то основний родючий ґрунт кожної віри. Рідна мова – шлях до Бога» [8, с.55]. Він переконував, що твердиною церкви є рідна мова; вважав, що богослужіння повинні відправлятися живою мовою народу; церква повинна дбати, щоб дати своїм вірним переклад Біблії зразковою соборною літературною мовою [8, с.55-56]. Отже, питання віри і рідної мови, за І. Огієнком, нерозривні, взаємопов'язані.

Так само велику вагу має рідномовна преса, що є двигуном розвитку рідної мови.

Як переконливо довів І. Огієнко, мова – рідна мова – серце народу, основа його буття, невід'ємний складник усього духовного. Мова і народ, мова і нація, мова і держава, мова і політика, мова і церква, мова і освіта, мова і мистецтво, мова і культура, мова і творчість, мова і наука – ті основні сфери, в яких

роль мови постає ключовою, домінантною, вирішальною. Рідномовна лінія наскрізно пронизує всі галузі життєдіяльності людини.

Філософія мови Івана Огієнка базується найперше на понятті рідномовного обов'язку, тому по-іншому ще можна сказати, що мислитель став творцем філософії рідномовного обов'язку. Рідномовна особистість, за І. Огієнком, – водночас культуромовна особистість, національно свідома й освічена, патріотично налаштована. Учення Івана Огієнка також можна вважати повчанням щодо того, як сформувати культуромовну (рідномовну) свідому мовну особистість, виплекати національно-мовний світогляд. Міркування вченого також сягають питань мовної політики.

Жодне з питань, порушених і розглянутих І. Огієнком, сьогодні не втрапило актуальності. Проблематика, сформульована ученим, становить осердя сучасного мовно-політичного розвою нашої державності. Фактично, Іван Іванович Огієнко узагальнено і водночас максимально конкретизовано представив універсальні закони рідномовного розвитку. Ідеї вченого незаперечно слугують орієнтиром для здійснення національно-мовної політики в нашій державі у різних галузях життєдіяльності.

Отже, філософія мови І. Огієнка – сформований на рідномовному ґрунті цілісний, взаємозумовлений комплекс уявлень та переконань стосовно природи рідномовної освіти, рідномовного спілкування, державо- та націотворення на рідномовній основі, розуміння культури рідної мови та її чинників, потреби у формуванні високої культури мовної особистості, визначення необхідних умов для становлення мовнокультурної особистості на рідномовному ґрунті, осмислення історії розвитку української літературної мови в усій складності та суперечливості. Базовими, ключовими, основотворчими для всієї філософсько-мовної парадигми І. Огієнка треба вважати сформульовані ученим-богословом мовні заповіді свідомого громадянина (рідномовні обов'язки).

Список використаних джерел:

1. Задорожний В. Іван Іванович Огієнко-мовознавець / В. Задорожний // Мовознавство. – 1990. – №1. – С. 62-70.
2. Коваль В.О. Лінгвістична та лінгводидактична проблематика у працях Івана Огієнка [Електронний ресурс] / В.О. Коваль. – Режим доступу: library.udpu.org.ua
3. Кудрик Л. Іван Огієнко про формування духовної культури людини / Л. Кудрик // Укр. мова та л-ра. – 2004. – травень. – №19. – С. 19-119.
4. Мартиненко С. Педагогічна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) і розвиток сучасної національної школи (Використання педагогічних ідей Івана Огієнка в сучасній школі) / С. Мартиненко // Директор школи. – 1999. – №4. – С. 2.
5. Марушкевич А. Іван Огієнко про рідномовні обов'язки / А. Марушкевич // Початкова школа. – 1999. – №2. – С. 56.
6. Огієнко І.І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., автор істор. біограф. нарису та прим. М.С. Тимошик. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
7. Огієнко І.І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / І.І. Огієнко. – К. : Обереги, 1994. – 72 с.
8. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Рідна мова / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 20. – 436 с.
9. Огієнко І.І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: курс, читаний в українському народному університеті. – репринтне відтворення вид. 1918 р. / І.І. Огієнко. – К. : МП «Абрис», 1991. – 272 с.

10. Полюга Л. Іван Огієнко про мову в українській церкві / Л. Полюга // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2004. – Вип. 25. – С. 240-246.
11. Рева Л.Г. Внесок вченого-енциклопедиста Івана Івановича Огієнка в мовознавчу науку (за фондами Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України) / Л.Г. Рева // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2010. – Вип. XXIII. – Ч. 3. – С. 304-314.
12. Сохацька Є. Огієнко-літературознавець / Є. Сохацька // Дивослово. – 2003. – №10. – С. 63-70.
13. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності / М.С. Тимошик. – К. : Заповіт, 1997. – 229 с.

The article is devoted to understanding the scientific heritage of John King James movnosvitohlyadnyh in the context of scientific opinion. The present attempt yasuvannya methodological principles of linguistic, movnokulturnoyi, linguistic and educational concept thinker. Grounded principles of the philosophy of language Metropolitan Hilarion and its bahatoaspektnosti polyfunctionality. Author determined paradigm of philosophy of language features John James Version.

Key words: philosophy of language, linguistic philosophy, philosophy of language paradigm, ridnomovna educational paradigm, the culture of their native language.

Отримано: 23.02.2015 р.

УДК 81'374:001(477)(092)

Т. П. Білоусова

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

СЛОВНИЦТВО ІВАНА ОГІЄНКА ТА ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ СЛОВНИКА З БІОЕТИКИ

У статті проаналізовано теоретичні та практичні досягнення Івана Огієнка в лексикографії, термінознавстві, термінографії, виокремлено засадничі принципи словникарської справи, що стануть в нагоді укладачам нових словників. Стверджується, що відсутність усталеного термінологічного апарату біоетики, єдиних підходів до його формування обумовлюють потребу і доцільність створення тлумачного термінологічного словника з біоетики.

Ключові слова: тлумачний словник, біоетика, термінологія, принципи укладання.

Загальновідоме уважне ставлення Івана Огієнка до словникарства. Він сам був автором і укладачем непересічних словників, серед них: «Історичний словник української граматичної термінології» (К., 1908); «Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи», «Русское литературное ударение», «Словарь общеупотребительных иностранных слов в русском языке», «Орфографический словарь», «Словарь военно-исторических терминов» (К., 1910-1914 pp.); «Український правописний словник», «Український стилістичний словник» (Львів, 1923-1925 pp.); «Словник місцевих слів у літературній мові не вживаних» (Жовква, 1934); «Церковний словничок» (Холм, 1942), «Українсько-російський словник початку XVII століття» (Вінніпег, 1951), «Грамагічно-стилістичний словник Шевченкової мови» (Вінніпег, 1961), «Етимолого-семантичний словник української мови» (Вінніпег, 1994). Протягом багатьох років друкувалися невеликі словнички як додатки до монографічних ви-

дань і статті у редактованих ним журналах «Наша культура», «Віра і культура», «Рідна мова». Останній взагалі став закордонним осередком української термінографії: від середини тридцятих років його редакція проводила копітку роботу з підготовки матеріалів до українських термінологічних словників – таких, як «Шкільна термінологія», «Українська канцелярська мова», «Спортивна мова наших учнів», «Автомобільна термінологія», «Військова термінологія» та ін.

Іван Огієнко вважав словник найавторитетнішим джерелом інформації. У XXIII розділі монографії «Історія української літературної мови», що має назву «Як навчатися української літературної мови», автор наполегливо радить кожному письменному українцеві мати в своїй хаті «якогось підручного українського словника й частіше заглядати до нього, бо без цього літературної мови не навчитися» [1].

Особливого значення вчений надавав термінологічним словникам, адже «ні один словник, який би повний не був він, не може заступити собою фахового термінологічного словника. Ось тому кожен фахівець конче мусить мати в себе під руками також і термінологічного словника свого фаху» [1]. Заслуга Івана Огієнка полягає в тому, що «він теоретично обґрунтував безперервний розвиток української термінології, послідовно орієнтувався на весь територіальний простір українського народу і дотримувався погляду, що термінологічна розбудова української мови детермінована науково-освітніми, культурними запитами її носіїв. В його працях бачимо чітке розуміння потреби розвитку національної термінологіки для освіти, інтелектуалізації нації, збагачення її наукового потенціалу» [2]. Обґрунтовуючи проблему безперервного розвитку української термінології, вчений зазначав, що вона дуже складна і важлива, постає не відразу, а витворюється самим життям, а для свого усталення потребує державної підтримки [1, с.250-255].

У своїй ранній праці «Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її» (2008 р.) І. Огієнко визначив місце термінотворення в інтелектуальному розвитку народу і становленні наук: «у кожного народу, що має свою історію, що має право на самостійне існування, та чи інша виробленість наукової термінології свідчить собою про його культурний зріст, про його культурне становище» [3, с.2]. Термінологічна розбіжність (коли «чия хатка, того й паніматка») негативно впливає на розвиток науки та освіти, тому, на думку Івана Огієнка, слід прагнути усталеності і єдності термінології, адже «не може бути гарного, культурного зросту, коли вчені марно трагитимуть свій дорогий час на суперечки про форму» [3, с.2-3].

Окрім ретроспекції граматичної термінології, вчений долучився до теоретичного осмислення наукових основ термінотворення і висунув конкретні вимоги до українських термінів: «1. Термінологія повинна будуватись на одній певній zasadі, а не бути мішаниною принципів формальних, логічних і граматичних. 2. Щоб кожний термін був вироблений з такого коріння, що існує в живій українській мові, а не бути словом чужомовним. 3. Кожний термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики й морфології української мови» [3, с.9].

Посилаючись на цю вагому працю, Івана Огієнка сьогодні називають «основоположником теоретичної і практичної історичної лінгвотермінографії української мови» [4]. Визначені тут принципи і підходи проектуються на будь-яку понятійну сферу, адже вчений:

- наголосив і на тому, що термін має бути однозначним, «подавав одне розуміння, а не де-кілько, щоб слово, яким його висловлено, не викликало в нас інших, зайвих асоціацій» [3, с.7];
- широко представив графічну, орфографічну, акцентуаційну, словотвірну варіантність термінів;

- показав парадигматичні (гіперо-гіпонімні) відношення між ними;
- підкреслив важливість правильно орієнтованих термінів, адже «ми маємо силу термінів, то зовсім незрозумілих, то зовсім не відповідних тому розумінню, якого знаком їх уживають» [3, с.9];
- проаналізував витоки української граматичної термінології, показав її зв'язок із слов'янською, російською, польською, німецькою, чеською, сербською термінологіями та живою народною мовою [див. докладніше: 4].

Узагальнено ставлення Івана Огієнка до національної термінології представлено в статті «Для одного народу – одна наукова термінологія». Вчений назвав її «зовнішньою формою науки», що дає змогу «легше й глибше науково працювати, тому стан наукової термінології завжди свідчить і про стан національної науки. Ось через що кожний культурний народ так багато працює для вироблення доброї й широко розвиненої національної наукової термінології. Добра, влучно складена національна термінологія надзвичайно корисна для науки, бо сильно допомагає не тільки глибшому зрозумінню її, але й її більшому поширенню» [5, с.493-494].

Ідеї Івана Огієнка щодо розбудови національної термінології та створення спеціальних термінологічних словників актуальні й для сучасних дослідників, адже все нові сфери пізнання потребують термінологічного оформлення і термінографічної обробки. «Не може бути науки, раз на вислів її недостатчас термінів», – ця фраза Івана Огієнка зі згаданого словника [3, с.2] якнайкраще ілюструє стан термінології такої нової наукової галузі, як біоетика.

Бурхливий розвиток біології, медицини, екології породив гострі гуманітарні проблеми, які неможливо вирішити в межах однієї окремої галузі знань, без спільних зусиль юристів, теологів, соціологів, психологів, філософів тощо. Відповідно на виклики часу стала поява у 70-ті роки минулого століття нової нормативної дисципліни, покликаної регулювати моральне ставлення людини до всього живого, – біоетики.

За визначенням її засновника В.Р. Поттера, це «наука виживання», «нова мудрість», що об'єднує «біологічні знання та загальнолюдські цінності» [6, с.5, 13]. Наука переймається етичними аспектами репродукції людини, етаназії, паліативної допомоги, трансплантології, генної інженерії, клінічних досліджень на людях і тваринах, збереженню видового розмаїття в природі, раціональним використанням природних ресурсів тощо. В широкому розумінні (з визначенням «глобальна») вона вбирає в себе три галузі прикладної етики: екологічну, медичну та біомедичну, що спільно стверджують ідею «благоговіння перед життям» (А. Швейцер).

В Україні розвиткові біоетики приділяється значна увага. Втім, до переліку важливих і нагальних справ не увійшло створення україномовних і перекладних словників з біоетики, тоді як в Америці видано чотиритомну енциклопедію, в Білорусі та Росії за 15 років побачили світ близько двох десятків словників з біоетики, екологічної етики, біомедичної етики та гуманітарної екології (автори – І.О. Асеева, Т.В. Мішаткіна, С.Д. Денисов, Я.С. Яскевич, Б.Г. Юдін, В.О. Кисельов, Ю.М. Хрустальов, Л.Ю. Арсанусова, В.Є. Нікітін, С.Б. Мельнов, Г.М. Каропа та ін.).

На теренах України словникарська робота в цій царині лише почалася. Так, голова Київського еколого-культурного центру В.Є. Борейко видав «Популярний словарь по экологической этике и гуманитарной экологии» (К., 2003) і словник-довідник «Экологическая этика» (Мн., 2011). Короткі словники термінів знаходимо на спеціальних сайтах [7] та у складі навчальних і методичних посібників О.Є. Перової «Філософські аспекти біоетики» [8, с.155-158], Г. Терешкевич «Біоетика в системі охорони здоров'я і медичної освіти» [9], методичних рекомендацій І.М. Пічкур «Основи біоетики та біо-

безпеки» [10, с.41-43]. Проблему біоетичної термінографії порушено в статті І.С. Назарко «Словник з біоетики як засіб формування моральної особистості». Автор підкреслює важливість створення джерела, що «сприяє формуванню потреби спілкування з живою природою, інтересу до пізнання її законів. Словник спровокує заглянути у власний досвід моральних переживань, ставлень до інших і до себе; допомагає конструювати ситуації, що породжують моральну практику на уроках, вдома, втягуючи в це дітей і дорослих» [11]. Розрахований на школярів, невеликий за обсягом і неоднорідний за змістом, словник має не науковий, а популярний, дидактичний і виховний характер.

Тому, на жаль, адогматично доводиться констатувати відсутність усталеного українського термінологічного апарату біоетики та єдиних підходів до його формування. Як і за часів Івана Огієнка, «у нас що не письменник, то свій власний правопис, що не вчений – своя власна термінологія» [3, с.2]. Термінологічна селекція відбувається хаотично, номінативні одиниці, використовувані для когнітивного освоєння цієї понятійної сфери, генетично неоднорідні, не кодифіковані, мають багато варіантів.

Все це свідчить про нагальну потребу в створенні термінологічного словника з біоетики. Ключовим аспектам цієї роботи присвячено наступний виклад.

1. Джерелами матеріалу для словника мають стати іншомовні словники, довідники та енциклопедії з біоетики, тексти законів України, міжнародних угод, державних стандартів, відомчих нормативно-правових актів, наукові статті, монографії, навчальні й методичні посібники, підручники, інформація зі спеціальних Інтернет-ресурсів, фахових журналів тощо.

2. Нагальним є питання про обсяг і характер термінології, що буде включена до словника. Зважаючи на міждисциплінарний характер науки, словник вбратиме термінологію різних галузей знань: його головними «донорами» стануть нормативна етика, біологія, медицина, екологія, юриспруденція, теологія. Провідним принципом має бути якнайширше залучення релевантних одиниць, адже, як сказано в «Передмові» до одного з словників, «біоетика як наука лише зароджується, ще важко визначити точний перелік тем і напрямків, якими вона буде оперувати й на які розповсюджуватиме свій вплив. Її термінологія змінюється відповідно до еволюції науки та технологій» [12, с.4].

Зокрема, у дискурсі біоетики об'єктивуються і набувають специфічного змісту такі концепти нормативної етики, як «добро», «благо», «зло», «шкода», «страждання», «співчуття», «честь», «гідність», «обов'язок», «відповідальність», «правда», «чесність», «справедливість», «воля», «свобода», «совість», «цінність» та ін. Тож словник має охопити масив термінів, що є вербалізаторами цих концептів: *засада справедливості, кардинальні чесноти, розважливність, поміркованість, мужність, цінність людського життя* та багато інших.

На початку свого існування біоетика ототожнювалась із біомедичною та медичною етикою, тож велика кількість термінів запозичена саме з медицини, біології, генетики. Всі вони оцінюються й інтерпретуються з етичних позицій: *лікарська таємниця, лікарський патерналізм, клінічна смерть, аборт, наркоманія, антропогенетика, генетична інженерія* тощо.

Екологія – теж важливе джерело термінопонять біоетики, тому екологічний бумеранг, екологічна загроза, відеозабруднення, шумове забруднення, екологічний волонтаризм, панування над природою, кислотний дощ та сотні інших одиниць потребують введення в словник.

Охорона прав живого неможлива без позначення юридичних понять – таких, як закон про дико природу, принцип інформованої згоди, медичний казус, компетентний пацієнт, конвенція про права людини в біомедичних дослідженнях тощо.

Збагачують понятійний апарат біоетики загальнонаукові терміни, які дають відповідну «матрицю» дослідження: *абстрагування, аналогія, ймовірність, гіпотеза, дедукція, діалектика, діалог, інтерпретація, парадигма* та ін. Окрім того, біоетика вбирає в себе терміни, поняття і закони філософії, психології, соціології, естетики, когнітології, аксіології, ноосферології, синергетики та ін. Незвичне на перший погляд поєднання різних галузей знань – від природничо-наукових до гуманітарних – має на меті подолати притаманний сучасній культурі розкол між «фізиками» і «ліриками», створити цілісну життєстверджуючу картину взаємодії людини і світу.

Важливо зазначити, що науці постнекласичного типу, якою є біоетика, притаманне розмивання кордонів між спеціальним знанням і суспільною думкою, заснованою на народних традиціях, релігії, міфології. Зокрема, біоетика розглядається як сучасна форма християнської місії, тож релігійні поняття становлять важливу частку її понятійного апарату: *сакральна екологія, священна тварина (дїброва, криниця), культ дикої природи, релігійна природоохоронна мотивація, теологічний центр життя* тощо. В античній міфології, язичницьких віруваннях беруть початок терміни *екологічний міф, екологічна міфологія, концепція Геї, тотемістична мораль* та ін.

Тож термінологічне поле біоетики дуже широке і різноманітне, звідси – умовність його меж і складність вироблення критеріїв відбору одиниць для презентованого словника. Ми пропонуємо такі критерії: а) релевантність терміна для відображення станів, процесів, явищ, що так чи інакше стосуються морального ставлення до людини та «живого» загалом; б) повторюваність терміна в іншомовних словниках; в) його загребуваність в друкованих і електронних джерелах з біоетики.

Важливою частиною словника має стати презентація персоналій, які зробили вагомий внесок у становлення біоетики як науки. Це давньогрецькі, давньоримські, а також вітчизняні й зарубіжні філософи, медики, біологи, екологи, письменники нової доби – такі, як Авіценна, Арістотель, Асклепій, Гіппократ, Парацельс, Ч. Дарвін, О. Гумбольдт, В. Вернадський, В. Вересаєв, В. Бехтерев, В. Високович, О. Безредка, В. Образцов та багато інших. Словникові статті включатимуть коротку інформацію про них.

3. «Ліва» частина словника (упорядкування одиниць опису) ґрунтуватиметься на принципах наочності, зручності користування. Дослухаючись до настанов Івана Огієнка, розмістимо одиниці опису в абетковому порядку, із обов'язковим зазначенням наголосів у словах, що мають два і більше склади. Заголовну одиницю будемо виділяти жирним шрифтом і фіксувати в прямому порядку: спочатку означення, потім – означуване слово; спершу дієслово, потім – слова, якими воно керує (для полегшення пошуку одиниць в кінці словника розмістимо алфавітний покажчик).

Термін подаватимемо переважно в однині, але за необхідності, якщо це відповідає специфіці даної галузі знань, – у множині: Біологічний прогрес; Консументи.

У словнику з біоетики практично неможливо дотриматись настанов Івана Огієнка «... термінів з чужомовних слів нам краще б не вживати зовсім» [3, с.9], адже більшість із них – або скальковані, або мають інтернаціональні морфемні елементи, тож будемо виходити з принципу розумної пропорційності свого і запозиченого. Якщо термін є калькою з англійського або має латинське, грецьке та ін. походження, зазначимо це в квадратних дужках, за можливості – надамо переклад твірного елемента; тожотну абrevіатуру іноземною мовою подамо в круглих дужках: Аксіологічний [грец. *axios* – цінний *ilogos* – учення]; Контроль якості [Quality Control (QC)]; Консументи [лат. *consumo* – споживаю].

Варіативність одиниці має бути обов'язково відбита у нормативному словникові: якщо термін має декілька лексичних, граматичних, орфографічних, акцентуаційних варіантів, усі вони будуть представлені через скісну риску в порядку, що відбиватиме складність конструкції та / або частоту вживання: Конкурентне вивільнення / правило конкурентного вивільнення / закон Гаузе. Якщо усталена форма терміну включає лапки, збережемо написання в лапках: «Не нашкóдь» / принцип «не нашкóдь» / принцип не заподіяння шкоди.

Абревіатуру, що позначає те саме поняття і є простим скороченням номінативної одиниці (універбом), подамо другою: Біологічний моніторинг / біомоніторинг.

Взаємозамінні компоненти терміну подамо через знак «дві скісні риски»: Людський // гуманнийморалізм.

4. «Права» частина словника (семантизація термінів і понять). За характером «правої» частини словник відноситься до тлумачного типу: в ньому будуть наведені визначення понять даної галузі знань. Семантизуючи терміни, маємо намір керуватись принципами об'єктивності, безпристрасності, лаконічності, плюралізму думок, не займаючи однобічної ідеологічної або релігійної позиції. Зокрема, представимо біоетичні кодекси різних релігій (буддизму, індуїзму, іудаїзму, ісламу, католицизму, конфуціанства, православ'я, протестантизму, синтоїзму), наголошуючи на їхніх позитивних і негативних сторонах.

Тлумачення не претендують на абсолютну оригінальність, у них синтезуємо загальні підходи наукових, навчальних і довідкових видань, перелік яких подамо у списку літератури до словника.

Значення одиниці розкриємо після знаку «тире» в тому самому рядку:

Генетична дискримінація – обмеження прав індивідуумів, носіїв тих чи інших спадкових ознак або генів.

Для зменшення обсягу дефініції вживатимемо скорочення заголовкового терміну, позначене жирним шрифтом. Курсивним накресленням виділимо в тексті відсильні терміни та найменування, що мають у словникові власні статті:

Істина – реальна дійсність, правильно відображена у свідомості людей.

I. логічна – відповідність розуму (пізнання) об'єктові; **I.онтологічна** – відповідність усіх речей розуму Того, хто створив їх пізнавальними.

Якщо термін багатозначний, значення пронумеруємо і подамо через крапку з комою. До словника вводитимемо лише ті значення загальнонаукових термінів, які релевантні для біоетики:

Адаптація [лат. *adapto* – пристосовую] – 1) сукупність особливостей біологічного виду, що забезпечує можливість пристосування до мінливих умов зовнішнього середовища; 2) пристосування організму до нових умов зовнішнього середовища.

Семантизація деяких одиниць не може обмежитись короткою дефініцією і потребує розлогого викладу інформації. Описова дефініція подаватиметься після крапки:

Біоетичні проблеми штучного запліднення // запліднення *in vitro*.

1. Можливість або необхідність збереження **анонімності донорів-чоловіків** або **сурогатних матерів** для майбутніх дітей та їхніх офіційних батьків. 2. Небезпека своєрідного расизму за можливості цілеспрямованої або випадкової **селекції донорів** – носіїв «кращих» генів. 3. Знищення або збереження **зародку**, що має можливі або виявлені **аномалії**. 4. Проблема власності на **«надлишкові» ембріони** тощо.

Специфічними «тлумаченнями» вирізнятимуться і статті про персоналії:

Мéбіус Карл (1825-1908 рр.) – німецький гідробіолог. У 1877 р. розробив учення про біоценоз як сукупність організмів, що через середовище існують

ня тісно пов'язані між собою. Термінбіоценоз широкоживаний у сучасних наукових дослідженнях.

5. Призначення словника. За призначенням «Словник з біоетики» буде словником узусу, тобто представлятиме сучасний стан термінології у цій галузі. Він може бути використаний: 1) як навчальний посібник для викладачів, студентів, аспірантів технічних, медичних, біологічних, фармацевтичних та ін. спеціальностей, що може бути корисним під час аудиторної роботи, проектною та дослідницької діяльності; 2) довідник з біоетичної культури для медиків, біологів, екологів, працівників природоохоронних закладів, членів біоетичних комітетів, громадських активістів, школярів та ін.; 3) джерело корисної інформації для широкого кола читачів, які цікавляться проблемами гуманного ставлення до всього живого та охорони природних ресурсів від забруднення та вичерпання. Відповідаючи на виклики ХХІ століття, що прирікає нас на життя з «небезпечними знаннями», біоетика продовжує процес свого формування як окрема галузь знань і стає справжньою «наукою виживання». Поділяючи думку Івана Огієнка про те, що для розвитку національної термінології потрібна постійна співпраця фахівців певної спеціальної галузі з ученими-філологами, завданням останніх вважаємо сприяти кодифікації спеціальної термінології всіма доступними засобами, в тому числі таким важливим, як створення термінологічних словників.

Список використаних джерел:

1. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд. М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2001. – 440 с., іл.
2. Авраменко В.І. Навчальна роль терміна в культурно-освітній концепції Івана Огієнка [Електронний ресурс] / В.І. Авраменко. – Режим доступу: <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/877/1/ohienko.pdf>
3. Огієнко І. Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / Іван Огієнко. – К. : Друкарня І-ї Київської Друк. спілки, Трьохсвятительська, 5, 1908. – 79 с.
4. Казиминова І. І. Огієнко – засновник української історичної лінгвотермінографії / І. Казиминова // Українська мова. – 2015. – №1. – С. 36-49.
5. Огієнко І. Для одного народу – одна наукова термінологія / І. Огієнко // Рідна мова. – 1935. – Ч. 11 (35). – С. 491-498.
6. Поттер В.Р. Биоэтика: мост в будущее / В.Р. Поттер ; под ред. С.В. Вековишиной, В.Д. Кулиниченко. – К., 2002. – 216 с.
7. Короткий словник екологічних термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakonoposlusnik.narod.ru/BESNEW/ek_slov.htm
8. Перова О.Є. Філософські аспекти біоетики : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О.Є. Перова. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 160 с.
9. Терешкевич Г. Біоетика в системі охорони здоров'я і медичної освіти : навч. посібник / Г. Терешкевич. – Львів : Світ, 2008. – 344 с.
10. Основи біоетики та біобезпеки : метод. реком. до самостійної роботи студентів ІІІ курсу мед. та стомат. ф-тів / уклад.: І.М. Пічкур. – Дніпропетровськ, 2013. – 44 с.
11. Назарко І.С. Словник з біоетики як засіб формування моральної особистості / І.С. Назарко // Передові наукові розробки – 2006 : матеріали І міжнар. наук.-практ. конференції, 1-15 вересня 2006 р. – Дніпропетровськ, 2006. – Т. 10. Педагогічні науки. – С. 70-73.
12. Биомедицинская этика: словарь-справочник / под ред. Т.В. Мишаткиной. – Минск : БГЭУ, 2007. – 90 с.

The article deals with theoretical and practical achievements of Ivan Ohienko on lexicography, terminology, terminography. The given basic principles of dictionary work can be of use for the new compilers. The absence of fixed terminology on bioethics and common approaches to its formation prove the necessity and expedience of making an explanatory terminological dictionary of bioethics.

Key words: explanatory dictionary, bioethics, terminology, principles of compiling.

Отримано: 09.02.2015 р.

УДК 821.161.2-2

В. П. Біляцька

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЕМА «РОЗП'ЯТИЙ МАЗЕПА» І. ОГІЄНКА В ТИПОЛОГІЧНОМУ ЗІСТАВЛЕННІ ІСТОРИЧНИХ РОМАНІВ У ВІРШАХ

У статті розглядається рецепція образу Івана Мазепи в історичній драмі Івана Огієнка «Розп'ятий Мазепа» та сучасних історичних романах у віршах Катерини Мотрич «Мотрині ночі», Леоніда Горлача «Мазепа», Андрія Гудими «Сповідь Мазепи», Івана Шкурая «Батурин», що відзначаються новим рівнем осягнення буття гетьмана після однієї з найбільших трагедій України – поразки під Полтавою й втрати волі й державності.

Ключові слова: Мазепа, образ, історична драма, роман у віршах, документальність.

Навіть найповніші й найоб'єктивніші видання сучасної мазепіани не несуть вичерпної інформації історико-біографічної та художньої інтерпретації буття і діянь Івана Мазепи, гетьмана України (1687-1709). Не знайдемо її в обраних для аналізу нами творах: історичній драмі Івана Огієнка «Розп'ятий Мазепа» (1961), сучасних історичних романах у віршах Катерини Мотрич «Мотрині ночі» (2005), Леоніда Горлача «Мазепа» (2004), Андрія Гудими «Сповідь Мазепи» (2003), Івана Шкурая «Батурин» (2001). Всі твори за жанровою моделлю історичні, тому документальна основа їх, історичне тло з художньою фантазією набуває першочергового значення і є для реципієнта запорукою життєвості, вірогідності побутування авторського потрактування образу, прототипом якого є непересічна особистість – Іван Мазепа, який все життя «...для України / готов здобути був і Неба!» [7, с.54], «думав-мріяв про Свободу: / Дать Мамі Сонечко ясне, / Здобути Волю для народу» [7, с.14] («Розп'ятий Мазепа»).

Важко визначити, у якій галузі пріоритетною була діяльність українсько-го мислителя Івана Огієнка як політика чи богослова, як науковця-дослідника чи письменника, хоча письменницька, на нашу думку, найменше досліджена. Він автор численних наукових біографічних нарисів, художніх полотен про життєписи особистостей та драматичні періоди української історії «відгомони яких і в політичному, і в духовному плані озивається в нашій державі й дотепер» [10]. Ідеться про цикл драматичних поем у книзі під назвою «Вікові наші рани» та двох книг «Наш бій за державність», героями яких є такі історичні постаті, як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Іван Виговський, Іван Сірко, Олексій Розумовський, Арсеній Мацієвич та ін. Як зазначив М. Тимошик, на-

зва «Вікові наші рани» концентрує в собі головне їх змістовне наповнення: «...багато болю, випробувань і страждань випало пережити українському народові; та незважаючи на глибокі вікові рани, заподіяні ворогами, волелюбний дух українців, їхнє прагнення до волі й незалежності, їхню любов до своєї Батьківщини не вдавалося здолати нікому» [10]. А назва епопеї «Наш бій за державність» обґрунтована автором у передмові до книги: «...бій за державність червоною ниткою проходить через усю українську історію, як головна ціль, як її головна мета існування. Цю головну ціль вільнолюбиві наші батьки передають своїм синам, а сини – своїм дітям, і Наш Бій за Державність переходить живим і активним із покоління в покоління» [6, с.6].

Тема Мазепи не залишала байдужим І. Огієнка протягом усього свідомого буття. Він намагався розкрити особисте життя гетьмана, політичну діяльність у контексті історичного минулого України як в науково-довідкових, історично-канонічних студіях («Анатема на Мазепу давно відмінена», «Заповіт Україні про Православну Віру Гетьмана Івана Мазепи», «Гетьман Іван Мазепа про унію» та ін.), так і в думках та діях героїв його художніх полотен і, звичайно ж, в історичній драмі «Розп'ятий Мазепа». Іван Огієнко багато років виношував образ Івана Мазепи, а реалізував свій задум у потязі під час поїздки до Монреалю 19-29 травня 1960 року в драмі, хоча відомо, що другий том епопеї «Наш бій за державність» мав бути присвячений діянням тільки гетьмана Мазепи.

Історична драма «Розп'ятий Мазепа» – це «спроба автора повернути українському читачеві сфальшований російською історіографією образ великого будівничого Української держави гетьмана Івана Мазепи, пояснити нащадкам у поетичній формі на основі архівних матеріалів вчинки й наміри свого героя» [10]. Вона була надрукована в 1961 році невеликим накладом, а в ХХІ столітті таку ж «спробу», новий рівень осягнення постаті Івана Мазепи, трансформацію історичної правди та побутових реалій доби гетьмана окреслено в сучасних історичних романах у віршах. В усіх означених творах історія, «мудра, з досвідом бабуся, / Що правдоньку писати мусить» [2, с.113], має особливу концептуальність у творенні художньої версії буття гетьмана Івана Мазепи, тим паче, всі автори наголошували на достовірності й реальності в осмисленні подій і головного образу. І. Шкуррай у «Батурині» поставив за мету дати урок сучасності, бо з минулого наша дійсність «...значно яскравіше бачиться» [12, с.136]. Л. Горлач у «Мазепі» прагнув «...створити повнокровний образ реальної людини, яка діяла в конкретних умовах другої половини ХVІІ століття та на самому початку ХVІІІ, не погіршивши перед правдою факту, відстояти свою громадянську позицію, оскільки образ гетьмана донині викликає суперечки» [5]. К. Мотрич писала, що її твір про трагічні події в Україні й про чарівну історію кохання Мотрі Кочубей і гетьмана Івана Мазепи «...на тлі моторошної доби – зруйнування Батурина, поразки під Полтавою, зради козацької старшини і втрати волі й державності на довгі століття» [8, с.4]. Роман у віршах А. Гудими «Сповідь Мазепи» – це повернення Україні імені славного її сина й засторога державотворцям і «...терплячому народові, якому Небесними Силами визначено бути незалежним» [2, с.2].

Хоч історична драма «Розп'ятий Мазепа» розглядалась у студіях О. Даниліної, Є. Сохацької, М. Тимошика та діаспорних дослідників, а запропоновані для аналізу романи у віршах у роботах В. Біляцької, С. Негодяєвої, Є. П'ятковської, проте типологічного зіставлення творів не проводилось, у цьому вбачаємо актуальність статті.

І. Огієнко добре знав твори як українських, так і зарубіжних письменників про гетьмана Івана Мазепу, адже це чи не єдина постать української історії, яка завоювала світ з початку ХІХ століття. Проте його образ має мало спільного з історичною постаттю гетьмана, особливо в західному світі, тому митро-

полит Іларіон і намагався подати його в новому ракурсі, акцентуючи на одвічних проблемах України. В основу історичної драми покладено останні дні життя розбитого, знеславленого й переслідуваного гетьмана після поразки під Полтавою. Події в драмі (три дії) відбуваються в Очакові в середу 7-го липня 1709 року, коли на нараду зійшлися старшини, які втекли разом з Мазепою й почали дорікати йому за недоліки гетьманування, не розуміючи, що він «служив тільки Україні, / І їй приносив серце й душу» [7, с.16]. А завершуються в Бендерах (четверта та п'ята дії) пізнього вечора 21-го вересня 1709 року в просторій кімнаті, в якій конав Іван Мазепа з молитвою за Україну: «Дай щастя, Боже,.. Україні... / Хай зійде їй... Державна Доля...» [7, с.87]. У коментарях «Дієві особи» І. Огієнко писав: «...у цій драмі слова: Держава, Воля, Ідеал, Мама, Мрія, коли вони визначають Державність України, пишуться з великої букви, як священне слово для українця!...» [7, с.13].

Хоч романи у віршах надруковані більше сорока років тому, як побачила світ історична драма митрополита Іларіона, проте мають дуже багато типологічно спорідненого в розкритті образу Івана Мазепи, подій, пов'язаних з останніми днями життя великого гетьмана та тлумаченні історії крізь призму сьогодення. Деякі твори («Батурина»), а також драма І. Огієнка теж писалися в поязі: «Оце пишу я перед сном / У поїзді з Луганська аж до Львова / І думаю, яка вона чудова / Моя країна за вікном» [11, с.58]. У кожному романі у віршах серед масштабних подій за часів гетьманування Мазепи наголошується на знищенні Батурина, який «мав би стати гімном, / А став псалмом і горя, і журби» [2, с.142], на поразці під Полтавою, «що обернула славу у неславу» [8, с.88], відповідно й втрати самостійності й державності. Зрозуміло, що після поразки під Полтавою, всі задуми Мазепи про майбуття України були нездійсненними, і він змушений був покинути рідну землю. Про це йдеться в кожному творі, наприклад, у «Мотриних ночах» К. Мотрич:

Мазепа з Карлом вже Кучмацький шлях долав,
До очаківського паші летів посланець бусурманом.
Він їх приятель, хай приготує ж їм човни,
Щоб перетнути Буг – москалик наступа на п'яти...
Он вже й Інгул минули, а чувалося «Упав!»
З лугів тягло татарським зіллям, лепехою.
Коли б хто знав, коли б хто тільки знав,
Як тяжко, земле, розставатися з тобою [8, с.91].

І. Шкурай у «Батурині» вимушену втечу так трактує:

Від глуму, сорому, ганьби –
Бо не було вже боротьби –
Мазепі з Карлом ген за море
Рятунку дальній шлях проліг...
У короля боліла рана,
Душа у гетьмана – в огні:
Позаду тліли невблаганно
Його життя найкращі дні [11, с.110].

А. Гудима в «Сповіді Мазепи» подає психологічно-портретовану картину:

Слабий. Убогий. Без свого кутка,
Де міг би упокоєно сконати.
Оце й усе від задумів. Така

Судьба твоя, новітній Геростате...
Не зміг своє поставити на силі.
Тож воля ваша – хрест... а чи кілок
Вкопати чи встромити на могилі [2, с.155].

Домінантою в історичній драмі І. Огієнка та сучасних історичних романах у віршах К. Мотрич, Л. Горлача, А. Гудими, І. Шкурая є прийом ретроспекції. Відбір у ретроспекції, – на думку Н. Копистянської, – завжди більш суворий, ніж у самій дії твору, тут не може бути випадкового, неважливого. «Ретроспекція за-сновується на властивостях пам'яті: автора, створеного ним персонажа, читача, здатного створити над-текст, поєднуючи у творі відомості в одне ціле... Тут діє суб'єктивний відбір, до якого ще в ретроспекції приєднуються закони пам'яті, що зберігає минуле з різною ясністю та інтенсивністю» [4, с.202]. Тому в кожному творі ретроспективно чи в авторських коментарях ідеться про «доживання» Мазепи останніх днів в Бендерах, є згадка й про Овідія, який теж помер в неславі далеко від рідного краю, наприклад, у «Батурина»:

На смертному одрі поет поета
Згадав, Овідія – Іван Мазепа.
На чужині біля Бендер
Помер Овідій. А тепер
Іван Мазепа помирає,
Мандрує муками до раю.
І відійшов гетьман навіки
В країну тліну.
А Україну сховав надійно під повіки [11, с.116].

«Сповідь Мазепи»:

А смерть за ним, за гетьманом, бреде.
Крізь дні спекотні й ночі горобині.
Аж поки військо дотяглось Бендер.
Чи то пак, відступило до Тягині [2, с.153].
...Жорстокий світ не судить переможців,
А судить переможених завжди [2, с.156].

«Мотрині ночі»:

Важкою, як в Сінаї, до Бендер була дорога,
Вали, вали... Такого переходу ще ніколи не було...
Я майже, як Овідій, що вмирав в Томах, –
Було у нім величне щось й вродливе.
У слави є одне із лиць, що зветься крах,
У страху є одне з облич – сміливе [8, с.95].

«Розіп'ятий Мазепа»:

Прощайте всі, мої кохані, –
Давно колись біля Бендер
Овідій римський у засланні,
Поет преславний тут помер... [7, с.81].

Національна історія авторами подана в ретроспекції, асоціативних спогадах героїв: згадки конкретних історичних подій, географічні топоси, підґрунтя вчинків відомих осіб того часу, незвичайна історія кохання, яке було розтоптане й знеславлене, картини знищеного Батурина. Безперечно, кожний автор подає

власну інтерпретацію буття України того часу і днів Мазепи, але використання ретроспекції сприяє встановленню тісного зв'язку життя окремої людини, в даному випадку – гетьмана, з історичним часом і стає частиною не скільки особистого, стільки загального соціально-історичного часу, поданого в рамках реального. Перед реципієнтом розкриваються потаємні думки героя «з середини», з метою змусити його осмислити події в Україні, адже повідомляються подробиці не тільки приватного життя, а й передбачаються глобальні події: «Та головне – іти, не скніти. / Сьогодні твориться подія! / Дай, Боже, Україну відтворити [11, с. 63] («Батурин»); «Що розлютований московський вій / У домовину покладе народ його й державу» [8, с.88], («Мотрині ночі»); «Бо Україні лихо це невміч. / Москва не дасть зіп'ястися на ноги» [2, с.8], «До чого Україну довели / Сини амбітні. Відшурались воли / Здались на жєбри, на чужі уми» [2, с.27], «А в москалів ні совісті, ні стиду – / Їдом їдять, нахрапісті, як міль» [2, с.50], «Давно Вкраїна вийшла б з небуття, / Коб' не було у неї Кочубєїв» [2, с.97], «Побіда буде. Не тепер – то після. / Повстане дух. Задавниться погром. / Воскресне воля, як забота пісня. / Над нашим неуярмленим Дніпром [2, с.147] («Сповідь Мазепи»).

Образ Мазепи в історичній драмі І. Огієнка й сучасних історичних романах у віршах – це художнє моделювання днів історичної особи, полководця, суспільного діяча, який стабілізував життя народу, дбав про освіту й культуру, розбудовував церкви, прагнув звільнити Україну від московського батога, який «її списав всю спину» [8, с.7], «спробував реалізувати ідею української незалежності» (О. Пахльовська) [3, с.12], а його протягом віків намагалися «розп'яти» як за життя (провідний мотив драми «Розп'ятий Мазепа»), так і після відходу в небуття:

Мій славний лицаре, Мазепо,
Тебе рубали на шматки,
Стирали з пам'яті совдепи.
Тебе, за ту святу державу,
Що, гетьмане, ти нам на славу,
Усе життя своє творив,
Собою й мертвий заступив [11, с.120].

Саме через стремління Мазепи звільнити Україну від посягань на її державність, вивести в «край обітований», в аналізованих творах є типологічна спорідненість з мотивом відомої легенди про Мойсея, Голгофу: «Пильнуй, Мазепо! Богом осіяний/ Твій путь з-поміж незгод і загород. / За сорок літ у край обітований / Мойсей не зміг свій провести народ» [2, с.120] («Сповідь Мазепи»); «Мойсей-невдаха – є пустеля катма сил» [8, с.96], «Він біг і недобіг до української Сінай-гори, / Він говорив із Богом, але той Його не чув. / Премудрий знав, що воля не впаде згори, / Але про сорок літ і про рабів чомусь забув» [8, с.91], («Мотрині ночі»); «Кінець голготського розп'яття, / А там... все вічне... все ясне...» [7, с.82] («Розп'ятий Мазепа»).

Ліро-епічні картини творів створюють враження історичної ретроспекції, нерідко мають різноманітне інтонаційно-стильове забарвлення: сповідальне, фольклорне, драматичне, трагедійне, напівмістичне (видіння Мазепи в романах у віршах «Мотрині ночі», «Мазепа», «Сповідь Мазепи»), що посилюють поліфонічне звучання. У запропонованій статті неможливо здійснити типологію художніх аналітико-описових зрізів на рівні тематики, образності чи сюжетних ліній, навіть на рівні моделювання головного персонажа, в устах якого в кінці кожного твору висока напруга ліричної чуттєвості, звертання до Всевишнього «простити» його гріхи й подбати за Україну: «Де цьому край,

де взяти силу, / якого Бога попросить / щоб Україну білокрилу / зміг із руїни воскресить?» [1, с.161] («Мазепа»); «Хай Україна – ясно бачу – Усім нам буде рідна Мати, / Тоді Республіку Козачу / У світі будуть поважати» [7, с.80] («Розп'ятий Мазепа»), «То спершу зарятуйте Україну, /...А я піду вже на розмову з Богом» [2, с.156] («Сповідь Мазепа»).

Огже, історична драма «Розп'ятий Мазепа» митрополита Іларіона (Івана Огієнка) та сучасні історичні романи у віршах Катерини Мотрич «Мотрині ночі», Леоніда Горлача «Мазепа», Андрія Гудими «Сповідь Мазепа», Івана Шкурая «Батурын» – це історія України, спроба повернути нашій історії, культурі одне із знеславлених у потоці віків імен – Івана Мазепа. Твори відзначаються насиченістю історичного матеріалу, художньо правдивим осмисленням минулого, тематичною розгалуженістю, поліпроблемністю, наявністю елементів історіософії, духовності та етнокультури, допомагають в осмисленні оцінки поразки під Полтавою й трагедії України через призму реалій сьогоденного політичного життя.

Список використаних джерел:

1. Горлач Л. Мазепа / Л. Горлач // Горлач Леонід. Мамай. Мазепа. Історичні романи у віршах. – К. : Ярославів вал, 2010. – С. 143-364.
2. Гудима А.Д. Сповідь Мазепа : роман у віршах / А.Д. Гудима. – К. : Логос, 2003. – 160 с.
3. Даниліна О.В. Еволюція образу гетьмана Івана Мазепа українській і зарубіжній літературі XVII-XX століть / О.В. Даниліна. – Мелітополь : ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2009. – 140 с.
4. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства / Н. Копистянська – Львів : ПАІС, 2005. – 368 с.
5. Коскін В. Леонід Горлач: «Пишу історію без гриму і декору» / В. Коскін // Українська літературна газета. – 2010. – №18 (24).
6. Митрополит Іларіон. Наш бій за державність: Історична епопея : у 2 ч. / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1962. – Ч. 1. – 224 с.
7. Митрополит Іларіон. Розпятий Мазепа: Історична драма на п'ять дій / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : Наша культура, 1961. – 89 с.
8. Мотрич К. Мотрині ночі / К. Мотрич // Новочасна література. Тексти. Тримісячник. – К. : Дивослово, 2008. – Ч. 2(6). – 106 с.
9. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 305 с.
10. Тимошик М. Еволюція творення образу Івана Мазепа у працях Івана Огієнка / М. Тимошик. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1212>.
11. Шкурай І.В. Батурын / І.В. Шкурай. – Луганськ : Книжковий світ, 2001. – 146 с.
12. Шкурай І.В. Від автора. Батурын / І.В. Шкурай. – Луганськ : Книжковий світ, 2001. – С. 136-141.

The article deals with the reception of Ivan Mazepa's image in historical drama «Crucified Mazepa» by I. Ohienko and modern historical novels in verse by Kateryna Motrych's «Motrya's Nights», Leonid Horlach's «Mazepa», Andriya Hudyma's «Mazepa's Confession», Ivan Shkuray's «Baturyn», which mark by new plane of comprehension Hetman's acts after one of the greatest tragedies of Ukraine – defeat at Poltava and loss of freedom and independence.

Key words: Mazepa, image, historical drama, novel in verse, documentary.

Отримано: 19.02.2015 р.

Т. П. Вільчинська

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІВАНА ОГІЄНКА: ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття призначена дослідженню феноменів Т. Шевченка й І. Огієнка. Предметом аналізу послужили шевченкознавчі інтерпретації І. Огієнка, передусім те, як Митрополит Іларіон характеризує Шевченкову мову. Встановлено, що специфіку мови Т. Шевченка, на думку І. Огієнка, визначають релігійність і народність.

Ключові слова: Шевченкова мова, лінгвістична шевченкіана, релігійний стиль, релігійність, народність як основні ознаки мови Кобзаря, І. Огієнко.

Тарас Шевченко належить до тих унікальних особистостей, феномен геніальності яких до цього часу ще не з'ясовано. Як справедливо зауважує Н. Гуїванюк: «Писати про мову Шевченка – почесно й відповідально перед лицем усього народу, бо це письменник, якому судилася надзвичайно важлива роль – стати символом культурної цінності цілого народу, уособленням усієї його духовної сутності. Шевченкове слово – це символ української мовної єдності і духовний зв'язок поколінь. Вічність нашої мови – у слові Тараса Шевченка» [1, с.5]. Саме велич Т. Шевченка, за словами Л. Мацько, спонукає різні покоління науковців «до нового, поглибленого осмислення його місця і ролі як знакової постаті в українській історії, бо Тарас Шевченко не тільки став основоположником нової української літературної мови, він був визначним захисником ідеї національного відродження всієї слов'янщини...» [2, с.175]. Усе це пояснює незгасаючий інтерес до творчої спадщини Великого Кобзаря.

Для лінгвістичної шевченкіани цінними є передусім праці С. Смаль-Стоцького, І. Франка, І. Огієнка, Л. Булаховського, Ю. Шевельова, а також сучасних мовознавців, як-от С. Єрмоленко, В. Русанівський, Н. Сологуб, А. Мойсієнко, Л. Мацько, Т. Космеда, Т. Черторизька та ін. Важливе місце в історії лінгвістичної шевченкіани ХХ ст. без перебільшення займає І. Огієнко: йому одному з небагатьох на той час вдалося синтезувати набутки попереднього етапу розвитку науки про Т. Шевченка з новітніми підходами до вивчення творів красного письменства. Відтак шевченкознавці студії І. Огієнка одразу привернули увагу до себе своєрідною виваженістю, свіжим поглядом, доказовістю суджень, лінгвістичних і літературознавчих концепцій. За плечима в ученого не один десяток наукових статей, розвідок, чимало з яких уперше були опубліковані в часописі «Віра і культура», редагованому Митрополитом Іларіоном, та монографічне дослідження «Тарас Шевченко» (назва вінніпезького видання «Релігійність Тараса Шевченка»).

Метою розвідки було встановити, в чому полягає цінність наукових розмислів І. Огієнка, який відкрив для українців нові грані таланту Т. Шевченка. Дослідження виконувалося на матеріалі монографії «Тарас Шевченко». Незважаючи на те, що феномен Шевченка з'ясовувало не одне покоління науковців, до цього часу залишається низка питань, що потребують роз'яснення,

уточнення, зокрема щодо релігійного стилю Шевченкової мови¹, її народності, словника мови «Кобзаря», укладеного І. Огієнком, і под. Усе це зумовлює актуальність запропонованої теми.

Наскрізною, найважливішою в шевченкознавчому доробку І. Огієнка є тема релігійності Шевченкової мови. Дослідник присвячує їй два взаємопов'язаних розділи «Релігійний стиль Шевченкових творів» і «Релігійний стиль Шевченкової мови». У час, коли радянська критика кваліфікувала Т. Шевченка як атеїста, а фундаментальне вивчення біблійних мотивів у творах цього письменника взагалі перебувало під забороною, назвати стиль й мову Т. Шевченка релігійними було сміливим кроком. Пор.: *«Шевченкова мова, відбиваючи духа думання народу, завжди релігійна»*.

Розвиваючи думку про релігійність стилю і мови Великого Кобзаря, Митрополит Іларіон вдається до численних мовно-виражальних засобів у своїй оцінці, зокрема епітетів, за допомогою яких характеризує Шевченкову мову: *богобійна, лагідна і тиха, релігійна і народна, найпростіша, найясніша і неповторна, мелодійна і народнопоетична, добродесна і душевна*, напр.: *«Мова Шевченкова – чисто чеснотна, душевна, лагідна, релігійна. І вона була такою всі 24 роки творчості поета (1837-1861)»* [3, с.170]; метафор і порівнянь: *«Ось тому Шевченкова мова так по-різному промовляє до народу, промовляє як свій до свого, як чеснотна людина до чеснотної, і відразу на душу впливає»* [3, с.171]; гіпербол: *«Дуже часто Шевченкова мова настільки чеснотно релігійна, що переходить у мову святу...»* [3, с.170]. Автор постійно гіперболізує думку про те, що *«Шевченків світогляд широко релігійний»*, що *«усі дійові особи його творів – релігійні»*, що *«нерелігійних типів він не подав ані одного»* [3, с.169].

Дослідник свідомий того, що *«про релігійний стиль взагалі, а в мові Шевченка зокрема, ще ніхто не писав»*, але це не зупиняє його. Він готовий включитися в дискусію *«про релігійність Шевченка»* і приходить до висновку, що *«релігійний стиль у Шевченкових творах дуже сильний, що він – душа його мови й його загальною стиллю, що він – ознака Шевченкового думання від початку його писань до могили (1837-1861)»* [3, с.166]. Свій висновок автор аргументує коротким описом Шевченкового життя, аналізом його творів, що дозволяє йому стверджувати: *«Шевченко був віруючий християнин-православний!»* [3, с.166], а його стиль – *«істотний, притаманний його високорелігійній душі, ні в чому не придуманий»* [3, с.170].

Порушуючи тему релігійності Шевченкової мови, І. Огієнко зазначає, що Т. Шевченко досконало знав Святе Письмо: *«На Псалтирі виріс», «залюбки читав і всю Біблію»*, а відтак, все це *«повно переніс у «Кобзар»*, релігійний стиль якого, за словами вченого, полягає в тому, що *«Шевченко вживає в ньому сотні раз слова Бог, Господь, Божий, Святий і т. ін.»*. Загалом Митрополит Іларіон послідовно проводить думку, що Святе Письмо – найперше джерело для вивчення своєї літературної мови.

Якщо Огієнкові розмисли про релігійність Шевченка характеризуються високою емоційністю думки вченого, то в інших моментах він намагається, як сам зазначає, на основі *«повної об'єктивності та глибокої обдуманос-*

¹ *У статті прикметник Шевченкова, вслід за І. Огієнком, пишемо з великої літери.

Виразно й ясно релігійна, бо сам народ релігійний істотно» [3, с.164] та *«ніхто з наших письменників, ні до Шевченка, ні по ньому, не писав таким справді виразним релігійним стилем, в якому кожна рисочка, кожне слово не суперечить чеснотности думання. Я б сказав, що в світовій літературі ніхто з світських письменників не перевищує Шевченкового релігійного стилю й змісту»* [3, с.165].

ти», навівши «довгі сотні прикладів», з'ясувати феномен Шевченкової величі. «Релігійність Шевченка я хочу показати його мовою, його стилем, цебто релігійними фактами» [3, с.169].

У цьому контексті науковець розглядає низку положень, що підтверджують уже поширену на той час думку про Т. Шевченка як основоположника нової української літературної мови. Зокрема, зазначає те, що посприяло тому, щоб автор «Кобзаря» став «творцем української літературної мови».

По-перше, «сталось це тому, що сам Шевченко був у нас найсильнішим поетом і його твори захопили всю Україну: їх усі читали, завчали напам'ять і вже тим самим навчалися мови» [3, с. 300]. Учений вважає, що в історії творення літературних мов це звичайне явище, коли «мова найсильнішого письменника й господаря дум народних помалу стає за основу мови літературної» [3, с. 300].

По-друге, І. Огієнко стверджує, що мова Шевченка мала всі ознаки для того, аби стати «всеукраїнською мовою літературною: вона була найчистіша серед мов усіх тодішніх письменників і походила з географічного осередку української землі, із Звенигородщини, чому могла легко стати соборною мовою» [3, с. 300]. Науковець вказує на певні передумови, які зумовили те, що Шевченкова мова стала «нарідним каменем нашої літературної мови»: «Нова українська літературна мова творилася спочатку на полтавсько-харківській землі, цебто на Лівобережжі, тепер же до її творення прийшло й Правобережжя...» [3, с.282].

По-третє, важливого значення І. Огієнко надає народній основі Шевченкової мови, а саме – народним пісням. Митрополит Іларіон зазначає, що мова Т. Шевченка позбавлена «чужого баламутства», що «спісб думання (складня) – у нього завжди народна» і що саме «народні пісні стали основою Шевченкової мови» [3, с.284]. Усе це, за словами вченого, «сильно наблизило Шевченкову мову до правдивої народної й очистило її від усякої штучності» [3, с.286]. І. Огієнко наводить низку конкретних особливостей щодо синтаксичної побудови мови, зокрема такі, як паратактичність, тобто рівнорядність, а не підрядність речень, як-от домінування речень «коротких, виразних, ясних». У такий спосіб він ініціював подальші студії проблеми функціональних особливостей нової української літературної мови.

Характеристичною ознакою дослідницької манери І. Огієнка завжди було уникання спрощених підходів в інтерпретації тих чи інших положень, легкого прямолінійного пояснення. Тому аналізовані явища він розглядає у складних взаємозв'язках. Так, важливу роль Т. Шевченка визначає через його місце в етнокультурі українців, зважаючи на його значення в розвитку не лише мови, а й літератури, історії, релігійної думки тощо, напр.: «І коли ми стверджуємо, що Шевченко – народний поет, то велику роль грає в цьому власне щирий релігійний стиль усіх його творів, бо ним він глибоко вірно передав найважливішу рису українського народу і його мови» [3, с.171] або «Чисто народна своєю побудовою мова і глибоко національно-патріотичний зміст його творів зробили його найріднішим сином свого народу, більше того – його пророком» [3, с.286].

У порівняльно-типологічному аспекті певною мірою розглядає І. Огієнко постаті Т. Шевченка й І. Котляревського та Марка Вовчка, зіставляє роль Т. Шевченка й О. Пушкіна в історії виникнення літературних мов, причому завжди знаходить аргументи на користь автора «Кобзаря», напр.: «Скажімо, Марко Вовчок свідомо пильнувала надати «Народним оповіданням» 1857 року релігійного стилю. Але в «Кобзарі» він – неповторний...» [3, с.165].

Професіоналізм дослідника помітно виявляється в майстерному аналізі конкретних творів Т. Шевченка, що також є однією з визначальних особливостей до-

сліджуваної монографії. Для аналізу І. Огієнко обирає передусім тексти, які неоднозначно трактувала радянська критика – це твори на релігійну тематику, як-от «Давидові псалми» чи «Марія», або ж ті, що були написані, за словами вченого, «в обіймах чорного одчаю та розпуки» й теж чисто неправильно тлумачилися в українському літературознавстві. Загалом, звертаючись до наскрізних тем і мотивів у творчості Кобзаря, Митрополит Іларіон відступає від традиційних схем аналізу, а більше вдається до психоаналітичних інтерпретацій, що дозволяє зробити чимало сміливих висновків, напр.: «Народ ніколи не сприймав «Кобзаря» за комуністичний, Шевченка атеїстом народ ніколи не вважав!» [3, с.172] або «Релігійним стилем у «Кобзарі» вогнем палає, бо огнем палає й Шевченкова душа!» [3, с.169].

Важливо, що, аналізуючи Шевченкові твори, дослідник постулює системний, комплексний підхід. Вичерпні літературознавчі коментарі органічно доповнює характеристика мовних особливостей, напр.: «Мову церковнослов'янську Шевченко вважав святою і тому так старанно й багато уживав її в «Марії» чи «... мова «Марії» переповнена величними, солодкими церковнослов'янськими, які Шевченко все життя щиро любив» [3, с.252-253].

Характеризуючи певні правописні норми, зокрема написання слів *бог, господь, мати божя* з малої літери, І. Огієнко стверджує, що це робиться свідомо, аби представити Т. Шевченка атеїстом. Учений зауважує: «Кобзар» друкується сотнями тисяч і наш релігійний український народ сильно привчається до безбожного советського писання Святих слів!.. Коли б у вільному світі видали «Кобзаря» так, як треба, то всі наочно переконалися б, що Шевченко – не атеїст...» [с.173]. Науковець подає рекомендації (правила) щодо написання з великої букви низки релігійних термінів.

Посутнім внеском у лінгвістичну шевченкіану стали ті розділи праці, де науковець на конкретних прикладах доводить, що «Шевченкова мова глибоко поетична й ясно мальовнича», як-от: «Яскрава мальовничість Шевченкової мови» або «Рясна синоніміка Шевченкової мови». Розглядаючи ряди «мальовничих епітетів», «рясне й широке синонімічне багатство» у поезії Т. Шевченка, Митрополит Іларіон робить висновок про письменника саме як «творця нашої поетичної літературної мови, але не мови прозаїчної... В цьому відношенні Шевченка перевищила Марко Вовчок» [3, с.302]. Т. Шевченка І. Огієнко називає «мистцем-малюром», а його мову «огненно емоційальною».

Окремий розділ у монографії дослідник приділяє аналізу «Словника Шевченкової мови». І. Огієнко розповідає про історію його написання та окреслює значення, яке вбачає в тому, що «він подає широкий матеріял для вивчення Шевченкової мови, ... але разом з тим він складений так, щоб стати довідником і сучасної літературної мови – як говорити й писати по-літературному» [3, с.354]. Значення цієї лексикографічної праці вчений убачає і в тому, що вона може прислужитися «для широкого громадянства, для його щоденного вжитку», і для «вивчення української складні», а також «дати багато матеріялу для повного словника української мови».

Насамкінець автор зауважує, що написав свою монографію «для вшанування столітньої пам'яті з дня смерті нашого великого національного поета й борця за волю України й українського народу» [3, с.306].

Проведений аналіз засвідчив, що кожне покоління вносить посутні зміни у прочитання творчої спадщини Великого Кобзаря і так буде тривати довго, бо «Шевченкове слово має цілющу властивість випрямляти, підносити, пробуджувати, зміцнювати в людині Людину, її духовні начала» [4, с.187].

Монографія І. Огієнка «Тарас Шевченко» стала етапним явищем у дослідженні творчості Т. Шевченка загалом та його ролі у становленні нової укра-

їнської літературної мови зокрема. Шевченкознавчі публікації Митрополита Іларіона активізували подальші студії вітчизняних дослідників, спрямовані на вивчення спадщини митця, помітно змінили підхід до аналізу його текстів. Властиві І. Огієнкові розмірковувальний стиль, увага до значущих деталей, а передусім якісно новий підхід до багатьох питань забезпечили його працям достойне місце в сучасній шевченкіані, в тому числі лінгвістичній.

Список використаних джерел:

1. Гуйванюк Н.В. Вічність нашої мови – в шевченковім слові / Н.В. Гуйваюк // Слово – Речення – Текст : [вибр. праці]. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2009. – 664 с.
2. Мацько Л. Тарас Шевченко – основоположник нової української літературної мови. Українська мова в освітньому просторі: [навч. посібник] / Л. Мацько. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 670 с.
3. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко / І. Огієнко (Митрополит Іларіон) ; [упоряд., авт. передмови і коментарів М.С. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 2003. – 432 с.
4. Сверстюк Є. Феномен Шевченка / Є. Сверстюк // Блудні сини України. – К. : Знання, 1993. – 256 с.

The article deals with the study of T. Shevchenko and I. Ohienko phenomena. The subject of analysis is Ohienko's interpretations of Shevchenko experts' works. On the first place is the way in which Metropolitan Hilarion describes Shevchenko's language. It was revealed that the specificity of Shevchenko's language, according to Ohienko's opinion, is defined by religiousness and nation.

Key words: Shevchenko's language, religious style, religiousness, nation speech, I. Ohienko.

Отримано: 19.03.2015 р.

УДК 342.725

О. В. Галайбіда

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

О. М. Задорожна

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

«НАУКА ПРО РІДНОМОВНІ ОБОВ'ЯЗКИ» ЯК ОРІЄНТИР ДЛЯ СУЧАСНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті проаналізовано працю Івана Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки», з'ясовано можливості використання цієї розвідки у процесі вибудовування мовної політики сучасної української держави. Простежено потенціал рідної мови в процесі формування національної свідомості.

Ключові слова: «Наука про рідномовні обов'язки», мовна політика, рідна мова, мовна свідомість, українська нація.

Мовна політика завжди була, є і буде важливим аспектом державотворення. Іван Огієнко свого часу писав: «Рідномовна політика – то найцінніша й найважливіша частина національної політики і взагалі; недотримання її нормаль-

них практик сильно шкодить культурі народу й його політичному становищу» [1, с.40]. Приналежність до тієї чи іншої лінгвостільноти здавна вважали імпліцитним ідентифікатором національної свідомості. Особливо гостро мовне питання постало в сучасному українському суспільстві. Сьогодні ми маємо досить непросту ситуацію. Радянська ідеологія запровадила моду на російську мову, мотивуючи це полінаціональністю імперії та потребою порозумітися представникам різних етносів. Проте така позиція призвела до формування меншовартості української мови, утвердження думки, що українською розмовляють лише в сільській місцевості, а російська – мова освіченого прошарку суспільства. Упродовж існування незалежної держави практично всі передвиборчі програми кандидатів на перші посади країни та статuti політичних сил містили положення про функціонування та захист то української, то російської, то (задля збільшення електорату) обох мов. Мовне питання стало однією із ключових принципів позицій розпалювання війни на Сході України. Тому вибудовування коректної мовної політики – одне із першочергових завдань сучасного державотворення. Та під час створення чогось нового слід враховувати досвід попередників. На нашу думку, одним із наріжних каменів лінгвосуспільствознавства є «Наука про рідномовні обов'язки» Івана Огієнка [1], у передмові до якої автор свого часу зазначав: «Без добре виробленої рідної мови нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації – нема державности, як найвищої громадської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення» [1, с.34]. Констатуємо, що праця охоплює всі аспекти мовної діяльності як окремої особистості, так і суспільства загалом. Логічні аргументи та мудрі поради стануть в нагоді під час вибудовування послідовної єдиної мовної політики сьогодення.

Цікаво, що праця тривалий час була недоступною та невідомою для українства, спецслужби не допускали до неї ні пересічних громадян, ні фахівців-філологів, ні тим паче державних службовців. Коло реципієнтів «Науки про рідномовні обов'язки» (вчителі, робітники пера, духовенство, адвокати, учні та свідоме громадянство) свідчить про вагомість представників кожної з названих професій та патріотичних поглядів пересічних краян для реалізації великої мети – формування єдиної державної мови. Виважена нарація розвідки та системний і всесторонній підхід автора до формування мовної свідомості людини стали наслідком тривалих роздумів над питаннями національної ідентифікації своїх співвітчизників, над різними аспектами української державності, станом культури та духовності народу. Про системність поглядів митрополита Іларіона свідчить структура розвідки, зокрема порядок розташування і назви розділів («Рідна мова й народ», «Держава й рідна мова», «Найперші рідномовні обов'язки кожного громадянина», «Десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина», «Для одного народу – одна літературна мова», «Для одного народу – одна літературна вимова», «Для одного народу – один правопис», «Письменник і рідна мова», «Преса і рідна мова», «Церква і рідна мова», «Духовенство і рідна мова», «Школа і рідна мова», «Учитель і рідна мова», «Батьки й рідна мова», «Молодь і рідна мова», «Спортові організації і рідна мова», «Молодь початкових шкіл і рідна мова», «Середньошкільна молодь і рідна мова», «Вища школа і рідна мова», «Студенти вищих шкіл і рідна мова», «Учні чужомовних шкіл і рідна мова», «Позашкільна освіта і рідна мова», «Театр і рідна мова», «Учений і рідна мова», «Десять заповідей простого писання», «Для одного народу – одна наукова термінологія», «Інтелігенти вільних професій і рідна мова», «Державна служба і рідна мова», «Десять рідномовних заповідей для емігранта», «Рідномовні

обов'язки в стосунку до чужинців», «Рідномовні обов'язки в мішаних подружжях», «Чужі слова в рідній мові», «Мовне винародовлення», «Статут «Гуртка плекання рідної мови», «Рідномовний гімн»). Зауважимо, що назви розділів часто апелюють до фрагментів Святого Письма (десять заповідей), що засвідчує сакральне ставлення автора до предмету роздуму та водночас специфіку його професійної діяльності. Разом з тим такий прийом свідчить про актуальність порушеного питання і за життя Івана Огієнка, і сьогодні, на початку XXI століття. Короткий виклад патріотичного вчення, того, що ми повинні робити, щоб збудувати гідну українську державу, щоб стати повновартісним європейським народом, потрібно популяризувати серед українців.

Визначальним фактором мовної політики, на думку Івана Огієнка, повинне стати усвідомлення усіма представниками лінгвospільноти мови як національного ідентифікатора: «Народ, що не розуміє сили й значення рідної мови й не працює для збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державності» [1, с.37]. Проте автор зазначає, що цей процес повинен бути зворотнім: «Найголовніший обов'язок кожної держави – всіма можливими силами дбати про якнайкращий розвиток спільної для всіх племен її народу літературної мови, як найміцнішої основи для його духовного об'єднання. Свої рідномовні обов'язки супроти своєї літературної мови держава виконує через церкву, школу, пресу, письменників, уряди, судівництво, інтелігенцію, театр, кіно, радіо й т. ін., що зобов'язані вживати доброї соборної літературної мови» [1, с.37]. Вражаюче пророчими виявилися слова про недоотримання та порушення генетичного зв'язку мови і держави: «Держава, що не об'єднує всіх племен свого народу спільною соборною літературною мовою, завжди наражена й на політичне роз'єднання цих племен. <...> Мовне винародовлення завжди й конче провадить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів. Через це для власного добра держава мусить не допроваджувати своїх меншин до мовного винародовлення» [1, с.38].

Усвідомлення ролі мови як етнічного показника повинне прийти до кожного українця. Автор наводить низку критеріїв для оцінки мовної позиції свідомого громадянина: «Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу» [1, с.41]. З метою виховання шанобливого, навіть сакрального ставлення до мови Іван Огієнко пропонує десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина.

Наступні розділи присвячені вагомості соборної літературної мови як націотворчого чинника для процесу державотворення: «Племена, об'єднані загальною всенародною свідомістю та однією соборною літературною мовою, складають націю. Без соборної літературної мови жодний, навіть дуже численний, народ не може стати свідомою нацією. <...> Нація, духовно об'єднана соборною глибоко розвиненою літературною мовою, конче стане державною» [1, с.42-43]. Водночас автор покладає персональну відповідальність на кожного громадянина за рівень володіння літературною мовою та ототожнює мовну свідомість із патріотизмом та освіченістю: «Особа, що не навчилася своєї соборної літературної мови, не може зватися вповні інтелігентною, бо бракує їй найважливішої й найбільшої частини духовної культури. Перша ознака правдивої інтелігентності людини – добре знання своєї літературної мови. Сила духовної інтелігентності людини – в силі знання своєї літературної мови. Хто не навчився своєї соборної літературної мови зі школи, той мусить конче навчитися її поза школою, якщо бажає бути свідомим і корисним членом своєї нації. Нікому не вільно виправдо-

увати незнання своєї літературної мови нефаховістю або невивченням її в школі. Хто не знає своєї соборної літературної мови, той не може вважатися за свідомого й корисного члена своєї нації» [1, с.45]. Такий підхід вкрай потрібен сьогодні для консолідації українського етносу, для усвідомлення національної єдності, для відродження нашої державності.

Виразним показником національної зрілості є мовна свідомість письменників, яких автор називає найсильнішими і найпершими творцями соборної літературної мови. Іван Огієнко наголошує, що саме на майстрах пера лежить велика відповідальність за стан літературної мови, за мовну освіту їхніх читачів: «Кожний письменник повинен сам найпильніше дбати про поправне видання своїх творів без мовних і друкарських помилок, завжди пам'ятаючи, що з їхніх творів широкий загал навчається рідної мови» [1, с.54].

Головним двигуном розвитку рідної мови Іван Огієнко називає пресу. Що стосується цієї суспільної галузі, то в сучасному українському суспільстві маємо чимало проблем. По-перше, більшість періодичних видань нашої держави російськомовні. По-друге, видавництва і друкарні не хочуть витратитися на коректорів і перекладають відповідальність за грамотність статей на авторів, тому навіть українськомовна паперовна мас-медійна продукція неякісна – наявні частотні порушення мовних норм різного типу. Тому не втрачають актуальності настанови Івана Огієнка: «Преса й взагалі всі видання мусять плекати ідею всенациональної одности народу як підставу його сили й одности літературної мови» [1, с.54].

Центром духовності народу в усі часи виступала церква. Іван Огієнко фахово та ґрунтовно підійшов до окреслення ролі молитви рідною мовою: «Кожна віра найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова – то основний родючий ґрунт кожної віри. Рідна мова – шлях до Бога. <...> Усі церковні Богослужіння мусять відправлятися тільки живою мовою свого народу, як то було й у давнину. Богослужіння незрозумілою мовою не приносять вірним усієї тієї духовної користі, що є його ціллю. Народ, що в церкві не чує своєї рідної мови, звичайно не шанує й не береже її як скарбу свого найдорожчого. Народ, що слухає служби Божі в нерідній йому мові, подібний до в'язня, що любить світлом Божим через в'язничні ґрати» [1, с.55]. Останніми часом ми бачимо наслідки багатолітнього нівелювання національної ідентичності, вмілого психологічного програмування вірян, що мали і до сьогодні мають місце в храмах України. Тож закономірно, що існує потреба залучення духовенства до процесу націєтворення, коректної християнської інтерпретації основних положень християнської віри, а також максимального звучання Божого слова українською мовою. І найкращим порадиником з цього питання є Іван Огієнко.

Іван Огієнко не оминає увагою і рідномовного виховання в родині. Адже загальновідомо, що основні світоглядні позиції людина виносить із сім'ї. Саме в цій частині роботи автор дає визначення рідної мови: «Пам'ятайте, що діти вважатимуть за рідну тільки ту мову, що панує в вашій родині» [1, с.62]. У процесі осмислення цього терміна задумаємося, яка ж рідна мова у людей, вихованих на українських національних традиціях, на українському фольклорі, вигойданих українським вітром і виплеканих українською землею? На це питання знаходимо відповідь в аналізованій розвідці: «Особа, що не зросла на рідній мові, загублена для нації, бо ціле життя буде безбатченком, і справи рідної нації будуть їй чужі. Коли батьки соромляться своєї рідної мови, будуть її ціле життя соромитись і їхні діти, а тим стануть чужі для свого народу. Соромлення рідної мови батьками – дошкульна зрада свого народу та найбільший гріх і супроти дітей і своєї нації» [1, с.62]. Особливу відповідальність за рідномов-

ну свідомість митрополит Іларіон покладає на жінку: «Найсвятіший і найперший обов'язок кожної матері – навчати своїх дітей рідної мови й прищепити їм правдиву любов до неї. Кожна мати перші п'ять літ віку дитини повинна розмовляти з нею не інакше, як тільки своєю рідною мовою» [1, с.64]. Крім патріотичного обов'язку, жінка-мати має і велику християнську місію – «Мати, що не навчить своєї дитини рідної мови й не защепить їй правдивої любови до неї, зрадниця своєї нації. Цей найбільший гріх супроти свого народу непокоїтиме таку матір ціле життя, й вона не знає правдивого щастя до могили» [1, с.64].

Досить ґрунтовно автор описує роль закладів освіти різного рівня щодо формування мовної свідомості людини, пропонує методичні рекомендації щодо вдосконалення рівня володіння рідною мовою. Цікаво, що митрополит Іларіон покладає контроль над дотриманням рідномовного кодексу на всіх членів суспільства: «Цілий народ мусить пильно дбати, щоб усі його школи були тільки рідномовні, бо тільки вони виховують свідому націю. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб усі підручники по його школах були писані тільки соборною літературною мовою, і то такою зразковою мовою, щоб на ній мовно виховувалась молодь. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб навчання в його школах провадилось не місцевою, а тільки соборною літературною мовою, бо тільки воно забезпечує народові всі користі від школи. Ціле громадянство мусить добре пам'ятати, що тільки рідна школа виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери» [1, с.60]. На нашу думку, такий підхід призведе до протилежного результату – безконтрольності, адже кожен не буде вважати себе особисто відповідальним за моніторинг якості освітніх послуг, за виконання рідномовних обов'язків.

Як бачимо, написана майже сто років тому «Наука про рідномовні обов'язки» Івана Огієнка не втрачає актуальності і нині. Окремі положення цієї праці повинні стати наріжними каменями сучасної мовної політики української держави. На нашу думку, праця до сьогодні не відома широкому загалу української інтелігенції. Тому, зважаючи на останні події в нашому суспільстві, існує гостра потреба популяризації цього видання. Рекомендуємо його для прочитання адресатам, коло яких визначив сам автор – вчителі, робітники пера, духовенство, адвокати, учні та свідоме громадянство.

Список використаних джерел:

1. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). Рідна мова / І. Огієнко. (митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передм. та коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2010. – 436 с. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Ohiyenko_Ivan/Ridna_mova.pdf

The article analyses the work by Ivan Ohienko «Science about native language duties» and points out the possibilities of using it in the process of building the language policy of modern Ukrainian state. The authors investigate native language potential in the process of forming national consciousness.

Key words: «Science about native language duties», language policy, native language, language consciousness, Ukrainian nation.

Отримано: 24.02.2015 р.

О. С. Горбач

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПРИЗВИСЬКА В УКРАЇНСЬКИХ САТИРИЧНО-ГУМОРИСТИЧНИХ ТВОРАХ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано лексико-семантичну специфіку прізвиськ українських сучасних сатирично-гумористичних прозових творів, визначено їх стилістичне навантаження, досліджено естетичні функції аналізованих прізвиськ.

Ключові слова: прізвисько, літературні антропоніми, прізвиськові імена, прозвання, дигтоніми.

Мова художніх творів письменників має високий стилістичний потенціал. Дослідження семантико-стилістичної образності ідіостилю безпосередньо пов'язане із розвитком літературної мови. І. Огієнко зауважив, що «Найсильніші й найперші творці соборної літературної мови – то свої письменники» [1, с.50]. У праці «Наука про рідномовні обов'язки» він писав: «Цінність мови письменника – також і в багатстві його словника, щоб слова були небуденні, соковиті, промовисті, яскраві» [1, с.51]. Науковець заохочував письменників до авторської мовотворчості, адже «творення нових добрих слів – ознака талановитості письменника» [1, с.51].

Процес мовотворення закладений також у створенні авторських онімів як особливій стилістичній категорії художнього твору.

Художній антропонімікон сатирично-гумористичних творів початку ХХІ століття досить різноманітний. З-поміж різновидів літературних антропонімів прізвиська є невичерпним джерелом комічного.

Прізвиська як елемент ономастичного простору літературних творів вивчали такі дослідники, як Л. Кричун, Л. Науменко, А. Попович, О. Семенюк, О. Шонь та ін.

В українському мовознавстві прізвиська сатирично-гумористичних творів початку ХХІ століття ще не були об'єктом комплексного аналізу, що й визначає актуальність нашої статті.

Метою розвідки є дослідження особливостей функціонування прізвиськ у мові сатирично-гумористичних творів початку ХХІ століття. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: з'ясувати лексико-семантичну специфіку прізвиськ сатирично-гумористичних творів; визначити функційно-стилістичне навантаження прізвиськ у мові сатирично-гумористичних творів; проаналізувати їх контекстуальну роль.

Прізвисько – це додаткове, неофіційне ім'я, яке дане людині людьми, що її оточують (відповідно до прикметної риси, обставин життя, певної аналогії, походження тощо) [2, с.111]. М. Торчинський виокремлює такі групи прізвиськ: прізвиськові імена, прозвання, дигтоніми (почесне прозвання) [3, с.126].

Прізвисько в сатирично-гумористичному творі, як зауважує Л. Кричун, є, по-перше, засобом формування підтексту до основних способів називання, по-друге, засобом когезії (внутрішньотекстових зв'язків), по-третє, художньою деталлю характеристики як окремого персонажа, так і мікросоціуму, в якому той існує [4, с.6]. Л. Науменко вказує, що прізвиська називають суттєву, прикметну рису персонажа та виявляють ставлення автора, інших персонажів до героя твору. Вони мають різні експресивні відтінки, які можуть створюватися

за допомогою значення прізвиська [5, с.204-206]. Варто погодитись із думкою А. Попович, яка стверджує, що прізвисько – це концентрована й лаконічна характеристика персонажів [6, с.52].

Прізвиська героїв сатирично-гумористичних творів є особливою підгрупою пропріальної лексики белетристики, оскільки виявляють специфіку на рівні виникнення, функціонування й взаємозв'язку з екстралінгвальними й інтерлінгвальними чинниками.

Прізвищам персонажів сатирично-гумористичних творів М. Гримич, Л. Денисенко, Ірени Карпи притаманні індивідуальність, конотативне забарвлення і вмотивованість. Письменники послуговуються різними прийомami для побудови літературного прізвиська, зокрема надання персонажам комічних прізвиस्क, котрі є похідними від офіційного імені: «**Чорторак**, він же **Тарік**» [7, с.140], «**Васятко** (це мій керівник, Василь Васильович Гончаренко)» [9, с.5], **Вовік** [9, с.10], **Жорік** [9, с.12], **Джордж** [9, с.20]; прізвища – «**Білячка**, донька не вельми популярного міліціонера Біляка» [7, с.125]; **Круглобочиха** [7, с.132], **Квітучка** [7, с.49], **Кухаручка** [7, с.10].

Автори вдало вплітають у художню канву й прізвиська-«дражнилки», які переважно є римованими: **Вікуся-ногуся** [8, с.120], **Степан-баран** [8, с.120], **Ірка-пірка-ковбаса** [7, с.47]. Насамперед, тут міститься диференційна ознака референта, яка відіграла першорядну роль при утворенні прізвиська, й акцентування письменником саме на ній сприяє досягненню викривальної мети.

Досить часто персонажі творів отримують прізвиська в дитинстві, з-поміж однокласників, дітей-сусідів, товаришів, однолітків. У романі Ірени Карпи «З роси, з води і з калабані» відкривається шлях до спогадів у дитинство, до друзів, з якими росли й гралися, з якими плакали й сміялися тощо. Кожен із товаришів має прізвисько: **Квітка**, **Кропива**, **Білобрис**, **Ковбаса**. Комізм ситуації із дитинства підкреслюється шляхом введення в епізоди героїв, що мали дитячі прізвиська: *У школі в нас теж була **Ковбаса**. Звали її Люба. Чи то Любу звали **Ковбасою**, нині вже не задаю. Тільки точно пам'ятаю, що вимовлялося воно в гуцулів «**Кубаса**», і коли Люба хотіла означити чийсь огрядність (хоча, якщо подумати, сама огрядною вона не була), то просто й ображено, як це роблять усі діти, називала конкурентку сосискою: «**Сусіска**» [7, с.48].*

Майстри комічного слова вміють добирати такі прізвиська, які в художній мові перетворюються на символ. Безумовно, велику роль при цьому відіграє характер образу, його зовнішні й внутрішні риси, що утворюють певний тип і сприяють перетворенню вдало дібраного імені в символ. Тому іноді для зображення тієї чи іншої особливості характеру людини досить порівняти її з якою-небудь відомою історичною постаттю, і таке порівняння краще за різні описи передає сутність характеру. Наприклад, у сатиричному романі Л. Денисенко «Корпорація ідіотів» письменниця номінує одну із героїнь Варвару Адольфівну – **Гітлеришою**, а контекст допомагає реципієнтам збагнути мотивацію найменування: *Цікаво, а Гітлер ніяк не може бути її батьком? Яюсь дуже сильно виявляються в ній його гени, не може ж це бути простим збігом обставин [8, с.8]; «Тебе шукала **Гітлериша**, бігала тут, наче скажений собака, бовкала про якісь недороблені матеріали, руками книжки з полиць збивала», – каже Георго [8, с.16].*

Прізвиська, які письменник вводить у текст, є важливими засобами експресії та тісно поєднані з макротекстом твору. Часто іронічне звучання прізвиська характеризує не лише особу, а й місце дії, професійні вподобання персонажа тощо. М. Гримич порівняє депутатську діяльність із театральним дійством, а герой з прізвищем **Пупс** є актором у цьому театрі. Спостерігаємо

те, як герой твору характеризує своє прізвисько, ніби грає на сцені: – *Не пацюк, а Пупс. Я – Пупс! Але при цьому я – «прима» у нашому містечковому театрі, а ти – актор другого складу, навіть не другого, а ти – суфлер!* [9, с.196]. Сарказм відчувається й у сприйманні Георгієм поведінки товариша: – *Слухай, Пупсе, – зенацька задав він презирливе прізвисько Бориса в університеті. – Щоб більше не смів мені плакатися в жилетку!* [9, с.55].

Домінуючий чинник, закладений у першооснові прізвиська, упродовж розгортання подій у художньому творі значно посилюється. В сатиричному романі М. Гримич «Егоїст» частотність номінування деяких персонажів прізвиськами більша, ніж офіційними іменами. Із фабули цього твору ми дізнаємося про колектив адвокатської фірми «Липинський і К», де кожен із колег має прізвисько. Провідним мотивом для надання членом фірми прізвиськ послугувала переважно галузь роботи, на якій спеціалізувався кожен фахівець, та характерна риса поведінки чи зовнішності персонажа: *Ірина Марківна – його референт. Ірина Марківна була бездоганна на своєму місці. Вона розуміла його з напівслова, з напівпогляду. Він кивнув. «Все бачить Антикварний Ридикюль!»* [9, с.8]; *Скільки разів над ним сміявся Діма Білоцерківський: «Коли вже ти позбудешся свого Антикварного Ридикюля?»; Тож він свого Антикварного Ридикюля не проминяє ні на кого!* [9, с. 8]. Це прізвисько стає епітетом: *Антикварний Ридикюль, старий мудрий Ридикюль, поклала Таміліну заяву назад йому на стіл* [9, с.9]; метафорою: *Все бачить Антикварний Ридикюль!* [9, с.8]; *«Ціни Вам немає, Старий Ридикюле!» – подумки похвалив він* [9, с.56].

Письменники детально пояснює причини виникнення інших прізвиськ співробітників фірми: Таміла Сергіївна – у строгому діловому костюмі, строгих окулярах, із строгою зачіскою. Так і має виглядати профі. Адвокат профі в економічних справах. Податки, аудит, банкрутство тощо. На судових процесах своєю занудністю вона змушувала будь-якого суддю здатися на її умови, аби тільки вона відчепилася зі своїми добре обґрунтованими доказами. **«Калькулятор»** – це була її кличка в університеті, так вона перемандрувала і до його фірми [9, с.9].

Часто в прізвиськові відзеркалено оцінку виників цієї особи іншими персонажами твору. Парадоксальним є поєднання в прізвиську *Феміда в шиньоні* невідповідних слів, що спрямовує реципієнта на певні асоціації. Водночас М. Гримич акцентує на причинах виникнення цього прозвання: *Ганна Миколаївна вважала, що її головне покликання в житті – захищати безневинних жертв свавілля. І вона влаштовувала на кожному судовому засіданні шоу, маючи неабиякий ораторський хист. Вона мала переконливо величну поставу і переконливо великий шиньон на голові, яку вона «несла» на абсолютно рівній спині. Її прізвисько в юридичних колах – **Феміда у Шиньоні*** [9, с.9]. Упродовж подальшого розгортання подій у романі помітно, що прізвисько цілком відповідає поведінковій манері його власниці: *Натомість Феміда в Шиньоні не здавалася. Вона бомбардувала його факсами, записами на автовідповідачі, читала йому лекції з професійної етики під зачиненими дверима його кабінету* [9, с.56].

Прізвиська – це активно діючий засіб для досягнення сатиричної виразності й емоційності художнього твору. Прізвисько виокремлює типову ознаку художнього персонажа: *До фірми, звичайно, зверталися не лише безневинні жертви, а й справжні злочинці. Вони так само, як і не злочинці, мають право мати адвоката. От Олексія Олексійовича й тримали у фірмі саме для таких клієнтів. Кажуть, що професія відкладає відбиток на Олексій Олексійович зовні був подібний до маніяка-убивці. У професійних колах його знали як **Льошуманіяка*** [9, с.10]; **Вовік** – спеціаліст із брудної білизни. Розлучення, поділи май-

на, спадщини – це була його стихія. Він міг висудити у будь-кого будь-що. І хоч гонорари в нього були не такі високі, як у **Калькулятора** чи **Льоши-маніяка**, однак стабільні і регулярні [9, Проаналізовані прізвиська стилістично мотивовані й характеризують літературного персонажа за його індивідуальними ознаками:

- зовнішнім виглядом – *Феміда в шиньйоні* [9, с.10], *Вікуся-ногуса* [8, с.120], *Білобрис* [7, с.42], *Пупс* [9, с.20], *Лисий* [7, с.103];
- за вчинками й переконаваннями – *мудрий Ігорко, український Скарлет О'Хара* [8, с.120], *Калькулятор* [9, с.10], *Гітлерша* [8, с.8];
- за іншими асоціаціями – *Варвара Великомучениця* [8, с.5], *Антикварний Ридикюль* [9, с.8], *Ковбаса* [7, с.48], *Квітка* [7, с.103], *Підпільний-Кіндрат* [7, с.101].

Отже, прізвиська сатирично-гумористичних творів початку ХХІ століття характеризуються не лише дотепністю й виразністю, а й досить розмаїтою емоційністю. В аналізованих сатирично-гумористичних творах рідко вживаються відіменні прізвиська, а домінують прізвиська, які характеризують персонажа за зовнішнім виглядом, вчинками й переконаваннями, рисами характеру, що дозволяє письменникові доповнити портрет героя. Ці антропоніми найменування відіграють певну аксіологічну роль, адже вони є засобом узагальнення оцінки зовнішності людини, рис її поведінки тощо. У прізвиськах літературних персонажів чітко усвідомлюється внутрішня форма, завдяки якій вони виконують певну оцінну функцію. Якщо ж їхня мотивація недостатньо зрозуміла, то письменники в творі розкривають і пояснюють виникнення та функціонування таких антропонімічних одиниць.

Список використаних джерел:

1. Огієнко І. Рідна мова / І. Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., автор передм. і коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2010. – 436 с.
2. Словарь русской ономастической терминологии / [ред. Н.В. Подольская]. – М. : Наука, 1978. – 199 с.
3. Торчинський М.М. Структура онімного простору української мови : [монографія] / М.М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 548 с.
4. Кричун Л. Функції антропонімів у сучасному українському сатиричному романі : автореф. дис. ... канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Кричун. – Кіровоград : Кіровоградський держ. пед. ун-т, 1998. – 17 с.
5. Науменко Л. Прізвиська та прізвиська у ранній прозі В. Винниченка / Л. Науменко // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2001. – Вип. 37. – С. 204-206.
6. Попович А.С. Мовностилістичні особливості української сатирично-гумористичної прози : [монографія] / А.С. Попович. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2008. – 172 с.
7. Карпа І. З роси, з води і з калабани / І. Карпа. – Харків : Книжковий клуб «Клуб Семейного Дозвілля», 2012. – 320 с.
8. Денисенко Л. Корпорація ідіотів / Л. Денисенко. – К. : Нора-Друк, 2006. – 276 с.
9. Гримич М. Егоїст / М. Гримич. – Львів : Кальварія, 2003. – 228 с.

The article analyzes the lexical-semantic specificity nicknames satirical humorous Ukrainian prose determined their functional and stylistic load in the language of satire and humorous writings, contextual analysis of the role of the analyzed nicknames.

Key words: nickname, literary anthroponomy, nicknames names, nickname, dyhtonim.

Отримано: 16.02.2015 р.

Н. В. Гудима

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ОГІЄНКА В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО РІДНОМОВНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті проаналізовано реалізацію родинного, шкільного та позашкільного рідномовного виховання дітей молодшого шкільного віку відповідно до поглядів видатного українського мислителя Івана Огієнка на початку ХХ ст. Виокремлено чіткі вказівки й поради щодо навчання дітей рідної мови як найвищої соціально-духовної та соціально-культурної рідності.

Ключові слова: Іван Огієнко, національне рідномовне виховання, школа, родина, позашкільна освіта, рідна мова, навчання.

Визначальним чинником концепції мовної освіти І. Огієнка є оволодіння кожним громадянином соборною літературною мовою, яка є, за його висловом, найціннішим і найважливішим знаряддям духовної культури, «найміцнішим цементом єдності нації», а тому всі народи України повинні оточити її «найпилінішою опікою», бо тільки соборна літературна мова об'єднує етнографічний народ і перетворює його у свідому націю.

І. Огієнко закликав український народ виробити певну «реальну мовну практику», щоб захистити найвищу цінність народу – рідну літературну мову від найменшої шкоди і затримки в її розвитку. І, відтак, визначає сутність рідномовної політики держави як «збір державних і приватних практик, найкращого розвою рідної і літературної мови, потрібних для більш швидкого духовного поступу народу та його культури». Вчений обґрунтовує необхідність такої рідномовної політики тим, що рідна мова – це найголовніша цінність, на якій духовно зростає й цвіте нація, яку «конче мусить знати кожний інтелегент, якщо бажає бути свідомим членом своєї нації, якщо бажає своєму народові стати сильною нацією». І. Огієнко, по суті, започатковує нову наукову галузь – науку про рідномовні обов'язки. За глибоким переконанням ученого, знання рідномовних обов'язків підносить національну свідомість народу, а вона є найкращим ґрунтом для знання й розвитку соборної літературної мови.

Надзвичайно ретельно автор уклав найперші рідномовні обов'язки громадянина. З-поміж яких:

- заклики охороняти честь рідної мови;
- розмовляти у родині тільки рідною мовою;
- берегти своє особове ім'я й родове прізвище в повній національній формі;
- пильно навчатися своєї соборної літературної мови;
- знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу;
- підтримувати національні періодичні і неперіодичні видання тощо.

Рідномовна політика громадянина повинна будуватися на десяти найголовніших мовних заповідях. Через надзвичайну їх важливість наведемо їх у повному обсязі:

- мова – то серце народу: гине мова – гине народ;
- хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ;
- літературна мова – то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її;

- уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації;
- народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідоною нацією;
- для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис;
- головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови;
- стан літературної мови – то ступінь культурного розвитку народу;
- як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови; кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу [2, с.15].

Метою нашої розвідки є проаналізувати деякі аспекти національного рідномовного виховання дітей молодшого шкільного віку на сучасному етапі, зокрема реалізацію родинного, шкільного та позашкільного рідномовного виховання, а також виокремити чіткі вказівки й поради щодо навчання дітей рідної мови як найвищої соціально-духовної та соціально-культурної цінності.

І.І. Огієнко стверджував, що у школі весь навчально-виховний процес повинен будуватися так, щоб учень проймався українським патріотизмом, національною свідомістю і світоглядом. Найважливішим чинником виховання сучасних поколінь учених вважав виховання рідною мовою, що є джерелом національного духу, культури. Написав низку підручників для українських шкіл, зокрема «Рідна мова» (1917), «Рідне писання» (1918), «Українська граматики» (1918), «Українські шкільні мотиви» (1921) та ін. Мова, за твердженням педагога, нерозривно пов'язана з народом та його історією: «Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу, бо рідна мова – то основа нашої історії, як душа цього народу».

І. Огієнко розробив систему принципів, на яких повинна базуватися лінгвістична освіта учнів. З-поміж них: науковість, історизм, свідомість, оптимальний ступінь складності, емоційність, паралельність у розвитку мовлення і мислення, виховне навчання, європеїзм, культуровідповідність, врахування регіонального, місцевого і родинного мовного середовища. Однак є очевидним, що всі вихідні положення, покладені педагогом в основу наукової розробки методики, постали з живого словесного спілкування народу, народної практики прилучення дітей та молоді до багатств літературної мови. Саме тому принцип народності є, на нашу думку, провідним принципом лінгводидактики Івана Огієнка [3; 4]. «Слово як породіння Духа, безсмертне, й немає сили на його знищення» [3, с.27], тим не менше вчений переконує всіх свідомих громадян досконало знати й виконувати свої обов'язки щодо рідної мови. Навчати ж учнів розуміти ці обов'язки, на думку І. Огієнка, повинен учитель мови [4, с.27].

Просто і мудро визначив І. Огієнко рідномовні обов'язки вчителя. Виокремимо: досконале знання літературної мови, вимови та правопису; повсякденну мовленнєву практику винятково рідною мовою; працю для наукового вивчення своєї рідної мови; плекання в учнів любові, пошани та зацікавлення до рідної мови. Вчитель рідної мови повинен бути душею «Гуртка плекання рідної мови» у своїй школі, а також урядником «Свята рідної мови».

Досконале оволодіння педагогів нормами літературної мови, їх вміння майстерно користуватися засобами усного й писемного мовлення приводить

до формування в учнів відчуття її краси та неповторності, застосування ними лексичного багатства в різних сферах суспільного і громадського життя. Іван Огієнко запевняв, що показниками культури мовлення вчителя є правильна вимова, наголос, чітка структура побудови речень.

Тому «громадянство мусить добре пам'ятати, що тільки рідна школа виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери» [2, с.26], відтак, потрібно забезпечити: закладання рідномовних шкіл, навчання в школах соборною літературною мовою, зразковий добір книжок для шкільної бібліотеки, підручну бібліотеку кожної школи для вивчення рідної літературної мови з необхідними граматики, словниками, довідковими книжками і мовними журналами. Народ, позбавлений рідних шкіл, зауважував учений, позбавлений тим найсильнішого двигуна свого духовного розвитку й засуджується на культурне і національне каліцтво.

Отже, Іван Огієнко наголосив на вагомості школи як центру національної освіти та виховання, установи, де має найефективніше розвиватися рідна мова. Згідно з цим, основними завданнями освітньо-виховного процесу у навчальних закладах України повинні бути: українізація усіх типів навчальних закладів; доступність і єдність навчання; створення системи підготовки національних педагогічних кадрів.

Вважаємо, що українська школа може знайти чіткі вказівки й поради щодо навчання дітей молодшого шкільного віку рідної мови як найвищої соціально-духовної та соціально-культурної цінності.

Завдання батьків учених вбачає у родинному вихованні дітей тільки рідною мовою, бо тільки вона принесе їм найбільше духовних цінностей, буде найміцнішим ґрунтом для духовного виховання сильного характеру. Вимоги до навчання і виховання дітей молодшого шкільного віку рідною мовою викладено автором у 14 («Батьки й рідна мова») та 15 («Мати й рідна мова») розділах. Як педагог, автор звертається до батьків, щоб вони пам'ятали, що найголовніший учитель рідної мови для своїх дітей є він сам зі своєю дружною сім'єю, що найціннішим ґрунтом для духовного виховання сильного характеру є рідна мова, якщо батьки прагнуть виховати для нації такі сильні характери, потрібно виховувати своїх дітей рідною мовою. Своєрідним наказом батькам звучать слова І. Огієнка: «пильуйте всіма силами, щоб перша мова вашої дитини була справді матірня, – своя рідна. Не забувайте, що дитина вважатиме тільки ту мову за рідну, якою говоритиме перші п'ять років свого життя» [2, с.27].

Найсвятіший і найперший обов'язок кожної матері – навчати дітей своєї рідної мови й прищепити їм правдиву любов до неї [2, с.28]. Матір для Івана Івановича Огієнка є «найміцнішою твердиною збереження та плекання рідної мови», тому вона повинна мусить добре знати Науку про рідномовні обов'язки і виховувати дітей згідно з її приписами, вміти пояснити своїй дитині різницю між говірковою і літературною формами мови тощо. Серед обов'язків матері вчений виокремлює такі:

- кожна мати перші п'ять років життя дитини повинна розмовляти з нею інакше, як тільки своєю рідною мовою;
- кожна свідомо мати мусить пам'ятати, що та мова, яку вона прищепить дитині із молоком своїх перс, зостанеться у неї на ціле життя за мову цілого світу;
- мати, що не навчить своєї дитини рідної мови й не прищепить їй правдивої любові до неї, є зрадницею своєї нації;
- дбайлива інтелігентна мати пояснить своїй дитині різницю між її мовою – літературною і говіркою; кожна свідомо мати подбає, щоб у неї в хаті на почесному місці висіла таблиця: «Шануйте рідну мову!» з десятьма рідномовними заповідями [2, с.28].

Отже, виокремлюємо низку порад, які, на нашу думку, допоможуть правильно організувати виховний процес у сучасних сім'ях: дотримуватися своїх рідних українських звичаїв, зокрема календарного циклу; спілкуватися з дітьми рідною мовою; «від коліски» співати їм українські пісні тощо.

Іван Огієнко вважав, що у вихованні дітей учителя та батьки повинні виступати як партнери, постійно доповнювати та підтримувати один одного.

Продовження родинного та шкільного рідномовного виховання повинно реалізуватися в позашкільній освіті, у якій вчений убачав «один із могутніх двигунів розвитку рідної мови» [2, с.33]. Позашкільна рідномовна освіта може провадитись у товариствах, позашкільних курсах для народу з літературної мови, в «Гуртках плекання рідної мови». Відтак, усі товариства позашкільної освіти мусять ширити й плекати у своїй діяльності головне рідномовне гасло «Для одного народу – одна літературна мова й вимова, один правопис». В обов'язки товариств позашкільної освіти вчений вносить видавництво та поширення книжок, ознайомлення народу з найголовнішими рідномовленневими обов'язками.

Отже, проаналізувавши актуальні проблеми концепції рідномовних обов'язків Івана Огієнка, наголосимо на найвагомійших і перспективніших із них: учитель рідномовної школи, якого б фаху він не був, повинен досконало знати й майстерно володіти літературною мовою; педагоги мають підтримувати постійний контакт з батьками своїх вихованців і поширювати серед них думку про важливість рідномовного виховання; у кожній рідномовній школі бажано організувати «Гуртки плекання рідної мови» та залучати до них дітей з різною мовною підготовкою; вчителям різноматіних навчальних дисциплін варто демонструвати високу культуру спілкування, дотримуватися українського мовного етикету, привчати до цього школярів; учителям у практичній діяльності потрібно використовувати найцінніші видання українських авторів.

Список використаних джерел:

1. Ковтун (Бугайчук) О.І. Огієнко про рідномовні обов'язки та вивчення іноземних мов / О.І. Ковтун (Бугайчук) // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : збірник наукових праць. – К., 2002. Вип. 2. – С. 142-151.
2. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки / І. Огієнко. – Львів : Фенікс, 1995.
3. Огієнко І. Рідна мова в українській школі. Замітки з методики рідної мови / Іван Огієнко. – К. : Книгарня Є. Черепівського, 1918. – 32 с.
4. Шквир О.Л. Педагогічні погляди І. Огієнка в контексті національного виховання / О.Л. Шквир. – Житомир, 2001.

The article analyses the realization of junior pupils' family, school and afterschool native language education in accordance with the ideas of the prominent Ukrainian thinker Ivan Ohienko at the beginning of the XX century. The work gives the instructions and advice in teaching native language to children as the greatest social-spiritual and social-cultural value.

Key words: Ivan Ohienko, national native language education, school, family, afterschool education, native language / mother tongue, study.

Отримано: 11.02.2015 р.

Т. О. Джурбій

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ТЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НЕОРИГІНАЛЬНІЙ ДРАМАТУРГІЇ ХІХ ст.

У статті розглядається проблема національної боротьби українського народу проти іноземних поневоловачів (на прикладі порівняльного аналізу роману К.-Е. Францоza «За правду» та драми М. Старицького «Юрко Довбиш»). Увага зосереджена на темі народних месників, як виразників національної свободи.

Ключові слова: історична постать, драма, запозичений сюжет, роман, національна свідомість.

Історичне минуле України, її тривала та важка боротьба за національне визволення, яка тривала тисячоліттями, не залишила байдужими ні українських письменників, ні письменників інших країн світу. Це період в історії українського народу можна назвати періодом боротьби за власне «я», за людську правду, за можливість вільно та свідомо робити свій моральний та соціальний вибір. Один з кращих європейських творів, у якому розроблено тему національної свідомості та гідності, можна справедливо вважати роман австрійського письменника Карла-Еміля Францоza «За правду» (друга назва «Боротьба за право» – «Ein Kampf ums Recht»), написаного у 1882 році, – про життя західноукраїнського селянства в умовах феодально-абсолютистської Австрії. Хоча К.-Е. Француз і був австрійським письменником, але долю українського народу знав як зсередини, так і ззовні (мав українське коріння).

К.-Е. Француз вписав в історію українсько-німецьких міжлітературних взаємин на зламі ХІХ-ХХ століть одну з найяскравіших сторінок. Не буде перебільшенням стверджувати, що його наукова та художньо-публіцистична діяльність становила цілу епоху в системі літературно-мистецьких зв'язків між багатьма народами Європи в останню чверть позаминулого століття. Й досі не втратили свого значення дослідження Францоza про творчість російських, українських, болгарських, румунських та німецьких художників слова. Тому то і не дивно, що спадщина письменника-демократа завжди привертала увагу критиків різних країн. Серед вітчизняних дослідників творчого доробку вищезгаданого автора, на жаль, маємо лише низку праць радянського періоду. Це роботи О. Дейча, Д. Наливайка, В. Погребенника, М. Травушкіна, М. Нагірного. На сучасному етапі інтерес до творчості одного з найславетніших австрійців помітно згас. Чого не скажеш про європейських критиків-сучасників (К. Мауш, М. Кланська, Д. Кеслер, З. Хубах, Ж. Гумберт, М. Пазі, Р. Бербіг та ін.), для яких літературно-публіцистична спадщина Францоza має велике значення та викликає високий інтерес. Його твори перевидаються у Німеччині, Австрії, Польщі, це вказує на те, що найсуттєвіше з доробку Францоza витримало випробування часом, не втратило своєї ідейно-художньої вартості.

Француз не був прихильником правління монархії Габсбургів і царської Росії, більше того, він ненавидів їх, національне гноблення народів у цих імперіях, релігійна нетерпимість і ворожнеча викликали у нього неймовірне обурення і протест. Ця проблема так болісно хвилювала письменника ще й тому, що він сам неодноразово відчував на собі усі «переваги» монархічної та цар-

ської влади. Становище євреїв у ті часи було занадто важким для розуміння і сприйняття його такою творчою особистістю, якою був Карл-Еміль. Для нього самого це була боротьба за вихід із гетто, «боротьба за власне право», за можливість вільного вибору і спокійного існування, за становище рівноправного громадянина демократичного суспільства. Досить слушно з цього приводу сказав Іван Огієнко: «Бережіть усе своє рідне! Бережіть, щоб не винародовитися, щоб не забути народу, з якого ти вийшов» [2, с.9]. Безперечно, він глибоко співчував українському й іншим народам південно-східної Європи, щиро прагнув допомогти їм вийти на шлях вільного демократичного розвитку. Але вирішальні засоби здійснення цієї мети він вбачав у поширенні освіти й культури серед народу, надавав перевагу можливості мирного вирішення проблем, тобто загалом практично не відходив від програми німецьких просвітителів XVIII століття. Однак для нової історичної епохи ця програма була недієвою і програшною у всіх своїх варіаціях. І тому, гостро ставлячи у багатьох своїх творах соціальні й національні проблеми з життя народів південно-східної Європи, Француз закликав зрештою лише до освіти й засвоєння європейської гуманістичної культури як панацеї від усіх бід. Яскравим прикладом тому і є роман «За правду», де може здатися, що автор є ніби пасивним спостерігачем розвитку сюжету, а не активним його учасником. Варто відзначити і те, що впливовим чинником формування творчого світогляду австрійського письменника була і літературна епоха, в якій він жив і творив. Досить доречно з цього приводу висловив свій погляд Д. Наливайко (один з небагатьох українських дослідників творчості Францоza): «... Францозова творчість загалом розвивалася в річищі німецького й австрійського критичного реалізму, якому були притаманні такі особливості, як «обласництво», захоплення побутописанням і етнографізмом. Німецькі історики літератури відносять його до послідовників Б. Ауербаха, який своїми «Шварцвальдськими сільськими оповіданнями» («Schwarzwäl der Dorfgeschichten», 1843-1854) ствердив селянську й одночас «обласну» тематику в німецькомовних літературах. Справді, у Францоza немало спільного з Ауербахом та його школою: розвиненість описового елемента з етнографічним нахилом, значна увага до релігійно-моральних проблем у селянському житті, загальна сентиментальна забарвленість «сільських історій». Але в ідейному плані йому ближча традиція таких австрійських письменників середини XIX ст., пов'язаних з буржуазно-демократичною ідеологією 1848 року, як Л. Комперт, Л. Франкль, К. Бек і особливо М. Гартман, автор роману «Війна за ліс» («Der Krieg um den Wald», 1850), проблематика і ідейна спрямованість якого мають багато співзвучного з романом «За правду» [3, с.346].

З дитинства Француз цікавився українськими традиціями, фольклором, няня-українка навчила його розмовляти українською мовою, розповідала народні казки, оповідки, легенди, співала пісні. Тому роман «За правду» – це не просто нарис про історію українського народу, а, передусім, центральна тема в творчому доробку автора. Це твір про боротьбу селян проти кріпосницьких утисків на західноукраїнських землях у першій половині XIX століття та про повстання опришківського руху. Австрійський письменник єдиний, хто так детально представив українську історію у своєму творі та широко розсунув географічні межі інонаціональної теми.

До опришківської теми звернувся і Михайло Старицький у драмі «Юрко Довбиш». У 1883 році М. Старицький написав історичну драму «За правду», сюжет твору запозичивши у К.-Е. Францоza. Це була перша редакція драми, яка не пройшла цензури. У 1888 році драматург переробив свою п'єсу під назвою «Юрко Довбиш».

Обидва письменники використали багатющий опришківський фольклорний та історичний матеріал. Прототипом головного героя як у Францоza, так і в Старицького можна імовірно назвати історичну постать Олекси Довбуша, який очолював визвольний рух опришків на західноукраїнських землях у XVIII столітті.

Олекса Довбуш – ватажок опришків, народний герой Карпат і Прикарпаття, борючись за соціальне та національне визволення трудящих. В історії України його ім'я стоїть поруч з такими відомими месниками, як Северин Наливайко, Максим Залізник, Устим Кармалюк, Лук'ян Кобилиця та ін. Про нього складені пісні, легенди, перекази, співанки-хроніки, прислів'я та приказки, написані романи, повісті, оповідання, вірші, поеми, п'єси, опера, сценарій кінофільму, балет тощо. І все-таки особливий акцент ставиться на постаті Олекси Довбуша, його політичному обличчі борця за соціальне та національне визволення, на показі його місця у класовій боротьбі. Постійне звертання народу до образу славного ватажка опришків пояснюється багатьма причинами.

Олекса Довбуш, будучи непересічною постаттю, тісно поєднував свою соціальну боротьбу з широким селянським антифеодалним рухом на західноукраїнських землях у першій половині XVIII століття. Він зі своїм загоном опришків упродовж семи років спричинював постійну небезпеку і страх для визискувачів. У його загоні брали участь селяни-гуцули, вихідці з Галичини, Поділля, Закарпаття, Наддніпрянської України. Він знаходив підтримку та співчуття не тільки на західноукраїнських землях, але й у Молдові, Угорщині, Словаччині.

Сила Довбуша була у тому, що він, виходець з народу, виражав його думки, надії, сподівання. Він мстив за кривди, заподіяні бідним людям, не лише польським магнатам, шляхті, ксьондзам, але й українським багатіям, священникам, лихварям-євреям, купцям-вірменам. Його життя й небезпечна боротьба були мужні та героїчні, а пошуки справедливості, доброти залишили глибокий слід у свідомості людей, були взірцем, джерелом енергії для майбутніх поколінь, вселяли оптимізм.

Через те ця колоритна постать, яскрава індивідуальність привертала і привертає до себе увагу різних майстрів художнього слова: Олекса Довбуш зрозумілий і близький людям України, цілком сучасний і співзвучний нашій добі. Саме через постійне звернення письменників як вітчизняних, так і зарубіжних, до даного образу в літературі виникла у другій половині XVIII століття літературна течія – Довбушіана, яка культивується, розширюється і до сьогодні. У своїх творах постать Олекси Довбуша опоетизовували М. Устиянович («Страстний четвер» – перший твір про Олексу Довбуша), І. Вагилевич («Пісні з життя опришків», «Дещо про опришків Карпатських гір», «Добошук», «Смерть Добошука»), М. Лисикевич («Спевак з Полесья»), Ю. Федькович (балада «Довбуш», поезії «Дзвінка», «Убогий легінь», драма «Довбуш»), І. Франко («Петрії й Довбушуки»), В. Щурат («Олекса Довбуш» та «На синій Чорногорі») та багато інших.

Головний героєм драми Михайла Старицького є молодий чоловік Юрко Довбиш; назвавши так свого героя, драматург хотів наголосити, що саме його персонаж має багато відповідностей з історичною постаттю народного месника. Змінивши ім'я героя, автор підкреслює, що не всі життєві факти та обставини з біографії Олекси Довбуша він використав для змалювання свого образу. Його образ має багато аналогій з історичним Олексою Довбушем. Обидва вони вихідці з Прикарпаття, їхнє дитинство пройшло у великих злиднях. Вони рано пізнали весь тягар феодального гніту і стали замислюватись – як раз і завжди скинути пуга голоду, холоду, бідності.

Однак головним провідником як історичної постаті, так і літературного персонажа була боротьба за правду, за віру в Бога та справедливість.

Драматург добре знав історію опришківського руху, тому-то й наділив свого героя Юрка рисами Олекси Довбуша. М. Старицький підкреслює трагічність образу месника. Приреченість ватажка опришків мала історичні причини: ні торжество справи, за яку боровся, ні особистого щастя він не міг досягти, бо ще не з'явилася на світ сила, здатна перебудувати життя на нових, справедливих началах. Це добре усвідомлює Юрко Довбиш у кінці свого життя.

Щодо роману К.-Е. Францоza, то з цього приводу є дуже багато суперечностей та тверджень. Цей роман являє собою широку епічну картину життя західноукраїнських селян першої половини XIX століття та їхньої боротьби проти кріпосницького гніту й суспільної несправедливості. «В цілому це реалістичний соціальний роман, хоч значне місце й посідають у ньому побутово-етнографічні описи в стилі німецької «обласницької» прози, а в мотивуванні зображених подій немалу роль відведено своєрідності «обласного» (гуцульського) характеру й ладу життя. Але на першому плані роману – соціальні процеси й конфлікти, передусім соціальними причинами й факторами мотивовано в ньому як драматизм подій, так і вдачі та долі головних героїв, котрі до того ж виступають носіями типових рис різних класів і суспільних прошарків тогочасної Галичини» [3, с.346].

У романі Француз сам приводить читача до думки, що образ головного героя є відповідником (але не повним аналогом) історичного Олекси Довбуша. «Серед безлічі тих, хто пішов таким сумним шляхом, є лише три винятки. Пам'ять про них живе і далі в піснях та легендах, хоч і не ясна, і сповита казковістю. Ці троє заслужили увагу ще й тим, що вони були єдиними ватагами, за чи проти яких виступали гуцули.

Першим був Олекса Довбиш, ... який діяв на початку дев'ятнадцятого сторіччя і багато років мав на Покутті більшу владу, ніж цар Франц. ... Здобувши майже легендарну повагу серед гуцулів, він став немовби князем гір, установив нову юрисдикцію і збирав податки.

... Другий був «Несамовитий Василь», якого пісні теж називають «Великим опришком», селянський син із Поділля» [5, с.156-157]. Молодий граф збездечив наречену Василя, після чого він жорстоко вбиває панича, а сам стає ватажком повстанців. Загинув Василь не у бою, а «власне серце звалило» його. Він закінчив життя самогубством, «заспокоїв своє серце кулею» [5, с.157].

«Третій, кому допомагали гуцули, був той, кого вони називають у піснях «Справедливим суддею», «Великим месником». Це був Тарас Бараболя» [5, с.157].

Звідси бачимо, що Француз наділив свого персонажа рисами та «історією» обох цих колоритних постатей. Та все-таки доля Олекси Довбуша є ближчою для Тараса Бараболі.

Саме цим моментом напевно і керувався М. Старицький, запозичивши сюжет для своєї історичної драми в австрійського письменника.

Тут має місце також і літературний вимисел. Постаті двох героїв є зв'язно певною мірою історичними, та є і авторські домисли, які надають творам більшої експресивності, емоційності, піднесеності та виразності.

Образ Тараса Бараболі у К.-Е. Францоza та образ Юрка Довбиша у М. Старицького мають багато спільних ознак, рис, відповідностей. Ці постаті поєднали у собі кращі риси українського народного й разом з тим національного характеру. Їм притаманні доброта й людяність, природжене благородство, шире серце, чуйне до чужого горя, самовідданість в обстоюванні інтересів громади, непоборне прагнення до справедливості.

Життя навчило їх бути такими. Їхнє дитинство проходило у жорстоких поневіряннях та зневазі. З тогочасними моральними принципами та нормами дуже важко жилося «дітям-безбатченкам».

Та за своїми жанровими ознаками драматичний твір має певні обмеження порівняно з романом. В основі драми є єдина дія, зумовлена характером дійових осіб і тими обставинами, що спонукають до цієї дії, а також розмови дійових осіб, немає авторської мови; єдине, що дає змогу читачеві глибше зрозуміти суть твору – це авторські ремарки. З мови персонажів читач може самостійно робити певні висновки про прочитане і формувати своє ставлення до тієї чи іншої ситуації.

Великі переваги над драмою має роман, у якому автор міг широко охопити події і докладно розкрити життєві долі головних героїв, а деколи і багатьох персонажів через їхні суспільні відносини й побутові обставини. Роман дає змогу письменникові глибоко і всебічно відтворити складні життєві конфлікти, докладно показати формування характерів персонажів у ряді ситуацій, їхню участь у важливих історичних подіях.

Герої Францоza вирізняються самотністю, багатством внутрішнього світу. Народний месник наділений – за фольклорною традицією – дужістю, розсудливістю, зовнішньою красою, тобто тими рисами, які притаманні заступникам правди на землі, поборникам справедливості на рівні соціальної антитези: добро і зло, правда і кривда. Францоз послуговується цією статичною конфігурацією не механічно, не штучно, – він розкриває соціальне коріння боротьби народу, одвічного прагнення людини до краси, свободи, щастя. Протистояння кривдників і покривджених, панів і наймитів визначено гранично чітко, а звироднілі визискувачі типу царя Фердинанда та його мандаторів – Гаєка, змальовані виразно і переконливо.

«На відміну від Л. Вебер-Люткова, автора збірки «Дрімаючі душі» (1900), наскрізь просякнutoї реакційними ідеями про українців, К.-Е. Францоз вбачає в героях з народу – гуцулах і подолянах – багатство душі, щедрість помыслів, полум'я серця, непримиренність і звияг, коли йдеться про боротьбу за справедливість і людську гідність. У цьому плані творчість Францоza співмірна з прозою Г. Бічер-Стоу, Б. Немцовой, І. Тургенева, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, В. Стефаніка, О. Кобилянської, – зокрема, у розкритті внутрішнього світу героїв, «філософії» вини і кари, висвітленні теми влади землі. Близькість до життя, відчуття його вершинних вимірів, об'єктивне відображення та глибоке проникнення в суть суспільних відносин – ось що характеризує критерії художності й естетичні погляди Францоza» [1, с.170].

Відповідно до цього образ Тараса Бараболи є більш зрозумілим і детальніше описаним, ніж образ Юрка Довбиша.

Та однаково яскраво змальовані Францозом і Старицьким гноблення селян польськими панами, жорстокість і сваволя кріпосників, беззахисність селян перед законом. Разом з тим, за авторським задумом, Тарас Бараболя (у романі) і Юрко Довбиш (у драмі) виступили героями колізії, глибоко драматичний зміст якої виходить за межі конкретної епохи і країни. Характер задуму та колізії, покладені в основу творів, зумовили те, що в них на перший план висунуто внутрішню драму головних героїв, драму, породжену нарутою над правом, «убивством справедливості». Спершу вони вірять у непорушність закону, в те, що на законі й справедливості стоїть увесь світовий лад, а на сторожі їх сам Бог поставив імператора. Тим-то вони і відраджують односельчан, щоб не повертали силою громадську землю, захоплену мандаторами. І хоч який тяжкий був для них несправедливий вирок суду, віра у перемогу справедливості залишається непохитною.

Кинувши виклик панам і цісареві, Тарас (у Францоza), Юрко (у Старицького) ідуть в Карпати, збирають там опришків і розпочинають свою «війну за справедливість». Їхні «суди» над лихими панами й управителями, над чиновниками-крутіями й сьондзами-насильниками наводять жах на панство й бюрократію всього краю і викликають занепокоєння навіть у самому Відні.

Обидва месники все-таки стали на шлях духовно-морального катарсису, дійшовши до внутрішньої упорядкованості, душевної гармонії, яка виникла завдяки домінуванню вищих, загальнолюдських ідеалів у душі людини. Під час катарсису відбулося розширення меж індивідуальної свідомості до загальної. Таке розширення свідомості по-новому висвітлює їхній індивідуальний досвід, минуле, допомогло їм помітити свої відхилення і свої згубні наслідки.

Але «людина втягає в себе все, що складає душу її народу, славу його перемог, сором його поразок, гіркоту його рабства, скорботу й радість усіх попередніх поколінь» [2, с.10].

Список використаних джерел:

1. Зимомря М. Вершинні виміри життя / М. Зимомря. – Всесвіт. – 1984. – №12. – С. 169-170.
2. Митрополит Ларіон Книга нашого буття на чужині / І. Огієнко // Ідеологічно-історичні нариси. – Вінніпег : Українське Наукове Богословське Товариство, 1956. – 167 с.
3. Наливайко Д. К.-Е. Француз і його роман «За правду» / Дмитро Наливайко // Француз Карл-Еміль За правду. – К. : Дніпро, 1970. – С. 342-351.
4. Старицький М. Юрко Довбиш : [драма] / М. Старицький // Твори : у восьми томах. – К. : Дніпро, 1964. – Т. 3. – С. 223-291.
5. Француз К.-Е. За правду : [роман] / К.-Е. Француз. – К. : Дніпро, 1970. – 352 с.

The article researches the problem of the national struggle of the Ukrainian people against foreign invaders (for example, a comparative analysis dramatic work by M. Starytskyj «Jurko Dovbysh» which was written from the borrowed plot of the novel «For truth» by K.-E. Frantsoz). The focus is on the topic of people's avengers, as spokesmen for national freedom.

Key words: historical figure, drama, borrowed plot, the novel, the national consciousness.

Отримано: 19.03.2015 р.

УДК 655.254.22

Н. М. Дзюбак

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

САМОРЕДАГУВАННЯ ЯК СПОСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ АВТОРСЬКОГО ТЕКСТУ

У статті на основі сучасних здобутків вітчизняної та зарубіжної едитології розглянуто процес авторського редагування. Саморедагування визначено як первинний етап удосконалення тексту. З'ясовано, що можливість та особливості роботи над власним текстом залежать від аспекту редагування. Описано основні етапи саморедагування: аналіз, оцінка, виправлення. На основі настанов І.І. Огієнка розроблено рекомендації щодо саморедагування.

Ключові слова: авторське редагування, саморедагування, авторський текст, аналіз, оцінка, виправлення авторського оригіналу.

Редагування – це своєрідний вид літературної діяльності, спрямований на удосконалення авторського тексту. Окремі дослідники помилково зводять процес редагування до перевірки тексту і виправлення помилок [1, с.1021].

Щоб отримати якісний результат, редактор повинен не лише перевірити текст на відповідність чинним нормам, а й вирішити низку творчих завдань, виступити у ролі дослідника. Цілком слушно З.В. Партико предметом редагування вважає «приведення об'єкта редагування у відповідність із чинними у певний час у конкретному суспільстві нормами, а також його творчу оптимізацію, метою якої є отримання заданого соціального ефекту» [8, с.32-33].

Теоретичні засади редагування знаходимо у працях І.Я. Франка, І.І. Огієнка, Д.С. Григораша, М.П. Синкевича, М.Д. Феллера, Н.В. Зелінської, А.О. Капелюшного, В.В. Різуна З.В. Партика та ін. Сьогодні багато уваги науковці приділяють змістові редагування, історії його розвитку, методологічним основам, аспектам і нормативній базі. Досить детально описано й об'єкт редагування. Однак дослідники залишають поза увагою процес саморедагування, що є важливим та необхідним етапом удосконалення авторського тексту. Саме це зумовило актуальність нашої наукової розвідки.

Мета статті – розкрити сутність процесу саморедагування, а також визначити теоретичну та методичну базу авторського редагування тексту.

Реалізація мети передбачає виконання таких часткових **завдань**:

1. Опрацювати та провести аналіз наукової й навчально-методичної літератури з теми дослідження.
2. З'ясувати сутність процесу саморедагування.
3. Визначення основні етапи роботи з самоудосконалення повідомлення.
4. Розробити рекомендацій авторові щодо редагування власного тексту.

Авторське редагування є первинним етапом удосконалення тексту. Воно передбачає саморецензування тексту, його творче удосконалення, перевірку і виправлення з метою оптимізації рукопису й приведення до такого стану, коли можна оприлюднити працю шляхом друкування чи обговорення. Як і редагування, саморедагування передбачає удосконалення не лише змісту, а й форми авторського тексту.

У зарубіжній едитології знаходимо різні погляди щодо ефективності процесу саморедагування. Представники Європейської школи заперечують ефективність авторського редагування. Вони вважають, що редагування тексту – досить відповідальний і складний процес, якісно виконувати який здатний лише фаховий редактор. Однак до авторів вони ставляться досить демократично: авторські недогляди завжди може виправити професійний редактор. Науковці Американської школи не заперечують ефективності фахового редагування, однак стимулюють право автора на самовдосконалення оригіналу досить нетрадиційним способом: якщо автор створює неякісний продукт, вони шукають іншого автора.

Немає єдиної думки щодо ефективності авторського редагування й у вітчизняній едитології. М.П. Сенкевич, М.Д. Феллер, Н.В. Зелінська, Р.Г. Іванченко, З.В. Партико та інші науковці великого значення надають психолінгвістичним засадам редагування. Вони підтримують думку представників Європейської школи і вважають, «що автори ніколи стовідсотково не можуть уявити той код передачі повідомлення, ті норми, час, місце, ситуацію, тезаурус і механізм сприйняття, які будуть у реципієнтів... Редактор завжди є власне, першим реципієнтом повідомлення і наче випробовує його сприйняття на самому собі. Тому авторське саморедагування повідомлень на потрібному для реципієнтів рівні ефективності є принципово неможливим» [8, с.311]. Інші вважають процес авторського редагування важливим та необхідним етапом загальної роботи над удосконаленням тексту. При цьому велику увагу приділяють навчанням авторів основам редагування, створюють з цієї метою низку підручників, навчально-методичних посібників, довідників, енциклопедій [4].

Ми дотримуємося думки, що процес саморедагування не варто заперечувати й категорично відкидати, адже будь-який поважний автор не дозволить своїй праці побачити світ без остаточного її вичитування, шліфування, удосконалення. При цьому цілком поділяємо думку І.І. Огієнка про те, що «мовним редактором, як і коректором при виданні, мусить бути тільки особа, що досконало знає свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, яка також глибоко розуміє свої рідномовні обов'язки» [7, с.17].

Можливість та особливості процесу саморедагування залежить від конкретного аспекту роботи над текстом. Аспект редагування – це удосконалення повідомлення на основі якогось одного чи одночасно кількох видів норм. Виокремлюють такі аспекти редагування:

- літературне: М.П. Сенкевич і М.Д. Феллер вважають, що сутність цього різновиду редагування – «редагування мови і стилю твору» [10, с.5]. Щоправда, одразу вони як синонім до «літературного редагування» вживають термін «літературне опрацювання», що, на наш погляд, найповніше визначає зміст цього поняття. У наш час досить поширеним є уявлення: що літературне редагування – це виправлення помилок (фактичних, логічних, мовностилістичних), що здійснюють одночасно на основі кількох видів норм: інформаційних, композиційних, логічних, лінгвістичних і психолінгвістичних;
- технічне: опрацювання тексту чи видання на основі поліграфічних норм або норм, які встановлює технічне обладнання чи технологія електронних засобів масової інформації;
- політичне: цей вид редагування більшість дослідників вважають пережитком тоталітарного режиму. Зміст такого редагування – перевірка тексту на відповідність політичним нормам;
- художнє: має за основу естетичні норми;
- наукове: здійснюється на основі норм тієї науки, фактичний матеріал якої описують у повідомленні.

Більшість зазначених аспектів передбачають досконале володіння нормативною базою редагування, а також знання чинних стандартів. Таку роботу якісно можуть виконувати лише досвідчені фахівці. Як правило, науковим редагуванням займаються фахівці тієї чи тієї галузі знань (науковці), а не професійні редактори. Саморедагування повністю чи частково можливе лише під час літературного, політичного та художнього редагування.

Досвідчені редактори радять перед тим як редагувати власний твір зачекати стільки часу, щоб забути підготовлене (це період від кількох місяців до року). Якщо ж дотриматися цих вимог неможливо, авторові потрібно зосередитися на редакційних нормах. Ще однією умовою якісного саморедагування є повне завершення роботи над текстом. Такі вимоги дозволяють сприймати власний твір відсторонено, тобто з позиції реципієнта. Однак при цьому науковці не відкидають можливості саморедагування окремих розділів одразу після їх написання.

Увесь процес саморедагування можна поділити на три етапи: аналіз, оцінка і виправлення первинного мовного твору, що зводяться до процедур контролю та удосконалення тексту. Усі ці етапи настільки взаємопов'язані, що часто протікають паралельно.

Самоаналіз та оцінка відбуваються шляхом здійснення операцій професійного читання рукопису. Як правило, читати власний продукт слід не менше трьох разів. Первинне читання є ознайомлювальним, це швидкий перегляд тексту з метою визначення загального змісту (сенсу), мети, концепції та компози-

ції. Вторинне читання (аналітичне) потребує від автора максимальної концентрації уваги, уміння визначати структурні частини, зіставляти їх між собою. Акцент треба зробити на уважне, поглиблене і до певної міри прискіпливо-критичне прочитання тексту з установкою на можливу помилку. Під час аналітичного читання переходимо від форми до змісту: визначаємо значеннєві частини, встановлюємо їхній взаємозв'язок, усуваємо дублювання, неточності та помилки, логічні розбіжності, аналогічні приклади. При цьому слід робити помітки на полях, вносити правки у текст тощо.

Після аналітичного читання йде етап виправлення тексту. Вносити правки доцільно тільки тоді, коли чітко визначено недоліки тексту і способи їх усунення. При цьому досить прискіпливо слід оцінювати вагомість кожного виправлення. Під час внесення правок слід пам'ятати, що виправлений фрагмент – частина цілого, тому потрібно стежити, щоб правка не спричинила інших неточностей.

Після виправлення відбувається третє читання, що має назву «шліфувальне». Мета шліфувального читання – визначити, наскільки якісно був виправлений текст. На цьому етапі формується кінцевий результат саморедагування – завершений мовний добуток, основними властивостями якого є інформативність, цілісність, зв'язність, літературна обробленість.

Рекомендації більшості фахівців щодо самовдосконалення тексту зводяться до уважного вичитування матеріалу і виправлення фактичних, логічних, смислових, стилістичних, орфографічних, граматичних і технічних помилок. Більш детальні настанови авторам і редакторам залишив І.І. Огієнко, що мають назву «Десять заповідань простого писання і редагування», зокрема:

1. Ясний і простий стиль – то найкращий стиль.
2. Пильнуймо писати так, щоб усі зрозуміли написане.
3. Думаймо про це, починаючи писати чи редагувати.
4. Ніколи не забуваймо про те, що наше писання може читати навіть не зовсім підготовлений читач.
5. «Популярний» виклад корисніший за «науковий».
6. Нема стилю «наукового» й «ненаукового» – є тільки стиль ясний і неясний.
7. Хто пише неясно, той проповідує в пустелі.
8. Поділ способів думання на «інтелігентський» і «народний» є некоректним.
9. «Інтелігентського» способу думання широка публіка не розуміє.
10. «Інтелігентський» спосіб писання і редагування шкодить розвитку нашої культури, бо його розуміє тільки обмежене коло читачів; кожен працівник пера мусить дбати, аби у його писаннях переважав спосіб простий і ясний.

Ці прості й доступні правила цілком відбивають цілі саморедагування – удосконалення повідомлення з метою підвищення ефективності його сприйняття; «переклад» тексту з внутрішньої мови автора на зовнішню мову реципієнта; «прив'язування» повідомлення до конкретних умов акту його сприймання (часу, місця, обставин тощо); оптимізацію повідомлення за низкою параметрів, тобто його творче удосконалення.

Робота з редагування власного тексту висуває високі вимоги до автора, потребує від нього досконалого і точного знання усіх рівнів мови, чинного правопису, бездоганного чуття стилю, тренованої пам'яті та уваги. Крім того саморедактор повинен володіти великим словниковим запасом, орієнтуватися у виборі мовних засобів, працювати з допоміжною літературою (словниками, довідниками тощо). Навички редагування можна покращити лише за умови регулярного тренінгу, постійної роботи над собою. Усі ці вимоги створюють

підгрунтя для постійного самовдосконалення, розвитку не лише авторських і редакторських здібностей, а й витривалості, допитливості тощо.

Нові технічні можливості для саморедагування створює робота з текстовим редактором. Виправлення орфографічних помилок, хибних перекладів і композиційних недоліків – далеко не повний перелік завдань, що вирішує комп'ютер. Однак слід пам'ятати про проблеми штучного інтелекту і не покладатися повністю на здобутки науково-технічного прогресу, знімаючи із себе відповідальність.

Певну специфіку має саморедагування колективних праць. Цю функцію зазвичай бере на себе керівник авторського колективу або науковець, під редакцією якого готується дослідження. Тут завдання полягає в тому, щоб забезпечити більш-менш однаковий стиль викладу матеріалу, уніфікувати оформлення всіх структурних частин, прибрати різного роду конструбатості. При цьому важливо правильно побудувати стосунки з кожним співавтором, погодити з ним внесені корективи, зберегти його обличчя. Практика знає також приклади колективного редагування узагальнюючих праць, що теж вимагає високої редакторської культури і такту керівника колективу.

А отже, саморедагування – це первинний етап роботи з удосконалення тексту. Його зміст визначається залежно від аспекту роботи над текстом. Авторське редагування складається із трьох етапів: аналізу-оцінки-виправлення повідомлення. Кожний з цих етапів передбачає комплекс процедур з опрацювання тексту, однак вони настільки пов'язані, що потребують одночасного виконання. Така робота над власним повідомленням створює широкі можливості для розвитку та удосконалення не лише редакторських, а й авторських здібностей.

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник української мови / укладач і головний редактор В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
2. Зелінська Н.В. Теоретичні засади роботи редактора над літературною формою тексту (літературне опрацювання тексту) / Н.В.Зелінська. – К. : УМК ВО, 1989. – С. 4-5.
3. Іванченко Р.Г. Літературне редагування / Р.Г. Іванченко. – К. : Вища школа, 1983. – 247 с.
4. Карпенко В.О. Основи редакторської майстерності: Теорія, методика, практика / В.О. Карпенко. – К. : Ун-т «Україна», 2007. – 431 с.
5. Науковий інструментарій українознавця. – К., 2012. – 368 с.
6. Накорякова К.М. Літературное редактирование материалов массовой информации : уч. пос. / К.М. Накорякова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 189 с.
7. Огієнко І.І. Наука про рідномовні обов'язки / І.І. Огієнко. – Л. : УАД: Фенікс, 1995. – С. 15-23.
8. Партико З.В. Загальне редагування: нормативні основи : навч. посіб. / З.В. Партико. – Львів, 2006. – 416 с.
9. Різун В.В. Літературне редагування / В.В.Різун. – К. : Либідь, 1996. – 226 с.
10. Сенкевич М.П. Літературное редактирование (Лингвостилистические основы) / М.П. Сенкевич, М.Д. Феллер. – М. : Высш. шк., 1968. – С. 5-45.
11. Терехова В.С. Літературное редактирование / В.С. Терехова. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – С. 3-18.
12. Феллер М.Д. Эффективность сообщения и литературный аспект редактирования / М.Д. Феллер. – Львів : Вища шк., 1978. – С. 5-9.

In the article on the basis of modern achievements of domestic and foreign edytolohiya the process of the author editing is considered. Copyright edit certainly as the primary stage of improvement of text. It is found out, that possibility and features of

prosecution of own text depend on the aspect of editing. The basic stages of editing are described: analysis, estimation, correction. On the basis of settings of I.I. Ogienko recommendations are developed in relation to copyright edit.

Key words: authorial editing, copyright edit, authorial text, analysis, estimation, correction of authorial original.

Отримано: 31.01.2015 р.

УДК 811.112.2'06

В. О. Казимір

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДО ПИТАННЯ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ ТА МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В СУЧАСНІЙ НІМЕЧЧИНІ

У статті розглядаються проблеми нинішнього стану німецької мови, мовної ситуації, національної свідомості та мовної політики в сучасній Німеччині.

Ключові слова: динаміка мови, мовна ситуація, національна свідомість, мовна політика.

Переміщення людини і всього людського в центр лінгвістичної уваги спричинили перегляд багатьох аксіом мовознавства, зокрема ревізію лінгвосоціотичних і семантичних догматів. Визначилася й утвердилася настанова на розгляд мовної форми як відображення структур людської свідомості, мислення та пізнання. Тому лінгвісти намагаються сьогодні виявити глибинний зв'язок людської свідомості з мовними формами, простежити «модус» відбиття характеру пізнання та сприйняття світу в глибинних мовних категоріях (ментальних утвореннях), що належать до сфери позасвідомого. У працях останнього часу (Г. Вежицької, Т.В. Радзівської, Н.Д. Арутюнової, В.М. Телія, О.С. Яковлевої, Ю.С. Степанова, В.М. Топорова, Т.І. Вендіної, О.В. Урисона тощо) автори намагаються дослідити «мову культури», реконструювати мовну етнічну свідомість, виявити культурно-мовні національні стереотипи, визначити взаємовплив мови та духовної культури?

Мова є одним із найскладніших об'єктів пізнання, оскільки вона сама виступає одним із знарядь пізнавальної діяльності, тобто фіксує пізнавану дійсність [21, с.6]. Розвиток лінгвістики ХХ ст. характеризується зростанням інтересу до проблем сутності та чинників мовної еволюції. Будь-яка мова як складна система систем перебуває в умовах постійного розвитку і вдосконалення, змінюється в просторі й часі.

«Мова є цілком своєрідною функціональною системою, яку не можна поставити в один ряд з жодним іншим явищем духовного чи матеріального світу. Природний зв'язок мови з мисленням, поєднання в акті мовлення матеріального та ідеального начал визначає виняткову поліфункціональність цієї знакової системи, зумовлює суттєві своєрідності в еволюції рівневих складових мови і мовної системи в цілому» [2, с.6]. Отже, мова як склад неструктурована, поліфункціональна система постійно еволюціонує під впливом цілої низки зовнішніх та внутрішніх чинників. Дія цих чинників або, як їх називає Б.М. Головін умов, завжди здійснюється комплексно, оскільки будь-які зміни в мові відбуваються за певних внутрішніх та зовнішніх умов одночасно. Внутрішні умови мовних змін визначаються системними зв'язками та відношеннями, що діють у самій мові, а також знаковим матеріалом, що є в її розпорядженні. Зовнішні умови залежать від зв'язку та

взаємовідносин мови з суспільством, свідомістю людини, природою тощо, тобто від соціальних детермінантів, які є складною та взаємодіючою системою, між складниками якої існують ієрархічні стосунки. Мова «одночасно поєднує в собі дві протилежні риси: незмінність і змінність, статичність і динамічність» [25, с.320]. Проте на кожному синхронному зрізі мова, змінюючись, залишається тією самою і виконує роль найважливішого засобу комунікації. В актах комунікації за допомогою мови відбувається відображення об'єктивної реальності, яка перебуває в стані постійного руху та розвитку, що зумовлює таким чином постійні зміни і в самій мові, адже «...мови не можуть не змінюватися перш за тієї простої причини, що в основі актів комунікації, засобом практичного здійснення яких і є мова, лежить відображення людиною оточуючої її дійсності, яка сама знаходиться в постійному русі та розвитку» [19, с.197].

Дослідження динаміки мови як її сутнісної якості та закономірностей мовної еволюції належить до основних проблем сучасної вітчизняної та зарубіжної лінгвістичної науки, про що свідчить постійне звернення мовознавців до цієї проблеми [4-6; 13; 15; 19; 26; 27; 31; 34; 35]. Не менш широке висвітлення в працях вітчизняних лінгвістів знаходить проблематика взаємовідносин мови та суспільства, що послуговується нею [1; 3; 6; 7; 10; 14; 20; 24].

Мова «може всебічно удосконалюватись і ставати при сприятливих для цього умовах способом як засвоювання найвищих здобутків культури від інших народів, що вже встигли далеко просунутись уперед, так і плідно працювати на рідному ґрунті для забезпечення своїх носіїв високими духовними цінностями» [6, с.216]. Отже, історична змінність мови зумовлена безперервним процесом пізнання, зростанням потреб номінації й комунікації, мова постійно вдосконалюється як у своїй структурній організації, так і в плані змісту.

Головною рушійною силою розвитку мови є суперечність між наявними мовними засобами і постійним зростанням номінативних і комунікативних потреб суспільства. Таким чином, мови немає і не може бути без суспільства, як не може існувати суспільство без функціонування мови, зрозумілої і доступної кожному індивідуові – члену певного соціуму. Ідеї про тісні зв'язки мови й суспільства знайшли своє відображення в працях А. Мейє, Ш. Балі, Ж. Вандрієса, Є. Сепіра, В. Матезіуса та інших видатних мовознавців. Значний внесок у розробку соціологічних проблем мови зробили також вітчизняні лінгвісти І.О. Бодуен де Куртене, Г.Й. Винокур, Л.П. Якубинський, Є.Д. Поліванов, О.М. Пешковський, Б.О. Ларін, В.В. Виноградов та інші.

Будь-яка мова є охоронцем культури народу – її носія. Проте вона може успішно виконувати охоронну функцію лише тоді, коли, висловлюючись за В. Гумбольдтом, є не стільки продуктом діяльності, скільки безперервною діяльністю духу, яка прагне перетворити звук у вираження думки. Інакше кажучи, функція мови по збереженню етнокультури реалізується лише за умов постійного розширення її комунікативної та експресивної функцій у процесі мовленнєвої діяльності [29, с.103]. Отже, розвиток мислення і культура мовлення знаходяться у прямій залежності одне від одного. При цьому слід зазначити, що мовленнєва культура як сукупність опрацьованих способів мовленнєвої діяльності та її результатів і як фактор інтелектуального прогресу має підтримуватися не лише індивідуальними, а й колективними зусиллями носіїв мови. Лише за цієї обставини вона здатна забезпечити єдність мови, її охорону від надмірної територіальної та соціальної диференціації, негативних Іншомовних впливів тощо.

Усвідомлення нинішнього стану й перспективи німецької мови, на наше глибоке переконання, не може обійтися без оцінки суспільно-історичного контексту її

функціонування в минулому і сьогодні, рівня національно-мовної свідомості, аналізу моделей і мотивів мовної поведінки. Говорячи про систему німецької мови, Х. Брінкман підкреслював: «Мова народу роз'єднана в діалектах, а зібрана спільно в літературній мові; разом з тим вони висловлюють по-різному зміст і структуру однієї й тієї ж мови» [32, с.104]. Ілюстрацією цього можуть бути особливості у вживанні діалекту і стандартної німецької мови в Німеччині. Нижньонімецькі форми (Пай) носії мови можуть використовувати не тільки на побутовому рівні, а більш в офіційній ситуації, наприклад, під час політичних дебатів в парламенті федеральної землі. За звертаннями типу «meine sehr verehrten Froenslünd und Mannslüd», «leeve Mackers» чи «leeve Frönn», що відповідають стандартним «meine sehr geehrten Damen und Herren», а також за гумористичними коментуваннями на нижньонімецькому, приховуються емоційні настрої того, хто говорить [37, с.42]. У німецькій мові, крім територіальних діалектів, функціонують загальноживані розмовні форми, відомі в германістиці під загальною назвою «Umgangssprache», які в історичному плані є самою пізньою мовною формацією. При цьому, на відміну від літературної мови, а особливо від діалекту, спектр розмовної мови набагато ширший, і ця форма мови має «горизонтальну і вертикальну організацію» [36, с.168]. В цілому трьохступенева побудова німецької мови характеризується наявністю п'яти реально виявлених формацій. Проте цей онтологічний засіб німецької мови по-різному реалізується в різноманітних самостійних соціумах – носіях цієї мови. Зокрема, в німецько-швейцарських кантонах Швейцарії німецька мова має іншу побудову. У ній яскраво гармонують дві мовні форми – літературна німецька мова з притаманній їй швейцарськими рисами і алеманський (швейцарський) діалект, який є як сукупність однорідних піддіалектів (цюрігського, бернського тощо). А.І. Домашнев наголошує, що чим ширший лінгвосоціум, якого обслуговує діалект, тим він більше неоднорідний і тим багатосторонні прагматичні завдання, які вирішуються комунікантами в процесі мовленнєвої діяльності. Наслідком цього є поява нових варіацій – напівдіалектів (Verkehrssprachen), групових мов (Alttagssprachen) тощо, і саме літературної мови. Тому одним з важливих завдань розвитку літературної мови, «коли вона завойовує в народному житті положення впливового інструмента спілкування й організації суспільства, є, як добре відомо, її урегулювання – упорядкування та уодноманітнення граматики й словника [8, с.128].

Оскільки сучасна німецька мова функціонує як засіб спілкування у деяких державах, вона має полінаціональний характер і використовується реально у вигляді незначних національних варіантів. Саме структура функціональної системи німецької мови в основних країнах її розповсюдження, склад і характер об'єднуючих нею форм, а також соціальне положення мови обумовлюють певну диференціацію, що характеризується специфікою розвитку суспільства в тій чи іншій німецькомовній державі, у якій історично склалася певна мовна ситуація.

Маємо думку, що під мовною ситуацією слід розуміти взаємодію різних мовних форм і мов у процесі обслуговування ними всіх сфер життєдіяльності народу на певному етапі його соціально-економічного розвитку. В.А. Аврорін вважає, що мовна ситуація – це компонент складної структури суспільних відносин у рамках того чи іншого суспільства людей. Одночасно мовна ситуація є дуже складною структурою, яка складається з елементів, що знаходяться на різних рівнях, але водночас об'єднаних причино-наслідковими зв'язками. Найважливішими з цих елементів і умов, що визначають все інше, є умови соціально-історичні. Зміни цих умов під впливом факторів соціального устрою змінюють набір і характер у сферах діяльності. Останні відображаються на характері форм існування

мови, і все це, разом взяте веде до змін у мовній ситуації. Отже, мовна ситуація є складним утворенням, яка бере свій початок і своє пояснення у фактах соціально-історичного розвитку, відображає певні факти в структурі мови, у формах її існування. Так, мова літніх людей відрізняється великим консерватизмом, більш суворим додержанням норми у порівнянні з молодіжною мовою, яка переповнена інноваціями, характеризується зневагою до норми, бажанням до самореалізації. Хоча мовленнєва поведінка різних вікових груп сприяє встановленню певного балансу між необхідністю розвитку і змін окремих елементів мовної системи, з одного боку, і збереження стабільності, без якої мова втратила б свою основну функцію – бути засобом спілкування всього соціуму, незалежно від його внутрішньої диференціації по статі, вікові, соціальному положенні тощо, з іншого боку.

У сучасному німецькому суспільстві існують різноманітні стосунки між певними соціальними групами і формами існуючої мови, проте зв'язки суспільства і розвитку мови країни мають принципово інший характер, ніж в колишній НДР. Соціально зумовлені відмінності у розвитку мови, що мали місце після 1945 року, практично не змінилися, оскільки стосунки між соціальними групами і формами існування мови перебудовуються поступово. Вибір об'єкта досліджень обумовлений низкою питань, що стосуються проблеми вивчення форм існування німецької мови в Німеччині, а саме:

- У якій мірі (активно чи пасивно) розмовляє населення об'єднаної Німеччини усним і письмовим мовним стандартом?
- Чи задовольняють різні форми існування мови сам акт комунікації населення у різних галузях суспільного життя?
- Яке сьогодні співвідношення між німецькою літературною і розмовною мовами, а також німецькими соціальними і територіальними діалектами?
- У яких соціальних групах і при яких умовах використовує населення тільки місцевий діалект?
- Чи відбувається в Німеччині «горизонтальне» нівелювання мови?

Водночас зазначимо, що детально ці питання в ситуації об'єднаної Німеччини розроблені сьогодні на низькому рівні. У тих сферах комунікації, які обслуговуються літературною мовою, існують суворі правила мовного етикету, у мові менше вживається жаргонної лексики, аргю, грубих слів. Якщо переважає розмовна мова чи діалект, то у мові, крім жаргонної лексики, грубих слів, вживаються навіть нецензурні слова. З іншого боку, сьогодні відмічається і певна інтелектуалізація мови, яка стає універсальною для розвитку мов світу. Одним з екстралінгвістичних проявів інтелектуалізації німецької мови є висвітлення питань політики, науки, міжнародних стосунків, військової справи, спорту тощо у повсякденному спілкуванні людей. Зміни в мові відбуваються шляхом запозичення нових слів «з інших мовних систем, ... тобто використання наявних у мові лексичних елементів і закріплення у ній правил творення нових слів. Цим забезпечується далі посилення внутрішньої єдності мовної системи, взаємозв'язку і взаємодії її компонентів і рівнів» [17, с.33].

Вважаємо, що конфліктність нинішніх мовних проблем Німеччини корениться в деформаціях її мовної ситуації. Занепокоєність багатьох лінгвістів, громадських діячів викликає саме той факт, що викривлення мовної ситуації у країні блокує реалізацію іншої надзвичайно важливої ролі національної мови – об'єднавчої. Важко заперечити Ларісі Масенко, яка стверджує: «Мові належать головна об'єднуюча роль у процесах виникнення етносу, нації, держави. На етнічному рівні самоусвідомлення спільна мова, а вже потім звичаї й релігія, дає

народові відчуття своєї єдності і водночас відокремлює його від інших народів. Доки народ спілкується своєю мовою, доти він зберігає себе, не розчиняючись в інших етносах як субстрат інонаціональних утворень» [16, с.17]. Усі народи, що відроджуються чи народжуються, відроджують свою мову або зміцнюють її позиції, спираючись насамперед на національну традицію, свою найглибшу Історичну пам'ять. У разі виникнення загрози поступової втрати національної мови і денационалізації гостро постає питання мовної стійкості народу, тобто його здатності за несприятливих обставин зберегти і відновити свою мову. Так, мовну стійкість народу живлять чотири головних джерела, що становлять доконечні умови його національного існування; національна традиція (вона ж історична пам'ять); національна свідомість та солідарність, що мають становити взаємопов'язану нерозривну пару; національна культура, духовна і матеріальна; національний мир і співробітництво з іншими народами, що живуть на території відповідного народу.

Держава і суспільство мусять пам'ятати і враховувати не тільки національно творчу, але й людину творчу роль рідної мови: від мовного нігілізму до морального виродження – один крок. Плекаючи мову, держава тим самим зміцнює моральне здоров'я народу.

Відомий український дослідник мови і державний діяч Іван Огієнко закликає берегти свою рідну мову, «Рідна мова – це мова наших батьків і мова народу, до якого ми належимо. Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу».

«Мова – то серце народу: гине мова – гине народ».

«Хто цурається рідної мови, – той у саме серце ранив свій народ»

Національна свідомість і солідарність поступово охоплюють всі соціальні верстви народу, а це є ґрунтом для створення широкої, справді загальнонародної культури, насамперед духовної, де чільне місце належить літературі з її першоелементом – мовою. Мову можна уподібнити своєрідній когнітивно-етнічній вакцині, а сам процес засвоєння мови – когнітивно-етнічній імунізації, через яку неодмінно проходить кожний новий соціум етнічної спільноти. Найважливішим наслідком такої імунізації є надання мовній особистості когнітивної орієнтації, прилучення її до безперервної культурної традиції відповідного народу [18, с.47]. Так, Оскар Ференбах писав: «А чи слід сприймати ФРН як цілком національну державу?».

Про яку національну державу може йти мова при відсутності національної самосвідомості і при повному розриві з історичним минулим?... Чи ідея європейської інтеграції виявилась більш привабливою ніж ідея національного самовизначення? Чи існує взагалі в об'єднаній державі таке поняття як самоідентифікація, якщо так, то в якій формі? Можливо, Німеччину чекає майбутнє багатонаціональної держави еміграції?... Всі ці питання, які час від часу піднімаються, мало кого хвилюють. **Нація оніміла.** «...Національна ідея, яка стала рушійною силою минулого століття катастроф, повинна уступити місце ідеї європейського майбутнього» [28, с.58, 278]. Отже, мова виступає не просто зберігачем інформації, накопиченої мовним соціумом протягом тривалого історичного розвитку: за допомогою мовних форм фіксується спосіб світобачення етносу, погляд на світ крізь призму національно-культурних уявлень і образів, що робить національну мову найважливішим етногенним фактором, головним засобом «етнічної соціалізації» індивідуума.

Не буде перебільшенням сказати, що престиж німецької мови може підтримуватися як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Серед перших – культурний вплив нації, здобутки в галузі економіки, науки, техніки, літератури, мистецтва, інформації тощо, а також розвиненість функціональної системи і багатство виражальних засобів мови, які дозволяють їй задовольняти потре-

би спілкування у будь-якій сфері діяльності. До других належить перш за все державна політика по захисту і поширенню власної мови, інтерес до культури німецького мовлення. Саме ці проблеми пов'язані з більш загальними завданнями так званої «мовної політики». Мовна політика – це сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів для вирішення мовних проблем у державі, соціумі. Особливу складність має мовна політика в багатонаціональній державі, оскільки вона повинна враховувати такі фактори, як двомовність або багатомовність, своєрідність національного складу і міжнаціональних відносин, роль окремих мов і їх носіїв у громадському житті. Мовна політика перш за все впливає на лексико-семантичну структуру, особливо на громадсько-політичну лексику, а також на стилістичну диференціацію літературної мови, на діалектне членування мови та стирання діалектних особливостей і відмінностей, на орфографічні реформи, які проводить держава. У «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» мовна політика визначається як сукупність заходів, що «запроваджуються державою, партією, класом, товариством, угрупованням для зміни або збереження чинного функціонального розподілу мов або мовних підсистем, для введення нових або зберігання старих мовних норм» [14, с.303]. Як свідчить досвід, застарілі слова й форми насильно зберегти чи вести не можна: життєву силу має тільки та норма, яка відображає реальні тенденції розвитку мови. У протилежному випадку норма відмирає, стає нав'язаним обмеженням, із яким більшість носіїв мови не погоджується, не сприймає і не використовує у спілкуванні. Тому, надзвичайно важливим для країн у сучасному світі, що зазнає впливу процесів глобалізації, тотального охоплення найсучаснішими комунікаційними технологіями, є опрацювання критеріїв мовної політики як такої, що надає перевагу тим або іншим мовним інформаційним каналам, які можуть стати визначальними для прискорення або гальмування розвитку. На європейському континенті найбільш впливовою міжнародною інституцією в галузі мовного будівництва є Рада Європи. Це обумовлено більш ніж півстолітньою діяльністю цієї важливої та шанованої організації щодо обрання генеральних орієнтирів мовної еволюції на нашому континенті.

Лінгвісти Німеччини висловлюють сьогодні занепокоєння щодо розвитку сучасної німецької мови, наполягаючи на тому, що мовна політика повинна стати частиною культурної політики держави і вважають, що при мовному плануванні слід приділяти певну увагу розвитку професійних мов; розвитку національних, регіональних, територіальних мов; розвитку ділового мовлення; мовам меншин і мігрантів; діалектові. Теоретики мовного планування не дають відповіді на запитання, яке місце в лінгвістичній ситуації країни повинні займати мови «неофіційні», тобто рідні мови різних етносів, які складають її населення, яку роль вони мають відігравати в суспільному житті, як має ставитися до них держава, як відбуватиметься процес уодноманітнення словникової літературної мови тощо. Отже, унормованість мови є необхідною умовою існування літературної мови, без якої вона не змогла б здійснювати свої функції розвитку суспільства як основний засіб спілкування. Мовне планування в Німеччині повинно бути зайнятим «з'ясуванням того, як вести себе й успішно розуміти один одного в колективі мовців при певних поставлених ним цілях, розглядом мовного вибору, який має зробити цей колектив, і виробленням рекомендацій щодо мовної політики, яка виправдовує цей вибір» [33, с.1].

Таким чином, любий мовний знак, будучи системою відношень, черпає цю систему відношень з різних джерел мислення і може змінювати її різними способами. Оскільки мовний знак є актом людського мислення, то мислення є відобра-

женням дійсності, яка може бути безмежною. Проте мова не є лише актом мислення, а мовний знак – чистою думкою. Мовний знак є, в першу чергу, інтерпретацією акту думки, а мовна дійсність розвивається вільно і незалежно, має свої власні закони і є явищем історичним. Тому лінгвісти намагаються сьогодні виявити глибинний зв'язок когнітивних структур людської свідомості з мовними формами, простежити «модус» відбиття характеру пізнання та сприйняття світу в глибинних мовних категоріях (ментальних утвореннях), що належить до сфери позасвідомого.

Проблема взаємозв'язку мови і свідомості належить до найскладніших і дуже актуальних сьогодні питань. Переміщення людини і всього людського в центр лінгвістичної уваги спричинили перегляд багатьох аксіом мовознавства, зокрема ревізію лінгвосоціотичних і семантичних догматів. Таким чином, утвердження в лінгвістиці нового погляду на мову не призводить до відмови від попередніх теоретичних напрацювань, а лише до їх короточасного забуття. Дозволимо собі на підтримку цієї ідеї навести слова французького філософа мови П. Серю: «... у лінгвістиці (і загалом в гуманітарних науках) парадигми не змінюють і не відкидають одна одну, а накладаються одна на одну, співіснують, водночас ігноруючи одна одну». Можна без перебільшення сказати, що на межі століть намітилася докорінна зміна базисної науково-лінгвістичної парадигми, що призвело до перегляду багатьох традиційних положень семантики й лінгвосоціотики. Визначилася й утвердилася настанова на розгляд мовної форми як відображення структур людської свідомості, мислення та пізнання. Лінгвісти намагаються сьогодні виявити глибинний зв'язок людської свідомості з мовними формами, простежити «модус» відбиття характеру пізнання та сприйняття світу в глибинних мовних категоріях (ментальних утвореннях), що належать до сфери позасвідомого.

Список використаних джерел:

1. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка / В.А. Аврорин. – Л. : Наука, 1975. – 276 с.
2. Баранник Д.Х. Українська мова на порозі ХХІ століття / Д.Х. Баранник // Дослідження з лексики, граматики української мови. – Дніпропетровськ : Навчальна книга, 2000. – Т. 2. – С. 6-15.
3. Баскаков А.Н. Социальные факторы в их воздействии на лексико-семантическую систему языка (на материале лексики тюркских языков) / А.Н. Баскаков // Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. – М. : Наука, 1988. – С. 110-124.
4. Бичакджян Б.Х. Эволюция языка: развитие в свете теории Дарвина / Б.Х. Бичакджян // Вопросы языкознания. – 1992. – №2. – С. 123-124.
5. Будагов Р.А. Человек и его язык / Р.А. Будагов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 426 с.
6. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка? / Р.А. Будагов. – М. : Наука, 1977. – 264 с.
7. Будагов Р.А. Язык – реальность язык / Р.А. Будагов. – М. : Наука, 1983. – 258 с.
8. Булаховський Л.А. Виникнення і розвиток літературних мов // Наук. Зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР / Л.А. Булаховський. – К., 1941. – Т. 1. – С. 91-114; 1946. – Т. 2/3. – С. 113-154.
9. Бухаров В.М. Варианты норм произношения современного немецкого литературного языка / В.М. Бухаров. – Н. Новгород, 1995. – 138 с.
10. Дешериев Ю.Д. теоретические аспекты изучения социальной обусловленности языка / Ю.Д. Дешериев // Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. – М. : Наука, 1988. – С. 5-41.
11. Домашнев А.И. Современный немецкий язык в его национальных вариантах / А.И. Домашнев – Л. : Наука, 1983. – 231 с.

12. Журавлев В.К. Внешние, внутренние факторы языковой эволюции / В.К. Журавлев – М. : Наука, 1982. – 327 с.
13. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история / Э. Косериу // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1963. – Вып. III. – С. 143-343.
14. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
15. Мартинович Г.А. К проблеме эволюции языка / Г.А. Мартинович // Вестник Санкт-Петербург. ун-та. – 1992. – Вып. 2 – С. 22-27.
16. Масенко Л.Т. Мова і політика / Л.Т. Масенко. – К. : Соняшник, 1999. – С. 5-48.
17. Митрополит Лларіон. Бережімо все своє / Митрополит Лларіон. – Вінніпег : Митрополитальний собор, 1947. – С. 10-11.
18. Морквкін В.В. Язык как проводник и носитель знания / В.В. Морквкін, А.В. Морквкіна // Русский язык за рубежом. – 1997. – № 1-2. – С. 44-53.
19. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка / под ред. Б.А. Серебренникова. – М. : Наука, 1970. – 604 с.
20. Онтология языка как общественного явления. – М. : Мысль, 1983. – 312 с.
21. Русанівський В.М. Структура лексикологічної і граматичної семантики / В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 236 с.
22. Саєнко С.Г. Рада Європи: Мовна політика на зламі століть / С.Г. Саєнко // Спеціальний випуск. Мови, культури та переклад у контексті європейського співробітництва. – К., 2001. – С. 406-410.
23. Саєнко С.Г. Еволюція мовних прав у Європі та право кожної нації на переклад / С.Г. Саєнко // Григорій Кочур і український переклад. – К., 2001. – С. 268-271.
24. Семенець О.Є. Соціальні процеси і мовна дійсність. Англійська мова в країнах Азії і Африки / О.Є. Семенець. – К. : Вища школа, 1984. – 190 с.
25. Семчинський С.В. Загальне мовознавство / С.В. Семчинський. – К. : АТ «ОКО», 1996. – 416 с.
26. Скибіна В.І. Розповсюдження національної мови та проблеми лексикографії (на матеріалі англійської мови) : автореф. дис д-ра філолог. наук : 10.02.04 / В.І. Скибіна. – К., 1998. – 34 с.
27. Скредина Л.М. Некоторые вопросы развития языка (проблемы и методы диахронического исследования) / Л.М. Скредина. – Минск : Изд-во БГУ, 1973. – 143 с.
28. Ференбах О. Крах и возрождение Германии / О. Ференбах – М.: Аграф, 2001. – С. 277-278.
29. Чередниченко А.І. Взаємодія мов, двомовність, мовленнєва культура / А.І. Чередниченко // Мови Європейського культурного ареалу. Розвиток і взаємодія. – К. : Вид-во Довіра, 1995. – С. 99-111.
30. Ammon U. Sprachförderung. Schlüssel auswärtiger Kulturpolitik / U. Ammon. – Frankfurt a. M., 2000.
31. Blei D. «DDR- Deutsch» passe. Bemerkungen zum Wortschatz der Ostdeutschen / D. Blei // Studia i materialy XLIV. Germanistyka XIII. – 1997. – S. 159-175.
32. Brinkman H. Hochsprache und Mundart / H. Brinkman // Wirkendes Wort. – Düsseldorf, 1962. – Bd. 1. – S. 104-115.
33. Eastman C.M. Op. Cit. – P. 1.
34. Große R. Zur Frage nach den Entwicklungstendenzen der deutschen Gegenwartssprache / R. Große // Deutsch als Fremdsprache. – 1993. – Jg. 30. – H.1. – S. 4-10.
35. Keller R. Sprachwandel: von der unsichtbaren Hand in der Sprache / R. Keller. – 2 Aufl. – Tübingen ; Basel Francke, 1994. – 238 s.
36. Radtke I. Soziologische Untersuchungen sprachlicher Variation und ihre Folgerungen für den Sprachunterricht / I. Radtke. – München, 1975. – S. 199-208.
37. Reumann K. Plattdeutsch nimmt den Teufel auf den Rücken. In FAZ, 5.Sept / K. Reumann. – Bilder und Zeiten, 1987.

The given article highlights the problems of the current state of German language. It also traces the national identity and language policy in modern German language.

Key words: linguistic dynamics, linguistic policy, national consciousness, linguistic situation.

Отримано: 17.02.2015 р.

УДК 811.111'373.7

І. С. Казимір

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

СТУПІНЬ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕПТОНІМІЇ НА ПРИКЛАДІ АФОРИСТИЧНОГО ФОНДУ В. ШЕКСПІРА

Стаття присвячена ступеню вивчення проблеми ептонімії на прикладі афористичного фонду В. Шекспіра. Розглянуто становлення, розвиток та шляхи поповнення афористичного корпусу національних мов, зокрема, англійської. Проаналізовано генезу дослідження афористичного фонду В. Шекспіра у західній та східноєвропейській германістиці

Ключові слова: фразеологічна одиниця, афоризм, ептонім, ептонімія.

На рубежі епох спостерігається зміна наукової парадигми. Некласична структурна витісняється постнекласичною когнітивною, що має антропоцентричний характер. Структурна парадигма виробила свої об'єктивні методики, які дозволяють виявити релевантні дані, а когнітологія кардинально змінила свій кут дослідження і є оптимальною лише на основі об'єктивних даних. Підвищена увага сучасних германістів до проблеми вивчення афористичного фонду національної мови, поява нових методів її вирішення та недостатньо вивчена картина дослідження ептонімів чи крилатих слів послугували актуальності даного дослідження.

Згідно даних наукових джерел, стан сучасних лінгвістичних досліджень сьогодні характеризується провідною тенденцією лінгвістичних досліджень опису лексичних та фразеологічних мовних одиниць. Особливу увагу привертають крилаті вислови (далі КВ), які відображені в багаточисельних лексикографічних виданнях і вважаються одним із важливих джерел задоволення інтелектуальних і художньо-естетичних потреб суспільства у процесі мовної комунікації.

Виклад результатів наукового пошуку повинен супроводжуватись термінотворчістю, і якщо відсутнє спеціальне найменування об'єкта даної дослідницької діяльності або уточнення, в якому значенні дане найменування використовується, якщо в конкретній сфері знання воно трактується по-різному. Це особливо є важливим, коли мова йде про вирази, які протягом тривалого існування розвинули декілька значень і зберегли при цьому в своїй семантиці відбитки багаточисельних колишніх контекстів, як повсякденних, так і наукових. Термін *крилаті слова*, застосований у філології для позначення перш за все утворень з «печаттю авторства» і ключовий для ептології, введений в дослідницьку практику Г. Бюхманом, яким була видана у Німеччині в 1864 р. однойменна книга, що називалась «Geflügelte Worte». Вираз «*крилате слово*» бере свій початок із античних джерел. Його автором приписується давньогрецький поет Гомер (VIII ст. до н.е.), у поемах якого часто (55 разів в «Іліаді» та 59 в «Одісеї») повторюється як образний поетичний засіб зворот *επειταπεροεντα* (*epea pteroenta*) – «слова, що

злітають із вуст промовця до вух слухача» [11, с.232]. Його кальки в новій – термінологічній якості певною мірою міцно вкоренились в інших європейських мовах: англ. *winged words*, білорус. *крылатыя словы*, норвеж. *bevingede ord*, швед. *bevingade ord*. [2, с.12].

На початку 20 ст. Ш. Баллі, а наприкінці 20-х років минулого століття Є.Д. Поліванов висунули пропозицію виокремити фразеологію в якості самостійної дисципліни. Саме він звернув увагу на наявність лакун в науковій парадигмі, пояснюючи, що вивченням значень слів займаються два розділи мовознавства (лексикологія – конкретних, морфологія – абстрактних), а описом семантики словосполучень – тільки синтаксис, розглядаючи їх абстрактні значення. Виходячи з цього, на його думку, ряд повинна доповнити фразеологія як наука про конкретні значення словосполучення.

Теоретичний аспект вивчення крилатих слів почав аналізуватися укладачами лексикографічних видань, де було уточнено їхні формально-семантичні ознаки. Середина ХХ ст. характеризується розвитком фразеологічної науки (М.Ф. Алефіренко, Н.М. Амосова, В.Л. Архангельський, О.В. Кунін, Л.Г. Скрипник, В.М. Теля, В.Д. Ужченко, І.І. Чернишова, М.М. Шанський), крилаті слова вивчаються при широкому розумінні її об'єкта. Вагомими постантями у розробці теорії крилатих висловів вважаємо Л.А. Булаховського, який здійснив класифікацію фразеологізмів, групуючи їх за джерелами їх походження, до яких були віднесені крилаті вирази письменників. Однак, ряд питань, пов'язаних з закріпленням КВ у мові та аналізом формально-семантичних процесів все ще потребують свого вирішення. Недостатня розробка проблем КВ у фразеології пов'язана з ідеєю центральності класу ідіом відносно інших фразеологізмів та дебатами щодо «вузького» і «широкого» розуміння фразеології [8]. Фляйшер наголошує, що саме вектор об'єктивізму лінгвістичних досліджень призвів фразеологічну думку до вузького розуміння фразеологія, і як наслідок – фразеологічні утворення предикативної структури залишалися поза увагою лінгвістичних пошуків.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується у фразеології як завершальний етап структурно-системного періоду з перевагою у ньому емпіричних і класифікаційних методів та появою експансіонізму як конкретного періоду становлення лінгвістичної науки, однією з визначальних рис якого є антропоцентризм. Спостерігаються вагомі зрушення і в розробці проблеми крилатих висловів (далі – КВ) з кінця ХХ – початку ХХІ ст. та на рубежі епох відбувається зміна наукової парадигми: неklasична витісняється постнеklasичною, що має антропоцентричний характер. Проблематика феноменологічної сутності КВ квалітативно змінює свій вектор дослідження. Зазначимо той факт, що вагомим кроком вперед була поява трьох монографій С.Г. Шулєжкової (1995 р.), Л.П. Дялечко (2002 р.) [20], О.Д. Огуя (2014) [8], де було розроблено теоретичну базу для опису різноструктурних одиниць із «печаттю авторства». Беручи до уваги специфіку термінологічних найменувань крилатих одиниць [10] або епонімів [2], КВ відокремлюються як об'єкт дослідження спеціальної лінгвістичної дисципліни – крилатології, або ептології. Дослідниці пропонують комплексну методіку дослідження, розподіл за структурно-семантичними параметрами та новий термінологічний апарат, яким послуговуємося у нашій роботі. О.Д. Огуй у своїй монографії розглядає ступінь дослідження німецькомовної фразеології сьогодення, визначає необхідні об'єктивні методики дослідження та на матеріалі Й.В. Гете, Й. Рота і сучасної публіцистики встановлює банк кількісно-якісних даних, необхідний як релевантні змінні для їх когнітивної інтерпретації та побудови нової теорії фразеології.

Доказом поживленої уваги дослідників до вивчення одиниць цитатного походження підтверджується низкою дисертаційних досліджень, наприклад, Сабліна М.В., присвячене цитаті та цитуванню в текстах російської преси, О.В. Долгополова – формуванню фонду крилатих одиниць німецької та російської мов, С.Є. Михайлової – особливостям розуміння КВ сучасними носіями мови, А.О. Алексеевої – аргументативному потенціалові КВ, А.Д. Бакіної – специфіці семантики цитат, К.Ю. Ваганової – інтертекстуальному аспектові афоризму, Н.М. Шарманової – структурно-семантичному та функціональному аспекту української афористики, К.О. Полчанінової – афоризму у фразеології та фразеологзму в афористиці сучасної німецької мови, та ін.

Варті уваги і роботи, присвячені окремим групами КВ: шекспіризмам (Н.З. Баширова, О.М. Карпова, Свиридова [9], В.М. Мокієнко та К.П. Сидоренко); біблєїзмам (О.І. Кульчицька, О.М. Лисенко). Ептонімам Й.В. Гете («гетеїзмам») присвячені дослідження В. Мідера, Ф. Мьобуса, Н.А. Оніщенко, М. Радерс, С.С. Шкварчук [8].

Слід відмітити той незаперечний факт, що порівнянню з східнослов'янським мовознавством у західній лінгвістиці теорія КВ фактично не розглядалася, хоча більшість науковців і визнають КВ фразеологізмами та включають їх до своїх класифікацій (Бургер Г., Пальм Х., Доналіз Е. та ін.).

Вагомий пріоритет у розвитку фразеологічної науки, у межах якої переважно й відбувався теоретичний опис КВ як лінгвістичного феномену, належав саме радянській школі мовознавства. Митрополит Іларіон у свій час багато часу присвятив вивченню нашої літературної мови, і наслідком цього появилась у Вінніпегу в Канаді його чотиритомна праця, в одній з яких мова йде саме про українську фразеологію. У своїй праці Митрополит Іларіон подає приклади творів І. Нечуя-Левицького, мовляв його фразеологія чиста й жива, позбавлена того простацтва, яке аж джерелом б'є в Івана Котляревського, і ще часте і в Мирного: *хміль в'ється, кучері хмелем в'ються по голові, кругом неї бурлаки роєм в'ються, дорога в'ється довга і крута* [7, с.65]. Західні дослідники загальнотеоретичні проблеми фразеології цікавили мало, вони займалися суто прикладною тематикою. У зарубіжній германистиці проблеми КВ розглядаються перш за все у межах теорії цитати та в інтегрованих міждисциплінарних студіях [4, с.238].

В. Шекспір належить до числа найпродуктивніших авторів афористичного фонду англійської мови. Даний факт величезною мірою послугував нас обра-ти саме його ептоніми («шекспіризми») об'єктом дослідження. Між іншим, письменник, з одного боку є однією найяскравіших та найдосліджуваних постатей, а з іншого однією з найскандальніших та суперечливих. Разом з тим, існує чимало порталів у мережі, як наприклад: The Arden Shakespeare – збірка п'єс, критичних видань для студентів та вчених, що включає Arden Early Modern Drama, Great Shakespeareans та Shakespeare Now. З огляду на це, обмежимося тими працями, які стосуються нашого об'єкта – ептонімів Шекспіра. Доцільним буде зазначити, що й досі немає комплексного дослідження афористичного фонду В. Шекспіра та їх реалізації у сучасному англословному комунікативному просторі [5, с.82-83].

Вперше Г. Бюхманом, а згодом і О.В. Куніним було відмічено той незаперечний факт, що саме твори В. Шекспіра займають друге місце після Біблії за кількістю фразеологізмів, які збагатили афористичний корпус англійської мови. Збірник Бюхмана нараховує 53 крилатих одиниць, автором яких є Шекспір [12].

В англо-російському фразеологічному словнику О.В. Куніна також використані звороти, позначені як «шекспірівські вирази». Їх число зводиться до 168 [1]. У передмові до словника вчений зазначає, що число шекспірізмів є дещо розшире-

ним. О. Кунін зазначає, що внаслідок усічення чи додавання елементів утворюються квантитативні варіанти шекспіризмів. Наприклад, шекспіризм *at one fell swoop* одразу почав використовуватись в скороченому вигляді *at one swoop*. Прикладом шекспіризма з додаванням компонентів може слугувати зворот *more honoured in the breach than in the observance*. Цей зворот створений Шекспіром, але без другого *in* [6]. Другий приєдник *in* був доданий пізніше, внаслідок чого і виникли два варіанти. Окрім загальновідомих на той час виразів: *the be-all and and-all, to make assurance, doubly sure, metal more attractive, the observed of all observes, our withers are unwrung ma in.*, до нього приписувалися і ряд інших виразів: *to be in the melting mood, dearest foe, king's English* [5]. Це було зроблено на тій основі, що у словнику вперше даний вираз був зареєстрований у творах Шекспіра. Навіть якщо припустити факт існування того чи іншого виразу, що існував до Шекспіра, все ж на той час не було сумнівів, що популяризувалися вони завдяки використанню саме в творах В. Шекспіра. У сучасній англійській мові дослідники нараховують понад 150 шекспіризмів. Деякі шекспіризи набули такого поширення у повсякденному мовленні англійців, що Е. Партрідж включив 62 з них у свій словник кліше (наприклад: *gild refined gold; the milk of human kindness; midsummer madness*) [12].

Кінець ХХ-ХХІ століття характеризується низкою праць, присвячених ептонімам В. Шекспіра: Н.З. Баширової, О.М. Карпової, Л.Ф. Свиридової, В.М. Мокієнка, В.Г. Ніконової. О.М. Карпова відома своїм авторством книг, присвячених опису лінгвістичних та енциклопедичних словників мови Шекспіра, створених ще у ХVІІІ столітті. Особливу увагу дослідниця приділяє основним лексикографічним тенденціям, які історично склалися на різних етапах формування як англійської національної так і авторської лексикографії. Вперше словники Шекспіра розглядаються з позицій національно-культурної спадщини.

Вагомим, на нашу думку, була поява дисертаційного дослідження Л.Ф. Свиридової, де було вперше ґрунтовно досліджено корпус шекспіризмів, які збагатили англійську фразеологію. Дослідниця приходить до висновку, що ніхто до і після Шекспіра не привніс такого величезного вкладу в англійську фразеологію, аргументуючи це нарахуванням свого часу 154 зворотів, які набули згодом статусу фразеологічної одиниці.

Актуальними сьогодні є саме пошуки нових підходів для адекватного опису всієї різноманітності фразеологічного корпусу національних мов, в тому числі і англійської. В силу об'єктивних і суб'єктивних причин виявились недостатньо вивчені цілі пласти фразеологічного матеріалу, маючи при цьому величезну номінативно-інформаційну цінність і значний прагматичний потенціал. Однак ряд запитань, пов'язаних з причинами закріплення крилатих висловів в мові (точніше – перетворення у мовні одиниці) і з аналізом формально-семантичних процесів, які супроводжують такий напрям, все ще потребують свого рішення і виступають предметом подальших наших розробок.

Список використаних джерел:

1. Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь: около 20000 фразеологических единиц / А.В. Кунин. – 6-е изд., исправл. – М.: Живой язык, 2005. – 944 с.
2. Дядечко Л.П. Крилаті слова в російській мові: системно-функціональний та лексикографічний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова» / Л.П. Дядечко. – К., 2003. – 34 с.
3. Дядечко Л.П. «Крылатый слова звук», или Русская эптология: учебное пособие / Л.П. Дядечко. – 2-е изд. – К.: ООО «Изд. Дом Аванпостприм», 2007. – 336 с.
4. Казимір І.С. Ептоніми як об'єкт лінгвістичного дослідження (приклад В. Шекспіра) / І. Казимір // Науковий вісник Чернівецького національного уні-

- верситету/ гол. ред. О.Д. Огуй. – Чернівці : Видавничий дім «Родовід», 2014. – Вип. 690-691. – Т. I. – С. 237-240.
5. Казимір І.С. Генеза дослідження епонімів В. Шекспіра у західноєвропейській та східноєвропейській германістиці / І.С. Казимір // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Філологічні науки в умовах сучасних трансформаційних процесів». – Львів : Логос, 2014. – С. 82-84.
 6. Кунин А.В. Фразеологія сучасного англійського мови / А.В. Кунин. – М. : Международные отношения, 1972. – 288 с.
 7. Митрополит Іларіон. Наша літературна мова. Як писати і говорити політературному. Мовні нариси / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : Наша культура, 1958. – 424 с.
 8. Німецька фразеологія у мові, мовленні та мовній діяльності: системно-квантитативні аспекти / О.Д. Огуй, А.І. Гоян, Н.П. Тимошук та ін. – Чернівці : Видавничий дім «РОДОВІД», 2014. – 352 с.
 9. Свиридова Л.Ф. Обогащение английской фразеологии шекспиризмами : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 663 «Германские языки» / Л.Ф. Свиридова. – М., 1968. – 20 с.
 10. Шулежкова С.Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие / С.Г. Шулежкова. – М. : Азбуковник, 2001. – 288 с.
 11. Büchmann G. Geflügelte Worte. Der Citatenschatz des deutschen Volkes / [ges. und erl. von G. Büchmann, fortges. von W. Robert-tornow]. – 19. vermehrte und verbes. Aufl. – Berlin : Haude & Spener'sche Buchhandlung, 1898 – 761 s.
 12. Partridge E.A. Dictionary of Cliches / E.A. Partridge. – London : Routledge & Kegan Paul Ltd., 1972. – 446 p.

The given article is devoted to the study of eponymy on the basis of W. Shakespeare's aphorisms. It has been considered the process of formation, development and ways of replenishment of the aphoristic corpus of the English language, in particular. Genesis of the aphoristic corpus of W. Shakespeare in West- and East European German studies is analysed.

Key words: phraseological unity, eponym, eponimy, aphorism.

Отримано: 17.02.2015 р.

УДК 811.161.2:821.161.2С1/7.08

Б. О. Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

МОВА «НАРОДНИХ ОПОВІДАнь» А. СВИДНИцьКОГО

У статті на матеріалі автографів охарактеризовано правописні особливості та визначено подільські діалектні риси, що виявляються в «народних оповіданнях» «Недоколисана», «Проти сили не попореш; з чим родився, з тим і вмреш» та «Іван Доробало» А. Свидницького. Доведено, що орієнтуючись на усне народне мовлення, письменник намагався на письмі передати вимову подільян. Встановлено, що мова оповідань хоча й унормована, проте не позбавлена й діалектних рис, зокрема фонетичних і граматичних.

Ключові слова: А. Свидницький, діалектизм, кулішівка, правопис, діалектні риси, подільський говір.

У потоці літературно-мистецького життя 60-х років XIX ст. яскраво виділяється творча індивідуальність Анатолія Патрикійовича Свидницького. Енергійна та жвава натура, людина великого обдарування, він розкрився літературно дуже

стрімко й швидко. Ще наприкінці 50-х рр. він написав самобутні поезії-лісні («В полі доля стояла», «Вже літ двісті», «Україно, мати наша»), пройняті синівською любов'ю до України. Прогресивно налаштована молодь, громадівці читали їх у рукописах і передавали таємно із рук в руки як заборонені та небезпечні твори. На початку 60-х років з'являються кілька ґрунтовних фольклорно-етнографічних праць: «Великдень у подолян», «Злий дух», «Відьми, чарівниці й упирі чи то ж примхи й примхливі оповідання люду українського», оповідань «Конокради», «Жебраки», «Пачковозь», «Гаврусь і Катруся», «Хоч з моста та в воду», «Два упрямых», роман «Люборацькі». Твори письменника свідчать про глибоке знання ним життя, побуту та психології українського народу. Така обізнаність стосується насамперед подолян, серед яких він зростав.

А. Свидницький зробив посильний вклад у розвиток вітчизняного мовознавства. Відомо, що він, «як і його товариші по університету, П. Єфименко і Г. Стрижевський, брав активну участь у лексикографічній праці. Словарний матеріал, що він його зібрав і записав з уст народу на Поділлі і на Полтавщині, потім перейшов у розпорядження упорядників Словника української мови під керівництвом П. Житецького» [1, с.20-21]. Займався письменник і науковою, і навчально-методичною діяльністю – розпочав роботу над складанням граматики, написав наукову статтю «Вимова наша українська і потреби орфографування». Усі свої праці А. Свидницький надсилав у журнал «Основа», але редакція затримувала їх друкування і, як наслідок, частина їх втрачена назавжди. Отже, можемо констатувати, що ця співпраця складалася не так, як хотів би письменник. Із усіх його праць, надісланих до часопису надрукували лише «Великдень у подолян» (1861, №10, с.43-64; №11-12, с.26-71). У листі до В. Гнілосирова – українського педагога, журналіста, одного із активних діячів ліберально-культурного руху, викладача повітового училища у Миргороді, згодом – доглядача могили Т. Шевченка – А. Свидницький подав цінний перелік своїх праць, надісланих до «Основи»: «А я справді працював. <...> Через Білозерського (один із організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, а у 1861-1862 рр. офіційний редактор і видавець «Основи» – Б. К.) я зпорушився. Подумайте самі! Післав я ось що: «Злий дух», «Відьми, чарівниці й опирі», «Вимова наша українська і потреби нашого орфографування», «Народні оповідання», «Мысли по поводу предстоящей реформы» (здається, по мин[истерству] народ[ного] просв[ещения], «Люборацькі» – роман з життя правобіцького духовенства (1-шу половину тільки відіслав ще в січні (1862 р.). Перші три штуки 1860 р., других дві – 61, третю одну – 62 р., і до мене нічирк. Тільки «Великдень» надруковано, як знаєте, та вістку з М[иргорода] в тій же кн. «Основи» (про улицу). От і все. А таки не пишуть, що словечко, то ніт» [2, с.520-521]. Із цих фактів випливає, на думку М.Є. Сиваченка, один висновок: «написані Свидницьким у Миргороді оповідання «Проти сили не попреш...», «Недоколисана» та «Іван Доробало» – це його «Народні оповідання», надіслані 1861 р. до «Основи» [3, с.151].

У період другої половини ХІХ ст. у багатьох прозаїків перші твори належали до «літератури для народу» і мали бути зразками просвітительського реалізму з дидактичною настановою. До таких належать і «народні оповідання» А. Свидницького «Недоколисана», «Проти сили не попреш; з чим родився, з тим і вмреш» та «Іван Доробало».

Мета статті – з'ясувати, якою мірою відбилися правописні традиції та говіркові явища в «народних оповіданнях» А. Свидницького. Матеріалом обрано рукописи оповідань «Проти сили не попреш; з чим родився з тим і вмреш» (ф. І. Рудченко, од.зб. 66: I розділ – №1285, II розділ – № 1286), «Недоколисана»

(ф. І. Рудченко, од.зб. 66: №1287), «Іван Доробало» (ф. І. Рудченко, од.зб. 66: №1288), які нині зберігаються у Бібліотеці Академії Наук м. Санкт-Петербург). Ми обрали матеріалом дослідження автографи тому, що оповідання вперше надруковані у 1985 р. (окрім твору «Іван Доробало») за сучасним правописом і виявити лінгвальні особливості за цим виданням неможливо.

Свої оповідання А. Свидницький надіслав до журналу «Основа», одним із засновників і редакторів якого був П. Куліш. Однак, оповідання так і не були надруковані, а їх автографи до 70-х років ХХ ст. вважалися втраченими. Автор для написання своїх творів використав *кулішівку*:

Звук [і], а також йотований [і] письменник передавав буквою **і**: *Пригадували в давнину, що чоловік на віку буває трійчи дивним!*¹ (Іван Доробало); *Ніхто нічим не догодив їй ніколи в світі* (Недоколісана); *А хотівши вигнати біду з світа, треа попереду звести страшний судъ, аж вінъ вижене її* (Проти сили...). Сполучник (частку) **і** в оповіданнях послідовно передано буквою **и**: *Саме на це и кавалір приїхав; И помінялись обручками и хустки забрали; судженого, кажуть, и конем не об'їдеши* (Недоколісана). *Собою бувъ парубокъ статній, багатий и добряча душа!* (Проти сили...). Прийменник **із** не часто трапляється у мові оповідань, однак послідовно передається письменником через **и**: *А вона повіялася изъ своїмъ чоловікомъ, вже вь другу хату вередувати* (Недоколісана).

Звук [е] в оповіданнях позначається літерами **е**, **и**, а йотований [е] – буквою **е**: *Слуги плачуть, батько десь заховався, що й свічкою незнайти; мати та кожж генъ-генъ, за десятий порігъ забігла та сидить собі, співає, шобъ того галасу не чути* (Недоколісана); *Та истне торішня писанка, що зверху хочъ цілуй, а вь середині и сокирою не втешиши, та це й носа затикай* (Проти сили...). Букву **є** А. Свидницький вживає лише в іменниках середнього роду та запозичених словах: *Отъ середульша панянка посваталась, отъ и висилъє наступае* (Недоколісана); – *Хай щезае, кажуть було кавалери, – коли батько зъ нею не вживетця, то чоловікові й не кажи* (Недоколісана); – *А такъ, хлопець каже: панъ поїхавъ собі на полюванне, а прийшовъ до дому, – дитина знайшлася – хлопчикъ, якъ качачъ* (Проти сили...). У вигуках звук [е] на початку слова передано російською літерою **э**: *Этъ! каже, й не питайте; мині й самі чудно та дивно, чому я попереду не така була; а яка була – и спогадати соромлюся* (Недоколісана).

М'якість приголосного перед [о] та йотований [о] в оповіданнях передано літерою **ѐ**: *Дві якъ було – якъ було, а третя вдалась ѐму така гарна, що не надивитись, ні налюбуватись, як намалѐвана ходила – найстарша була* (Недоколісана); *Хороший цей світъ, не надивитись, ні налюбуватись на ѐго, такий хороший* (Проти сили...); *Поверхъ всѐго це й сама сяде передъ лѐхом на дзигліку тай висівуе...* (Проти сили...).

В оповіданнях звук [и] позначається буквою **и**, зрідка – **е**: *Сидить панъ, дитину колише* (Проти сили...); *Слуги, аж побіліли, понаякувались; а якъ зобачили Марусю вь своїмъ обійсті, то й позамерали* (Недоколісана).

Літери **ъ**, **ь** в мові оповідань виконували функцію сучасного апострофа: *...доглядай, каже, мого сина, бо якъ буде плакати або шо, то кожну слѐзінку ѐго на тобі десятками відібью!* (Проти сили...); *Так и бенкетъ пройшовъ, шо ніхто нічого не довідався, так и розвѐхались* (Недоколісана). Також, за традицією, **ъ** вживався у кінці слів після приголосних: *Мати плаче, ажъ заходитця, шо покаравъ Богъ такою донечкою* (Недоколісана).

¹ Тут і далі цитуємо за автографами оповідань, зберігаючи правопис автора. У дужках зазначаємо назву.

Проривний [г] А. Свидницький передавав латинською буквою **g**: *Сміють хлопці, регочуться і все вповивають – муцують, аж чуби милом стали, а пани другає тай годі* (Недоколісана).

Етимологічне звукосполучення [т'с'а] у рукописах досліджуваних оповідань передається як **-тця**, а звукосполучення [шс'а] – **-шся**: *Якь би до ладу не було зроблене, вона все таки приключку знайде и торкоче, сваритця, лаецця, а кого може, то й пібье* (Недоколісана); *Дивлячись на тебе, другий и собі каже: «не женюсь»; а, не хотячи, спізнаецця, не злюбившись, повінчаецця и самохить живе зь жінкою, що весь вікь проголубкаютьця* (Проти сили...).

У рукописних варіантах оповідань паралельно вживалися префікси **роз-** і **рос-**. Префікс **рос-** письменник пише перед наступними приголосними **к, п, т, ф, х**, а префікс **роз-** – перед дзвінками приголосними, наприклад: *Такь проходили вони до самісінького вечора, шо синь все роспитувавь, а батько все ростолковувавь* (Проти сили...); *– Та не бійся; я все ёму розказувавь, а він каже: я й самь все те знаю, а таки посватавь якби віддали за мене* (Недоколісана); *Вона й роздяглась до сорочки и сіла та й давай матіркувати, шо нехутко сь пелюшками справляютьця* (Недоколісана); *Панич все розглядає та роспитує: а то що? а то? а то?* (Проти сили...). Зважимо, що у вживанні прийменників з та с такої послідовності немає: *Ажь духь радуецця, и сь боку дивлячись* (Недоколісана); *Зостався сам маиталірь надворі, обернувся кіньми и ворчить сам до себе, дивлячись якь пара сь коней встає* (Недоколісана); *На тімь боці засиділась у ксёнда, що гень-гень сонечко сь полудня звернуло, як прийшлось до дому збиратись* (Проти сили...).

Аналіз рукописів дозволив нам виявити й діалектні риси, характерні для мови оповідань:

Вживання [и] на початку слова, наприклад: *«Так моім панамь и день минувь, шо все одно на другого бундюжились та ходили, носи поспускавши, яко индюки!»* (Недоколісана); *Яснее сонце не пече, якь-то инколи буває, а наче теплою рукою по тілі водить* (Недоколісана); *И підчепить инчий біду, що неабияк и скараскаецця; а другому, то карай, боже, и повікь: зь жінкою щастя, якь рукою пригорнувь* (Проти сили...).

В оповіданнях, хоч і не послідовно, шиплячі зберігають свою давню м'якість, однак лише наприкінці слів: *берешь, лишь, знаешь, думаешь, наступишь, замовчишь, хочь, бачь, паничь* та ін., наприклад: *«Сумує батько, мати печалитця, а доня гуля, якь вода вь прірві – що ні чимь її не спинишь»* (Недоколісана); *То ти маєшь маму, паничь каже, а я ні* (Проти сили...).

Вставні приголосні [л], [н] після губних, наприклад: *«І могоричь ёму в пельку не лізе, шо пили за її здоровля»* (Недоколісана); *«Якь поколисали Марусю такь шось зь місяць, чи шо, то вона і змякла, як віскь від возню»* (Недоколісана); *«... Спасибі! Спасибі за памнять! Сідай лишь»* (Недоколісана, 4); *«Нащо мян-ти шовки! Вь сорочці впівють тебе, голубко моя»* (Недоколісана).

Типовою для подільського говору є твердість приголосного [р]. У деяких словах ця твердість зберігається: *«Спочатку батько й мати, було, посварувались на ню, и носомь вь кутокь ставляли, и на коліна»* (Недоколісана); *Далій хтось вийшовь, казав сані вь возовню зятягти, а коні в станю завести; и зновь лишь заверуха гуля* (Недоколісана); *Приїхавь сельський пань, дали знати и чоловікові цієї втолпеної, тай на другий день, чуть-на-зору, взяли паню вь домовину и повезли до дому* (Проти сили...); *...а човна нема – на пристані бувь и то діравий* (Проти сили...). Хоча в оповіданнях трапляється і м'який [р'] на місці нор-

мативного [р]: «*И збилась вже бистра на середині, та, наче звірь лютий скалу гризе*» (Проти сили ...); *Теперь* такий світ наставъ, шо одинь одного радъ би въ ложиць втопити, то зъ біди *ратувати* й не кажи (Недоколісана).

В оповіданнях, хоча й не послідовно, приголосні, в іменниках середнього роду II відміни, у позиції після голосних перед давнім закінченням **-ъје** не продовжуються, наприклад: «*А вінь все перебиравъ и выбравъ таке лихо, шо й ка́мня вгризе*» (Проти сили ...); «*Черезъ кілька-часъ панна сватамча виглядае – причитурилась, прибралась, всякого фамтя на себе начіпляла, бразкотиня понавішувала*» (Недоколісана); «*Далій почали хлопці вговоряти, що якъ не буде істи, то пан казав заливамня зробити*» (Недоколісана); «*А я, то поки життя моего, слухатицу тебе, як Божого гласу*» (Недоколісана). Спостерігаємо непослідовність у написанні подвоених в одній і тій же лексемі: *заливаня* – *заливання* тощо.

Вищий ступінь порівняння прикметників у більшості українських діалектів, як і в літературній мові, твориться за допомогою суфіксів **-ш-** та **-іш-**, які, щоправда, внаслідок різних асимілятивних та дисимілятивних процесів, а також інших фонетичних перетворень, можуть набирати різного вигляду. У ряді говірок відповідно до суфікса **-іш-** маємо **-ійш-** (< **-ѣш-**) [4, с.114]. В оповіданнях фіксуємо суфікси **-ійш-** та **-ч-** для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса **-іш-**, наприклад: «*И панъ повеселіишавъ, и паня инкша ходить, а шо слуги, якъ випроводили панну – чи то бакъ молоду паню за обійстя, та ажъ перехрестились*» (Недоколісана); «*Проїшло дві неділі чи що, Маруся почала **голо-снійше** говорити, далій то крикне, то стукне, то ногою тупне*» (Недоколісана); «*Тай післали за **найменьчою***» (Недоколісана); *Завізь батько и зновъ до ліса, та **це стрійше** закзаваъ про жінокъ не говорити* (Проти сили ...).

В оформленні пасивних дієприкметників минулого часу з суфіксами **-н-** та **-т-** спостерігаємо певні відмінності в діалектах. Зокрема, у подільських говірках досить широко знані форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [e] на [a] [4, с.145-146]. Дієприкметниковий суфікс **-ан-** у віддієслівних прикметниках замість суфікса **-ен-** фіксуємо й в досліджуваних творах: «*Далі й **це** перестало, наче той двіръ заджумляний стоить*» (Недоколісана).

Форма 3-ої ос. одн. теп. часу на **-ть** були живими формами мови східнослов'ян найдавнішого періоду. Вони фіксуються всіма найдавнішими давньоукраїнськими пам'ятками, як перекладними, так і оригінальними. Це закінчення збереглося в більшості говірок української мови, а також у літературній українській мові, однак лише у II дієвідміні. У багатьох південно-західних говірках, у тому числі й подільських, і дотепер широковживані форми 3-ої ос. одн. теп. часу дієслів II дієвідміни на **-е** замість **-ить**. Такі форми можемо спостергати і в повісті «Люборацькі»: *висе, робе, молоте, говоре, доносе, любе, душе, входе злеме, вкороте* тощо. Спорадично такі форми трапляються в оповіданнях: «*И всімъ дивно, шо вона такъ красно бавитя; и ввесь двіръ навишпячкы ходе*» (Недоколісана), проте зауважимо, що переважають форми на **-ить**: *И панъ повеселіишавъ, и паня инкша ходить* (Недоколісана); *Це не то, що дитина слухяна, або крєпакъ нещасливий, шо не ідь, то й **мусить** послухати* (Проти сили ...).

В автографах оповідань спостерігаємо злиті форми минулого часу складеного типу, які є поєднання основної складової частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, деформованому вигляді: «*Бачивши, шо нічого не помагае, батько й плюнувъ: **цуръ тобі! пекъ тобі! вже не маленька еси, сама шукай світові ладу***» (Недоколісана); «*...бо, мабуть, уже **заскльівъ еси до тристенного** изъ своєю жіночкою» (Недоколісана).*

Наявність флексії **-и** замість **-і** у формі родового відмінка однини іменників III відміни: «*Въ мене **це, та, мабуть** и до смерти не скину*» (Недоколісана);

«...то замість **веселости**, серце розривається, що сплодили таке диво собі на лихо, людям на наругу» (Недоколисана).

Форми слів: гоїрок – «Настало літечко. ...ягоди вже паліють и перший вязь пійшовь на гоїркахъ» (Недоколисана); березозоль – «Сидить пань, дитину колише. А на-дворі ажъ духъ радується: прийшовь **березозоль** и весну за собою привізъ» (Проти сили...); пійшов – «А ви тимъ часомъ колишіть, каже хлопцямъ и **пійшовь** съ хати» (Недоколисана); далій – «Отъ вже паничеві и вуса засіялись, **далій** вже таки й густенько зачорніло по-під нісь, якъ приїздить батько въ лїсь» (Проти сили...); удвозі – «...и відписав до тестя, що конче буду изъ жінкою **удвозі**» (Недоколисана).

Отже, аналіз рукописів народних оповідань дає підстави стверджувати, що: 1) автор для їх написання використав *кулішівку*, для якої характерні такі норми: звук [i], а також йотований [i] передавалися буквою i; звук [e] позначався літерами **е, и**, йотований [e] – літерою **е**; буква **є** вживалася тільки в іменниках середнього роду; йотований [o] та м'якість приголосного перед [o] передавалися літерою **ѳ**; звук [и] позначався буквами **и, е**; літери **ъ, ь** виконували функцію сучасного апострофа; **ъ** вживався у кінці слова; проривний [r] передавався латинською буквою **g**; етимологічне звукосполучення [tʰcʰa] позначалося як **-ця**; звукосполучення [шcʰa] – як **-шся**; паралельно вживалися префікси **роз-** і **рос-**; 2) основною діалектною базою для мови письменника послугував подільський говір південно-західного наріччя; 3) не лише «Люборацькі» написані «мовою подільської говірки», а й народні оповідання; 4) автографи письменника, у яких спостерігаємо діалектні риси, залишаються надзвичайно важливими при вивченні його ідіолекту, оскільки в опублікованих значно пізніше його творах ці риси знівельовано; 5) вивчення мови творів А.П. Свидницького за рукописною спадщиною, а не за творами різних років видання, дозволяє розширити перелік мовних особливостей, поданих у працях з історії української літературної мови.

Список використаних джерел:

1. Герасименко В.Я. Анатолий Свидницький. Літературний портрет / В.Я. Герасименко. – К. : Держ. вид-во худ. літ., 1959. – 134 с.
2. Свидницький А.П. Роман. Оповідання. Нариси / А.П. Свидницький ; передм. П.П. Хропка. – К. : Наукова думка, 1985. – 570 с.
3. Сиваченко М.Є. Новознайдені оповідання А.П. Свидницького і їх фольклорні джерела / М.Є. Сиваченко // Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 147-182.
4. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 246 с.

In the article the orthographic peculiarities are characterized on the material of autographs and Podillian dialect features, which are detected in «folk stories»: «Nedokolysana», «Proty syly ne popresh, z tym I vmresh» and «Ivan Dorobalo» by A. Svydnytsliy are defined. It is proved that focusing on folk spoken language, writer tried to transfer the pronunciation of Podillian people in writing. It is specified that language of stories, even being normalized is not missing dialect features, especially phonetic and grammatical ones.

Key words: A. Svydnytsliy, dialect unit, kulishivka, orthography, dialect features, Podillian dialect.

Отримано: 19.03.2015 р.

Н. Д. Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ФРАЗЕМІКА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ДОСВІД

І. Огієнко важливого значення надавав проблемам української діалектології – записуванню говіркового мовлення та його теоретичному осмисленню. Актуальним для сучасної діалектології залишається систематизація та опис фраземіки всіх українських говорів.

У статті проаналізовано досвід укладання фразеологічних словників діалектного мовлення, зафіксованого на території південно-західного наріччя української мови.

Ключові слова: діалектне мовлення, фразеологізм, фразеологічний словник, говірки.

Фіксація та опрацювання фразеології говорів української мови, як і інших слов'янських, завжди будуть актуальними завданнями з огляду на важливі риси фразеологічних одиниць – динамічність, варіативність, тематична обмеженість та ін.

Словники ареальних фразеологізмів мають особливі параметри лексикографічного опису одиниць: відбір матеріалу, декодування фразеологічного значення, інтерпретація емоційно-експресивних значень, принцип розміщення матеріалу, ілюстративний матеріал.

У своїй науковій та видавничій діяльності І. Огієнко важливого значення надавав вивченню та популяризації зразків українського діалектного мовлення, розумів їх виняткову роль у вивченні історії мови. Особливо на сторінках журналу «Рідна мова» учений наголошував на першочерговому завданні – зафіксувати живе народне мовлення. Важливим у цій роботі є запис слів з обов'язковим зазначенням наголосу, що надалі уможливить аналіз мовленнєвих особливостей та ареального поширення лексем та фразем, зіставлення з іншими українськими та слов'янськими говорами, а також із одиницями літературної мови.

Копітка та натхнення праця І. Огієнка у виробленні та усталенні норм соборної української літературної мови реалізувалася у підготовці «Словника слів, у літературній мові не вживаних» [7]. Укладач зауважує: «Земля, де живе наш нарід, дуже велика, тим то й говірок у нашій мові надзвичайно багато, і то таких, що вони часом сильно різняться поміж собою...» [7, с.3], тому подані у словнику стійкі вирази мають важливе значення для досліджень народної фразеології у просторі й часі: *різок дати, вилупити очі, нагла смерть, стратити надію, бистрий на очі, бистрий на розум* та ін.

Українська лексикографія має великий досвід укладання фразеологічного матеріалу ще від кінця XVIII ст., хоч це пов'язано більше з фольклорно-етнографічними збірниками, із зацікавленням багатством паремій (Климентій Зиновій, О. Павловський, В. Смирницький, Г. Льєкевич, М. Закревський). Емпірична база фразеології народного мовлення кінця XIX – початку XX ст. поповнилася цінними матеріалами, поданими у збірці Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше», Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки». Зауважимо, що укладачі розуміли важливість точної фіксації місця запису, відбиття особливостей територіального мовлення, подання історичних та етимологічних довідок, а тому на сьогодні маємо надійний матеріал для досліджень низки лінгвістичних проблем, зокрема й діалектологічних, пов'язаних із синхронією та діакронією.

Метою нашої статті є аналіз фразеологічних словників говорів південно-західного наріччя.

Нааявні етнографічні та лексикографічні матеріали певної історичної доби фіксують і зберігають те, що характеризувало діалектну мову впродовж певного історичного часу, і є своєрідною пам'яткою, у якій відображені живі процеси у мові. Це дає змогу сучасним дослідникам проаналізувати динаміку говірок, встановити основні та периферійні риси, характеризуючи розвиток мовної системи.

Зростає роль і значення нових досліджень з ареальної фраземіки, яка накопичує образні вторинні номінації, свідчить про специфіку відтворення мовної картини світу, має зв'язок з етнокультурою. Крім того, фраземіка говірок «безперервно живить фразеологію літературної мови багатством форм і влучністю змісту, варіантністю й синонімічністю, експресивно-емоційною наснаженістю» [9, с.5].

Формування бази фразем, залучення усіх регіонів дозволить дослідити ареальну фраземіку як систему, зробити висновки про шляхи творення і поширення мовних одиниць.

Чимало фактичного матеріалу містять фрагменти словників: «Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолья» М.Т. Доленка [3], «О фразеологическом словаре буковинских говоров» Н.Д. Бабич [1]. М.Т. Доленко, наприклад, систематизуючи фраземний матеріал у регіональний словник і описуючи фраземи східноподільського ареалу за різними ознаками (граматичними, функціональними, семантичними і структурними), визначає «особливо розгалужений структурно-семантичний склад» [2, с.102] та активність побутування «архаїчних, лексичних та фразеологічних одиниць» у західній частині Поділля, порівнюючи зі східною [4, с.15].

Для поповнення емпіричної бази діалектної фразеології цінними є матеріали, зафіксовані на території Волині. У «Словнику волинських говірок» Н.В. Кірілкової [5] подано більше двох тисяч мегафорних сполук з постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів. У передмові укладач зазначає, що здійснені записи відображають сучасний стан розмовного мовлення досліджуваної території, проте молодь не знає багатьох сталих виразів, які використовують старші люди.

«Словник волинських говірок» – диференційного типу, оскільки до реєстру ввійшли тільки ті фразеологічні одиниці, яких не фіксують відомі лексикографічні джерела. Зіставний аналіз зі зразками літературної мови підтверджує широку варіативність компонентного складу фразеологізмів, наявність діалектизмів, зміну семантики та емоційного забарвлення. Сталі народні вирази зберігають локальні мовні явища, а також вже втрачені в ужитку номінації (*кокошова кіка* 'сало', *немає кепала в голові* 'дурний', *як куцю ссав* 'дуже брудний', *од ірши до ірши* 'ходити туди-сюди', *ходити ойри* 'заточуватися' та ін.).

Явища синонімії, антонімії та паронімії у фразеологічній системі української мови були предметом наукових досліджень. Студії М.Ф. Алефіренка, Н.Д. Бабич, М.Т. Демського, М.П. Коломійця, Л.Г. Скрипник створили міцну теоретичну базу для ґрунтовного вивчення цих зв'язків серед фразем українського діалектного мовлення. Зазначимо, що Н.В. Кірілкова в аналізованому словнику до однієї словникової статті подає зафіксовані на території Волині фраземи з компонентами-паронімами, наприклад: *'дати творки* і *'дати творки* 'висварити' [5, с.50], 'втекти'; *си'дити канцем* і *си'дити камінцем* 'не рости (про рослину)' [5, с.151] та ін. Поширення цього явища у говірковому мовленні пояснюється спробами мовців замінити незрозуміле слово, лайливий чи вульгарний компонент, намаганням оновити внутрішню форму фраземи, щоб чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст свого повідомлення, найтонші емоції та стани.

Об'єднані пошуком більш яскравого образу, фраземи південно-волинських говірок характеризуються численними синонімами та варіантами з широкою понятійністю й неоднорідною структурою, наприклад, на позначення поняття 'далекій родич' зафіксовано: *Ва'силь 'бабі 'рідна 'тітка, Гриць'ко 'бабі 'рідна 'тітка, дід 'бабі 'рідна 'тітка, дід 'бабі 'рудний 'Федор, Хо'ма 'Савці 'рідний 'Федор* [5, с.24].

Завдання «Фразеологічного словника лемківських говірок» Г.Ф. Ступінської та В.Я. Битківської [8] – подати фразеологічні одиниці, що були характерні для мовлення лемків і відображають неповторне багатство говору, матеріальну й духовну культуру однієї з найархаїчніших груп українців, які були переселені з території Польщі на різні території України, Словаччини, захід Польщі. Повнота реєстру, детальне пояснення семантики фразеологічних одиниць, точне відбиття особливостей вимови засобами транскрипції дають можливість не тільки дослідити особливості функціонування говору, що зазнає асиміляції, а й з'ясувати природу власне українського на загальнослов'янському тлі. Аналізований словник – ключ до розуміння унікальної етнокультури (розуміння побудови світу, життєвих пріоритетів, звичаїв та обрядів, традиційного побуту), матеріал для визначення шляхів та причин мовних впливів.

«Фразеологічний словник лемківських говірок» налічує 2600 реєстрових фразеологічних одиниць та їх варіантів, чітко паспортизованих і розташованих за алфавітним принципом – реєстрова одиниця подається за опорним компонентом, який співвідноситься з певною частиною мови. Словникові статті демонструють активне варіювання лексем у межах фразеологічних одиниць, наприклад: *як з комына (пушкы) дим 'безслідно, невідомо куди'* [8, с.75], *з комара зробити сомара (вола, слоня) 'значно перебільшувати'* [8, с.107], *як бы з хреста (крыжса) зняли 'хтось дуже блідий, змучений, з хворобливим виглядом'* [8, с.105], *не знати ани кланциу (ани сторожжу) до воза зробити 'бути неправним, невмілим в усякій роботі'* [8, с.105]. Зауважимо, що для полегшення пошуку фразем у словнику є покажчик із переліком кожного повнозначного компонента виразу.

Енциклопедію світу лемків доповнюють також додатки: 300 прислів'їв, приказок і каламбурів, поданих за розділами (Людина. Людська діяльність. Суспільна свідомість. Буття), та вигуків-заклинань. Презентовані матеріали доповнено словником малозрозумілих слів (діалектизмів) з лемківського говору, що також слугуватиме матеріалом для лінгвістичних студій, зокрема діалектологічних.

У певних ситуаціях мовці вживають фраземи з метою конкретизувати, деталізувати, дати точнішу характеристику чогось (когось), передати свої вже пережиті емоції словесними засобами.

Мета «Матеріалів до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини» Н.Д. Коваленко – лексикографічно представити розмаїття стійких народних порівнянь з їх варіантами різного типу в названих говірках [6]. Запис виконувався за спеціально складеною програмою, що налічує 80 питань, пов'язаних із фізичним життям, психічним станом, поведінкою та діяльністю людини.

Найуживанішими в усному мовленні є традиційні народні порівняння, у яких образними конкретизаторами виступають номінації явищ природи, тварин і рослин, звичних побутових предмети. Така група сталих висловів скерована на побудову порівняння реальної схожості. За традиційною народнорозмовною моделлю, наприклад, побудовані сталі порівняння на позначення поняття 'дурний, нерозумний': *дурний йак ціп / шляга (дерева'ний молот) / десять бочок дьогтю / ступа / стовп / поліно / колода / чіп / пробка / довбня / дошка / дощечка / пранік / прац / цурпалок / баклуші / дрова; тупий як стіл / шпала / пранік / прац / цурпалок / баклуші / дрова / товчак у ступі / кілок необтесаний.*

За матеріалами, записаними на території Хмельниччини, кількісно переважають сполучникові порівняння, серед яких розмежуємо порівняльні звороти (компоненти простого речення) та підрядні порівняльні речення. Сполучники *як, наче, мов, ніби* є традиційними для української мови й слугують засобом зв'язку між основою та показником порівняння; статус діалектних мають сполучники: *шо* у значенні 'як', *таньби*, що вживається у значенні 'так ніби'.

Практичний матеріал у словнику подано у транслітерованому вигляді, а також використано фонетичну транскрипцію, адже на матеріалі говіркової фразеології можна вивчати не лише зміст, внутрішню форму вислову, його варіанти, а й фонетичні, граматичні й навіть синтаксичні особливості говірок.

Отже, систематизований матеріал говорів південно-західного наріччя – результат досвіду української фразеології від найдавніших часів. Принципи відбору фразем і структури аналізованих словників забезпечили достовірні дані для узагальнень про формування і шляхи розвитку не лише територіального мовлення, а й загалом національної мовної картини.

Список використаних джерел:

1. Бабич Н.Д. О фразеологическом словаре буковинских говоров / Н.Д. Бабич // Вопр. фразеологии. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вип. 272. – №8. – С. 5-13.
2. Доленко М.Т. Из спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. – 1975. – Вип. 3. – С. 102-107.
3. Доленко М.Т. Материали для словаря диалектных фразеологизмов Подолья / М.Т. Доленко // Вопросы фразеологии. Тр. Сам. ГУ. – 1975. – Вип. 272. – №8. – С. 131-161.
4. Доленко М.Т. О диалектной фразеологии Подолья Украинской ССР / М.Т. Доленко // Вопр. фразеологии VIII. – Самарканд, 1975. – С. 14-20.
5. Кірілкова Н.В. Фразеологічний словник волинських говірок / Н.В. Кірілкова. – Рівне ; Острог, 2013. – 192 с.
6. Коваленко Н.Д. Слова з языка, як бджоли з вулика: матеріали до словника подільських і волинських говірок Хмельниччини / Н.Д. Коваленко. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2011. – 144 с.
7. Огієнко І. Словник слів, у літературній мові не вживаних / Іван Огієнко. – Нью-Йорк, 1973. – 154 с.
8. Ступінська Г.Ф. Фразеологічний словник лемківських говірок / Г.Ф. Ступінська, Я.В. Битківська. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 464 с.
9. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія / В.Д. Ужченко. – Луганськ, 2003.

I. Ohienko paid much attention to the problems of Ukrainian dialectology, recording of dialect speech and its theoretical consideration in particular. The systematization and description of phrasemes of Ukrainian dialects is very relevant for dialectology.

The article deals with the experience of phraseological dictionaries compiling, dictionaries of dialect language, which is fixed on the territory South-Western dialect of Ukrainian language.

Key words: dialect speech, phraseological unit, phraseological dictionary, dialects.

Отримано: 31.03.2015 р.

Л. М. Ковалець

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ЮРІЙ ФЕДЬКОВИЧ І НІМЕЦЬКА ЛІТЕРАТУРА

З'ясовується актуальність питання і стан його вивчення, окреслюється «німеччина» в біографії Ю. Федьковича (відповідні події, німецькомовна лектура, контакти із представниками культурної еліти), а також феномен німецькомовної творчості письменника.

Ключові слова: Юрій Федькович, «німеччина», німецькомовний, творчість, мовний і психологічний вибір.

*Україна ніколи не лякалась західної культури,
і західний вплив широкою річкою вільно котився до нас.*

Іван Огієнко. Українська культура (1918)

Проблема взаємодії і взаємовпливу національних літератур належить до найголовніших і найцікавіших у літературознавчій практиці. Її, як і сам немало прислужився до її вивчення, справедливо вважав світовою літературою не сукупністю національних літератур, а площиною їх взаємних зустрічей. «Це діалог між націями, спільне користування одними й тими ж скарбами, взаємне обдаровування і отримання духовних цінностей, взаємне стимулювання і взаємне доповнення» [цит. за: 6, с.7], – підтверджував швейцарський критик Ф. Штрих. Потреба перегляду в цьому діалогічному аспекті й історії української літератури, буквально всіх її сторінок очевидна. Щодо Ю. Федьковича, то тут нашими попередниками зроблено чимало, бо І. Франко та О. Колеса у своїй науково-текстологічній діяльності, О. Маковей у «Жителісі Осипа Юрія Гордінського-Федьковича» та спеціальних розвідках, як і Г. Гуць, А. Коржупова, Ф. Погребенник, М. Юрійчук, Ц. Рожковський, автор відповідної дисертації, а ще Б. Гавришків, М. Марфієвич, К. Студинський, М. Шалата, В. Щурат активно прислужилися до потрактування винятково тісних взаємин письменника із німецькомовним культурним простором. Утім, М. Драгоманов, теоретично вважаючи надголовним завданням української творчої інтелігенції ознайомлення з чужими літературами, вважав за найголовнішу потребу зв'язок із російською, яка, мовляв, зможе вповні заступити тим часом усі інші [див.: 3, с.67]. Чи не тому він індиферентно розцінював захоплення Ю. Федьковича «німеччиною». О. Крицевий, з'ясовуючи впливи на Ю. Федьковича-прозаїка, замовчав їх німецькомовні зразки, натомість вивищив твори Пушкіна, Гоголя, Герцена, Тургенева [5], які, може, й читалися Федьковичем, але ніде не згадані і дають підстави для переконання, що Федькович не міг прилягти до них серцем.

Із новіших публікацій виокремимо праці австрійського славіста А. Волдана, наших В. Півторака як віршознавця і Т. Лучука, автора статті «Дикі думи am Tscheremus, або Чужомовний Федькович». Особливо стаття Т. Лучука з огляду на свою модерність дає зрозуміти, що мав рацію Макс Вебер у своїй доповіді «Наука як покликання і професія» стверджувати, що в науці найдовершеніше виконання будь-якого задуму означає нові запитання, воно по суті бажає бути перевершеним.

Отож, не обминаючи ті грані великої теми, які ніби й відомі, спробуємо довести, що процес розвитку Федьковича в напрямку «німеччини» був закономірним та оптимальним, той німецькомовний світ, якому симпатизувалося, був сві-

том головно митців та інтелектуалів, хоч і тут траплялися свої складнощі; мовний вибір Федьковича як поета, прозаїка, драматурга, публіциста на користь німецької мови був вибором психологічним, не позбавленим і внутрішнього драматизму та інспірованим комунікативною проблематикою. Крім того, чи не пора чіткіше окреслити місце Федьковича в історії літератури як, з одного боку, класика українського письменства, котрий творив двома мовами, а з іншого – як добropорядний австрійський громадянин був також представником літератури німецькомовного світу другої половини XIX століття. Зрештою, варто і голосніше сказати про Федьковичеву модифікацію національної та світової літератури на основі його власної, принципово нової форми світобачення.

М. Драгоманов назвав Федьковича «чоловіком, котрий сам з себе зробився». Систематична неформальна самопідготовка, широка мовна компетенція (знання польської, німецької, французької, румунської, частково угорської, італійської, іспанської, російської), жага пізнання нового, прагнення постійно розвиватись – усе це справді вирізняло Федьковича з-поміж багатьох русинів і робило європейцем; титули дійсного члена Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства (з 1875 р.), члена НТШ у Львові (з 1886 р.) були зовсім неформальними винагородами йому з боку сучасників. Але ж для такого сходження треба було подолати не одну перепону, рідна Буковинська Гуцулія справедливо вважалась найвідсталішою окраїною Австрійської, із 1867 року – Австро-Угорської монархії. Галицьке шляхетське середовище батька, Ад. Гординського де Федьковича, свого часу орієнтувалось на поляків Польщі, які належали до провідних, політично й культурно багатих націй Австрійської імперії та всієї Західної Європи. В обставинах, у яких довелося діяти Ад. Гординському де Федьковичеві та зростати і мужніти його синові-письменникові, створився інший вектор – «німеччина»; русинів, як висловився український психолог Я. Ярема, невідгідно вирізняла мала «практична життєздатність і низький зовнішньо-культурний стан: економічна нерозвиненість, бідність і безсилість, брак освіти» [11, с.102]. Але і тут, у глибині Буковинських Карпат, починалась своєрідна «психічна еволюція», якщо навіть неосвічена Федьковичева мати сама спонукала синів до осягнення книжних премудростей. Отож вуйкова (впродовж 4-х років) домашня школа, потім двокласна нижча реальна школа в Чернівцях забезпечили майбутньому письменникові серед іншого блискуче знання німецької мови. Навіть маючи у шкільних свідочтвах із неї не найвищу оцінку, а «дуже добре», юний Гординський вже незабаром вільно послуговуватиметься цією мовою у творчості, отже, буде здатен нею навіть мислити. Не вмюючи читати й писати по-руськи, хтозна чи відаючи хоч що-небудь про історію та культуру українців, про початки культурно-національного відродження, хлопець, цілком природно, ступив на шлях ідентифікації себе з «німеччиною», однак не із соціально-політичною, чиновницько-урядовою системою великої держави, а з німецькою культурною традицією, німецькомовним культурним надбанням. Тому й зустрічі у Молдові під час свого практикування з художником і письменником Рудольфом Роткелем, велике приятелювання з ним були закономірні. Очевидно, впливовість Р. Роткеля зумовлювалась не так його «німецькістю», як привабливістю творчої та людської індивідуальності, цілком відповідної ще й психологічно. Р. Роткель сам жив мистецтвом і радо привітав аналогічне бажання свого юного друга, він став ініціатором розвитку його творчого та інтелектуального потенціалу, «добрим генієм Федьковичевих молодощів», як висловився М. Зеров. У листі до С. Смаль-Стоцького Р. Роткель згадуватиме: «Я замітив дуже скоро, що у него

(Федьковича) була велика охота до наукових студій, був талант і бистре розуміння; він дуже тішився, коли я обізнав його з німецькими класиками; я дав йому між іншими і історію німецької національної літератури Вільмара, навчив его і початків латинської мови» [8, с.74]. Скупа заувага про знайомство з німецькими класиками не виключає можливості пізнання тоді, крім оригінальної суто німецької літератури, й іншого – інтерпретованої німецькою творчості французів, англійців, скандинавів, навіть південних і західних слов'ян, адже німці на другу половину XIX століття активно засвоїли в перекладах ледь не все світове письменство. І було б дивним, якби Р. Роткель не зазнайомив Осипа Гординського з творами, скажімо, Кальдерона, Корнеля, Гюго, Байрона.

Таким чином, німецька мова, перефразовуючи сказане Лесею Українкою про Ольгу Кобилянську, німецька культура, але вкупі з глибоко закоріненою у свідомості рідною народною стихією, виконувала функцію виховательки Федьковича. Тому намагання декого з дослідників «фольклоризувати» та «одомашнити», а то й «росіянізувати» обставини формування літературно-естетичних поглядів письменника не зовсім відповідає суті. Тематика лектури Гординського у той молдовський період закономірно мала романтичне спрямування, адже Р. Роткель володів романтичним світовідчуттям, сам був романтичним типом митця, романтичні ідеали юного серця закономірно зафіксувались у німецькомовних поезіях романтичного плану «Ти знаєш божественну красу буття...» (як послання Р. Роткелю), «Руїни Нямцу», пізніше вірші, присвячені Е. Марошани.

Таким чином, представник народу бездержавного взявся сповідувати пістетне ставлення до культурного фонду панівної нації і навіть приєднався до іншої традиції. Творчість українською, розпочата навесні 1859-го, не означала розриву з цією традицією, а її безумовне розширення, переакцентування уваги. У тогочасних реаліях це було цілком природно. 1859-1861 років під час постою Федьковичевого полку у Чернівцях його душа однаково сильно тяжіла як до товариства молодих патріотично налаштованих русинів А. Кобилянського та К. Горбала, так і до товариства німецького поета і педагога Ернста Рудольфа Нойбауера; власне, це був один осередок мистецького життя у Чернівцях, передовсім творче, мистецьке об'єднувало цих людей і робило їх однією рецептивною спільнотою. Що ж до Е.Р. Нойбауера, то він у молодості був причетним до подій 1848 року, відтак, за свідченням гімназійного директора Кароля Вольфа, прибув у складі цілої місії «з німецького заходу на Буковину, щоби тут ширити німецького духа і німецьку освіту» [8, с.118]. Специфіку його взаємин із Федьковичем спробував описати О. Маковей, згадавши і про персональні запитання на домашню імпрезу з нагоди 100-ліття Ф. Шиллера, і про змістовний автограф на власній книзі віршів, і про істотні компоненти суто особистого впливу: заохоту писати, збирати «чудесну народно-руську поезію» й перекладати її, друкування творів і їх похвалу («він мені навіть раз казав, що я в ліриці з кожним німецьким поетом мірятися можу...») [2, с.XIII]. Р. Заклинський у статті, підготовленій на зорі радянської влади, спостеріг у самобутньому діалозі двох особистостей винятково ідеологічний підтекст: мовляв, ця людина, «правдоподібно, дала йому [Федьковичеві] певні підстави політичних поглядів» [4, с.XVIII]. Однак Е.-Р. Нойбауер був естетом; заховавшись у мистецтво поетичної імпровізації, досягаючи в цій царині незвичайних успіхів – без жодного матеріального зиску, він підтверджував і тут же спростовував висновки Чемберлена про те, що німець – «найбільш ідеалістична, але разом з тим і найпрактичніша людина», бо «не мав практичного зміслу до життя...» [8, с.120].

Відкривши для себе Федьковича як талановитого німецькомовного лірика, дарма що русина, Е.-Р. Нойбауер узявся заохочувати його до розвитку саме

такої творчості і «продовжати працю колишнього учителя Роткеля» (вислів Д. Лукіяновича), тим більше, що багатовікова художня традиція робила можливим не лише «мірнання» з кожним німецьким поетом, а й потенційно збільшувала вагу перемоги; малорозвинутість літератури автохтонів, а з нею освічених, вибагливих читачів із країн, здавалось, цілком дозволяла проведення з боку нового наставника такої «експансіоністської» лінії. Саме через Е.-Р. Нойбауера Федькович, мабуть, і «вийшов» на Л.-А. Сімігіновича-Штауфе, теж літератора, який, хоч і вчителював у Кронштадті, що в Трансильванії, однак у Чернівцях із 1856 (чи 1857) року до початку 60-х років додатком до «Bukowiner Haus-Calender» («Буковинського домашнього календаря») видавав «Familienblätter» («Сімейні листки»). Власне, в одному з чисел цього видання за 1859 рік і дебютував Федькович-прозаїк новелою «Der Renegat». У ній відчувається вплив іще тільки однієї, німецькомовної, лектури (Гьоте, Шиллера, Кляйста, Гофмана). Думається, саме Е.-Р. Нойбауер посприяв знайомству Федьковича з творчістю цих авторів, як і Гайне, Уланда, позаяк незабаром українськомовні інтерпретації окремих їхніх писань стають окрасою збірки «Поезії» (1862). Маємо відомості про те, що Е.-Р. Нойбауер, згодом редактор газети «Bukowina», у 1864 році заохочував і Федьковича до заснування в Чернівцях руського часопису. Саме Е.-Р. Нойбауеру була присвячена в 1865 році німецькомовна збірка Федьковича «Поезії» (епіграфами до окремих творів у ній слугували рядки з віршів Е.-Р. Нойбауера) та збірка «Am Tsceremus» (1882).

Німецький романтичний інтерес до фольклору, етнографії та народної міфології був органічно близький Федьковичеві, що виявилось, зокрема, при художньому опрацюванні записаних якраз Е.-Р. Нойбауером легенди про месника Юрія Гінду і любов до нього двох сестер та легенди про походження гуцулів: у своїх «Нарисах з історії Сиретської землі» (тобто Буковини), німець, ґрунтуючись на легендарних матеріалах, заявив про воловецьку генезу гуцулів. Федькович у своїх «Диких думках», драмі «Довбуш», інших писаннях раз-по-раз використовує цей матеріал, як і міфологічний матеріал суто гуцульської тематики. До речі, критика ставилась переважно скептично до таких нойбауерівських і Федьковичевих текстів, але хтозна чи справедливо: етнічна група як культурна спільнота закономірно надає подібним міфам великої уваги. Що ж до контактів Федьковича із Е.-Р. Нойбауером, то вони не переривались принаймні до 1877 року; навіть коли німецький поет переїхав до Радяуц, приїздилося сюди, та й листування скріплювало цю дружбу. Нойбауер був першим і чи не єдиним критиком німецькомовних творів свого приятеля ще перед тим, як вони друкувались. А що він не шкодував похвал, також важливих для митця (німецькомовного Федьковичевого «Довбуша», скажімо, поставив поряд із драмою Шиллера «Вільгельм Телль»), був психологічно сумісним на тлі часто розбалансованих стосунків Федьковича з питомою інтелігенцією та й самим собою, то й тягнулась душа до Е.-Р. Нойбауера і, певно, отримувала заспокоєння.

Згадана розбалансованість істотно вплинула й на стосунки з молодим австрійським літератором, вихованцем Чернівецької німецької гімназії Карлом Емілем Францозом. Той волів опублікувати кілька творів і статтю про Федьковича в задуманому циклі нарисів про літературу Буковини. Однак на пропозицію розповісти про себе й надати критичні матеріали про власну творчість письменник зреагував різко: ґрунтовних критичних матеріалів напевно не було, критика на західноукраїнських землях, цьому «зацофаному осередкові, непочатому перелозі» (І. Франко) ще не висловилась активно про його писання, а власна історія була затьмарена власноруч витвореним міфом про кос-

сованщину – походження від простого гуцула Івана Коссована, отож була те-мою небажаною для обговорення. Пізніша публікація К.-Е.Французом в аль-манасі «Vischenblätter» двох поетичних творів Федьковича, так само, як при-хильний відгук про Федьковича у праці «Література малоросів», наштовхує на думку про вирівняння стосунків, хоч їх, сказати б, офіційність.

«Повен первісної сили» (вислів М. Бучинського), внутрішньо вільний, із гнучким та незалежницьким мисленням, хоча й суспільно заангажований і до ві-йтування, сервітутних процесів, інспектування шкіл, письменник залишав за со-бою свободу вибору всього: дій, приятелів, лектури. Щодо останньої, то услід за Г. Сковородою він також міг би сказати: «О книги, найкращі порадики, найвірні-ші друзі». Серед з'ясованого із того материка, який осягалося радісно – найріз-номанітніші тексти із різних сфер знання (педагогіки, юриспруденції, філософії, особливо багато із астрології), зрозуміло, німецькою, та найперше художні тво-ри, а також теоретичні праці із літературознавства: крім названих вище, Бюргер, Гауптман, Рюккерт, Платен, брати Грімм, Гауф, Чокке, Раупах, Фрейтаг, Лессінг, Авербах, Готшаль, Вернер. А було ж іще пізнання англійців Байрона та Шекспіра, француза Лафонтена, данця Андерсена, швейцарців Мейєра і Лаватера, шведа Тегнера, італійців Данте і Петрарки, іспанця Кальдерона та багатьох інших – і все через посередництво німецької мови. Власне, вона відкривала шляхи до всієї єв-ропейської культури та цивілізації. Тривале перебування в такій стихії людини творчої закономірно інспірує і її власне творче самовираження.

Отож, явище Федьковичевого німецькомовного художнього самовира-ження (його протяжність – усе творче життя) закономірне. Щодо наслідків, то це 75 поезій – творів переважно буковинської тематики, серед них написані під враженням Гьоте, його мотиву про юнака і рожу, Шиллера (за основу взято об-раз юнака, якого в горах підчікує якась надприродна сила), Гайне, його знаме-нитої «Лорелеї». Як з'ясувала Г. Гуць, ця творчість дуже своєрідна: запозиче-ні мотиви знову поверталися в німецьку літературу, тільки вже в іншій поетич-ній оправі – трансформовані у творчій уяві письменника, перенесені на укра-їнський ґрунт і ов'яні духом українського фольклору» [1, с.41]. За спостере-женнями Т. Лучука, «всі (Федьковичеві) німецькомовні поезії мають свої укра-їнські «відповідники», причому в одному випадку спочатку існував німецько-мовний варіант, а в іншому – україномовний» [7, с.119]. Від себе скажемо, що, з одного боку, існувало, мабуть, те, що ми називаємо невичерпальністю на-строю – дуже своєрідна і, може, одна у своєму роді риса Федьковичевого твор-чого процесу (ця творчість узагалі примітна явищем варіантності, притому не лише в поезії, ліро-епосі, але й у такому особливому творчому самовиявлен-ні, як драматургія). По-друге, чи не було це підтвердженням і певного вну-трішнього роздвоєння – глибокого психологічного «проблему», який пережи-вав Федькович і про який пізніше, у 1905 році, розмірковуюватиме І. Франко у статті «Двоязичність і дволичність»; тобто рибосило руський (український) та австрійський (німецький) вибір не лише мовний, але й психологічний. Між ін-шим, І. Франко дав зрозуміти, що чим тонша, субтельніша організація митця, тим болісніше вона реагує на такий вибір [див.: 10, с.233]. По-третє, чи не од-вічна потреба читача, його значної відсутності в найріднішому просторі зму-шувала шукати альтернативу, інше середовище, щоб бути почутим?!..

У Федьковича-прозаїка теж було чимало німецькомовних писань, та збере-лось оригінальних два, притому різних – згадуваний «Der Renegat» і твір із гу-цульського життя «Ein Don Juan» («Дон Жуан»), а разом з ними цілком оригінальні, з національним, суто буковинським колоритом українськомовні переробки з бра-

тів Грімм, В. Гауфа, Чокке. Драматургія письменника також дає багатий ілюстративний матеріал для спостережень: це і німецькомовна драма «Dowbush» (у двох редакціях), переробки п'єс Е. Раупаха і Р. Готшала (у Федьковича це «Запечатаний двірник» та «Мазепа»), не кажучи вже про те, що і публіцистика та її астрологічні праці з потужним елементом художності так само німецькомовні.

Як бачимо, Федькович був дуже самобутнім та активним учасником не лише українського літературного процесу, але й того, що провадився мовою Гьоте, дво-мовна діяльність переросла внутрішні рамки національної літератури і водночас увійшла до певної сфери західноєвропейського літературного середовища. Водночас навіть у німецькомовній творчості, яка в періоди сутичок з питомою інтелігенцією почасти набувала форми демонстративної інтеграції в Австрію і була (як і для талановитих чехів, словаків, угорців, інших підданих Австро-Угорської імперії) по-своєму результативною, навіть у ній Федькович залишався русином, так само, як залишався ним в інших закономірно позбавлених уродженої питомості багатоаспектних контактах із державницькою машиною. До слова, «німчики» у Федьковича (а це переважно військові чиновники, представники бюрократичного апарату системи) нерідко стають і об'єктом нарікань, хоч і не завжди. Німець Тоні Тайвер з оповідання «Три як рідні брати», залишивши жовнірську службу, не хоче повертатись додому в Німеччину; так ідеалізовану, «позолочену», як казав М. Зеров, Гуцулію було протиставлено вадам цивілізації.

Загалом же Федькович привніс у світове письменство навіть у німецькомовних текстах свою питому українськість, конкретніше – «гуцульщину»: за І. Огієнком, описуючи гуцульське життя і пишучи гуцульською говіркою, цей автор і розпочав на Буковині національне літературне відродження [9, с. 279]. Так з'явилися підстави для зацікавлення ним в інонаціональному культурному просторі і ще більшого зацікавлення ним у нас. Якраз зацікавлення, не кажучи про захоплення, любов, породжує плани, ідеї, дає змогу моделювати іншу – багатшу перспективу.

Наразі про неї у зв'язку, зрозуміло, з німецькомовним Федьковичем, На часі – його спеціальне нове глибоке перепрочитання, републікація виданої понад століття тому німецькомовної творчості письменника, здійснення перекладів із неї, тим паче, що ледь не вся вона ще не знала шат української мови і загалом популяризації. Такою же нагальною є справа перекладу Федьковичевого німецькомовного епістолярію. Отож, з огляду на колосальні наслідки діяльності письменника в обговорюваній царині, на майже інтимну любов його до «німеччини» нам важко прийняти запропоновану Т. Лучуком формулу «чужомовний Федькович», позаяк означення «німецькомовний» більше відповідає суті.

Список використаних джерел:

1. Гуць Г.Є. Юрій Федькович і західноєвропейська література / Г.Є. Гуць. – К. : Вища школа, 1985. – 207 с.
2. Дґдицький Б.А. Слово оть издателя / Б.А. Дґдицький // Федькович І. Поезиї / Йосиф Федькович. – Львов : Типомь Института Ставропигийского, 1862. – Ч. І. – С. III-XVI.
3. Євшан М. Мих. Драгоманів як літературний критик / Микола Євшан ; упоряд., передм. та прим. Н. Шумило // Критика. Література. Естетика. – К. : Основи, 1998. – С. 64-70.
4. Заклинський Р. Осип-Юрій Федькович : [передмова] / Р. Заклинський // Федькович О. Вибрані твори / О.Ю. Федькович. – К. : Книгоспілка, 1929. – С. V-XLIV.
5. Крицевий О.Т. Проза Юрія Федьковича / О.Т. Крицевий // Наук. записки Чернів. пед. ін.-ту, 1955. – Вип. 1. – С. 93-121.
6. Ласло-Куцок М. Велика традиція: Українська класична література в порівняль-ному висвітленні / М. Ласло-Куцок. – Бухарест : Критеріон, 1979. – 340 с.

7. Лучук Т. Дикі думи Am Tscheremus, або Чужомовний Федькович / Т. Лучук // Незалежний культурологічний часопис. – 1997. – №9. – С. 116-123.
8. Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича / О. Маковей. – Львів : З друк. НТШ, 1911. – VI, 591 с.
9. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К : Наша наука і культура, 2004. – 436 с.
10. Франко І. Двоязичність і дволичність / І. Франко // ЛНВ. – 1905. – Т. XXX. – Кн. 2. – С. 231-244.
11. Ярема Я. Українська духовність у її культурно-історичних виявах : [зб. праць] / Я. Ярема ; упоряд., ред. і прим. С. Яреми. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 39-108.

In the article the issue of connection between Jurij Fed'kovych and German literature has been turn out, «German» in writer's biography (the related events, lecture in German, contacts with the representatives of cultural elite), phenomenon of Fed'kovych's writing in German have been described.

Key words: Jurij Fed'kovych, «German», in German language, creativity, linguistic and psychological choose.

Отримано: 11.02.2015 р.

УДК 811.161'367.7

Р. В. Козак

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЕКСПРЕСИВНИЙ СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ Й РОСІЙСЬКОЇ МОВ ЯК КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНЕ ЯВИЩЕ

У статті акцентовано, що явище когнітивно-дискурсивної парадигми зумовлене природним зацікавленням учених когнітивними основами процесу освоєння реальності, переробки і транспортування інформації з метою впливу на людську свідомість. Окреслено напрями антропоцентричного підходу до вивчення експресивного синтаксису у когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики, визначено особливості вивчення експресивного синтаксису, мотивовані певними положеннями щодо розмежування понять «мова» й «мовлення».

Ключові слова: когнітивно-дискурсивна парадигма, експресивний синтаксис, антропоцентричний підхід, системно-мовне явище, дискурсивне утворення, сфера дії, українська мова, російська мова, зовнішньо-реченнєва спрямованість, когнітивно-комунікативний порядок, імпліцитний, експліцитний.

Саме уміння відиукувати «свої», виразні й емоційні слова ще не зробить ваше мовлення живим, якщо ви не володієте секретами експресивного синтаксису

Д. Е. Розенталь

Сучасна лінгвістика має вивчати конструкції експресивного синтаксису (КЕС) не лише на формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному, функціонально-комунікативному рівнях, але й на когнітивно-дискурсивному. Це уможливить здійснення комплексного опису КЕС й дослідження, пов'язані з переорієнтацією науки про мову із внутрішньої структури на виявлення того, як саме мова виражає відношення, притаманні дійсності, долучаючи

людський, особистісний фактор. При вивченні усталеного у певній мові опису світу одним із напрямів дослідження є розгляд тих закономірностей організації дійсності, які переважають у тій чи тій мові, і тих, що визначаються національно-культурною свідомістю його носіїв. Рациональне й об'єктивне в аспекті людської мови нерозривно пов'язане з експресивністю, характерною для процесу мовотворчості. Кожна національна мова характеризується своїми експресивними засобами, втім числі й в експресивному синтаксисі. Тому у системі антропоцентричного підходу зростає увага гуманітаріїв до вивчення людини й мови і мовлення, стрімкого розвитку в українському й російському мовознавстві набули дослідження, у яких людський фактор посідає домінуючу позицію: провідними стали проблеми виявлення закономірностей лінгвосоціотичного засвоєння людиною навколишнього матеріального світу й інформаційного простору, стратегічної структури комунікації для реалізації людських потреб, структурування необхідного для комунікантів середовища.

У цьому зв'язку необхідність когнітивно-дискурсивної парадигми обумовлена природним загостренням зацікавленості учених когнітивними основами процесу засвоєння реальності, процесами переробки та транспортування інформації з метою впливу на людську свідомість, становленням мовної особистості, а також тим, як створені людиною у комунікативних системах інформаційні потоки перетворюються у складний системний продукт – дискурс.

Дослідженню дискурсу в когнітивно-дискурсивній парадигмі, а також аналізу проблем породження, функціонування, сприйняття дискурсу з урахуванням антропоцентричного спрямування лінгвістичної науки присвячена значна кількість наукових розвідок таких відомих зарубіжних й українських лінгвістів як Н. Арутюнова, М. Бахтін, І. Бехта, Е. Бенвеніст, А. Вежбицька, Н. Гуйванюк, Т. ван Дейк, В. Дем'яков, С. Жаботинська, А. Загітко, В. Карасик, Ю. Караулов, М. Положин, Г. Почепцов, О. Селіванова, Дж. Серль, І. Шевченко, Є. Шейгал, Д. Шифрін тощо. Проте в жодній із них не розглядається експресивний синтаксис ні окремішно щодо української й російської мов, ні з погляду компаративного аналізу.

На наше переконання, виокремлення антропоцентричної парадигми, що уможливило дослідження багатьох процесів з погляду людського фактора, висуває нові завдання для дослідників. У цьому плані і потребують неухильної уваги когнітивні аспекти експресивного синтаксису, що декларує **актуальність** теми.

Метою статті є окреслення напрямів антропоцентричного підходу до вивчення експресивних синтаксичних конструкцій (ЕСК) у когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Досягнення визначеної мети передбачає розв'язання таких **завдань**, як дослідження поняття «*когнітивно-дискурсивна парадигма*» щодо ЕСК, аналіз ЕСК української й російської мов як мовного і мовленнєвого явища.

Когнітивний аспект та обсяг когнітивно-дискурсивної парадигми експресивного синтаксису потребує чіткого розмежування лінгвістики мови й мовлення. Зазначимо, що ці терміни розрізняють у мовознавстві ще з часів Бодуена де Куртене і Ф. де Соссюра. Протиставлення мови й мовлення було сформульовано Ф. де Соссюром, хоча усвідомлення такого розуміння зустрічаємо і в його попередників, зокрема, О. Бодуена де Куртене, а ще раніше – у В. Гумбольдта й О. Потебні. Ф. де Соссюр зазначив, що «розмежовуючи мову й мовлення ми цим відмежовуємо: 1) соціальне від індивідуального; 2) істотне від побічного й більше чи менше випадкового» [14, с.52].

Двоєкість онтології існування мови була сформульована Ф. де Соссюром так: «Мова – це скарб, що практично фіксується усіма тими, хто відноситься до одного суспільного колективу, це граматична система, яка віртуально існує

у мозку кожного або, точніше, в усій сукупності індивідів, бо мова не існує повністю ні у жодного з них, вона існує повною мірою лише у колективі» [14, с.52]. Але трохи далі Ф. де Соссюр стверджує, що в мовленні немає нічого колективного, що її прояви є індивідуальні й миттєві, які зводять усі виявлення мовлення до суми часткових випадків [14, с.57]. Протиріччя, які бачимо в цих твердженнях і на які неодноразово звертали увагу лінгвісти, полягають у тому, що: якщо мовлення є сукупністю того, що говорять усі, то його необхідно визнати колективним, соціальним; якщо мова не існує в жодному з індивідів, а лише у колективі, то правомірно виникає питання щодо того, з кого ж формується колектив.

Б. Серебренніков сформулював це поняття дещо по-іншому: якщо в мовленні немає нічого колективного, то як може бути соціальною мова? Аналіз цих протиріччя зумовлює визнання «присутності» мови у будь-якому мовленнєвому акті [10, с.12].

Протиріччя в концепції Ф. де Соссюра щодо мови й мовлення пояснюються, на нашу думку, тим, що автор відмежував мову від мислення, а, відтак, від людини (хоча й оперує поняттям індивід), що й стало наслідком протиріччя тлумачення індивідуального й колективного. ЕСК і в українській, і в російській мовах має тісний зв'язок із мисленням людини, носить когнітивний характер.

Хоча розуміння мови й мовлення у Ф. де Соссюра в дослідженнях інших авторів зазнало істотних змін [18, с.361-373], сучасним мовознавством визнається думка, сформульована ним про мову як абстрактну сутність, що функціонує й «безпосередньо подана» тільки у мовленні. Так, Ю. Маслов, розкриваючи взаємозв'язок мови й мовлення, підкреслює: «... мова існує, бо вона функціонує, а функціонує вона у мовленні, у висловленнях, в мовленнєвих актах» [8, с.6].

У процесі розвитку науки про мову змінився понятійний зміст терміна «мовлення». Лінгвісти давно помітили, що у мовленні, безпосередньо поданому для спостереження, міститься також й немовна інформація (наприклад, вікові, статеві й інші характеристики мовця – за сприйняття усного мовлення), яку А. Смирницький визначив як «понад мовний залишок» [13, с.14]. І. Вардуль наголошує, що для відмежування мовлення, яке містить власне мовну інформацію, французький лінгвіст Е. Бюйссанс увів термін «дискурс», визначивши його як «функційну частину мовлення» [3, с.44]. У такому значенні термін найбільше відповідає завданням нашого дослідження, саме тому ми й оперуємо ним.

Класичні українська й російська граматики подавали мовну систему як сукупність рівнів – від рівня звука до рівня речення, при цьому кожний із рівнів описувався по-особливому. У такому описові не було місця для мовця, його комунікативних намірів, не розглядалися умови тих чи тих мовних одиниць. Результатом такого підходу стало зведення усього багатства речення до однієї номінативно-дієслівної структури і поділ усіх синтаксичних конструкцій на двоскладні й односкладні. Речення розглядалось ізольовано, поза його словесно-смісловим контекстом. Речення ж у тексті, речення у зв'язку зі свідомістю мовця, тобто речення у дискурсі стало предметом стилістики. Стилїстика звернула увагу на особливе членування речення у мовленні, що часто не співпадає із поділом речення на групу підмета і групу присудка. В. Матезіус назвав таке членування актуальним [9].

Українська й російська лінгвістика кінця ХХ – початку ХХІ століття поєднала у своєму дослідженні мову й мовлення як системно-мовне явище. Основним об'єктом нової лінгвістичної науки стали текст/дискурс і мовець, який формує цей текст/дискурс, своєрідне дискурсивне утворення. Образ мовця уможливив поєднання лінгвістики мови й лінгвістики мовлення. Це поєд-

нання втілювалося у теорії функційно-комунікативної граматики. У функційно-комунікативній граматиці речення розглядається у єдності парадигматичного (системного) й синтагматичного (текстового) аспектів. Основним поняттям функційно-комунікативної граматики стало поняття функції. «Функція як спосіб, за яким певна одиниця бере участь у структуруванні зв'язного мовлення, створює нерозривний трикутник із формою і значенням» [4, с.16], і реалізація функції відбувається тільки у процесі мислительно-мовленнєвої діяльності, у системі когнітивно-дискурсивної парадигми.

Щодо поняття функції використовується протиставлення потенції і реалізації, дискурсивне утворення, сфера дії, співвідносні з протиставленням мови і мовлення. «Синтаксичний процес – це не лише формування речення із синтаксем, але й формування тексту (письмового чи усного, монологічного чи діалогічного) з речень, які реалізують, як елемент щодо цілого, композиційно-синтаксичні функції» [4, с.17]. Когнітивний аналіз дискурсу уможливив виявлення чотирьох ступенів організації ЕСК у дискурсі: А – ступінь формування типових мовних значень, що відносяться до мови; Б – ступінь реалізації моделі і формування регістрових блоків, що відносяться до мовленнєвої системи і мають зовнішньо-реченнєву спрямованість; С – ступінь мовленнєвої тактики, утворення синтаксичної композиції дискурсу; Д – рівень стратегії автора, на якому розв'язуються завдання втілення задуму, відображення художнього світосприйняття, формування мовної картини світу. Так об'єднуються мовна система і мовленнєва тактика мовця, сфера дії.

Протиставлення мови й мовлення, що було панівним в україністиці й русистиці до недавніх пір, виводило за межі теорії граматики ЕСК. Експресивні засоби розглядалися чи то в межах стилістики [1], чи то у «синтаксисі мовлення» [2]. З погляду структурного синтаксису експресивні синтаксичні засоби досліджувались на тлі номінативно-дієслівної моделі двоскладного речення. Результатом такого підходу було чи то їх віднесення до групи неповних речень, чи то винесення за межі нормативної граматики. Сукупність експресивних синтаксичних засобів, їхній імпліцитний й експліцитний характер, що були винесені за межі системно-описової граматики, ставали предметом стилістик мовлення [1; 5; 11; 15; 16 тощо]. У процесі дослідження експресивних засобів науковці дійшли висновку, що механізм експресивності належить не мовленню, а мові з чим ми частково не погоджуємося, бо ЕСК безпосередньо пов'язані із прагматичними інтенціями мовця, його мовленням, його мовною й картиною світу.

В основі майже усіх концепцій експресивності лежить «афективна» теорія стилістики, розроблена Ш. Баллі у «Французькій стилістиці» ще у 1909 році. Автор прирівнював експресивне до афективного (на протигагу інтелектуальному); підкреслював, що все афективне належить мовленню [1, с.19-20], хоча й зауважував, що експресивність може потенційно модифікувати факти й ідеї, які мали б відноситися до мови. Ш. Баллі описав можливість двоякого вивчення експресивності: 1) від мовної суті до її реалізації в тексті (дискурсі) і 2) від тексту (дискурсу) до виділення експресивно забарвлених засобів у їхніх контекстуальних зв'язках.

На сучасному етапі розвитку української й російської лінгвістики експресивність розуміється як «сукупність семантико-стилістичних ознак одиниці мови, які забезпечують її здатність виступати в комунікативному акті засобом сукупного вираження відношення мовця до змісту чи адресата мовлення <...> В результаті актуалізації експресивних засобів мови <...> мовлення набуває експресії, тобто здатність вираження психічного стану мовця» [6, с.591]. У поданому визначенні вважаємо важливим віднесення «експресивних засобів» до засобів мови, а експресивності (як «здатності вираження психічного стану») – до мовлення, у цьо-

му вбачаємо когнітивно-комунікативний порядок ЕСК. «Експресивні засоби належать мові як системі подання (вираження). <...> Поряд з цим вони безумовно реалізуються у мовленнєвих актах і виявляються реципієнтом у їх лінійному продукті – тексті» [12, с.24]. В.Н. Телія зазначає, що «основна проблема, з якою зустрічаються дослідники експресивності, полягає у тому, що експресивність має мовну природу, бо діє через важелі мови, але її ефект виявляється тільки у мовленні, виходить за межі слова і словосполучення у тексті/дискурсі. І ці дві сторони, чи, може, складники, явища експресивності – її функцію і її значення – необхідно розмежувати» [18, с.11]. Таке розмежування вважаємо важливим для розуміння суті експресивних засобів синтаксису як засобу дискурсивного утворення. Дійсно, поза дискурсом мовні засоби є інструментом, знаряддям, використання якого дозволяє тому, хто пише/говорить, створити експресивність, експресивне забарвлення мовлення, тобто це потенційна експресивність. Вона стає реальною лише у мовленні. І найголовнішим є те, що експресія має адресата, вона за своєю природою комунікативна, а відтак, пов'язана з конкретними умовами мовленнєвого акта, чи прагматично, чи дискурсивно зумовлена, а, отже, є засобом формування й відображення мовної картини світу.

Можемо висновковувати, що до вивчення ЕСК як когнітивно-дискурсивного складника не може бути використаний підхід тільки з боку мови чи тільки з боку мовлення, оскільки «система мови знаходиться не за межами її реалізації, а в самій реалізації, тобто в самому реальному мовленнєвому процесі як форма вираження закономірних зв'язків елементів мови» [7, с.33].

Про те, як ЕСК – виразники національної специфіки української й російської мов – виявляють свою схожість та відмінність у дискурсах, ми будемо досліджувати у наступних статтях.

Список використаних джерел:

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1961. – 387 с.
2. Ванников Ю.В. Синтаксические особенности русской речи: явление парцелляции / Ю.В. Ванников. – М. : Наука, 1969. – 247 с.
3. Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики (синтаксис и супрасинтаксис) / И.Ф. Вардуль ; Академия наук СССР, Институт востоковедения. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1977. – 350 с.
4. Золотова Г.А. Функция в языке и речи / Г.А. Золотова // Вопросы сопоставительно-типологического исследования разносистемных языков. – Таллин, 1993. – 340 с.
5. Кожина М.Н. Стилистика русского языка / М.Н. Кожина. – М. : Флинта-Наука, 2008. – 464 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь (ЛЭС) / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Советская Энциклопедия, 1990. – 688 с.
7. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание / Т.П. Ломтев. – М. : Наука, 1976. – 380 с.
8. Маслов Ю.С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание / Ю.С. Маслов. – М. : Изд-во «Языки славянской культуры», 2004. – 840 с.
9. Матезиус В. Избранные труды по языкознанию / В. Матезиус. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 232 с.
10. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка / Б.А. Серебренников. – М. : Наука, 1983. – 319 с.
11. Скребнев Ю.М. Введение в коллоквиалистику / Ю.М. Скребнев. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1985. – 207 с.
12. Скребнев Ю.М. Экспрессивная стилистика и лингвистика субъязыков / Ю.М. Скребнев // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1992. – С. 60-65.

13. Смирницкий А.И. Объективность существования языка: материалы к курсам языкознания / А.И. Смирницкий ; под ред. В.А. Звегинцева. — М. : МГУ, 1954. — 33 с.
14. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Фердинанд де Соссюр. — М. : Прогресс, 1977. — 695 с.
15. Телия В.Н. Типы языковых значений: связанное значение слова в языке / В.Н. Телия. — М. : Наука, 1981. — 269 с.
16. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В.Н. Телия. — М. : Наука, 1986. — 141 с.
17. Телия В.Н. Механизмы экспрессивности / В.Н. Телия // Языковые механизмы экспрессивности / отв. ред. В.Н. Телия. — М. : Наука, 1991. — С. 5-16.
18. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба. — Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1974. — 428 с.

In the article the emphasis is made on fact that the necessity of cognitive-discursive paradigm is caused by natural intensification of scientists' interest to the basis of reality opening up process, to the processes of revision and transformation of information with the aim to influence on human's consciousness, development of linguistic individuality and also to those, as the created by it in communicative systems informational streams transform into complicated system product – discourse. The directions of anthropocentric approach to studying of expressive syntax in cognitive-discursive paradigm of linguistics are outlined. The author makes emphasis on the fact that nowadays there are many questions about expressive syntax, which need to be studied with taking into consideration the modern condition of linguistic thought. That's why the specific directions of expressive syntax studying, motivated by definite positions are determined.

Key words: cognitive-discursive paradigm, expressive syntax, anthropocentric approach, system-linguistic phenomenon, discursive formation, sphere of activity, Ukrainian language, Russian language, external linguistic direction, cognitive-communicative order, implicit, explicit.

Отримано: 14.03.2015 р.

УДК 821.161.2Огієнко

Н. В. Козачук

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ДРАМАТИЧНА ПОЕМА «РОЗП'ЯТИЙ МАЗЕПА»: ВІД СИМВОЛІЗМУ ДО АНТИКОЛОНІАЛІЗМУ

У статті аналізується драматична поема «Розп'ятий Мазепа» Івана Огієнка, її художня свосвідність. Твір глибоко символічний, адже кожен образ містить глибоке значення. Переважають символи тварин (удава), особливо птахів (н-д, орла, сокола, голуба) і рослин (омели, дуба). У драматичній поемі звучать антиколоніальні мотиви. Відчувається глибока ерудиція письменника, обізнаність із творами української літератури, що проявляється в інтертекстуальних зв'язках.

Ключові слова: антиколоніальні мотиви, антиколоніальний пафос, антиколоніальні символи, символізм, І. Мазепа, І. Огієнко, аллюзія, біблійна ремінісценція.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз дослідження з цієї проблеми. Образ Івана Мазепи стає чи не центральним в українській драматургії ХХ століття. Першим звертається до цього образу С. Воробкевич у драматичній поемі «Кочубей і Мазепа» (1891). Далі були п'єси В. Пачовського «Сон

української ночі» (1903), «Сфінкс Європи» (1914), «Гетьман Мазепа. Містерія воскресіння» (1933), В. Будзиновського «Гетьман Мазепа» (1916), О. Островського «Гетьман Іван Мазепа» (1918), Л. Старицької-Черняхівської «Іван Мазепа» (1927), С. Черкасенка «Коли народ мовчить...» (1927), «Вельможна пані Кочубеїха» (1936), Г.К. «Зрада» (1931), Г. Лужницького «Гетьман Мазепа» (1959), М. Ласовської-Крук «День Мазепи» (1993) та ін. Предметом нашого дослідження є драматична поема «Розп'ятій Мазепа» (1961) Івана Огієнка, яка вперше стала предметом літературознавчого дослідження. Інтерес до творчості митрополита Іларіона в автора цієї статті не випадковий. Зазначимо, що у родинних архівах зберігається віньєтка мого дідуся Михайла Сіницького (1905-1973) за 1929-1930 н.р., який разом із письменником і журналістом Авеніром Коломийцем (1905-1946) навчався у Варшавському університеті і православному факультеті, де викладав церковно-слов'янську мову й палеографію у 1926-1932 роках митрополит Іларіон. Можемо припустити, що керівником магістерської роботи дідуся, яка збереглась донині, також був І. Огієнко. На жаль, тоді ім'я керівника не вказувалося на титульній сторінці, але виправлення на полях нагадують почерк цього вченого. З переказів також знаємо, що це був улюблений учитель тогочасних студентів, який захоплював своєю ерудицією, що по-справжньому можемо оцінити тільки тепер після опублікування його рукописної спадщини та зарубіжних першодруків. Сплікуючись із сином А. Коломийця, священником отцем Жданом, який мешкає в Австралії, дізналися також, що І. Огієнко гостював у їх родині у селі Бережниця на Рівненщині.

Мета статті – дослідити символізм та антиколоніальні мотиви, які виявляються через негативну символіку. І, навпаки, патріотизм І. Мазепи розкривається за допомогою символіки позитивної.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Передувала написанню драматичного твору наукова розвідка І. Огієнка «Українська церква за гетьмана Мазепи», що складається з двох частин: «Гетьман Іван Мазепа» та «Мазепа як церковний меценат», а також праця «Приєднання церкви української до московської в 1686 році».

Особливістю драматичного твору «Розп'ятій Мазепа», написаного протягом десяти днів у потязі до Монреалу і назад (19-29 травня 1960 року) є надзвичайно розлогі коментарі, що стосуються кожного з дійових осіб. По суті, це енциклопедичні статті про історичних діячів І. Мазепу, П. Орлика, К. Гордієнка-Головка, А. Войнаровського, І. Мировича та ін.

Мазепа І. Огієнка – це патріот, який прагне волі власному народу. Він здатен у будь-який спосіб покращити долю України. Як і Мойсея І. Франка, його не розуміють навіть найближчі люди, так найлютіші звинувачення йому закидає Кость Гордієнко. Не випадково автор з великої літери пише слова: Мама (Україна), Воля, Свобода, Край, Ідеали, саме ці слова є ключовими у драматичній поемі. Це символи, які розкривають мрії І.Огієнка, як і колись мрії гетьмана І. Мазепи:

Дать Мамі сонечко ясне,
Здобути Волю для народу [6, с.179].

Ясне сонце тут символізує розквіт рідної землі, центральне місце, яке має відігравати Україна, випромінюючи довкола себе тепло, світло. Вона має заслипити інші країни своїм багатством, матеріальними та духовними благами, як засліплюють донині куполи барокових церков, побудованих коштом І. Мазепи. Як зазначає Ю. Мільошин: «Сонячне світло символізує щастя (Іс. XXX, 26), відкриття, виявлення, відплату та праведну кару» [9, с.210].

Символічна назва першої дії «Гетьман не викохав орла!» За народною символікою, орел – «символ відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси, далекоглядності, емблема сили і могутності окремих людей (царів, героїв), королівств, народів» [9, с.154]. Дії відбуваються в Очакові, де збирається рада, і старий гетьман наче сповідається перед старшиною:

Як мати любляча дітей,
Так волю я носив у серці,
Одну мав мрію для грудей:
Перемогти Москву у герці... [6, с.179].

Покинута Україна асоціюється із кволою берізкою, сиротиною, яку розгидують вітри і нищать північні морози. Досить дивним видається цей символ, адже береза частіше є символом Росії, так як верба і калина – України. Напевне, письменник має на увазі символічне значення «весни і воскресіння», а також «в ліричній поезії береза алегорично зображає дівчину» [8, с.57], що є символом України. Північний сусід змальований як звір із пазурами, який має скрізь своїх дощиків і нишпорок. Крім того, не роблять честі Україні численні зрадники (Кочубей, Іскра, Ніс). Використовує автор і біблійні ремінісценції, називаючи Юдами перевертнів, які трапляються на шляху Мазепи. Він розуміє, що довіряти не можна усім, тому таємно виношує усі плани:

Товпа приносить певну зраду,
Не конче ділу допоможе, –
Я мусів Січ тримать позаду:
Не завжди ж злілячко погоже [6, с.189].

Саме К. Гордієнко каже, що слід викохати з юрби орла, як це зробив колись Б. Хмельницький. Орел тут постає як символ рішучої сили, що здатна поборотись за свої права, вихопити волю з ворожих пазурів північного сусіда. Пізніше з'являється ще один символічний птах – сокіл («Бо волю родять лиш соколи» [6, с.189]). Сам автор у праці «Дохристиянські вірування українського народу» зазначає, що «сокіл завжди символ хоробрости та скорости, й дуже далеко бачить» [2, с.75]. Образ сокола «у народній уяві виступає символом хоробрості, швидкості, зіркості, злету, молодості, сили, розуму, тому його як пряму протилежність порівнюють або із совою, або із вороною: «Видно сокола по польоту, а сову по поглядуду», «Де соколи лігають, там ворони не пускають», «Сокіл з місця, а сова на місце», «Пізнала сова сокола», «Не пара сова до сокола»; за віруваннями, символ бога Рода, охоронець «живого вогню» та Дерева життя; золотокрилий птах, що приніс на землю іскри небесного вогню; у казках за допомогою «живої води» рятує багатьох героїв; у замовляннях належить до істот «верхнього царства» [1, с.559-560].

На раді погляди кардинально різні. Кость Гордієнко звинувачує Мазепу у тому, що мало приділяв уваги сіромі, а догоджав панству, яке і довело до Руїни. Для нього бачиться один вихід:

Коли б ти дав права сіромі
Й створив Республіку народню, –
Давно б при блискавці та громі
Москву ми пхнули у безодню.
Козак попхне і чорта з пекла,
Як певний буде за Свободу, –
Бо в нас душа міцна й запекла,
В бою не прагнемо ми броду [6, с.192].

Іван Ломиковський радить звернутися з каяттям до Петра І і сподіватися милості від нього. Клим Довгополенко каже вертатись в Україну. Пилип Орлик обережно ставиться до сіроми, бо на перший план виносить школи й освіту, без чого не може бути держави.

Мазепа пояснює, що його єднала з Петром не дружба, а примус. Він розумів перевагу московського війська і був безсилий перед цим:

Коли б ми тільки-но рухнулись,
Петро б умить усівсь на спину.
Усі б ми навіть і не зчулись,
Як він ковтнув би Україну [6, с.195].

Гордієнко порівнює Мазепу із шакалом, пізніше так називає росіян. Цей негативний символ, зокрема в Індії означає «руйнування і зло» [7, с.466], мабуть, щось подібне, відверто негативне намагався передати й І. Огієнко.

Батуринська трагедія, коли загинуло від 11 до 15 тисяч людей, серед яких більшість було мирним населенням – жінки і діти, прочитується у наступній алюзії, виголошеній Дмитром Горленком:

Три дні палала вся столиця,
Три дні Батурин вибивали.
І зникло все, і помолиться
Невинним жертвам не давали.
Москаль хапав малу дитину
І бив об камінь головою, –
Три дні розбій ішов без впину,
Гаряча кров текла рікою... [6, с.198].

Саме ця трагедія, що довгий час замовчувалась істориками, розкриває справжню суть російсько-українських стосунків, істинне обличчя північного сусіда. Не кращими є наслідки Батуринської трагедії для України. Мазепу скрізь проклинають, оголошують анафему, і всіх йому вірних козаків жорстко знищують – страчують привселюдно, саджають на палі, вішають. Не може пробачити Мазепі Гордієнко того, що той віддав Київ воеводі, а сам зробив столицею Батурин. Цим гетьман сам наче підтяв крила орлині:

Та тільки той Вкраїну має,
Хто держить Київ у руках.
Давно москаль його тримає
Усім на сміх, усім на страх [6, с.203].

Орлик говорить про голубині крила, що символізують Святого Духа, як зазначає В. Жайворонок: «у деяких народних обрядових піснях уособлюється як ангел і навіть як Святе Різдво; у фольклорних уявленнях голубам приписується чарівне створення світу» [1, с.142]. Москва, цар уособлюється із удавом, що несамовито душить Україну. За допомогою уособлення автор передає криваві картини тогочасної України:

І вийшов місяць з-поза хмари,
На Січ поглянув – і зляквся:
Кругом криваві лиш примари,
Ніхто в живих не позостався.
Й жахались зорі, Божі очі:
Де Січ була – річки криваві,
Танцює ворог серед ночі,
І Січ палає у заграві [6, с.205-206].

Як бачимо, переважають символічні образи кривавих примар та кривавих річок. Виникає образ Юди, з яким порівнює автор Галагана, котрий доруйнував Січ. Після цього Україна нагадує орла-каліку. Мазепа робить висновок, що кривавим шляхом не варто добиватися волі України, бунтівний настрій козаків не приведе до добра:

І як же виростуть нам крила,
Коли в душі ми – гайдамаки?! [6, с.208].

Друга дія «Гетьманські скарби ми поділим!» розповідає про січову раду 7 липня 1709 року. Найбільше усі хочуть гетьманських скарбів, задля чого навіть готові віддати Мазепу москалям. Орлик намагається переконати, що усі скарби згоріли в Батурині. Він сповнений оптимізму, вірить у перемогу і воскресіння України, його слова сповнені антиколоніального пафосу:

Це – не кінець війні. Полтава
Постане й Турція із нами,
Й воскресне Руськая Держава
Святою кров'ю з козаками!
І Україна ще постане,
Москва покотиться додолу,
Й козацтво вірне та кохане
Зодягне Матір, босу й голу [6, с.223].

Третя дія, що має назву «Мене ви смертно розп'яли!» розповідає про старшинську нараду в Очакові. Головні обвинувачення адресує І. Мазепі К. Гордієнко. Старий гетьман намагається пояснити, як порушила Москва угоди Б. Хмельницького, вічно п'яний цар Петро I зрадив Україну, коли почав її душили, як удав. Саме Петра I, як вважає Мазепа, треба проклинати по всіх церквах, як Юду. Гордієнко звинувачує гетьмана і в будівництві розкішних барокових церков, і в заграванні з поляками. Він вважає, що треба було об'єднатись із татарами і разом напасти на Москву. Д. Горленко мріє, що настане час «Москву у пекло завалити» [6, с.233]. Він звинувачує Мазепу в тому, що видав до рук Петра I Палія.

Іван Максимович порівнює Україну із запліснявілим горіхом, з якого вже ніщо не проросте. Горіх – це «символ життя і плодючості, традиційно пов'язаний із любов'ю, шлюбом і дітонародженням», «горіх означає справедливість» [8, с.352]. Вороги України росіяни асоціюються з шакалами, уніати змальовані з отруйними жалами. Антиколоніальні ідеї висуває Кость Гордієнко. Він зауважує продажність української верхівки, її зрадництво, бажання прислужитися старшому братові, отримавши за це дворянство і привілеї:

Через підступне те дворянство
Хахлів оберне в москалів, –
В Москву полине наше панство
На ловлю грошей та чинів.
Недовгий час мине, й дворяни,
Й твої вельможенькі старшини,
Завдавши Мамі гострі рани,
В Москву махнуть із України.
А хто зостанеться між нами –
Забудуть Матір незабаром.
Й на хлопа вмосяться з ногами,
Й пекти всіх будуть, немов жаром [6, с.245].

Орлик ще мріє знов об'єднатися з шведами, і вважає, що Полтавська битва не остання, у наступній має пощастити козакам.

Пророцтво звучить у словах К. Гордієнка:

Минуть віки, а зла розплата
Колись впаде на горде панство,
І піде збройно брат на брата,
Й відплатить люто за тиранство [6, с.252].

В історії України ХХ століття не раз ми бачимо братовбивчі війни. Це і громадянська війна, і дві світові війни. І, нарешті, нинішня війна з Росією.

Не довіряє Гордієнко панам, порівнюючи їх з рослиною-напівпаразитом омелою, що нищать дерева. Як зазначається в енциклопедії «Символи, знаки, емблеми»: «як паразитична рослина, омела поєднує в собі дві функції і символізує владу царів і жерців» [8, с.348].

Якщо українці асоціюються з вільним птахом орлом, то росіяни – з вампірами, які нечесним способом полонили наш народ. Вирішальною у цьому союзі стала спільна православна віра, але її не дотримуються росіяни:

Ми під Москву пішли для Віри,
Від «Віри польської» втекли,
Ми добровільно, як орли,
Вони ж взяли нас, як вампіри [6, с.253].

Власне підступне оточення Мазепа порівнює з лисицями. «У слов'янському фольклорі лисиця є втіленням хитрості та виверткості, а також життєвої мудрості» [5, с.249]. В. Жайворонок додає ще таку характерну символіку: «символ спритності, улесливості, [...] підступності, лицемірства, зловмисності» [1, с.334].

Найстрашнішим гріхом Мазепа вважає зраду, порівнює зраду держави з учинком Юди:

Найгірше між людьми – то зрада,
Гадючий укус з-за вугла,
Заразливий випар ада,
Які породила імла...
Не проститься зрада на брата,
Це юдин обдуманий гріх:
Віки позостане проклята,
Й погодження від усіх [6, с.257-258].

Саме у цій дії розкривається символічна назва драматичної поеми, показана ненависть окремих козаків (найбільше Костя Гордієнка), який постійно звинувачує у всіх бідах гетьмана. На це Мазепа відповідає:

А ви ведете на Голготу
І розпинаєте мене, –
Й зазнав кривавого я поту
У лихоліття це жахне... [6, с.259].

Орлик намагається виправдати Мазепу, порівнює його з Орлом, що линує у небеса, але не розраховує свої сили і тепер безсило лежить, терплячи їдкі укуси ос-козаків. Саме Орлик відзначає позитивні моменти гетьманування Мазепа, наживаючи цей час родючою добою. Він прагне реально оцінити значення гетьмана:

Тут розп'яли тебе, Гетьмане,
Але розп'яття – то не суд, –
Пролине час – і знову встане
Мазепа слава без облуд! [6, с.260].

Четверта дія має назву «Даю свого заповіта!», адже попри критику старого гетьмана від нього чекають мудрого рішення усі старшини. Гетьман тут порівнюється з голубом. Він утратив у собі орла і тепер більше нагадує «небесного вісника й душу померлого» [1, с.142], а також батька, адже «найкращий народний епітет для батька – це батечко – сизий голубочок» [1, с.143]. Саме як до батька сходяться притихлі козаки, щоб почути останню волю гетьмана:

Любіть Україну повіки,
Віддайте їй найкращі сили,
Подайте їй цілющі ліки,
Зростіть орлині Мамі крила [6, с.264].

Мазепа радить основою у державі визнати Віру й Церкву:

Як корінь дереву основа,
Так православ'є Україні.
Народ без єдності – полова,
І це ми добре бачим нині [6, с.267].

Україна у Мазепи асоціюється із високим дубом, що має глибоке православне коріння. Дуб – могутнє дерево, що є символом «роду, довголіття» [1, с.204]. «влади і слави» [8, с.148]. Мрія про Київ, який об'єднає усіх слов'ян, де не буде роздорів між віруючими, не буде сект, які розкладають церкву:

Й засяє Церква Православна,
І Патріарх у град Андріїв
Престол поставить, як і здавна,
Й навіки славен буде Київ [6, с.273].

Передає автор мрії гетьмана про вільну державу:

І Рим впаде, а Київ вічний,
Як град оновлений, засяє,
І меч козацький обосічний
Державу вольною відкрає! [6, с.274].

Козацький меч стає символом не просто зброї, а способом відновлення історичної справедливості. К. Гордієнко далі прискіпливо ставиться до кожного слова гетьмана, говорить, що стовбур дуба – це та сірома, якій гетьман мало приділяє уваги. Зневажливий тон Гордієнка нагадує виступ проти Мойсея Датана із поеми І. Франка, коли біблійний герой розповідає притчу про дерева, що обирали царя. Головне звинувачення Гордієнка, що гетьман творив державу «панську, ялову» [6, с.276]. Різниця між Україною та Росією – у політичному укладі. У нас править народ, у північного сусіда – самодержавство. Як і в попередній дії завершальні слова промовляє мудрий Орлик:

Не міг, великий наш Гетьмане,
Орлом до Доли долетіти, –
Клянемось всі: той час настане
Й Мазепине докінчать діти! [6, с.280].

Остання дія «Закрились оченька орлині» розкриває сповідь старого гетьмана перед священиком та переоцінку уже мертвого Мазепи старшиною. Мудрий священик каже:

Та знай, мій Гетьмане Розп'ятий:
У Бога ти не був... проклятий!.. [6, с.283].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, І. Огієнко у своїх творах передає складний шлях гетьмана Мазепи, розкриває його намагання створити суверенну державу: «Мазепа був реалістом, бачив тяжку дійсність і мусив з нею рахуватися, чекаючи кращого часу» [6, с.50]. Складність цієї місії полягає у постійній боротьбі із зрадниками і донощиками, непорозуміння старшиною дій гетьмана. Особливістю стилю митрополита Іларіона є широке використання символіки, а також відверті антиколоніальні мотиви. Вважаємо перспективним інтертекстуальне дослідження драматичної поеми «Розп'ятий Мазепа», а також студії, присвячені науковій праці «Українська церква за гетьмана Мазепи».

Список використаних джерел:

1. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
2. Іларіон митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / Митрополит Іларіон. – К. : АТ «Обереги», 1992. – 424 с.
3. Іларіон (Огієнко) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/%B2%EВ%Е0%F0%B3%EE%ED_\(%CE%E3%B3%BA%ED%EA%EE\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/%B2%EВ%Е0%F0%B3%EE%ED_(%CE%E3%B3%BA%ED%EA%EE))
4. К-ий І. Іларіон / І. К-ий. // Енциклопедія українознавства : В 11 т. : [Перевидання в Україні] / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1994. – Т. 3. – С. 863.
5. Кирло Х. Словарь символов: 1000 статей о важнейших понятиях религии, литературы, архитектуры, истории / Хуан Кирло ; пер. с англ. Ф.С. Капицы, Т.Н. Колядич. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – 525 с.
6. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передмови і коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2003. – 348 с., іл. (Видавничий проект Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття». Серія 1 : «Рукописна спадщина». Том 3).
7. Полная энциклопедия символов / сост. В.М. Рошаль. – М. : АСТ ; СПб. : Сова, 2006. – 515 с.
8. Символы, знаки, эмблемы : энциклопедия / авт.-сост. д-р ист. наук, проф. В.Э. Багдасарян, д-р ист. наук, проф. И.Б. Орлов, д-р ист. наук, проф. В.Л. Телицын ; под. общ. ред. В.Л. Телицына. – М. : Локид-Пресс, 2003. – 495 с.
9. Словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потопенка, М.К. Дмитренко. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.

The article analyzes the Ivan Ohiyenko's dramatic poem «Crucified Mazepa», its artistic originality. The writing is deeply symbolic, because each image contains profound meaning. The poem is dominated with animal characters (boa), especially birds (f.e. eagle, hawk, dove) and plants (mistletoe, oak). In the dramatic poem we hear anti-colonial motifs. Felt deep erudition of writer, familiarity with the works of Ukrainian literature, resulting in intertextual relations.

Key words: anti-colonial motifs anykolonialnyy pathos, anti-colonial symbols, symbolism, Mazepa, I. Ohienko, allusion, biblical reminiscence.

Отримано: 15.02.2015 р.

О. А. Копуць

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського*

РОЛЬ ІВАНА ОГІЄНКА В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОДИДАКТИКИ

У статті розкрито систему ідей Івана Огієнка про навчання, розвиток і виховання молоді, відображених у наукових студіях: шкільних підручниках, посібниках для вчителів та самоосвіти, методичних розробках, рекомендаціях, словниках, статтях.

Ключові слова: лінгводидактична спадщина, українська мова, підручник.

Українська лінгводидактика має потужне коріння. Значний внесок у її розвиток зробили Г. Ващенко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Чавдаров та інші відомі педагоги. Особлива роль у розробленні наукових засад розвитку української мови та методики її викладання належить Іванові Івановичу Огієнкові, відомому науковому, політичному, релігійному діячеві.

Педагогічна спадщина І. Огієнка є важливим складником його доробку. У наукових студіях, присвячених спадщині Івана Огієнка, виявлено напрями її дослідження: педагогічний (А. Алексюк, А. Богуш, С. Болтівець, О. Гривнак, Н. Ничкало, В. Майборода, А. Марушкевич, Г. Опанасюк, О. Семеног, Т. Роняк та інші); мовознавчий (Л. Бондарчук, А. Бурячок, А. Кононенко, Г. Стрельчук, С. Яременко та ін.); літературознавчий (В. Мацько, О. Мишанич, Є. Сохацька), джерелознавчий та бібліографічний (С. Гальченко, В. Ляхоцький, О. Музичук, З. Тіменик); видавничо-редакторський (Т. Ківшар, Ф. Погребенник, М. Тимошик); богословський (А. Колодний, З. Тіменик, Л. Філіпович).

Значний внесок у вивчення педагогічної спадщини І. Огієнка зробила О. Гривнак, яка висвітлила теоретико-методологічний аспект лінгводидактичних ідей Івана Огієнка, докладно проаналізувала рекомендації з методики викладання української мови з урахуванням актуальних проблем мовної освіти [1]. Однак нині кардинально змінилася соціально-політична ситуація в країні, а отже, життя ставить нові виклики перед освітянами, тому виникла потреба перегляду лінгводидактичної спадщини видатного педагога в контексті сьогодення.

Метою започаткованої розвідки передбачено розкриття системи ідей Івана Огієнка про навчання, розвиток і виховання молоді, відображених у наукових студіях: шкільних підручниках, посібниках для вчителів та самоосвіти, методичних розробках, рекомендаціях, словниках, статтях.

Лінгводидактична спадщина Івана Огієнка містить положення, які не втратили своєї актуальності в нинішніх умовах модернізації змісту мовної освіти. Вона охоплює коло науково обґрунтованих положень, що можуть стати теоретичними засадами навчання української мови у вищій та загальноосвітній школах. У лінгводидактичній спадщині науковця відображено положення про забезпечення єдності та наступності родинного й соціального виховання, організації управління вищим, керівництва процесом навчання та формування особистості тощо.

Під лінгводидактичною спадщиною Івана Огієнка розуміємо систему його ідей про навчання, розвиток і виховання молоді, що відображені в наукових студіях: шкільних підручниках, посібниках для вчителів та самоосвіти, методичних розробках, рекомендаціях, словниках, статтях тощо.

На думку А. Марушкевич, становлення Івана Огієнка як вченого-педагога визначив історичний період, у якому йому довелося жити й працювати, співпраця з непересічними особистостями, власна наполегливість, ініціатива, вміння налагодити свою наукову працю в найнесприятливіших умовах, зокрема в еміграції, зосередити зусилля на найефективніших методах наукового пошуку, а також вміння визначити актуальні його напрями [3, с.22].

Твори І. Огієнка настільки глибокі й пророчі, що й нині не втрачають своєї актуальності. Їхній зміст перегукується з нашими злободенними проблемами: «поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпоршиться поміж дужчим народом». Сьогодні ще належним чином не оцінено дидактичний, розвивальний, виховний, соціокультурний потенціал текстів Івана Огієнка. Нам видається, що прийшов час активніше використовувати твори видатного педагога як дидактичний матеріал, працюючи з яким і учні, і студенти будуть не лише усвідомлювати функції мовних одиниць, а й глибинний зміст моральних імперативів. Продовжуючи споконвічну боротьбу, що точиться навколо мови, І. Огієнко намагається зберегти її як незнищений символ Божого творіння. І. Котляревський першим звів незаймані багатства народної мови, а І. Огієнко проблему рідної мови як духовного життя народу підніс до рівня філософського узагальнення:

Хто забуває рідну мову,
Той серцем ранив свій народ:
Руйнує всю його будову,
Дорогу стелить до незгод.
(«Рідна мова»)

Створена вченим «Наука про рідномовні обов'язки» пропонує комплекс цікавих педагогічних ідей, призначена для вчителів, освітніх закладів різних типів, цінна конкретними пропозиціями батькам, учителям, керівникам гуртків та організаторам позашкільного життя молоді, вказаними засобами реалізації відповідних положень, накресленими педагогічними завданнями. У ній закладено принципи природовідповідності, наступності, послідовності у проведенні рідномовного навчання та виховання. Сьогодні науковці і вчителів-словесників повинна об'єднати ідея І. Огієнка про важливість формування національної свідомості учнів [4].

Лінгводидактична спадщина І. Огієнка має стати методологічним підґрунтям методики навчання української мови.

Так, опрацьовуючи тему «Українська мова як навчальна дисципліна», потужним аргументом можуть стати перевірені часом слова відомого педагога: «Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. У мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпоршиться поміж дужчим народом... От чому мова має таку велику вагу в національному рухові. Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її доценту. Бо німого, мовляв, попхаш, куди забажаш...» [4].

У доробку Івана Огієнка порушено психологічні, етнопсихологічні засади навчання української мови. Він був переконаний: без знання того, як перебігають психічні процеси в людини загалом і в дитини зокрема, неможливо окреслити ефективні шляхи навчання. І. Огієнко зазначає, що мова – найясніший вияв нашої психіки. Оскільки рідна мова – це «серце народу», «головний двигун роз-

вितку духовної культури», «душа», в основу методики навчання мають бути покладені етнопсихологічні засади. Важливо, щоб учні і студенти усвідомили, що повноцінність мови може бути забезпеченою лише тоді, коли вона обслуговуватиме всі галузі життя, задовольнятиме всі потреби високодуховної нації.

Нам видається перспективним узагальнення О. Гривнак: «На думку І. Огієнка, духовність народу не можна розглядати як закінчений процес, що набув уже сталих і незмінних форм, тому вчений пропонує за допомогою навчання та виховання намагатися посилити перспективні риси й послабити хиби у вдачі українського народу» [1, с.8]. Це актуалізує розроблення важливої лінгводидактичної проблеми – посилення виховного потенціалу уроку української мови. Традиційно склалося, що науковці розробляли типи, структуру уроку української мови, проблеми використання ефективних методів і прийомів. Реалізація виховної мети уроку завжди була за лаштунками, зводилася переважно до добору дидактичного матеріалу, що, як свідчать спостереження, не завжди застосовувався системно.

Перед учителями-словесниками гостро стоїть проблема виховання в учнів почуття національної свідомості, що значною мірою сприяє підвищенню мотивації вивчення української мови.

Серед багатьох завдань, що стоять перед сучасною освітою, є такі, без розв'язання яких не будуть працювати жодна концепція навчання, жодна освітня технологія. До них належить проблема розроблення підручників нового типу – за змістом, функціями, принципами подачі матеріалу.

Іванові Огієнку належить низка праць, у яких порушено питання створення підручників, особливо тих, що призначені для учнів молодшого шкільного віку. Здійснивши детальний аналіз тогочасних підручників (букварів, читанок). Педагог доходить таких висновків: провідною вимогою до кожного українського підручника є написання його рідною літературною мовою; шкільна термінологія повинна бути українською; підручники потрібно друкувати без жодної коректорської помилки; у кожному підручнику мають бути правильно розставлені розділові знаки; граматична термінологія в кожній книжці мусить бути тільки академічною [3, с.11].

А. Марушкевич зазначає, що вчений у центрі уваги ставив: а) відповідність підручників, посібників, наочності віковим особливостям дітей; б) застосування в підручниках та посібниках наукової термінології з урахуванням вікових особливостей учнів; в) використання словників на уроках різних типів; г) дотримання в освітньому процесі глибоко продуманих класичних методів і принципів навчання; д) створення у школах бібліотек, які задовольняли б потреби вчителів-предметників під час підготовки до уроків. На значному фактичному матеріалі дослідниця доводить значущість дидактичних поглядів ученого на зміст навчальної літератури й акцентує увагу на їх основних положеннях: мова текстів підручників і посібників має бути сучасною, літературною; необхідно продумано ставитися до розміщення в книгах ілюстрацій, таблиць та інших графічних зображень; зміст підручників та навчальних посібників рідномовної школи потрібно поповнювати текстами патріотичного, морально-етичного, краєзнавчого характеру; завдання і вправи підручників мають відповідати віковим особливостям учнів; окремі теми, представлені у підручниках та посібниках, має супроводжувати коментар автора; якість оформлення (папір, розмір шрифтів, кольори ілюстрацій, яскравість зображення тощо) повинна відповідати найвищим стандартам, пояснення учням невідомих та маловідомих термінів бажано подавати на сторінках видань; при впорядкуванні кожного підручника чи посібника варто дотримуватися академічної термінології, граматичних, стилістичних, синтаксичних, пунктуаційних вимог [3, с.13].

Цікавими є ідеї Івана Огієнка щодо вимови звуків. Проблеми, пов'язані з тотожністю передачі запозичених слів засобами української мови, докладно автор розглянув у таких працях: «Головніші правила українського правопису» (1923), «Український правописний словник» (1923), «Український стилістичний словник» (1924), численних статтях у різноманітних часописах. Тому методичні настанови педагога є доречними в процесі опанування таких тем, як «Методика навчання фонетики, графіки, орфографії», «Методика навчання орфоєпії». Цікавою є таблиця милозвучності української мови, розроблена І. Огієнком.

Відносно молодого наукою, що почала розвиватися наприкінці ХХ століття, є методика викладання мовознавчих дисциплін. Удосконаленню шляхів підготовки сучасного викладача вищої школи сприяє усвідомлення значущості наукового доробку І. Огієнка, який працював у вищій школі. Спогади відомого українського літературознавця В. Домонтовича про Огієнка як блискучого лектора університету св. Володимира стануть емоційною ілюстрацією теоретичних положень про вимоги до сучасної лекції: «Ще й досі в моїх вухах бринить відгук оплесків, що заповнили своїм гуркотом вузький простір шостої аудиторії, вікно якої виходило на луговину ботанічного саду, і я бачу за кафедрою худорляву постать промовця, з продовгастою борідкою, в уніформному сурдуці гімназійного вчителя. З несамовитим ентузіазмом ми, студенти, аплодували тоді новому доцентіві університету на ознаку широкого свого подиву й визнання».

Поза сумнівом, з усіх доцентських лекцій, виголошених у ті часи в університеті, це була найблисучіша. Вона стала для мене наочним доказом того, як ретельний учений дотиком чарівної палички з дрібної теми здатний створити казковий палац, шліфуючи, обернути камінець у блискучий діамант бездоганної ерудиції.

Дослідник схилов з кафедри, як переможець. Декан тиснув йому руку. Студенти продовжали аплодувати» [2, с.389].

Аналіз лінгводидактичної спадщини Івана Огієнка відкриває широкі можливості для модернізації змісту, а отже, форм, методів і засобів навчання української мови. Суспільство потребує досліджень, які б визначали пріоритети мовної освіти як важеля національного виховання, показника сформованості мовної особистості. Вивчення наукових студій ученого й урахування їх провідних актуальних положень має велике значення для розроблення концепції формування української національної еліти в загальноосвітній школі і виші.

Список використаних джерел:

1. Гривнак О.С. Лінгводидактичні ідеї Івана Огієнка : автореф. дис. ... канд. пед. наук / О.С. Гривнак, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – 22 с.
2. Домонтович В. Університетські роки / В. Домонтович // З іменем святого Володимира : у 2-х т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 389.
3. Марушкевич А. Науково-педагогічна спадщина Івана Огієнка : автореф. дис. ... д-ра пед. наук / А.А. Марушкевич, Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 36 с.
4. Огієнко І.І. Наука про рідномовні обов'язки / І.І. Огієнко. – Львів : Українська Академія друкарства ; вид-во «Фенікс» при сприянні фонду «Відродження», 1995. – 46 с.

The article describes a system of Ivan Ohiyenko's ideas about training, development and education of young people, which are reflected in scientific studies, textbooks, guides for teacher and self-education, methodical developments, recommendations, dictionaries, articles.

Key words: linguodidactic heritage, Ukrainian language, textbook.

Отримано: 16.02.2015 р.

М. Г. Кудрявцев

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ВИТОКИ І НАСЛІДКИ: ПРОБЛЕМА ЗЛОЧИНУ І ПОКАРАННЯ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

У статті йдеться про проблему злочину і покари у художній літературі, зокрема у прозі та драматургії І. Франка, творчість якого розглядається у світовому контексті (Шекспір, Достоевський тощо).

В основі дослідження проблема переступу і розплати в духовному і соціальному ключі. Розглядаються повісті «Ріпник», «Основи суспільності», «Перехресні стежки», «Для домашнього вогнища», драми «Украдене щастя», «Будка, ч.27».

Висвітлюються також злочини лихварського прошарку у «Бориславському циклі», зокрема у повісті «Борислав сміється». Дана проблема розглядається у контактносторонньому підході, у порівнянні з «Венеціанським купцем» В. Шекспіра.

Значна увага приділяється підходу до ключової проблеми двох письменників – Ф. Достоевського та І. Франка.

Ключові слова: переступ, лихварство, колізії, духовність, насильство, дисгармонія, трагедійність.

Класик української літератури І.Я. Франко, літературознавець і мислитель, вважав Ф. Достоевського найгеніальнішим російським письменником, відзначаючи глибокий психологізм майстра філософських романів.

Власне Іван Франко не був послідовником Достоевського, носієм його ідей.

Концепції облаштування земного буття у них різні.

Франко, на відміну від Достоевського, був апологетом соціалістичних ідей, як, до речі, багато хто із сучасників, зокрема і Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський, пізніше В. Винниченко тощо. Соціалістичні суспільні засади полонили творчу яву персонажів М. Коцюбинського та О. Кобилянської. Та врешті проблема соціально орієнтованого суспільства – це вічна проблема.

Існує й поняття етичного комунізму, реалізація якого через людську гріховність ставиться під сумнів. Соціал-демократ за переконаннями, І. Франко все ж застережливо ставився до марксистських теорій земного облаштування та ошасливлення людства, про що прозріливо писав у 1903 році в ст. «Що таке поступ»: «І стара біда – нерівність вигнана дверима, вернулась би вікном: не було би визиску людей через капіталістів, але була би всездозволеність керманічів – усе одно чи родовитих, як вибраних над мільонами народної держави... І як легко при таких порядку підтяги серед людяності корінь усякого поступу й розвою...» [3, с.34].

Як бачимо, український класик не заперечував впливу моральної зіпсованості людини, що породжує свавілля та беззаконня при будь-яких соціальних устроях. Життєвий досвід останнього століття підтверджує утопічність і соціальних, і народних, і всяких інших демократій, в основі яких лукавство та різні маніпуляції суспільною свідомістю.

Однак Франко запорукою прогресу вважав розум і народну солідарність...

Це червоною ниткою проходить не тільки в «Бориславі сміється», а й «Захарі Беркуті». Лад, заснований на розумі і солідаризмі, в основі якого лежатиме «братерство велике, всесвітнє», здійснення якого можливе через знищення експлуататорського ладу.

«А хто делатели?!» – згадується заперечлива теза Ф. Достоевського.

Отже, у соціал-демократа І.Франка – пріоритет розуму і солідаризму, у російського мислителя Ф.Достоевського – віра, віра в Бога і боротьба із злим началом у самому собі.

Франко – гуманіст! Достоевський – православний мислитель!

Але в кожного з них – тривога за конкретну людину і за людство загалом.

У Франка – віра, що «царство боже», як таке, це розум і труд – труд на благо людини.

У Достоевського – пошуки царства Божого у власній душі, намагання подолати гріх.

Франко теж заперечує насилля в ім'я справедливості, революційний постулат «мета виправдує засоби». «Чисту справу потрібно робити чистими руками» – життєве кредо Бенедя Синиці, в образі якого висловлені погляди самого Франка на проблеми організованої, але безкровної боротьби людини праці проти капіталу.

Соціальне начало, за Франком, має бути визначальним у літературній творчості, нерозривно пов'язаний із життям: «Література, стояча понад партіями, – це тільки ваш сон, це ваша фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи... У нас єдиний кодекс естетичний – життя».

І все ж ідейні переконання письменника, що можуть бути часто суперечливими, не завжди адекватні самій творчості, художньому змалюванню усіх суперечностей людського життя.

Соціально-етичні колізії у творах І. Франка нерозривно пов'язані із духовною сутністю персонажів, які часто, незалежно від класової приналежності, можуть бути носіями різних начал – як доброго, так і злого, можуть каятись у своїх негідних вчинках, піддаватись мукам сумління.

В оповіданні «Ріпник» (вір по суті має ознаки жанру повісті) головний героєм твору Іван походить із пролетаризованого селянства. Колись його батьки були великими багачами, та син розтринькав батьківське майно і пішов на заробітки до Борислава, ставши ріпником. У нелюдських умовах живуть робітники, добуваючи нафту, збагачуючи капіталістів-євреїв. Там Іван зустрічає бідну заробітчанку Фрузю. Вони покохались. Фрузя чекає дитини. Коли дівчина говорить про це Іванові, той негативно сприймає цю звістку. Відвернувши голову, він починає посвистувати. Парубок охолов до Фрузі, грубо відштовхує її. Він зраджує дівчину з Ганкою, безсердечною, як і сам. Усі герої любовного трикутника родом з одного села.

Фрузя, яка самовіддано кохала Івана, пішла у місто за своїм нареченим. Дізнавшись, що той хворий, дівчина кинула домівку, батьків, пішла доглядати коханого. У важку хвилину егоїст Іван знехтував любов'ю дівчини, гірко образив її.

Кинута найдорожчою людиною, Фрузя у розпачі йде осінньою негодою і нашттовхується на Ганку. Зустрівши суперницю, вагітна Фрузя втрачає свідомість. Ганка у лютої злітості зіштовхує непритомну у стару нафтову яму.

Почувши про те, що Фрузя десь загадково зникла, Іван починає відчувати муки совісті, він перестає пити та гуляти, згадує домівку, село, любов із Фрузею, яка була світлим променем у його житті, єднанням з минулим, морально здоровим сільським життям. Хлопцеві хочеться кинути місто, зажити сільським побутом. Однак необхідно викупити батьківську хату і ґрунт. Для цього Іван хоче зібрати необхідні гроші, які за порадою касієра Менделя, вирішив зберігати в останнього.

Хитрий лихвар, щоб привласнити гроші, перепалює кислотою линву. Іван гине, спускаючись у шахту. Його ховають разом з останками тіла його вірної Фрузі, знайденими у ямі. Гине людина у жорстоких умовах капіталістичного середовища, де нажива вище за життя, де править бал лихварство, культ збагачення будь-якою ціною.

І все ж Іван, зрадивши Фрузю, стає жертвою власної бездушності. Спрацьовує євангельський принцип: «Мені помста. І аз воздам». Незадовго до загибелі приходиться прозріння і каяття.

Катастрофа спіткала і Ганку (грубу і бездушну натуру, хтиву і безсоромну, що не зупиниться ні перед чим), яка після вбивства Фрузі переживає страшні кошмари, втрачає спокій і рівновагу. Вона помирає у душевному сум'ятті, признавшись перед смертю у своєму переступі старій бабусі Орині.

Такі наслідки відступництва, зради, моральних засад буржуазного середовища з культури збагачення будь-якою ціною.

Характерно, що і в «Бориславських оповіданнях», і в повістях «Борислав сміється», «Воа constrictor», у «Перехресних стежках» постає ціла плеяда іудейських лихварів-визискувачів – трансформованих до нових суспільних відносин прообразів відомого класичного персонажа Шейлока з «Венеціанського купця» В. Шекспіра.

Розвінчуючи визиски і лихварство як визначальні сегменти капіталістичних відносин, Іван Франко в образах менделів, гаммершлягів, гольдкремерів зобразив цементуючу силу буржуазного світу, генетично успадковану від етичних імперативів мамонітів, за якими – апокаліптичний оскал кровожерливого звіра.

«У золоті, яке приходило до Соломона кожний рік, ваги було шістьсот шістьдесят шість талантів золотих», – читаємо у Старому Заповіті [2, с. 10-14]. Це апокаліптичне число виступає символом економічного процвітання, передусім для «вибраних», для світової олігархії, яка визначає право іншим на життя.

Уся творчість І. Франка глибоко антибуржуазна за своєю суттю. Франко, можливо, як ніхто інший у світовій літературі, зобразив людиновбивчу сутність капіталістичного молоху, засновниками якого було передусім іудейське лихварство з месіанськими амбіціями, з вічним прагненням до закабалення. Традиції шекспірівського Шейлока з «Венеціанського купця» у Франка асоціюються з тезою Ф. Достоєвського, висловленою у «Дневнике» за 1878 рік, не тільки про лихварську, але й расистську суть іудейської олігархії, яка різними маніпуляціями привласнює національні багатства гноблених народів: «...во что обратились у них русские и как бы они их третировали? Дали бы они им сравняться с собою в правах? Дали бы им молиться среди них свободно? Не обратили бы их прямо в рабов? Хуже того: не содрали бы кожу совсем, не избили бы их дотла, до окончательного истребления, как делали с чужими народами в старину?»

Лихвар із «Венеціанського купця» Шекспіра, котрий накоплює червінці і водночас мріє вирізати фунт м'яса у свого суперника, жадливий, трагічний і комічний водночас. Образ поліфонічний у дослідженні драматургом психологічних глибин, у спробі збагнути витoki лихварського зла, його генезис.

Шекспірівський Шейлок став у літературі образом традиційним, який уособлював риси класичного лиходія, набуваючи згодом у літературі різних трансформацій і модифікацій. Показовою щодо цього є ціла плеяда підприємців та лихварів у творах І. Франка. Герман Гольдкремер з повісті «Борислав сміється» радіє з народного горя у час великої посухи, поскільки голод на селі дасть йому найдешевшу робочу силу:

«Сонце – то мій вірний отаман. Висушуючи ті поля, висисаючи живі соки з землі, воно працює на мене, воно згонить дешевих і покірних робітників до моїх ям, до моїх фабрик!» Герман грубий і деспотичний у поведженні з робітниками, але, як діловий і практичний хижак, може бути підступним та улесливим з метою обдурити робітників.

Леон Гаммершляг, будучи своєрідним антиподом свого конкурента (ліберальний, освічений, умів завоювати репутацію добродія), у своїй хижацькій суті не тільки не відрізнявся від Германа, але може бути далеко небезпечнішим.

Маючи обізнаність із робітничими рухами в Європі, він умів розкласти їх ізсередини через довірених людей. І Леон, і Герман ненавидять одне одного як конкуренти, однак вони єдині і непорушні у ненависті до трудящих, до «гоїв». Підступністю і віроломством вони переконують у своїй жидацькій силі і праві:

«На другий день усі робітники пізнали, що вони завчасно сміялися! Жиди стрінули їх з насмішкою, а то й з наругами і погрозами. Плату відразу знизили ще нижче попередньої, а на безсильні прокляття і погрози обдурених робітників відповідали тільки сміхом.

– А щоб ви знали, дурні гої, як з нами воювати! А де ваша каса, га?

Ви гадали, що ми ні з цього, ні з того будемо вам касу складати? Постійте трохи, випчихайтесь! Борислав – то ми! І ми тепер сміємося з вас!»

Досить показовою є розповідь Андруся Басараба про те, як їх з братом розорили і «спролетаризували» іудеї-лихварі, отруївши перед тим їхнього батька – заможного хазяїна і викрутившись перед судами.

Брати, відомстивши підступному шинкареві, змушені були зникнути з села. І Франко прозріливо переконує, що сатанинський культ влади і грошей знищує морально та фізично і самих прихильників мамони. У них відсутня любов і повага одне до одного у сім'ях.

Діти переповнені ненавистю до власних батьків, здатні на будь-який кримінальний злочин, аж до кровного переступу і підпалів. Мертвотністю і морком віддає помешкання Гольдкремерів, де син ненавидить батька, дружина – чоловіка, де крім грошей, ледарства, озлобленості на світ, немає ніяких інтересів.

Страшний змій-полоз (одна з повістей про Германа Гольдкремера так і називається – «*Voia constrictor*») душить не тільки трудящі маси нелюдською експлуатацією – капіталістичний спрут поїдає і сам себе: на прикладі родини Гольдкремерів спостерігаємо моральне виродження буржуазної сім'ї.

Удав, який на картині душить газель, асоціюється в уяві Германа з різними коштовностями, банкнотами і векселями, які не принесли щастя і спокою в сім'ю: син Готліб готовий на вбивство батька, дружина Ривка – ненависна і чужа. Характерно, що у «Венеціанському купці» Шекспіра блага вирішення конфлікту є лише ілюзорним, поскільки і позитивні герої не позбавлені користолюбства і зла: отже, гармонія не можлива.

Бассанію, наприклад, приваблює не тільки Порція, але і її посаг. Милосердна на словах Порція вимагає смерті лихваря Шейлока, Джессіка, залишаючи дім батька, забирає з собою його гроші. Альтруїзм відсутній... Сумнівним є і майбутнє благополуччя і щастя персонажів...

Жорстокість глитайського світу, зображеного майстерно І. Франком в оповіданні «Лесишина челядь» (1876), контрастуючи з мальовничою природою, подає читачеві своєрідну антиїдилію селянського буття з немилосердними пріоритетами грубої сили над ніжністю й добротою, наживи над чесністю й порядністю. Проблема ця є магістральною і в творах І. Франка з життя інтелігенції: прагнення мати гроші штовхає на злочин загалом порядку жінку Анелю Ангарович з повісті «Для домашнього вогнища» (писана польською мовою у 1892 році, а пізніше у 1897-му побачила світ українською).

Анеля – любляча дружина і мати. Її чоловік Антось Ангарович, капітан царської армії, що був довгий час далеко від сім'ї, боготворить свою дружину, не знаючи про те, що вона втягнута у ганебну справу – торгівлю дівчатами у закордонні і міські борделі.

Дізнавшись про сплюндровану репутацію дружини, як людина честі, капітан Ангарович хоче звести рахунки з життям. Однак у прикінцевому епізоді це робить Анеля, намагаючись врятувати честь сім'ї.

І все ж честь Ангаровича і самої Анелі врятує продана нею повія, котра зумисне «не влізнає» злочинниці-сутенерки, пожалівши дітей і вбитого горем чоловіка.

Скривджена дівчина, підступно заманена в тенета і продана, виявляється, стоїть вище стовпів буржуазного суспільства з його ідеалами розкошів і ситості, примарених щастя «домашнього вогнища», які власне і розпадаються, бо ґрунтуються на горі інших.

Побічна тема проданої любові, відображена у численній вітчизняній та зарубіжній класиці («Знедолені» В. Гюґо, «Пишнота та злидні куртизанок» О. Бальзака, романи Ф. Достоєвського, «Воскресіння» Л. Толстого, «Повія» Панаса Мирного, «Яма» О. Купріна тощо) влітається у центральну проблему повісті – культ наживи є імпульсом до всякого роду моральних переступів, носіями яких є елітарні прошарки суспільства.

Думка ця проходить лейтмотивом також у повісті Івана Франка «Основи суспільності» (1896), створеної на основі матеріалів судового процесу по вбивстві поміщицею та її сином з метою пограбування сільського ксьондза (документалізм є одним із факторів у літературі епохи модернізму, у творах багатьох письменників, серед яких і О. Кобилянська, М. Коцюбинський, В. Стефаник тощо).

Сама назва твору звучить саркастично і багатозначно, оскільки основами суспільності є носії духовно-моральної деградації – шляхта, експлуататори, що у своїй земній безкарності намагаються стати вище всяких юридичних і моральних законів.

Усі вони: і жорстокі циніки-експлуататори графи Торські, представники шляхти відверті реакціонери Розвадинський, Чапський, зневажаючий народ псевдодемократ Калясантій – звиродніла зґрая хижаків і суспільних паразитів.

Композиція твору досить своєрідна. Події тут відтворені то у формі сновидінь, то монологів, то авторських описів. Все це є відповідним соціальним фоном до відтворення оповіді про один день із життя, коли постає проблема розгадки, хто ж убив священика Нестора Деревачього.

Саме манера психологічної оповіді-детективу тут найбільше споріднює І. Франка з Ф. Достоєвським. Зазначимо лише, що погляди російського та українського класиків на витоки зла різні. У соціал-демократа Франка ця проблема передусім соціальна. У православного мислителя Достоєвського пов'язана з гріховною зіпсованістю людини, яка не міняється при будь-яких суспільних реформаціях. Тому спроба І. Франка створити народний ідеал в образі коваля Гердера, який виходить переможцем у полеміці зі священиком, пов'язаний із концепціями доби, з пошуками соціальних гармоній, що не витримало іспит часом. І все ж Франко проявляє себе у повісті великим майстром соціального типажу. Як і Достоєвський, він прозорливий і застережливо тривожний у розвінчуванні розтлінного буржуазного середовища.

Самого вбивства ксьондза Деревачього у повісті «Основи суспільності» не зображено (до речі, як не відтворено картини батьковбивства у романі «Брати Карамазови» Ф. Достоєвського).

Однак для читача питання про те, хто є вбивця, зрозуміле само собою. Це графиня Олімпія Торська та її син Адаць, який є і позашлюбним сином Нестора Деревачього, хоча носить відповідно прізвище графа Торського – офіційного батька.

У сні Олімпії Торської передається її минуле.

Колись вона, молода донька знатного графа, покохала бідного студента Нестора Деревачього – найманого учителя своїх братів.

Батьки Олімпії розлучили їх, прогнавши молодого учителя.

Молода панночка згодом одружується зі старим розпусним графом Торським. А згодом у їхньому селі з'являється молодий ксьондз. Це Нестор Деревацький. Прокидаються старі почуття...

Читач поступово здогадується, що молодий панич Адає є сином отця Нестора, якого графиня на старість забирає у свій маєток, надіючись стати спадкоємицею його грошових накопичень.

Однак Нестор Деревацький під впливом коваля Гердера стає «наверненим грішником», заповідає заощадження бідним...

Розв'язка трагічна.

Зовнішній блиск зvierоднілої шляхти, за висловом І. Франка, прикриває «зовсім не блискуче ядро», внутрішній світ «основ суспільності» убогий і мерзенний, цинічний і жорстокий в егоїстичному меркантилізмі, в пересиченості розкошами.

Характерно, що багато хто з обслуги паразитичного гнізда Торських (Цвях, Гади́на, Параска) є кровними дітьми старого розпусного графа, прижитими з двоюривими жінками. По-своєму нещасні люди, вони несуть у собі моральний ген свого предка-аристократа. До речі, герой відомого роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Чіпка Варениченко, що свої криваві злочини виправдовував «правдолюбством», теж носив у собі панські гени, поскільки його батько був позашлюбним сином панича Польського Василя Семеновича, тобто і онуком деспотичної генеральші. Злочинний ген через десятиліття дав свої жахливі наслідки.

Розвінчання розтлінних «основ суспільності» спостерігаємо і в повісті І. Франка «Перехресні стежки» (1900), у якій автор намагається протиставити морально прогнилому шляхетському середовищу позитивного героя, адвоката Євгена Рафаловича – захисника простих людей. Проте прогресивна і благородна діяльність Рафаловича не могла привести до розв'язання насутих проблем на користь народу: занадто сильною була система піжкupu і кругової поруки серед владоможців, та й самі селяни недовірили ставляться до свого захисника.

«Перехресні стежки» – це теж твір про злочин і покару, про розплату за кровний переступ, твір про зражене і тому окрадене кохання. Регіна, яка не знайшла в собі сили відстояти своє право на щастя з Євгеном Рафаловичем, у розпачі вбиває свого чоловіка-мучителя Валер'яна Стальського. Однак тієї ж ночі гине від руки божевільного Барана.

Шляхтичі Шнадельський і Шварц заради грабунку убивають розкаяного у своїх злочинах лихваря Вагмана.

Символічним є змалювання у повісті лютої хуртовини, яка ніби замітає сліди жорстоких убивств.

Повісті І. Франка «Основи суспільності» і «Перехресні стежки» були майстерно екранізовані на початку 90-х років минулого століття режисером Олегом Біймою, ставши самобутньою і вдалою кінематографічною інтерпретацією соціально-психологічних оповідей класика під відповідними ідейному режисера задуму назвами «Злочин з багатьма невідомими» та «Пастка».

Витримані у формі психологічного детективу, ці телесеріали яскраво висвітлюють ідейно-естетичну парадигму українського класика в оцінці складних соціально-етичних колізій і суперечностей людської душі.

Тему злочину як наслідку соціальної дисгармонії намагається по-своєму художньо самобутньо осмислити І. Франко у таких драматичних творах, як «Украдене щастя» (1894) та «Будка ч.27».

В основі «Украденого щастя» (найбільш відомої і популярної п'єси письменника) покладено фольклорний сюжет. Це народна «Пісня про шандаря» («Ой

пити би горівочку»), у якій ідеться про подружню невірність. Селянин Николайко пиячить, бо дружина зраджує його з жандармом. Заставши блудників в оскверненні свого подружнього ложа, Николайко сокирою вбиває шандаря. Цей нехитрий сюжет письменник виводить на складні суспільно-моральні колізії, поставивши головне питання у творі: хто винен у цій трагедії, хто із трьох персонажів є краденим? Чи справді причиною шлюбного і кровного переступу є аморальність?

У пісні жандарм справді є моральним покручем: він змушує силою підкорятися своїй волі чужу жінку, жорстокий і брутальний. Тут лише факт перелюбу.

У драмі – художня мотивація його витоків.

Анна сумирна, на перший погляд, і порядна сільська жінка. Вона зовні ніби спокійна у шлюбі, хоча, як відомо, виходила за старшого на двадцять років од себе Миколу без любові, з принуки братів, які присвоїли її спадщину. Але раптом одного вечора у нежданому гостеві-жандармові Анна впізнає Михайла, якого колись палко кохала.

Вона ревно молиться, щоб протистояти пробудженню колишніх почуттів. Михайло чинить правовий переступ: він запроторює невинного Миколу до в'язниці, щоб відібрати украдене у них із Анною щастя. Однак існують вищі, сакральні закони: неможливо створити щастя на горі інших, підступним шляхом.

Повертається з криміналу несправедно звинувачений Микола. Він з горя пиячить і прогайновує нажите майно, оскільки Анна відверто кохається з жандармом, кинувши виклик традиційній церковній моралі, сліпо підкоряючись Михайлові і власним почуттям, принципу – сьогодні щастя з милим, а завтра будь-що буде.

Безддушним і грубим у боротьбі за крадену любов виступає жандарм. То він хоче змусити Миколу змиритись з перелюбством дружини, залишити все як є, то б'є його і погрожує черговим ув'язненням. Захищаючись від значно сильнішого і самовпевненого жандарма, Микола втоплює йому у груди сокиру... І тут настає катарсис, властивий класичним трагедіям. Михайло, у якому прокидається все краще від колишнього чесного сільського парубка, вдовиного сина, вмираючи, просить прощення і в Миколи, і в Анни. Він перед громадою бере вину за власну смерть на себе, просячи залишити в спокої і Миколу, і Анну.

Хто ж все-таки винен? І чиє щастя украдене?

Висновок напрашується сам собою.

Микола одружувався з Анною, яка стала світлим променем у його бідняцькому безправному житті, добре знаючи, що дівчина йде за ним не за покликом серця, а з принуки. Михайло брутально посягнув на чужу дружину. Хоч із сильним почуттям, хоч із взаємністю, жандарм оскверняє чуже ложе, причому підступним шляхом.

Чинить переступ шлюбна жінка Анна, приносячи горе чоловікові.

Усі троє грішні. Усі обкрадені...

Один із варіантів п'єси мав дещо іншу кінцівку. Коли жандарм виштовхнув Миколу за двері, щоб на цілу ніч залишитися з Анною, той через деякий час силою виломлює двері і сокирою починає наносити удари кривдникові у голову, вибиваючи з лоба і мозок, і очі... Анна благає, щоб чоловік так зробив і їй. Микола труситься від жаху, готується віддати себе до криміналу. І раптом Анна, вибивши з чоловіка присягу мовчати, сповіщає, що вона візьме убивство на себе, оскільки носить під серцем дитину Михайла, а Микола мусить виростити її, тим самим спокутувавши свій гріх.

З'являються війт і селяни. Анна зізнається в убивстві і прощається з Миколою [4, с.460-466].

Однак така кінцівка віддавала натуралізмом. Послаблювалась психологічна мотивація трагізму, катарсисний фактор. Тому такий фінал знецінював трагедійний пафос твору і був, безперечно, неприйнятним.

Драма «Украдене щастя» з остаточно прийнятою автором кінцівкою цілком відповідала жанру соціально-побутової трагедії. Серед п'єс І.Франка цей твір є найвідоміший і найпопулярніший.

Він тричі екранізувався в Україні – у 1947-му, у 1986-му, у 2004-му роках.

По-своєму були неповторними акторські тріади: у 1947 р. – Амвросій Бучма (Микола Задорожний), Наталя Ужвій (Анна), Михайло Добровольський (Михайло Гурман); у 1986 р. – Богдан Ступка у ролі Миколи, Неллі Савіченко – Анна, Григорій Гладій – Михайло.

Остання екранізація у 2004 році – це спроба осучаснити класичну п'єсу І. Франка, перенести колізії у сьгоднішні соціальні реалії, але то вже по суті зовсім інший твір – теледрама з використанням відомого мотиву.

Безперечно, що «Украдене щастя» І. Франка серед драматичних творів письменника набуло найбільшої популярності і слави, виходячи далеко за межу своєї доби. Це традиційна в українській драматургії II пол. XIX ст. реалістично-побутова п'єса з трагічною розв'язкою, коли трагедійне як естетична категорія зміщувалось у соціально-побутову сферу. Це спостерігаємо у «Грозі» О. Островського, «Влада темряви» Л. Толстого, в українській літературі у творчості І.Карпенка-Карого («Наймичка», «Безталанна»), М. Кропивницького («Глитай, або ж павук»), Старицького («Не судилось») – зразках соціально-побутової трагедії.

Однак менше відомо у літературі і в театральному житті є одноактна трагедія І.Я. Франка «Будка ч.27», яка за художнім рівнем, за осмисленням трагедійних колізій як невідворотності відповідальності людини за скоєний переступ не поступається «Украденому щастю».

Побутова одноактівка «Будка ч.27» (1896-1902) створювалась в епоху модернізму, коли трагедійне як естетична категорія відроджувалось у високому стилі, у тому числі і в світлі класицистичної естетики. В одноактвіці І. Франка події відбуваються в одному місці і протягом однієї доби: власне витримана класицистична триєдність.

В один вечіркладають події і долі, що мають більш як двадцятирічну давнину. Трагічний фінал як підсумок минулих страждань, поневірянь, злочинів відбувається біля залізничної будки, де колись був покладений початок цій жахливій історії – історії зрадженої через соціальні бар'єри любові, що й породило переступ за переступом...

Немолодий уже, але дуже багатий вдівець Прокіп Завада прагне одружитись на зовсім юній доньці залізничника Зосі, яка до того ж є його хрещеницею. Для батьків дівчини, Панька та Олени, це велика честь: вони бажать, щоб донька була господинею, а не злидаркою-наймичкою. Але ж Зося кохається з молодим парубком – двадцятичотирьохлітнім Гнатом. Завада, як досвідчений спокусник, вміло плете тенета: він обіцяє дівчині, навіть якщо вона залишиться з Гнатом, переписати на неї усе своє багатство. Але найбільш зворушує Зосю розповідь Завади про своє кохання у молодості – кохання до незвичайної красою і вдачею Ксені, що зрадила його:

«Двадцять літ тому на тім самім місці, де ми тепер сидимо, сиділа коло мене інша дівчина, гарна, як зірка небесна, Ксенька чорноока, горнула до мене, заглядала мені в очі, цілувала мене, присягалася мені, що довіку буде любити, що не проживе без мене – так як твій Гнат мені присягається. І що з того? Не ми-

нуло півроку, а моя Ксеня пішла в світ з іншим, а я мусив нелюбу дівчину брати» [4, с.350]. Характерно, що почуття Завади до Зосі, його розповідь про свою любов до Ксені, яка зрадила ніби його, виглядають щирими. Вони зворушують.

Зворушує і благородний жест багатія, насамперед Зосю, яка вже готова, щоб Гнат одступився од неї, тоді вона і вийде за Заваду. Загадкове у своїй трагічності минуле вражає дівоче серце, яке починає прихильно схилитись до немолодого спокусника: дівчат притягає скривджена великодушність: «Слухайте! Коли ви не дурите мене... І коли не будете силою, ні хитрощами розлучати мене з Гнатом... І коли би Гнат змінив свою думку – добровільно, розумієте... І коли би я... Ну, та що я! Даю вам слово, що в такім разі я готова би вийти за вас» [4, с.351].

З приходом Гната, якого дівчина кохає і при цьому має взаємність, виріває інша думка: чи щирий у своїх обіцянках Завада, чи розставляє тенета?

Страшне минуле вносить свої корективи в образі жебрачої напівбожевільної баби, що раптово з'являється біля фатальної будки. Вона-то і є тією колишньою красунею Ксенею, за якою побивалися всі хлопці, яка колись за скоєний гріх (утоплення власної дитини) пішла на каторгу, закована в кайдани, залишившись у душі кривдника тяжким докором:

«І знаєш, її вели заковану через село – в самі м'ясопусти було, а я до шлюбу їхав. Перестріла мене і так на мене поглянула, такими очима, що у мене аж серце ледом стялося. Донині того погляду не можу забути» [4, с.347].

Мотив софоклівського Едіпа з його поверненням у рідні місця спостерігається у Франковій п'єсі як неминучість розплати за давні й теперішні гріхи, як невідворотність відповідальності за минуле. Подібне у своїй фатальності повернення ми зустрічали у Шевченковій поемі «Слепая»: осліпла від горя покритка з юною донькою Оксаною теж повертається у рідні місця, що згодом принесе трагічну розв'язку.

Трагедійне у класичному розумінні набуває у Франка, як і в Т.Г. Шевченка, соціального звучання: покладене на суспільно-етичну основу, воно окреслює глибоку моральну кризу особистості передусім як суб'єкта соціуму.

Через соціальну нерівність Прокіп Завада при участі своїх багатих батьків відіпхнув од себе нещасну красуню Ксеню, яка носила під серцем його дитину. Ксеня повернулася до будки, де колись жила, щоб звершити суд над кривдником: «Адже я три дні і три ночі, як собака, скавучала під його порогом, руки й ноги його цілувала, щоб не губив мене, щоби не ламав свого слова, щоби змілувався хоч над тою дитиною, що я від нього під серцем носила. Все даремно. Відіпхнув мене! Його мати поміями мене обливала, його батько палицю поломав на моїх плечах. Га, га, га! З іншим у світ помандрувала! Певно, певно! З шандарами, в кайданах, за те, що втопила ту бідну дитину. О він масний на слова, щедрий на обіцянки, вміє вхопити за серце, розжалобити, до сліз тебе доведе. Але не дай тобі боже повірити йому за макове зерно!» [4, с.354].

Уся напруженість дії підсилюється з появою жебрачки Ксені, що згодом визначить трагічний фінал.

Завада, сповнений радістю успішного сватання, спішить до будки на побачення з Зосею і... зустрічається з постаттю в дівочому убранні. Згодом він жахається, почувши знайомий голос:

«Се я, Прокопе! Ксеня! Твоя люба! Твоя одинока! Та сама, котру ти відіпхнув, як собаку! Котру жандарми в кайданах вели! Котру десять літ у шпиталі катували!

... Подивись лишень! На отсій лавочці ти присягав мені, що нікого не любиш, крім мене, що не будеш жити без мене! Прокопе!

А ось тут... ось тут росла бузина – цвила тоді, пахощами повітря напо-
вняла – і ми обоє...

Прокопе! Тямиш, що тут було?» [4, с.357].

Завада благає про порятунок Бога, кличе людей. Ксения тягне його до річ-
ки, де вона згубила колись дитину... Тягне до поїзда, що насувається («Мусиш
зо мною! Далі» [4, с.357]. Обоє гинуть у гуркоті під колесами.

Помста Ксені приносить прозріння і порятунок Зосі, її батькам, але ги-
нуть дві нерозказані душі.

Розплата за минулий тяжкий переступ осмислюється І. Франком у соціаль-
них вимірах, на відміну від теологічно-містичних візій Ф. Достоевського, котрий
міг глибше зазирнути у витоки людського гріха, філософськи художньо вмоти-
вувати шлях до спасіння особистості і суспільства загалом. Франко, як соціаль-
демократ, був не позбавлений ілюзій щасливого земного облаштування на раціо-
налізмі, на торжестві розуму, гуманізму, віра ж ігнорувалась: «Бо молитва слаб-
ка там підмога, де лиш розум і труд у пригоді стає» («Товаришам із тюрми»).

Теза І. Франка «Хоч по трупах наперед ступати, ні на крок не вертатися
взад!» свідчить про те, що він був людиною свого часу, не позбавленою багатьох
утопічних віань. Сама поезія «Каменярі» («вільними каменярами» себе іменува-
ли члени утаємничених лож) свідчить про хворобливу містичну уяву неминучості
торування шляху в майбутнє по людських кістках: «...аж тоді підуть по цій дорозі
люди, як ми проб'єм її та вирівняєм всюди, як наші кісті тут під нею зогинуть...».
Франко, безперечно, великий мислитель, геній, у чомусь і глибоко прозірливий.
Однак у всьому покоління мають уміти розрізняти зерно від полови. «Фауст»,
«Страждання молодого Вертера» Гете – теж геніальні твори. Геніальні у світовому
масштабі, на скрижалях літературно-мистецьких шедеврів.

Вершини художнього втілення трагедійного. Але, за висловом православно-
го філософа-публіциста, душами Гете, М. Булгакова, О. Блока, В. Брюсова, М. Цве-
таєвої, С. Есеніна, С. Далі, Е. Хемінгуея тощо міг заволодіти диявол [1, с.82].

Список використаних джерел:

1. Воробьевский Ю. Русский голем: Дьяволиада мировой культуры / Ю. Воро-
бьевский // Свято-Преображенский Мгарский монастырь. – 2005. – 358 с.
2. 3 цар., 10:14.
3. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К., 1986. – Т. 45. – С. 341.
4. Франко І. Твори : у 20 т. / І. Франко. – К., 1952. – Т. 9. – 405 с.

The problem of crime and punishment in literature namely in Franko's prose and
dramaturgy is investigated in article, his artistic works is conveyed in the context of
world literature. The main point of the article is the problem of crime and punishment
in spiritual and social aspect. Franko's stories is the object of investigation. Scientific
problem is surveyed in historical approach, it is compared with Shakespeare's play.
Attention is paid to comparison of main artistic problem representation in work of two
writers – F. Dostoevskyi and I. Franko.

Key words: crime, usury, collision, spirituality, tragicallness, violence, disharmony.

Отримано: 21.02.2015 р.

І. О. Кучинська

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ ДУХОВНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті робиться спроба аналізу життєдіяльності видатного українського педагога, богослова, державного та громадського діяча – Івана Огієнка. Акцентується увага на ключових аспектах духовно-педагогічної діяльності видатної особистості.

Ключові слова: Іван Огієнко, державність, духовність, моральність

Актуальність і доцільність проблематики становлення моральної, етичної, духовної особистості безперечно не викликає сумніву. В наш час, коли дефіцит духовної культури усвідомлюється як одна з головних перешкод на шляху оновлення суспільства, духовний розвиток особистості виступає одним із головних завдань сучасної школи. В цьому контексті розв'язання проблеми виховання духовних цінностей особистості неможливе без глибокого дослідження і впровадження в життя педагогічного набутку минулого. Проблема духовно-становлення і розвитку особистості розглядалася такими видатними національними діячами, як К. Ушинський, Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Русова, А. Кримський, І. Огієнко та ін. Цілоком очевидно, що вагомим внеском до історії вітчизняної педагогічної думки є спадок видатного релігійного, громадського та державного діяча, поета й перекладача, лінгвіста й філософа, педагога й історика, етнографа й богослова, першоієрарха українського православ'я Івана Івановича Огієнка (1882-1972). Без сумніву, саме життя і професійна діяльність Івана Огієнка є зразок для наслідування сучасним поколінням українців.

Мета статті: висвітлити життєвий та професійний шлях видатного національного діяча Івана Івановича Огієнка.

Огієнко Іван Іванович (02(15).01.1882, м. Брусилів Київської губ. (нині – Житомирської обл.) – 29.03.1972, м. Вінніпег (Канада) народився у багатодітній сім'ї незаможного селянина. У 1892 р. почав навчатися у Брусилівській початковій народній школі. Прислужуючи в місцевому храмі І. Огієнко, долучається до церкви, переймаючись вірою в Бога, яка з часом міцніла і глибочала, формуючи його морально-християнське світосприйняття. Успішно закінчивши початкову школу (1896), вступає до військово-фельдшерської школи у Києві, по закінченні якої (1900) три роки служить фельдшером у психіатричному відділенні київського шпиталю. Склавши екстерном іспити на атестат зрілості при Острозькій класичній гімназії, І. Огієнко дістає можливість здійснити свою мрію – вчитися на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира, куди він вступив у 1903 р. Вагомий вплив на формування науково-професійного світогляду студента І. Огієнка у цей період здійснив професор В. Перетц. Через багато років, видаючи у Варшаві двотомну літературно-лінгвістичну монографію «Українська мова XVI століття і Крехівський «Апостол» 1560 року», професор І. Огієнко присвятить її своєму вчителю з такими словами: «Високоповажному і дорогому учителю своєму академікові Володимирі Перетцю в день шестидесятиліття життя його на знак глибокої пошани та щирої вдячності присвячує автор». У студентські роки І. Огієнко зростає не тільки в науковому плані, а й у громадсько-політичному, поглиблюється його національна і громадян-

ська свідомість. Він долучається до національно-визвольного руху, поділяючи погляди національно свідомої інтелігенції, яка виступала за поширення української ідеї в широких народних масах. У 1905 р. І. Огієнко пише низку статей українською мовою для київських видань «Громадська думка», «Рада». З 1907 р. він – співробітник, а з 1909 р. – дійсний член Українського наукового товариства, заснованого М.С. Грушевським. І. Огієнко був не лише дописувачем «Записок» цього товариства, а й його коректором, перекладачем, неофіційним редактором. Участь у роботі київської «Просвіти» ім. Т.Г. Шевченка (з 1908) створила молодій людині можливість спілкуватися з такими видатними діячами українського національного відродження, як Б. Грінченко, П. Житецький та ін. Національно-патріотичні ціннісні орієнтири стають домінуючими у його світоглядних переконаннях. Після успішного закінчення університету (1909) його рекомендують залишити на кафедрі з призначенням професорської стипендії, але ректорат відмовляє. З Міністерства освіти був одержаний лист-відповідь на донос професора Т. Флорінського (головний цензор Київського окремого цензурного відомства, який був противником української мови). І. Огієнко був змушений учителювати в Київському комерційному училищі, давати приватні уроки. Водночас він стає слухачем Вищих педагогічних курсів. Після тривалих клопотань у 1911 р. його зараховують до штату університету професорським стипендіатом. У 1915 р. одержує науковий ступінь магістра і виголошує дві публічні лекції на право викладання в університеті, як того вимагали правила. Глибокий аналітик, блискучий промовець, І. Огієнко здобув собі авторитет не лише серед студентів, а й професорів. Однак не всім подобалися ідейні переконання викладача, його патріотизм. І. Огієнко звинувачували в «українському сепаратизмі», але 1917 рік змінив події, що розвивалися. Розпалася Російська імперія, українці дістали змогу утворити свою державу. І. Огієнко одним із перших переходить на викладання в університеті українською мовою, читає курс лекцій «Історія української мови», створює програму викладання української мови для початкової школи й підручник з української граматики для 1-2-3 року навчання, укладає орфографічний словник рідної мови, пише посібник «Короткий курс української мови для студентів, учителів та учнів старших класів середніх шкіл». Виступає організатором (1917) першого національного вузу – Українського народного університету, який згодом стає Українським державним університетом. До урочистого відкриття університету розробив новий курс лекцій «Українська культура». Головна ідея тематичного матеріалу полягала у надзвичайно важливій ролі рідної мови як основи духовного розвитку нації. Згодом текст лекції (1918) було видано мільйонним накладом з метою використання її у просвітницькій діяльності. У 1918 р. стає одним з фундаторів Української педагогічної академії. І. Огієнко стояв біля витоків національної культури, а його концепція вищої освіти знайшла втілення в організації вищого навчального закладу в м. Кам'янці-Подільському. Відкриття 22 жовтня 1918 р. Державного Українського Університету на Подоллі (першим ректором якого став І. Огієнко) було подією надзвичайного значення. Університет І. Огієнко розглядав не тільки як вогнище знань і лабораторію передової загальнолюдської думки, а й підносив його значення до рівня національного відродження. Він закладав його за новим зразком, прагнув створити наукову систему організації вищої освіти, яка б спиралась на передовий світовий досвід і відповідала б характеру і традиціям найкращих університетів Європи та Америки. І. Огієнко акцентував увагу педагогічної громадськості на тому, що утворення «нового» університету відродить національну культуру, підвищить освіченість широких верств населення, з яких формувалися б фахівці для роз-

будови незалежної держави. В університеті функціонувало п'ять факультетів: історико-філологічний, фізико-математичний, сільськогосподарський, правничий, богословський. Наявність богословського факультету в українських державних університетах І. Огієнко вважав корисним, необхідним та обов'язковим явищем і пишався тим, що «вперше на сході слов'янства з'явився такий факультет і у нас». Університет сприяв поширенню освіти на Поділлі, давав змогу долучатися до знань українській молоді. Цьому сприяло, зокрема, функціонування при університеті гімназії для дорослих (директором якої був І. Огієнко) і курсів українознавства. 4 липня 1920 р. відбувся її перший випуск (гімназія утримувалася на державні кошти).

За часів УНР І. Огієнко був призначений міністром народної освіти й мистецтв (грудень, 1918 р.), а невдовзі – і міністром віросповідань (вересень, 1919 р.). Мешкаючи в Кам'янці на Поділлі, І. Огієнко, крім ректорських, професорських і міністерських обов'язків, виконував і різноманітну громадську працю, де на поважному місці була турбота про страждальців через діяльність в Товаристві Українського Червоного Хреста (УЧХ). Наприкінці 1920 р., після остаточної перемоги більшовицької влади в Україні, І. Огієнко з сім'єю був змушений виїхати до Західної України, потім – до Польщі, а після Другої світової війни – до Швейцарії, далі – до Канади. За часів вимушеної еміграції І. Огієнко полишає політичну кар'єру (з осені 1922 р.), зосереджуючись на вчительсько-викладацькій і науково-дослідній діяльності, результатом якої стала величезна кількість праць (1848 одиниць). Важлива подія в житті вченого – прийняття ним чернецтва (1940) і обрання спочатку єпископом, а з 1944 р. – митрополитом (під ім'ям Іларіон) греко-православної української церкви. Канадський період життя І. Огієнка характеризується пошуками релігійного тлумачення поняття істини як морального ідеалу людини, боротьбою за чистоту догматів і канонів православної віри, організацією руху за сприяння землякам – емігрантам і жертвам війни, а також фундацією українського народного університету (1948) та курсів українознавства при церквах, а головне – Богословського українського факультету при Колегії Св. Андрія, де митрополит тривалий час був лектором і деканом. У 1951 р. митрополита Іларіона (І. Огієнко) було обрано першоєрархом Української Греко-Православної церкви в Канаді. Посідаючи церковний престол, він не припиняв дбати про подальший розвиток української мови і культури, писати українсько- і мовознавчі праці, яких у канадський період його життя з'явилося більш як 50, видавати й редагувати релігійно-культурологічні журнали «Наша культура» (1951-1953), «Віра й культура» (1953-1967). До його найзначніших філолого-педагогічних видань цього часу належать «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (1961), «Українська літературна мова» (1951), «Український літературний наголос: Мовознавча монографія» (1952), «Книга нашого буття на чужині» (1956), історико-біографічні розвідки з життя видатних українських діячів: князя Костянтина Острозького (1958), Димитрія Туптала (1960), праця «Навчаймо дітей своїх української мови!» (1961) та ін. Просвітницька і педагогічна діяльність, наукові праці І. Огієнка високо оцінювались українськими діячами, зокрема М. Грушевським, С. Русовою, А. Кримським та іншими; вони відзначали наукову наполегливість, глибокий патріотизм та щире християнську релігійність Івана Огієнка. З приводу 20-літнього ювілею української наукової праці вченого професор В. Заїкін у своїй доповіді «Професор І. Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений» відзначав, що патріотизм і правдива релігійність надають найвищі зміст і красу всій багатогранній творчості Івана Огієнка. С. Сасс, рецензуючи в журналі «Віра й культура» працю вченого «Бог

і світ. Читанка для молоді недільних і українських шкіл та родин» зазначав, що ця книга буде необхідним доповненням теологічних істин для вчителів недільних і рідних шкіл. Учнями та колегами вченого були видрукувані збірники наукових праць: «Професор І. Огієнко як церковний і громадський діяч і як учений» (Варшава, 1925), «Іванові Огієнкові в 30-ту річницю його наукової та громадської праці присвячують його товариші і учні» (Варшава, 1937), «Людина праці: 60-літній ювілей народження» (Холм, 1941), «Ювілейна книга на пошану Митрополита Іларіона у 75-ліття його життя й праці» (Вінніпег, 1958). В них дано високу оцінку його праці в усіх аспектах національного життя, зокрема, характеризують І. Огієнка як видатного вченого, для якого християнська мораль є джерелом духовних цінностей, пов'язаних з формуванням Людини як розумної соціальної істоти. Серед сучасних дослідників творчого доробку І. Огієнка заслуговують уваги ґрунтовні дослідження А. Марушкевич «Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Івана Огієнка» (1995), Г. Опанасюк «Виховання гуманної особистості школяра в педагогічній спадщині І.І. Огієнка» (1996), М. Тимошика «Голгофа І. Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності» (1997), Т. Роняк «Проблеми виховання учнівської молоді в спадщині І. Огієнка і творче використання її в сучасній школі України» (1997), І. Кучинської «Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині І. Огієнка» (2000), Л. Ляхощкої «Виховний потенціал рідної мови у творчій спадщині І. Огієнка» (2000). Життєдіяльність і праці видатного вченого досліджували Н. Дічек, М. Жулинський, В. Ляхощкий, В. Пашенко, З. Тіменик та ін.

Найбільш відомими є праці І. Огієнка: «Українська культура» (Київ, 1918), «Українська церква» (Київ, 1918), «Історія українського друкарства» (Львів, 1925), «Наука про рідномовні обов'язки» (Жовква, 1936), «Українська літературна мова» (Вінніпег, 1950), «Книга нашого буття на чужині» (Вінніпег, 1956), «Дохристиянські вірування українського народу» (Вінніпег, 1965) та ін.

І. Огієнко розглядав духовність, як складну багатомірну систему ціннісних орієнтацій, що тісно пов'язані з провідними життєвими цілями та мораллю Християнства. Вважав, що в духовність, як складну систему входять утворення свідомості й самосвідомості людини, де віддзеркалюються її найважливіші життєві потреби, погляди, інтереси, ставлення до навколишньої дійсності і до себе самої, як соціального індивіда. Християнську мораль розглядав як основу у відродженні духовної сутності особистості, яка включає в себе норми поведінки, акцентує увагу на внутрішньому стані людської душі, метою якої є «чистота та цілковитість самого створіння людини». Етична концепція І. Огієнка по своїй суті виражає ідеї союзу розуму і віри, науки і релігії. Провідна педагогічна ідея спадщини І. Огієнка впровадження у зміст освіти національної і духовної компоненти як важливих складових формування поколінь освічених громадян – патріотів. Головними чинниками національного виховання вважав сім'ю, рідну мову, церкву, культуру. Пріоритетними принципами духовного становлення особистості вважав: духовну спрямованість виховання; спадкоємність національно-християнському ідеалу; корисність для суспільства; ідейність; самовдосконалення особистості. Успішній реалізації змісту освіти і виховання, І. Огієнко вважав, сприяють такі шляхи і засоби: рідна мова; родовід; рідна історія; краєзнавство; природа рідного краю; національна міфологія; фольклор; національне мистецтво; народний календар; національна символіка; народні прикмети і вірування; релігійні виховні традиції; родинно-побутова культура; національні традиції, звичаї і обряди; національна творчість. Наголошував на необхідності громадянської, національної й релігійної самоідентифікації – одному із найважливіших

чинників духовного єднання нації, яка тільки у цьому випадку може бути повноцінним суб'єктом творення гуманного, демократичного суспільства.

Необхідно зазначити, що в основу своєї загальнонаукової концепції розуміння духовної сутності особистості вчений поклав загальнолюдські, християнські духовні цінності, які пізнаються людиною не лише розумом, але й серцем. Цим вчений продовжує традиції духовної етики в історії релігійно-філософської думки України, зокрема, таких її представників, як Ф. Прокопович, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін. Цих мислителів об'єднує уявлення про людину як образ всього створеного, де постійне шукання істини є одним із завдань життя людини і одним із важливих джерел її щастя.

Акцентувалась увага, що у Бога любов і творчість (злиті в єдине) залежать від мудрості, що і робить людину щасливою, але щоб мудрість принесила очікувані результати, І. Огієнком, наголошувалось на необхідності використовувати мову, як вісник мозку, думки, інтелекту та історичного акумулятора будь-якого народу.

Педагог розглядав сутність слова в різних аспектах і площинах духовності: слово, як буттєвість сущого; слово, як елемент матеріалізації свідомості; слово, як культурний чинник; слово, як образ; слово, як символ; слово, як синонім творчого доробку особистості.

І. Огієнко відстоював позицію переконуючої сили слова у виховному процесі, яка сприяє самооволодінню внутрішніми процесами, становленню свідомої і відповідальної особистості.

Педагог констатував, що рідне слово – це нетлінна народна душа. Він підкреслював, що культура народу твориться національною мовою. Рідна мова – самобутній спосіб мислення, оригінальний засіб пізнання дійсності, творчості народу. В цьому І. Огієнко вбачав унікальність, оригінальність і неповторність кожної мови як явища цивілізації.

Слово вчителя – це дуже тонкий інструмент, за допомогою якого, зазначив І. Огієнко, він впливає на підростаючу особистість. Ось чому воно повинно бути рідною мовою. Дар слова – це одне з найбільших досягнень людини. Одне із найважливіших завдань педагога, наголошував вчений, – систематично удосконалювати ці здібності, прагнути до високого рівня майстерності.

Любов і повага до духовної спадщини рідного народу, мови; вимогливість до себе, потреба у саморозвитку та самовдосконаленні; тяжіння до християнсько-орієнтованої поведінки і апеляція до релігійно-національних аргументів у життєдіяльності людини були провідними ідеями, на основі яких І. Огієнко пропонував будувати всю систему виховного процесу аргументуючи це тим, що без повернення людей до вічних духовних цінностей Бога (Віри, Надії, Любові), Божих Заповідей і принципу Нагірної проповіді (християнської моралі), а також мови і національної культури, спрямувати виховний процес на відродження духовних цінностей українського народу буде просто неможливо.

Як досвідчений педагог, національну освіту Іван Огієнко вважав вирішальним засобом перетворення дійсності. У просвіті людей, у залученні їх до духовних цінностей і до науки, у зміні суті навчання і виховання він бачив шлях до змін суспільства. Тому ці ідеї вчений послідовно проводив у своїх творах, практичній діяльності, наголошуючи на тому, що духовне відродження нації немає сенсу без оновлення школи на духовно-національних засадах, що є провідним напрямком роботи, від якого залежить доля майбутніх поколінь, доля нашої країни.

Виходячи із розуміння важливості і значущості духовного виховання, І. Огієнко ставив перед національною школою важливе завдання – формувати кращі риси характеру українця: моральність, чуттєве ставлення до світу, ви-

соку емоційність, національну гідність, повагу, доброзичливість, честь, почуття обов'язку перед Батьківщиною, благородство, силу волі, шляхетність, тобто виховувати духовно-розвинену особистість. Виховання має бути спрямоване на відродження духовної свідомості українців, усвідомлення вихованцями себе, як представників етносу, носіїв національного характеру, спадкоємців загальнолюдських, християнських і національних морально-духовних цінностей.

Отже, вчений розглядав *духовність* як інтегративну властивість особистості, яка виявляється у потребі жити, творити у відповідності з християнськими ідеалами істини, добра і краси, як показник рівня людських взаємовідносин, морально-естетичної, національної і громадянської позиції, здатності до співчуття і милосердя.

Цілком очевидно, що виховні ідеї стосовно духовного розвитку особистості, на які акцентував увагу І. Огієнко і сьогодні носять своєчасний й доцільний характер.

Список використаних джерел:

1. Кучинська І.О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині І. Огієнка : навч. посібник / І.О. Кучинська. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2002. – 104 с.
2. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.) : хрестоматія / упоряд.: Л.Д. Березівська та ін. – К. : Наук. світ, 2003. – С. 121-136.
3. Марушкевич А.А. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Івана Огієнка : дис. ... канд. пед. наук / А.А. Марушкевич. – К., 1995. – С. 9-123.
4. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка / М. Тимошик. – К., 1997. – С. 10-47.

The attempt of analysis of vital functions of the prominent Ukrainian teacher, theologian, state and public figure is done in the article – Ivan Ogienko. Attention is accented on the key aspects of spiritually pedagogical activity of personage.

Key words: Ivan Ogienko, state system, spirituality, morality

Отримано: 03.02.2015 р.

УДК 182.161.1

Ю. В. Мариненко

Київський національний лінгвістичний університет

ЕСТЕТИЧНІ ДОМІНАНТИ ПРОЗИ АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА

У статті розглянуто особливості художнього мислення українського прозаїка доби розстріляного відродження А. Любченка. Доведено, що в своїй творчості письменник прагнув модернізувати досвід конструювання сюжетів, колізій, характерів персонажів, напрацьований вітчизняною та зарубіжною літературами. Відзначено, що майже кожен його текст – це формотворчий експеримент.

Ключові слова: автор, проза, новела, повість, персонаж, романтика вітаїзму.

Процес переосмислення літературної спадщини минулого передбачає повторне прочитання повного корпусу текстів митців, зокрема й тих, чий імена зазвичай перебувають «у тіні» слави своїх видатних сучасників. Адже саме такий матеріал дає підстави говорити про певні тенденції, напрями національної культури. Це правило може якнайкраще проілюструвати приклад прозаїка Аркадія Любченка. Кожен, хто захоче бодай поверхово познайомитися з лі-

тературним процесом в Україні 20-х рр., неодмінно з ним зустрінеться. Його ім'я завжди стоїть поряд з іменами найвизначніших репрезентантів розстріляного відродження (передусім М. Хвильового та М. Куліша); він був серед найактивніших учасників найвідоміших тоді літературних організацій: «Гарту», «ВАПЛІТЕ», «Літературного ярмарку», «Пролітфронту». Так у «Вступній новелі» бачимо його, працівника Держвидаву, «автора «Буремної путі», кількох талановитих оповідань і ще не закінченого роману» [10, с.111], серед найближчих сподвижників М.Хвильового: «мої приятелі, як от Аркадій Любченко», «мої меценати: Раїса Азарх, Сергій Пилипенко, Аркадій Любченко» [10, с.112].

Порівняно невеликий за обсягом прозовий доробок А. Любченка – оповідання й повісті, що в 20-х рр. регулярно друкувалися в журналах «Червоний шлях», «Життя й революція», «Вапліте», відтак склали збірки «Буремна путь» (1926), «Вона» (1929), «Вітрила часу» (1932) – одержав з боку поціновувачів мистецького слова якнайвищі оцінки. Вже перша книжка оповідань «Буремна путь» поставила молодого автора в число найперспективніших прозаїків. Саме її поява на початку 1926 року дала підстави одному визначному сучасникові (О. Білецькому) прогнозувати молодій пореволюційній українській прозі «гарне й велике майбутнє» [2, с.89]. Відтоді ім'я письменника на кілька наступних років міцно прижилося на сторінках регулярних літературних оглядів цього авторитетного літературознавця. Інший видатний сучасник, «олімпієць», М.Хвильовий вважав письменника чи не «єдиним у нас художником, що його можна назвати новелістом. Це, – наголошував він, – вибагливий, вишуканий мініатюрист, що, очевидно, буде продовжувати Коцюбинського в його європейських імпресіоністичних новелях» [11, с.364]. Друга хвиля прочитання творів митця припала на мурівські часи. Її здійснили літературознаці-емігранти. Вона відбита передовсім у ґрунтовних дослідженнях Ю. Шереха [4] та Г. Костюка [12]. Найновіший етап розпочався 1991 р. У найзагальніших рисах огляд праць В. Агеєвої [1], Л. Кавун [3, с.193-205], Н. Кудрі [5; 6], Л. Пізнюк [8] та ін. показує, що в особі А. Любченка маємо письменника, який у своїх творах утверджував здобутки української модерної прози перших десятиріч ХХ сторіччя від Коцюбинського до «активних романтиків» літературного Харкова 20-х рр. Наприклад, Л. Кавун, скрупульозно проаналізувавши повість «Образ», робить слушний висновок про співмірність Любченкової візії України з її візією у творах інших «м'ятежних геніїв» (ваплітянських романтиків вітаїзму), таких як М. Хвильовий чи Ю. Яновський. Цей образ «ґрунтується на баченні світу як космічного універсуму» й зумовлений «настановою письменника художньо досягнути роль і місце українця в цивілізаційному поступі» [3, с.205].

Метою статті є спроба системно висвітлити особливості художнього мислення прозаїка на матеріалі творів 20-х років.

Кажучи про генезу художнього мислення прозаїка, насамперед виділимо ту обставину, що будь-яка особистість є носієм цінностей, вироблених і сповідуваних її поколінням, і, водночас, цінностей роду, іншими словами, «заповітів батьків». Не повторюючи розлогих міркувань на цю тему (вони нині достатньо розкриті) лише в найзагальніших рисах окреслюємо суть питання.

Отже, з одного боку, генерація митців 20-х рр., до якої належав А. Любченко, зазначає Л. Кавун, найбільше переймалася «пошуком обґрунтування ідеї національного відродження». На цьому шляху майстри слова неминуче зіткнулися з потребою «осягти найглибшу сутність життя, першопричину всього конкретно існуючого, ту внутрішню силу, що приводить у рух життя». А центральним для

них висновком була думка, що «одним із чинників творчої еволюції є «любобний порив», воля до життя, та «внутрішня сила», що штовхає вперед» [3, с.104]. Із іншого, – У. Самчук у книжці спогадів «На коні вороному» цілком справедливо схарактеризував А. Любченка як людину, якій уже фактом свого походження судилося жити «твердимися традиціями стихійного і свідомого незалежництва в душі та незламним бажанням боротися проти кожного заперечення наших законних прав на землі наших предків» [9, с.99].

Тут, власне, маємо риси, які вичерпно характеризують стильовий різновид романтики, що його наполегливо впроваджували в літературну практику письменники розстріляного відродження, в т.ч. й А. Любченко, – романтики вітаїзму. Цим духом наснажені провідні персонажі митця, люди з загостреним почуттям справедливості, свободи, пасіонарії, готові заради власних переконань іти до кінця. Такими є Зяма з однойменної новели, Михась із оповідання «Чужі» (1924). «Відблиски вогневих заграв запалили очі Михасеві, – зазначає автор «Чужих». – В них, у цих очах, було все: пожежа, кулемети, червоне, страшне, смерть – тільки не каяття» [7, с.61]. Таки є Вар із новели «Гайдар» (1925), чи «перша жінка Китаю – маленька Ю» [7, с.263] з «Китайської новели» (1928) та ін.

Та, вочевидь, найвиразніше, сказати б, у ніщеванському душі, цей ідеал відбито в новелі «Кров» (1929). Що прозаїк і справді віртуозно володіє засобами високого мистецтва, легко переконатися, щойно вчитаєшся в твір. Зображена в ньому згряга голодних вовків. «Вихрошерсті, сухоребрі», вони багато ночей марно кружляють лісом у пошуках поживи. Звіриний інстинкт – невіддільна розуму жадоба до життя – змушує їх, знесилених мукою голоду, «згігнутих в три погібелі, як саме лихо» [7, с.332], бути в постійному русі, в очікуванні. Класичну дилему – бути чи не бути, тобто жити чи померти голодною смертю – автор розв'язує в руслі задекларованого митця з найближчого оточення М. Хвильового – вітаїзму: в суб'єктивному безальтернативному світі звіра – тільки бути (дослівно – «жертви»). Тим то й зумовлена ворожість, зловісність *тиші*, яка на довгий час запанувала в лісі («німа й дражлива своєю мовчазністю балка», «убивча тиша» [7, с.332]), адже асоціативний ряд, що характеризує зміст вовчого буття починається словом *шурхіт* (шурхіт, погоня, боротьба, кров жертви):

«Вовки дуже хотіли життєвих, хвилюючих *звуків*. Того особливого *шурхоту*, що від нього одразу захоплює віддих. Загадкового *шурхоту*, що своїм наближенням бере всю істоту в солодкий і моторошний полон. Скрадливого *шурхоту*, що викриває наявність іншого живого створіння. Трепетного *шурхоту*, що від нього перекочується в роті слина й хочеться облизатися. *Шурхоту*, що пахне кров'ю» [7, с.332] (курсив мій. – Ю.М.).

Ця драматична колізія враз набуває специфічної любченківської гостроти, коли якийсь із вовків раптом у сні відчуває ту саму кров (поживу) у власному тілі: «Тоді під заслоною примружених очей, в напівдрімоті рясніше й виразніше починали перед ними химеритись спогади й сни – гаряче, ще трепетне м'ясо, гаряча, ще терпкава кров» [7, с.333]. Доведений такою галюцинацією до екстазу, звір деякий час поглядає незрозуміло навкруг себе і лише згодом, «збагнувши дійсність та облизавшись, починав дивитися похмуро і перейматись злістю» [7, с.333].

Легко прочитується в новелі й улюблений Любченків спосіб художнього зображення – алегорія: протягом усього твору простежується напружене, гостре протистояння зграї (маси) й «переднього» вовка (лідера). Він, тобто «передній», винуватець усіх тих тяжких поневірянь і після кожної невдачі в німому двобої схищуються їхні злісні погляди.

У характерному неоромантичному ракурсі змальовує автор фінальний епізод твору. В кульмінаційний момент, коли згряла мала вже от-от дати волю своїй злості, доля дарує «передньому» єдине, що можливо в такій ситуації – шанс красиво померти: востаннє в житті відчуті екстаз погоні й боротьби. Це було неймовірно захоплююче відчуття, що змучене серце не витримало: «Витрищивши очі, він ще встиг помітити, що розтоплені зорі течуть по небу і краплями падають у сніг. Встиг ще подумати, що треба знову сіпнутись, але не знав, що вже простягається в болючому екстазі, в мертвому похваті» [7, с.343]. Він за життя був урятований від найстрашнішого – зневаги. Лише, коли лежав уже мертвий, «котрийсь насмілився і силоміць виврав той шматок, що застряг у його назавжди заціплених зубах» [7, с.343].

До визначних здобутків прозаїка належить «тонка настроєва новела» [1, с.41] (В. Агеєва) «VIA DOLOROSA» (1926), що вважається однією з найкращих в українській літературі 20-х рр. Назагал невелика подієва основа твору (спогад про юнацьке кохання, викликаний випадковою зустріччю персонажа-оповідача з жінкою-повією) натомість компенсується розкішною палітрою вражень. Вона створюється майстерно зображеною в новоромантичному стилі атмосферою «осіннього надвечір'я, коли бадьорість і бронза», коли «хочеться випити небо» й зневажити всіх незграбних і кволіх. У такий вечір приємно, віддавши «негерію днів» і побродивши алеями парку, з легкою втомою сісти на лавці й насолоджуватись панорамою великого міста («невомною гонитвою міста»). В такий час неодмінно згадаються слова «приятеля, зухвалого юнака і трошки романтика:

– Життя! В ньому стільки переконуючої сили й повноти, що трудно дозволити собі байдужість чи слабкість» [7, с.113-114]. Останнім штрихом у цій картині є присутність екзотичної самотньої фігури «менестреля *одспіваного* (курсив мій. – Ю.М.) віку», що, здається, лише одна не поділяла тієї «переконуючої сили й повноти»: він, зауважує оповідач, був надто «засмучений, суворий, наче маска японського Но» [7, с.114].

Ось у такий момент і з'являється вона, жінка. Сам спогад-історія являє собою кілька яскравих, немов кінокадри, епізодів, у яких центральна роль належить «їй»: то шляхетній панночці («цнотливій, з повільними рухами» [7, с.115], у білому вбранні, з розкритою книжкою, в шезлонзі на старій, вкритій плющем веранді), то пристрасній спокусниці, коханці, то істоті бездушній, цинічній: «другого дня пухкі руки тихенько сунули мені три карбованці» [7, с.119] (такою була її плата за ніч кохання). Не позбавлена легкого шарму класична літературна колізія – роман шляхетної панни й жебрака – набуває в новелі трохи несподіваного розвитку, коли автор головний акцент робить на дисонансі зовнішньої оболонки й внутрішньої сутності персонажів: у романтичній панні живе зовсім не «бідне дівчатко» – розбещеність, цинізм, (шляхетна дама, зрештою, виявиться дешевою повією), натомість душі водовоза, конюха характерний справжній аристократизм. Запрограмовану романтичним світобаченням героя драму (звичайний флірт нудьгуючої панянки він сприймає за шире кохання) прозаїк нейтралізує за допомогою іронії: вводить ще одного «персонажа в цій благородній комедії» – «гніду, облізлу шкапу» [7, с.117].

Не позбавлена пікантності й друга зустріч: герой твору повертає Сюзен давній борг – три карбованці (наскрізна деталь). На початку новели сентиментальний образ незнайомки якнайбільше співзвучний ліричному, так би мовити, романсовому, настрою оповідача. Яюсь по-особливому ліричною стала сама поява жінки. Її, здається, знайшов останній «запізнілий» сонячний промінь, «що блукав серед алей, шукаючи де-б зручніше простягти свої стомлені руки. Врешті він ліг упоперек через доріжку, припавши до самотньої, зодяг-

неної в чорне, жіночої постати, що сиділа трохи осторонь, на другому боці» [7, с.113]. Проте, коли Сюзен заговорила, вже перші вульгарні інтонації її голосу враз розвіюють ілюзію сентиментальності. Герой щиро вражений таким контрастом: «Ще недавно, глянувши на цю самотню, замислену жінку, приголублену вечірнім промінням, хто сказав би, що вона може так реготати? Невже чорний, скромний одяг був тільки захистом цинізму, а зажура – тільки насмішкою?» [7, с.120]. Останні слова Сюзен («Си-фо-ну зля-кав-ся!.. Ха-ха!..») [7, с.121] змусили негайно відреагувати навіть знайомого вже читачеві «менестреля одспіваного віку»: його завжди холодне й суворе обличчя «хворобливо сіпнулось і одразу ж стало ще холоднішим, суворішим» [7, с.121].

Помітне місце в літературному доробку А. Любченка посідає повість «Вертеп» (1929). Твір складається з дев'яти частин, вступу («Слово перед завісою») та заключного розділу («Наказ»). Своєрідним ключем для розгадки творчого задуму є розділ «Соло неприкаяної лірики», ліричний герой-оповідач якого мовби пропонує вирушити з ним у мандрівку сторінками вже забутих, недбало закинутих у глибину шухляди стола наполовину заповнених блокнотів. «Бо саме в них, – підкреслює він, – у блокнотах, найбільше збирається той дорогий, радісний непотріб, що кочне мусить бути занотований і не мусить вигулькнути десь безрадісною зайвиною» [7, с.271]. Таким чином автор ніби вводить читача в святая-святых письменника, всередину творчої лабораторії митця, поволі розкриває таємницю народження мистецького явища:

«І ви вже поспіхом гортаєте сторінки.

Ви вибираєте на свій смак які завгодно уривки, ви пристосовуєте їх, скільки можливо, один до одного, ви комбінуйте з них, скільки можливо, різні ситуації, – одне слово, несподівано й захоплено творите якийсь многобарвний твір. Ви наче складаєте інкрустований малюнок із того листя, що, злітаючи з дерева, падає десь по куточках або невтомно кружляє й пломеніє в буремному вихорі днів» [7, с.272].

Радісний непотріб – так образно мимоволі схарактеризував автор внутрішній світ повісті. Це власні емоції, спостережені сенки з життя міста, людські долі і т.д. Усе це підпорядковану головному завданню митця – художньо осмислити епоху національного відродження. Має він, цей світ, добре виявлений художній час (один з років українізації), простір (міські вулиці, двори, сквери, кладовище, степ тощо). Центр усього цього – помешкання оповідача (кімната на другому поверсі будинку на околиці міста) – по-особливому ліричний. Це його, так би мовити, точка опори, спостережений пункт: тут, стоячи біля правого вікна, він стане свідком жіночої драми зі щасливим фіналом (оптимістична драма!); з лівого вікна йому відкриється інша сцена, на якій відбуватись пантоміма з маленькою дівчинкою в головній ролі; звідси він виходить у степ, місто, сюди ж потім повертатиметься, переповнений спостереженнями, враженнями, які «радісним непотрібом» осідатимуть на сторінках блокнотів, які в свою чергу стануть розділами майбутньої книги.

«Вертеп» – твір про українське відродження. Ключовим образом, у якому закодована провідна ідея повісті є образ жінки. Використовуючи цей давно випробований засіб (жінка – Україна), автор, проте, у вступі зауважує, що його героїня це не та (очевидне відлуння літературної дискусії 1925-1928 років: прозорий натяк на просвітянську, народницьку традицію вітчизняної літератури XIX ст.) «заквітчена героїня екзотичних танків і своєрідних українських розваг, героїня, що їй багато віддавалося вами часу та хвали (...). Натомість, – підкреслює він, – з'явиться інша, можливо, ще мало відома вам, проте визнана вже за великий талант, з'явиться жінка найменням Жінка» [7, с.269].

Авторові вдається модернізувати класичну літературну колізію, пристосувати її до вимог українського ренесансу як на рівні змісту, так і форми. Ліричний герой стає свідком еволюції почуттів удови протягом цілого року. Тяжко переживши смерть коханого чоловіка, вона, проте, не пішла усталеним шляхом своїх літературних попередниць, а довела світові своє право на щастя, власну спроможність бути щасливою.

Не викликає якогось двозначного трактування символіка цієї історії. Початок її коріниться в подіях щойно пережитої національної революції. «Вона його так любила! Вони щойно подружилися. Він узявся будувати якусь нову велику будівлю і впаз з тих риштувань, що сам поставив (...) Ви пам'ятаєте — в юрбі, здається, називали ім'я людини, що впала з власних риштувань. Воно своїм співзвуччям, здається, нагадувало прізвище якогось українського поета-лірика, хоч померлий і не був поетом (...) В юрбі навіть хтось іронічно сказав:

— Цікаво, що б то була за будівля, коли таке лихе риштування» [7, с.276].

Підсумовуючи сказане, варто відзначити, що проза А. Любченка ввібрала досвід письменників вітчизняної й світової літератури, минулоло й сучасного. Це помітно на рівні конструювання сюжетів, колізій, характерів персонажів. Проте легко вгадувані впливи не роблять його епігоном: вимогливий до слова, він прагне творити власний художній світ. Майже кожен його текст становить своєрідний експеримент у галузі форми, яку він із часом ускладнює («Via dolorosa», «Вертеп»). Естетичним орієнтиром для нього є формат модерністської літератури, позбавленої малоросійського комплексу неповноцінності.

Список використаних джерел:

1. Агеева В. Шлях буремний і скорбний / В. Агеева // Березиль. — 1991. — №9. — С. 39-46.
2. Білецький О. Проза взагалі і наша проза 1925 року / О. Білецький // Літературно-критичні статті. — К. : Дніпро, 1990. — С. 51-91.
3. Кавун Л. «М'ятежні» романтики вітаїзму: Проза ВАПЛІТЕ : монографія / Л. Кавун. — Черкаси : Брама-Україна, 2006. — 328 с.
4. Костюк Г. Поет юності і сили (Аркадій Любченко. 7. III. 1899 — 25. II. 1945) / Г. Костюк // Любченко А. Вибрані твори / передм. Л. Пізнюк. — К. : Смолоскип, 1999. — С. 443-457.
5. Кудря Н. Новела А.Любченка «Via dolorosa»: семантика назви та музичний контекст / Н.Б. Кудря // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. Сер. Філологія. — 2006. — №745. — С. 97-100.
6. Кудря Н. Поетика прози Аркадія Любченка: структурно-семантичний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. Кудря. — Харків, 2008. — 19 с.
7. Любченко А. Вибрані твори / А. Любченко ; передм. Л. Пізнюк. — К. : Смолоскип, 1999. — 520 с.
8. Пізнюк Л. Той самий Любченко / Л. Пізнюк // Любченко А. Вибрані твори / передм. Л. Пізнюк. — К. : Смолоскип, 1999. — 520 с.
9. Самчук У. На коні вороному / У. Самчук // Дзвін. — 1994. — №7. — С. 25-113.
10. Хвильовий М. Твори : в 5 томах / М. Хвильовий. — Нью-Йорк-Балтімор-Торонто : Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978. — Т. 1. — 437 с.
11. Хвильовий М. Твори : в 5 томах / М. Хвильовий. — Нью-Йорк-Балтімор-Торонто : Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. — Т. 4. — 662 с.
12. Шерех Ю. Колір нестримних палахтінь («Вертеп» Аркадія Любченка) / Ю. Шерех // Любченко А. Вибрані твори / передм. Л. Пізнюк. — К. : Смолоскип, 1999. — С. 459-297.

The article views the peculiarities of Ukrainian writer from Executed renaissance epoch A. Lubchenko. In his works the author tried to modernize native and foreign litera-

ture's experience of plots, conflicts, characters. It is noted that almost every his text is experiment of forms. For example, in his short story «The blood» writer showed Nietzsche's ideal of strong personality, which was professed by artistic generation of the 1920's: he implemented his narrative to format of the leader's and the mass' conflict. In the short story «Via dolorosa» the author implemented the classical collision – love of beggar and noble lady – towards the contrast of the mask and the true face. The noble lady transpired a cheap whore and groom transpired a knight. In the story «Vertep» the writer tried to deny woman's image which was traditional for Ukrainian literature in 19-th century. It was artist's positive reaction to literary discussion in the Ukraine in 1925-1928 years.

Key words: author, prose, short story, character, vitalism's romance.

Отримано: 16.02.2015 р.

УДК 811.161.2'38

Л. М. Марчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ САКРАЛЬНИХ ЛЕКСЕМ В ПОЕЗІЯХ ІВАНА ОГІЄНКА

Стаття присвячена одному із актуальних питань – дослідженню мови поезій конфесійного стилю, а саме: поезій для дітей Івана Огієнка, який став одним із фундаторів конфесійного стилю ХХ століття в Україні.

Ключові слова: конфесійний стиль, концепт «душа», релігійна поезія.

Сучасники називали І. Огієнка людиною енциклопедичних знань, праці й обов'язку. І це не випадково. Адже природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного та культурного діяча однаково успішно виявлявся у його діяльності і як мовознавця та літературознавця, і як перекладача та поета, і як редактора та видавця, і як ректора та міністра, і як православного митрополита та історика української церкви.

Іван Огієнко залишив після себе не лише величезну наукову, а й художню спадщину. Йдеться про вагомий, не вивчений досі, пласт художньої творчості І. Огієнка, якою є *релігійна поезія*. Творити таку поезію здатна, як відомо, людина, помисли й діяння якої одухотворені глибокою вірою в Бога, щоденним безкорисливим служінням його ідеалам. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) не лише переклав Біблію, дотримуючись ритму та релігійних канонів, а й переніс такий ритм на релігійні поезії. У коментарях до перекладу він зазначав: «Усі перші давні молитви писані поетичними віршами, Господь, наш Бог дуже часто говорить у Біблії милозвучними віршами (Пророки, Псалтир, Книга Йова). Ось тому й взагалі віршова мова – це Божа мова, ось тому й Пророки пишуть огненними віршами, ось тому поет – це Пророк. І взагалі поезія, як літературний рід, старша за прозу» [3, с.4]. Такі настрої автор втілював у поетичні рядки. Напр.:

Христос Воскрес – й душа співає,
І серце в радіщах виріє,
Й несеться Богові безкрає
Святе й велічне Алілуя!
Христос Воскрес – й палкє проміння
Фонтаном сіплється додолу, –

Й Господні чуда Воскресіння
Квітками вкрили землю голу!
І в серці спраглому засяло
Святе Воскресення Небесне, –
Й запахли квіти Идеала:
Христос Воскрес, той світ воскресне!
Христос Воскрес, – й в моєму серці
Воскресна Правда крільми має, –
Як тихий легіт на озерці,
Як щастя юне та безкрає!.. (8.IV.1959).

Дослідження концепту *дух* в українській мові на матеріалі поетичного мовлення Івана Огієнка, конфесійної лексики його поетичних творів та його мовної особистості, чинників виділення конфесійного стилю дозволяє зробити ряд висновків щодо особливостей мовного вираження національних концептів та впливу екстралінгвістичних чинників як на індивідуальну мовну, так і на національно-мовну картини світу.

У книзі «Бог і світ» [4] натрапляємо на вірші для дітей і молоді, у яких Іван Огієнко (митрополит Іларіон) проводить рівність між любов'ю до української мови, до матері та батька та до України.

Плідно в Родині Рідна Мова,
Як чорнозем той для пшениці, –
Без неї Нація готова
Зла смерть, як без води криниці.

Душа в мовній картині світу виступає в основному як вмістилище проявів психічного життя людини. Взагалі уявлення про душу як про певне вмістилище, характерне для української культури. Наприклад, у Івана Огієнка:

Ніколи, моя Рідна Мати,
Тебе не забудь, Україно, –
В душі моїй будеш палати
Навіки віків до загину!..

Кожна конкретна семантико-психологічна і емоційно-естетична реалізація концепту *душа* у межах художнього дискурсу визначається особливостями мовної свідомості особистості. Мовна особистість – узагальнений символ/образ носія і провідника культурних, мовних, комунікативно-діяльнісних поведінкових реакцій, цінностей, знань, установок, традицій і можливостей.

Характерно, що правове поняття *душі* і в християнській традиції нерозривно пов'язане з поняттям «живе»: «жива душа», «дух життя», «давати духу» = «давати життя», «живим духом», «душа болить», «душа горить», «душа перевернулася», «відводити душу», «надривати душу» тощо. Наприклад:

Душа народу – Рідна Мова,
Й всьому живому – рідна мати,
Найперша Нації основа,
Ясні людського серця шати!

Спостерігається дистрибуція лексем, феноменів і понять *душа* і *дух*.

Дух – переклад слів, на які можна натрапити у античних філософів й у Біблії: «spiritus» (лат.) і «φνεσμα» (грец.), що означає «повітря, яке рухається», «подув», «подих» (як носій життя), душа як сутність, яка може тимчасово чи назавжди залишити тіло, привид, саме життя, сутність Бога: «Бог є дух», сама внутрішня сутність землі чи світу, дух землі, світовий дух, ідейний зміст творів мистецтва. Наприклад:

Ти Духа Божого краплина,
Велична наша Рідна Мова:
Душі троянда ти єдина,
Лелія серцю Бога-Слова!

Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах фіксує визначення концепту *дух* таким чином: «Дух – 1. Психічні здібності, свідомість, мислення. 2. Внутрішній стан, моральна сила людини, колективу. 3. Загальний внутрішній зміст і напрям, основний характер чого-небудь. 4. За міфологічними і релігійними уявленнями – добра або зла безплотна, надприродна істота, яка приймає участь у житті природи й людини. 5. За релігійними уявленнями – безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя і відрізняє від тварини; душа» [3, с.868].

У словнику В.Даля подано такі дефініції, які зафільмували когнітивно-психологічні і емоційно-онтологічні кореляції, властиві національній свідомості (і самосвідомості): «*Дух* – безтілесна істота, мешканець не речовинного, а істотного світу, безтілесний житель недоступного нам духовного світу. Відносячи слово це до людини, інші розуміють душу його, інші ж бачать у душі тільки те, що дає життя плоті, а у душі вищу іскру Божества, розум і волю, або ж прагнення до небесного» [1, с.503].

«*Душа* – безсмертна духовна істота, обдарована розумом і волею, в загальному значенні людина, з духом і тілом. Душа, також душевні і духовні риси людини, совість, внутрішні почуття. Душа є безтілесне тіло духу, у цьому значенні дух вище душі» [1, с.504]. Помічаємо, що до словникової статті «Душа» у цьому словнику подано примітку: «Дух і душа відділені тут у різні статті лише для зручності підшукування похідних» [1, с.504].

Образ *душі* в поезіях І. Огієнка набуває специфічних психолого-емоційних і семантичних обрисів. Душа –

1) це місце:

Я в завтра приймаю Причастя,
Й в душі заспіває весна, –
Моє це надзоряне Щастя,
Моя це Деснице ясна!..

2) це субстанція –

Свята Неділя – вся для Бога,
Нехай душа в цей день співає,
Вона Сумлінню остога, –
В Неділю Совість визріває!..

3) це щось живе, яка подібно серцю, знаходиться всередині людини –

Якщо сумуєш, милий брате,
Й нема душі твоєї спокою, –
Рятуєш Молитвою Святою,
І щастя матимеш багате!..

4) це «внутрішнє «я» автора –

Люби свого друга,
Немов себе самого,
Й душа твоя, Супруга,
Не житиме убого!

Крім того, у концепті знайшло віддзеркалення стародавнє значення слова «дзьх» – як дихання, і як дух, безтілесна суть. Наприклад:

Як хочеш Господа пізнати,
То в серці чистому шукай, —
Там Дух Святий і Божа Маги
Будують Праведному Рай!

Для прикладу:

І з Неба Дух у душу сходить,
І тихим голосом вітає, —
Й натхненне творче Слово родить,
Якого рівного немає!...

Часто поняття *душа* синонімічне поняттю *серце*, що, безумовно, пов'язано з уявленням про локалізацію душі в серці. Наприклад:

Молитва заспокоїть серце
І змучену злагодить душу, —
Як легіт ніжний на озерце,
Як холодок на спеку-сушу!

Якщо *душа* людини міститься в чистоті, їй ніщо не загрожує.

Палку Молитву Господеві
Душею широко складай,
Віддай себе до рук Творцеві, —
І зникне лютий сум украй.

Мова як дихотомічне явище перебуває в русі завдяки мовленнєвій практиці членів суспільства. Мовлення багатоманітне: існує в монологічному і діалогічному виявах, в усній і писемній формах. Скрізь воно відповідає екстралінгвальним запитам мовців добром найбільш придатних в конкретній мовленнєвій ситуації мовних одиниць. У поезіях Івана Огієнка це Душа, Бог, Божа Матір, віра, серце та ін.

Живна Молитва для Людини,
Немов для квітоньки роса. —
Коли із серця тихо лине
В відкриті Божі Небеса!...
Як тихий дощик на пустелю
Її оживлює й кріпить,
Отак Молитва творить скелю
З душі твоєї й серця вмить!...
Веде Молитва нас Угору
Й розмаєм пахне, як весна,
І душу спраглу неозору
Добром оформлює вона!...
Молитва з Господом єднає,
В душі від неї — тихий Рай,,
Молитва — щастя нам безкрає,
Як з серця летиться через край!...

Взагалі українська модель особистості ґрунтується на протиставленні *тіла* як матеріального компоненту людської суті *душі* як морально-емоційному ядру людини. І в цьому протиставленні пріоритетом володіє саме душа. У антитезі *душа-тіло* часто присутній мотив тісного зв'язку духовного і тілесного. Причому цей зв'язок двохсторонній. Усі ці ознаки є в поезіях Івана Огієнка.

Мій розум не пізнає бога,
Нема сильнішого від нього, —

Тому Господня путь-дорога
Веде в палати Трисвятого!
Мій розум не пізнає Бога, –
Проте душа і серце з Ним.

У період демократизації українського суспільства, пов'язаний передусім зі здобуттям нашої державою незалежності, відновився й активно розвивається у літературній мові конфесійний стиль. Разом з дослідженням багатьох питань, пов'язаних з ним, увагу науковців привернула проблема його лексичних зв'язків з мовою поезії.

Кожний функціональний різновид мови має специфічну організацію на лексичному рівні. Не є винятком і аналізований стиль, лексична база якого була майже сформована на початку ХХ ст. Але у зв'язку з витісненням релігії з усіх сфер суспільного життя України в радянський час конфесійний стиль надовго табується, втрачаючи всі права на повноцінний розвиток. Зрозуміло, що й удосконалення його на лексичному терені в цей час уповільнилося. Осередком розвою конфесійного функціонального різновиду української мови стає діаспора, представники якої зберегли неперервність його історії, однак віддалення від материкової України, тобто від природних умов розвитку, мало відомі наслідки.

Список використаних джерел:

1. Даль В.И. Толковый словарь великорусского языка / В.И. Даль. – М., 1989. – Т. 1-4.
2. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. – К. : Аконіт, 2001. – Т. 1.
3. Огієнко І. Ритмічність Біблійної мови / І. Огієнко // Віра й культура. – 1959. – Ч. 7 (67). – С. 3-8.
4. Огієнко І. Бог і світ / І. Огієнко. – Вінніпег : Видавництво «Наша культура», 1964. – 69 с.

The article is dedicated to one of the actual items – studying of confessional style poetry language, namely the poetry for children by Ivan Ohiyenko, who became one of the confessional style in Ukraine in the XX th century ancestors.

Key words: confessional style, concept «soul», religious poetry.

Отримано: 13.03.2015 р.

УДК 81. 112

Т. П. Мельник

*ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет
імені І. Я. Горбачевського МОЗ України»*

ПРОБЛЕМА УНОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В МОВОЗНАВЧОМУ ДОРОБКУ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті проаналізовано погляди І. Огієнка на процес унормування української літературної мови. Схарактеризовано чинники формування літературних стандартів.

Ключові слова: українська літературна мова, процес нормування, народна мова.

Сьогодні постійно ведуться дискусії щодо зміни норм на різних рівнях мовної системи, проте для здійснення таких трансформацій важливо осмислити основні засади нормувального процесу, закладеного ще на початку наукового опрацювання системи стандартизації сучасної української літературної мови. Ця проблема була особливо актуальною у першій третині ХХ століття.

тя, зокрема у 20-30 роках, час розвитку, стабілізації та кодифікації норм української літературної мови. Як стверджує Л.Т. Масенко, у цей час відбулося «остаточне утворення спільного для всієї України літературного стандарту на засадах діалектної многоосновности, органічного поєднання елементів різнодіалектного походження» [2, с.132]. Звідси й активізація дослідницького інтересу до наукового доробку лінгвістів цього періоду.

У своїх працях науковці 20-30 років ХХ століття розглядали питання виокремлення критеріїв унормування лінгвальних явищ, усталення основних літературних норм в усіх функціональних стилях, кодифікації лексичного матеріалу. Серед дослідників, які активно працювали над проблемою унормування української літературної мови, вагоме місце займає постать Івана Івановича Огієнка. Творчий доробок вченого в галузі мовознавства уже ставав об'єктом студій М. Тимошика, М. Задорожного, І. Кубинської та ін. Проте в українському мовознавстві досі немає окремого ґрунтовного спостереження, присвяченого вивченню ідей науковця щодо вироблення єдиних мовних норм.

Мета нашої розвідки – проаналізувати погляди Івана Огієнка на процес нормування української літературної мови, схарактеризувати чинники формування літературних стандартів.

Час активної праці видатного мовознавця, педагога І. Огієнка припадає на першу третину ХХ століття – період активного відродження української нації, державності, утвердження рідної мови і культури. Серед багатьох фундаментальних досліджень науковця з української мови і літератури, теології, історії, українознавства, теорії й історії педагогіки особливе місце відводиться проблемам походження, функціонування та унормування української мови. Іван Огієнко був переконаний, що сила народу – у його мові. Мова є тим головним рушієм культури, який піднімає народ до рівня духовної нації. Як зазначав вчений, «той народ культурний, який має добре вироблену літературну мову. Вироблена й усталена літературна мова перетворює етнографічний народ на націю» [1, с.12]. Звідси можна зробити висновок, що незаперечними цінностями сучасної мовної політики в Україні мають стати такі слова І. Огієнка: «Без добре виробленої рідної мови немає всенародної свідомості, без такої свідомості немає нації, а без свідомості нації – немає державності як найвищої громадянської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення» [1, с.38].

Учений підкреслював, що оволодіння кожним громадянином соборною літературною мовою є найціннішим і найважливішим багатством як окремої особистості, так і цілої духовної, освіченої, культурної нації. І. Огієнко закликав український народ захищати найвищу цінність народу – рідну літературну мову від будь-яких негативних впливів, що затримують її розвиток; навчав розмовляти в родині тільки рідною мовою, бо саме це приносить правдиву насолоду шляхетного почуття сповнення найбільшого обов'язку щодо свого народу; вірив у те, що людина, яка в родині говорить нерідною мовою, стоїть на дорозі найбільшого непростого гріха проти свого народу. Як стверджував учений, кожний свідомий громадянин мусить завжди всіма способами сприяти розвитку культури своєї літературної мови, передавати найважливіше суспільне надбання від покоління до покоління.

Дослідник неодноразово констатував, що у мові відображена культура народу, його історія та психологічні особливості. Саме з усвідомлення значення мови як «серця народу», «душі нації», «головного двигуна розвитку духовної культури народу» і сформувалася в І. Огієнка ідея спрямувати свої зусилля на дослідження проблем становлення та розвитку української літературної мови. Наукові роботи вченого мали великий вплив на вироблення й прийняття єдиних для всієї України

літературних норм, створення «соборної», як її називав сам дослідник, української літературної мови. Найдокладніше особливості мовної норми в літературній мові І. Огієнко розглядає у працях «Історія української літературної мови» та «Наша літературна мова: Як писати й говорити по-літературному».

Працюючи над проблемою унормування мови, науковець ставив перед собою питання: які чинники впливають на формування мовних стандартів? Зі слів мовознавця, давно усталилася думка про те, що «найміцніша основа й найважливіший ґрунт літературної мови – мова народна, що завсіди править для літературної за найперше джерело» [5, с.106]. Кожна літературна мова органічно пов'язана з живою народною мовою, проте, за словами автора, не слід у виробленні норм літературної мови схилитися до «фетишизування селянської мови». Селянська мова, на думку І. Огієнко, «звичайно вбога лексикально, не вироблена формою, бліда складнево; орієнтуватись тільки на таку мову може хіба той, хто не знає правдивих доріг розвою й життя мови літературної» [5, с.109]. Проте дослідник не применшував ваги народної мови у формуванні літературних стандартів. На його думку, потрібно навчитися відрізняти мову окремих представників із народу від мови всього народу. Автор, зокрема, підкреслював, що «мова окремих селян дуже часто мало варту, нечиста, вбога; але цього не можна сказати про народну мову як цілість: вона часто багата навіть лексикально, бо чого не має одна одиниця, те знаходимо в другій, чого нема в одній місцевості, те маємо в іншій» [5, с.110].

Отже, на думку І. Огієнко, народна мова в цілості – це основне джерело для збагачення літературної мови, і тільки глибоко знаючи живу мову цілої нації, можна говорити про використання народномовних ресурсів при унормуванні різних явищ лінгвістичної системи. З одного боку, зростання літературної мови тісно пов'язане з народною мовою, з іншого – літературна мова сильно впливає на мову народну, підносячи її культуру. Це сприяє тому, що селянство поступово збагачує свою мову, відмінності між мовою говірковою та літературною помітно стираються. Вплив літературної мови на народну є потрібним і корисним, тому що веде до зростання нації. Літературну мову необхідно поширювати між всіма суспільними прошарками, оскільки за таких умов національна культура української мови як мови цілої нашої нації швидше розвиватиметься й удосконалюватиметься.

Значну увагу дослідник зосереджує на користі читання словників, бо це впливає на формування особистого словника, зазвичай вбогого. Саме у лексикографічних працях, на думку мовознавця, є багато влучних українських слів, які нечасто можна почути один від одного.

Слід зазначити, що великої ролі в усталенні мови І. Огієнко надавав інтелігенції. Автор зазначав, що «простий народ завжди сильно відстає культурно від своєї інтелігенції; така сама різниця й поміж мовою народу та його інтелігенції. Жива народна мова ніколи не йде в ногу з мовою літературною, – ця остання все далеко випереджує її» [4, с.107]. Домінування мови українського інтелігента над народною мовою вчений пояснював передусім тим, що «словник простонародний окремої одиниці значно менший від словника мови інтелігента» [5, с.108].

На окрему увагу при формуванні мовних стандартів заслуговують твори українських письменників. І. Огієнко висловлює переконання, що «творці літературної мови – то насамперед наші письменники, а тому горе тій літературній мові, що над нею не працюють вони!» [1, с.10]. Проте, розглядаючи творчість письменників як одне з основних джерел збагачення літературної мови, дослідник подавав ряд рекомендацій щодо вдосконалення письменницької мовотворчості. Знову ж, наголошуючи на живій народній мові як невичерпному багатстві літературної, І. Огієнко зауважував, що письменникам не все, що є у народній мові, потрібно вводити до своїх творів, бо «далеко не все, що знаходимо в на-

родній мові, надається й для мови літературної». З народної мови потрібно брати тільки те, що її доповнює і збагачує, тобто «беремо кожне слово, коли воно глибше чи реальніше віддає певне розуміння» [1, с.52]. Вчений акцентував увагу на тому, що «не на правдивій дорозі ті письменники, що покладаються тільки на мову народню, як на єдине джерело нашого словникового багатства. З цього погляду взагалі не треба перебільшувати значення народньої мови, хоч і який рясний її словник» [1, с.57]. Дослідник пропонував письменникам шукати нові слова, поповнювати мову творів новими лексичними одиницями, які точніше відображали б характер та психологічні особливості суспільства. І. Огієнко зазначав: «Нехай письменник не боїться новотворів... Аби тільки ці новотвори склалися за духом своєї мови й були зрозумілі» [1, с.58].

Учений був глибоко переконаний, що не потрібно обмежувати мову певними рамками, зводити її тільки до якогось одного словника, оскільки такі дії призупиняють розвиток мови. У мові може співіснувати ціла низка слів на позначення того чи іншого предмета або явища дійсності, і це лише збагачує літературну мову. На думку автора, не можна перетворювати літературну мову в «мову штучну, заковану в застигли правила. Так, більшість правил нашої літературної мови вже міцно усталені на одну форму, але при цьому маємо також і певне число живих подвійних форм» [1, с.19].

Особливу увагу при виробленні норм української літературної мови І. Огієнко приділяв проблемі запозичень. Дослідник стояв на позиціях етнографічної школи, до якої належали А. Кримський, С. Тимченко, О. Курило (у ранніх працях), М. Гладкий, С. Смеречинський та В. Сімович. Представники цієї школи пропонували замінити елементи, що сприймалися як невластиві українській мові, на питомо національні. Як представник крайнього пуризму, вчений надавав перевагу народномовним конструкціям в уявленні української літературної мови, а особливо в галузі термінології. Науковець зазначав, що «наша власна українська мова в її різних численних говірках така багата, така колоритна, що просто гріх перед своїм народом поповнювати літературну мову нашу непотрібними позичками з мов чужих» [4, с.9]. Запозичені слова не збагачують української мови, якщо не вносять нічого нового відносно до того, що визначають власні відповідні слова. На думку І. Огієнка, «вироблена літературна мова не приймає чужих впливів, бо вона має все своє. А чужі впливи завжди засмічують чистоту літературної мови» [1, с.12]. Використання запозичених слів дослідник вважав прийнятним тільки тоді, коли їх не можна замінити відповідними своїми.

Помітну роль в унормуванні мови, за словами вченого, відіграє церква як джерело духовності народу. Так, автор зазначав, що «провідником доброї літературної мови в народ мусить бути і наша Українська Православна Церква. Усі переклади Богослужбових Книг мусять бути зразком нашої літературної мови... Церква – основа культури літературної мови!» [1, с.11]. Якщо церква відкидає літературну мову, то таким чином перешкоджає її розвитку, «вона своїм відкиданням показує, що наша мова ніби ще нездірла!» [1, с.12].

Заслугою І. Огієнка є те, що він не тільки визначив домінуючі чинники становлення літературної мови, а й висунув ряд вимог до неї, а саме: правильність, ясність, чистота, багатство, милозвучність. На думку мовознавця, для того, щоб дотримуватись літературних норм, слід мати на увазі декілька моментів:

- 1) потрібно вживати слова у властивому їм значенні;
- 2) слід уникати складних конструкцій, тобто дотримуватись ясності у викладі думок;
- 3) зайвим є використання непотрібних архаїзмів, локалізмів, варваризмів, невдалих неологізмів та ін.;

- 4) треба дбати про збагачення власного словника, використовувати слова-синоніми для уникнення одноманітності викладу думки;
- 5) не виправданим є непотрібне повторення слів [1, с.25-55].

На переконання науковця, лише дотримуючись цих вимог, матимемо «добре вироблену літературну мову», яка «завжди підносить духа, підвищує честь свого народу, підвищує культуру його» [1, с.12].

Отже, проаналізувавши праці І. Огієнка, констатуємо, що на формування мовних стандартів великою мірою впливає осмислення вченими народної мови як основи для такого процесу, а також рівень володіння мовою інтелігенції, письменників, церкви. Підсумовуючи викладене, варто наголосити на тому, що проблематика, яку аналізує І. Огієнко залишається актуальною і сьогодні.

Список використаних джерел:

1. Лларіон (Митрополит). Наша літературна мова: Як писати й говорити по-літературному / Лларіон (Митрополит). – Вінніпег, 1959. – 463 с.
2. Масенко Л.Т. Українська мова у ХХ столітті: історія лінгвоциду : документи і матеріали / Л.Т. Масенко. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2005. – 399 с.
3. Огієнко І. Передмова / І. Огієнко // Український стилістичний словник : підручна книга для вивчення української літературної мови. – Вінніпег, 1978. – Вид. 2. – С. 2-11.
4. Огієнко І.І. (Митрополит Лларіон). Історія української літературної мови / І.І. Огієнко (Митрополит Лларіон) ; [упоряд. авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик]. – К. : Либідь, 1995. – 388 с.
5. Огієнко І.І. (Митрополит Лларіон). Історія української літературної мови / І.І. Огієнко (Митрополит Лларіон) ; упоряд., авт. передмови і коментарів М.С. Тимошик. – 2-ге вид., випр. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.

The article analyzes I. Ohijenko's views on standardization of the Ukrainian literary language. The factors of forming of the literary standards being characterized.

Key words: Ukrainian literary language, process of standardization, national language.

Отримано: 16.02.2015 р.

УДК 811.163.1:821.161.2-1

О. М. Мозолук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

СТАРΟΣЛОВ'ЯНІЗМИ В РЕЛІГІЙНІЙ ПОЕЗІЇ «ФІЛОСОФСЬКІ МІСТЕРІЇ» ІВАНА ОГІЄНКА

Автор статті характеризує вживання старослов'янізмів у релігійній поезії «Філософські містерії» Івана Огієнка, без яких неможливо, звичайно, уявити український духовний стиль і які, зберігаючи південнослов'янські риси, виділяються за фонетичними, словотвірними та лексичними ознаками.

Ключові слова: старослов'янізми, релігійна поезія, містерії, старослов'янська мова, фонетичні ознаки, словотвірні ознаки, лексичні ознаки.

«Слово нам спущене Згори. Тому література – це служіння на підтримку в людині духу доброчесності, жадання досконалості, наближення до Бога» [3, с.56].

Огієнкове слово є світлою тінню Слова предковичного, яке ні з ким не заgravало, було й залишається таким природним, налаштованим на мир, спокій, душевний лад, глибоко закріплене в християнську совісність.

Його поетичні твори вражають силою духу, вічної правди, неперевершеної любові до людини. Кожне слово митрополита Іларіона пропущене насамперед через серце, а отже, створює гармонію сприйняття, має власне забарвлення, тональність, чудодійну енергетику, дарує відчуття величі й бажання читати й перечитувати його унікальну художню спадщину, що вражає самотністю, багатогранністю, широтою мистецького таланту.

Кожний день, прожитий на цій, Богом даній землі, є для всіх нас «новим даром, чистою сторінкою, на якій ми можемо щось записати» [12, с.171], але для цього, звісно, треба мати міцний духовний фундамент, закладений ще в лоні матері, пізніше укріплений через виховання в родині, школі, а також за допомоги доброї літератури, яка формує духовний скелет дитини, молодій людині чи будь-кого іншого. Єдине, що залежить від нас, – це внутрішнє бажання змінитися, стати кращими, навчитися відчувати у своєму серці дивовижну любов і доброту Бога, який прийшов у світ і просить, аби ми дозволили йому врятувати нас.

Іван Огієнко глибоко вірив у Бога, щоденно і безкорисливо служив йому й українському народові своєю відданою працею як митрополит і як талановитий письменець, який своїм художнім творінням кликав і зараз кличе нас на пробісок світла в темноті. Щоправда, автор релігійної поезії був упевнений, що для її сприйняття треба мати відкрите серце, наповнене любов'ю, оскільки правдиво бачити можна тільки серцем, якому довіряєш. Ось його слова: «Читачу, коли в тебе в душі горить зоряно Божий Огонь, то релігійна поезія буде люба й зрозуміла тобі. Коли ж у душі твоїй холод осінній, коли Божа Любов вигасла в тебе, – ти не зрозумієш її, вона буде тобі чужою...» [7, с.326].

«Філософські містерії» Івана Огієнка свідчать про достойне відродження в сучасній українській літературі призабутої давньої традиції, започаткованої студентами і викладачами Києво-Могилянської академії з метою створення «своєрідних літературних творів духовного спрямування, героями яких, поряд із землянами, виступають і небожителі» [11, с.226]. Відзначимо, що саме твори цього літературного жанру мають особливе містичне звучання і є вершиною переосмислення християнських символів. Проти світлого Божественного начала виступає темне і містичне зло, диявол, смерть [5, с.22]. Проте митрополит Іларіон переконливо і водночас ненав'язливо доводить, що творцем усього на землі: і людини, і природи, і мови – є Бог, про що свідчать рядки з містерій:

*Земля – Господнє то творіння,
І скрізь в ній знати Божі Руки,
І шлють Творцеві Піснопіння
І гори, і ліси, і луки [7, с.37];
Пізнаєть Господнє всюди змога,
На кроці кожному – Краса,
Краса ж приводить нас до Бога,
Вона – путь проста в Небеса [7, с.38];
На благо Людині
Господь створив Мову,
Щоб крила орлині
Росли на обнову [7, с.298].*

Автор нічого не нав'язує читачеві, дає йому свободу вибору. Натомість художній (тривожно загадковий) образ, який пульсує у кожній фразі його релігійних філософських творів, безсумнівно, впливає на душу, змінюючи її по краплі. Таке диво може творити лише геній, для котрого слово, вміло вилетене у

строфи, несе енергетику думки й образу, світиться зсередини свіжістю, мудрістю, загадковістю, а подекуди створює атмосферу високого стилю, давнини...

Мета нашої статті – виявити й охарактеризувати вживання старослов'янізмів, які виділяються за фонетичними, словотвірними та лексичними ознаками в релігійній поезії «Філософські містерії» Івана Огієнка, що не було предметом спеціального дослідження.

Мова – наш духовний одяг, це дар, який живе в середині нас і генетично передається з покоління в покоління. Для митрополита Іларіона мова – «це не просто атрибут національної культури, вона – особливий феномен Божественного походження» [9]. Він надзвичайно тонко відчував і усвідомлював потужну виховну духовну силу рідної мови:

*Найбільша наша сила –
Це наша Рідна Мова:
Вона нам мати мила,
Народові основа!
І поки Мова в силі,
Живе міцна держава,
І ми їй діти милі,
Як мова нам хувава!* [7, с.295].

Духовна культура українського народу значною мірою сформувалася й під впливом конфесійної літератури, писаної високим стилем – старослов'янською мовою, яка стала для українців «першим словесним виразом найвищих духовних цінностей – християнського віровчення» [1, с.5].

Старослов'янською та церковнослов'янською лексикою активно займалися чеські, словацькі, болгарські, словенські, хорватські, російські, німецькі й інші мовознавці. З українських учених, котрі досліджували старослов'янську мову, варто відзначити В. Григоровича, М. Смотрицького, А. Майбороду, М. Станівського, К. Трохимовича та багато інших. Наукові праці, присвячені вивченню церковнослов'янської мови як українського варіанта старослов'янської належить академікові М. Возняку, О. Потебні, С. Грушевському [2, с.56]. Проте «останнім дослідником, який залишив по собі серйозні студії, був професор Іван Огієнко (Митрополит Іларіон)» [6, с.3]. Він, як дослідник історії писемності та старослов'янської мови, видав титанічну працю, виконану з надзвичайною любов'ю й ретельністю, – десяти томну «Історію церковнослов'янської мови», дбав про давню українську вимову старослов'янських текстів X-XI століть і застерігав від їх зросійщеного читання [8, с.229].

Читаючи рядки релігійних творів І. Огієнка, мимоволі занурюєшся в містичний світ, хоча думаєш про реальний; знаходиш лоскитно-тривожні, а може й із відтінком радості, умиротворення слова, від яких віє давністю, глибиною віків, духом предків. Звичайно, це старослов'янізми, які перейшли до лексичного складу східнослов'янських мов від старослов'янської, що набула статусу «священної» і мала певний час міжнародне значення [4, с.39].

Спробуємо схарактеризувати фонетичні, словотвірні та лексичні запозичення зі старослов'янської мови на матеріалі філософських містерій митрополита Іларіона.

Спершу простежимо функціонування старослов'янізмів, які виокремлюються за фонетичними ознаками:

1. Неповноголосні звукосполучення [ра], [ла], [ло], [ре], відповідно до українських [оро], [оло], [ере]: *бранець, прах, Град, хранити, Хранитель,*

Храм, ограда, Владика, глас, предвічний, златавий, злото, благословення. — *Та надлетіли птахи-бранці, — Й його ковтули рано влітку... [7, с.39]; Це душу бадворить величний мужчина, увесь у златавім багрянім промінні [7, с.83]; Хоч я вперед дивлюсю сміло, Мене тримає земний прах... [7, с.124]; І Щастя — в довічному льоті До Пrawdи, Зорі в Небесі, — Тому вона ходить не в злоті, Не в земній минулій красі!.. [7, с.154]; На Небі в Божім Горнім Граді Широко соняшині Оселі... [7, с.195]; А з неба батько Многоокий Хранить мене й овець від Зла! [7, с.214]; І скрізь запахло, як у Храмі, Збулися давні наші мрії... [7, с.271]; Предвічний воїн Бога-Слова З Небес народові на чати... [7, с.292]; Спішу, Владико, з всеї сили: Ляхи Священника знов вбили!.. [7, с.273] та інші.*

2. Звукосполучення [ра] на початку слова перед наступним приголосним відповідно до східнослов'янського [ро]: *раб, рабня, рабини, раби, рабський, рабська, рабство, рало*. — *Яка б була творцеві хвала, Коли б жили рабами люди, Коли б Мойого Ідеала Творили рабські задрі груди? [7, с.18]; В людей невільництво — потреба, Бо люди Темряви сини: Вони живуть рабами Неба, Або рабами Сатани. Бо рабство — людська це істота, А персні їм — тяжкі кайдани [7, с.33]; Я щиро каюся перед Богом, Як раб останній за порогом!.. [7, с.191]; Господь створив Адама паном, А жінка — то йому рабня [7, с.237]; Й душа бунтує, мов в в'язниці, Супроти рабської неволі [7, с.212]; Та ж Холмську Землю князь Данило Зорав своїм русинським ралом... [7, с.274]; І вернуться брати відпалі, І буде свято в Україні, — Оратимем в одному ралі, В Молитві й Щасті — всі єдині [7, с.318].*

3. Сполучення приголосних звуків [жд], кому на місці праслов'янської сполуки *dj в українській мові відповідає [ж], [дж]: *ждати, стражданий, нежданій, нежданно, страждати*. — *Тебе застую невпору, Коли найменше будеш ждати [7, с.63]; І поки дійдеш домовини, Страждань натерпшишя уцерть... [7, с.66]; Правдиве Щастя метеором, Як гість нежданій, йде до нас... [7, с.136]; Та прийде нежданно й для неї Хвилина, Й впаде, як комашка безсила... [7, с.147]; Страждання випила я чашу Глибоку і повну аж до дна [7, с.161]; Хвилина вибила Остання: спина, о Смерте, всі страждання! [7, с.197]; Це холмицянин, — на власній землиці бездомній, Що за Віру страждає ізнов... [7, с.276] та інші.*

4. Початковий [j] відповідно до староукраїнських звуків [о], [у], наприклад: *єдина* (прикметник), *єдина* (іменник), *єдине, єдині, єдність, єднання, (по) єднати, (з) єднатися, Єва, єство, Єгипет, юний, юні, юнак, юрба, юдоль* (земна долина, повна печалі [7, с.328]; місце, де страждають, мучаться, терплять нестатки [7, с.612]). — *Між ними Праця — ціль єдина Твого земного існування [7, с.45]; Цвілі в Єгипті горді твори, Та все посік мечем Камбіз... [7, с.70]; А я створю на них в'язниці, На мрії сховище єдине [7, с.71]; І тільки ти, моя єдина, Ще світиши діду в дні жорстокі! [7, с.112]; Найбільше Щастя — жити в Бозі, Усім єством із Богом жуть... [7, с.156]; Нехай же теплу єдність нашу Любов оживлює одна! [7, с.161]; У мене очі все веселі, Мої бажання вічно юні! [7, с.61]; На мене прете ви юрбою, Вампіри із безодні... [7, с.111] і подібні.*

До словотвірних особливостей старослов'янізмів належать такі, як:

1. Префікси:

а) *вос-* (переважають) та *воз-* (одиничне вживання в містерії «Каїн і Абель»): *воскреснути, воскресати, воскресіння, Воскресіння, Воскресіння, Воскресення, Христос Воскрес, воскреслий, воскресла, воскресні, возсідали*. Наприклад: *Не може бути Добра без Зла, Як воскресіння без розп'яття... [7, с.27]; Й таки за Богом йде Людина, Й несе Воскресення Голгота! [7, с.52]; Христос Воскрес — і Воскресіння Принесло світу Слово Боже... [7, с.75]; Настане час, — воскреснуть мертві, І ви-*

йдуть всі живими з гроба... [7, с.75]; Засяла знов Гора Данила, Йї моїми кволими руками Забила в ній воскресла сила [7, с.270]; І на воскреслім ріднім лузі Були могили нам готові... [7, с.271]; Та вже нераз перед тобою Мерця хотіли воскресити... [7, с.272]; Он Господь Саваот возсідає на Троні [7, с.252] та інші;

б) пре-: престол, преісподня, премудрість, премудрий, премудрі, Пресвятий (іменник), пресвятая (прикметник), пресвяте, пречисті, пречиста (прикметник), Пречиста (іменник), преславна, преславні, прекрасний, прекрасна, прекрасне, прекрасен, превисокий, претишні. Наприклад: Господь на всевишнім Небеснім Престолі... [7, с.11]; Відкриває Господь Свої Usta Пречисті, і стелиться Слово Господнє... [7, с.11]; Кругом ясні Його Оселі Снять м'ясно Мрію Пресвяту... [7, с.22]; І вийшла з рук Його Вселенна Пречиста в твореві святому! [7, с.32]; Йї твою премудрість незору Погнєну враз черва безсили... [7, с.65]; Опіка прийде з ним Господня, В Покрову візьме нас Пречиста! [7, с.80]; І я молився Пречистому: нехай святиться ця хвилина! [7, с.127]; Все тягнуть Душу на безодню, І звідси родиться Недоля, Що пхає всіх нас в преісподню... [7, с.134]; Йї хвалімо Нею Бога, Премудрого Творця, – Вона у Рай дорога До Рідного Отця! [7, с.296] і подібні;

в) пред-: предвічний, предвічна, Предвічний (іменник). Наприклад: Чом повно кривди та печалі У цій предвічній завірюсі [7, с.14]; Йї ніколи в нас немає згоди... Тому й не пши насолоди Нам з рук Предвічного Творця [7, с.129]; А ми не кинем й на хвилину Предвічну Заповідь Господню! [7, с.241]; Слово – то меч обосічний... Таким його видав Предвічний Людині на зброю давно [7, с.302]; Предвічна наша Рідна Мово, – В розвої ти двигун могутній [7, с.303] та інші.

2. Іменникові суфікси:

а) -ств-: тиранство, панство, багатство, Царство, людство, блаженство, заступство, насильство, птаство, рабство, убивство, єство, лукавство, братовбивство, крутіїство. Наприклад: На Світі повно ще сваволі, І повно хижого тиранства, Йї Опіку з Божих рук поволі Собі забрали руки панства... [7, с.50]; Покинеш все багатство земне, Йї голодна з їсть тебе черва... [7, с.68]; Блаженства вічні там на сталі, І за Чесноти вічна слава [7, с.196]; В Останній Хвилині Не тратьмо Надії: Поможє Людині Заступство Марії!.. [7, с.198]; Скрізь повно Лиха, повно болю, І повно рабства скрізь так саме... [7, с.236]; А слово грізне та гаряче – Огонь на лукавства ворожі... [7, с.302]; А в вас у Церкві візьме гору Труїне крутіїство та обман... [7, с.317]; Єдина мета йї – Спасіння, Увести усіх в Царство Боже... [7, с.314] та інші;

б) -ин- (із закінченням -я): гординя, рабиня, пустиня, господиня, Святиня, Благостиня (доброта [1, с.20]; милість Божа [7, с.328]). Наприклад: Господь віддав усю Природу На вжиток спрагненій Людині, А ти обертаєш на шкоду Усе в своїй сліпій гордині [7, с.43]; Та Тіло створює з них рабині Йї скує на Духа смертні грами [7, с.65]; І в Душу мою лився спокій Святині, І в Серці зболілім розцвівся Сіон [7, с.144]; Від них розцвічують пустині, Спадають з душ тяжкі каміння... [7, с.209]; Та в Бога будемо пригріті, Бо в Нього повно Благостині! [7, с.198]; Адам весь день шугає ланом, А я – лиші дітям господиня... [7, с.237]; Йї щаслива я в Його Святині, – Зо мною Бог! [7, с.231] і подібні;

в) -тель: Небожитель, приятель, Служитель, Створитель, Творитель, учитель, Хоронитель, Хранитель. Наприклад: До Бога тихо підлітає, у білих шатах, Ангол Хоронитель [7, с.17]; Творителю, з Твоєї волі Душа прийшла на Всесвіт знову [7, с.17]; А ми, Служителі численні, даємо лад у цій безодні [7, с.23]; Шануй Створителя в Молитві, Йї виконуй весь Його Закон... [7, с.102]; Розсівся, як приятель, сміло, й наїстися смачно готов! [7, с.147]; Та ж бать-

ко був Хранитель Раю, Справляв у Господа посаду... [7, с.220]; Святі Отці й Учителі Церкви – так само майже всі були й гарячими релігійними поетами, і писали полум'яні вірші грецькою мовою... [7, с.325] та інші;

г) -тв- (із закінченням -а): битва, гонитва, жертва, молитва. Наприклад: Пахка, мов рожа, Богу жертва, Найприємніша з всіх жертвов... [7, с.45]; А хто себе приніс у жертву, Того в Раю Господь сподоба... [7, с.75]; Найкраща Господу Молитва, То Праця плідна та віддана, І з нею легка вся гонитва, Яку ведемо ми від рана [7, с.82]; Сміливий будь у земній битві За свій надзоряний Сіон [7, с.103]; В своїй Любові неозорій Для світу Він пахуча Жертва [7, с.103]; Молитва приносить нам радість небесну, Молитва вспокоює душі, Молитва дорого показує чесну На водах грізних і на суші! [7, с.250] та інші.

3. Дієприкметникові суфікси -ущ-, -ющ-, -ящ- у прикметниках сучасної української мови: годящий, живуций, жируций, загребуций, завидюций, минуций, насуций, неврируций, палюций, плодюций, трудяций, цілюций. Наприклад: На горе є мозутні ліки, – Святий, цілюций рани, Час... [7, с.34]; Я буду бити з моря й з суші, Й сипну згори палюцим плином... [7, с.69]; Я всім даю живуций соки, Я рідний батько Прометей [7, с.83]; Як Дід заснув, його Тіло також уособилось у постаті простакуватого мужчини з заребуцими руками й завидюцими очима... [7, с.117]; Я неврируче, як тварина, Міняю тільки форму в творі... [7, с.121]; Утиште минуці бажання, Бо земне минає, як сон... [7, с.154]; А я на праці все відрана, Трудяций на ставу рибак... [7, с.178]; Без зерна колос – потеруха, Годяций тільки на полову! [7, с.299] та інші.

4. Складні слова з першими компонентами благо-, зло-, мило-, много-, перво-: благодійний, благовонний, благодать, благодостя, благоухання, благословення, благоговійно, злоречити, злорічна, злорадний, злорадно, милосердний, милосердя, многоокій, Первозванна (іменник). Наприклад: Та незабаром знову він злоречить, і сіє плевели отруйливі на вітер [7, с.32]; Духовні ж скарби благодійні Й несуть надзоряні розкоші! [7, с.77]; Усім нам пахне вонним Раєм, Усім нам сниться Благодать [7, с.129]; А з Неба Батько Многоокій Хранить мене й овець від Зла! [7, с.214]; І надзоряні пахощі благоухання Побільцують Райських утіх [7, с.252]; Господь милосердний дає для Людини Широку дорогу спасіння [7, с.258]; Оце звірку Лжа злорічна, Для Світу видумка, Мана! [7, с.54]; Ти Апостольська Церкво моя Первозданна, Засяй нам, як сонце ясне... [7, с.310] та інші.

В аналізованих творах Івана Огієнка окрему лексичну групу, значну за обсягом, стилістичними функціями та семантичними ознаками становлять старослов'янізми, засвоєні ще з XI століття, коли старослов'янська мова виконувала роль єдиної міжнародної літературної мови всього слов'янства. Наприклад: Ангол, Ад, Архангел, алилуя (приспів у богослужбових текстах; букв. «прославляйте Ягве») [1, с.13], апостоли, архиерей (першосвященник) [1, с.15], Божий Син, Божя Ласка, Бог, Божя Хвала, Слава Божя, Блаженний, брат, Божий Суд, віщий, віщати, Вселенна, вонний, вонноц, Віщий Дух, вия (шня) [1, с.42], Владика, вує (марно, даремно) [1, с.41], Господь, Господній, Господній Воля, гріх, Глаголи Божі (слова Божі), Слово Господне, Господній Образ, Десниця (правиця) [1, с.53], Душа, Диявол, Демон, Дух Святий, злоба, Лжа, ложе, лоно, мамона (майно; уособлення грошей, майна, які запановують над людиною) [1, с.105], мста, небесний, Небеса, Небесна Палата, Небо, навсує (надаремно) [7, с.328], огонь, Отець, оний, прорікати, Пророк, плевел (бур'ян) [7, с.328], побідний, Піснопіння, пекло, псалми, Праведність, Причастя, Престол, персти, Православіє, православний, пута, Ризи, Рай, спервовіку, свобідний, Спасіння, священик, соборна, спона (перепона, перешкода; затримка) [1, с.258], супроти,

Тьма (пітьма) [1, с.281], творець, тать (злочинець) [1, с.271], Ум Господній, узріти (побачити; довідатися) [1, с.285], уста, уxo, Христос, Херувим (один з дев'яти ангельських чинів) [1, с.288], Храм, Церква та інші.

Кожен старослов'янськ, використаний автором у поетичних рядках, зберігає розмітання відтінків, тонів і напівтонів живої кирило-мефодіївської доби, допомагає торкнутися до давнього, предковичного Слова й відчути його «спередвіку» звучання.

Безперечно, аналізовані твори – то розмова з Богом. Через них ми отримуємо одкровення для душі, спілкуємося з пращурами, пізнаємо Добро і Зло, вчимося жертвності, самовіддачі, служіння, мудрості.

Містерії Івана Огієнка, сповнені глибокого філософського змісту, написані серцем і душею, ще довго слугуватимуть поколінням українських читачів (і не тільки), ненюці Україні, оскільки пульсують живильною енергією, надією на Божу ласку, благодію, вірою в перемогу Добра; і найважливіше: є пророчими і такими цінними для всіх нас саме зараз:

*І зійде Сонце, й Україна
Засяє вільна й непоборна, –
І зникне поділ та руїна,
І Церква станеться соборна!* [7, с.321].

Список використаних джерел:

1. Белей Л. Старослов'янсько-український словник / Любомир Белей, Олег Белей. – Львів : Свічадо, 2001. – 331 с.
2. Біленька-Свистович Л. Старослов'янська мова : підручник зі словником для дошкільних навчальних закладів / Л. Біленька-Свистович, Н. Рибак. – К. : Крилиця, 2000. – 335 с.
3. Дочинець М. Світильник слова. Книга життя. Життя книги / Мирослав Дочинець. – Мукачево : Карпатська вежа, 2013. – 212 с.
4. Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – 404 с.
5. Лізнiченко Н.С. Українська сакральна традиція і релігійна поезія Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Н.С. Лізнiченко // Наукові записки Інституту журналістики. – К. : Київський національний університет імені Т. Шевченка, 2005. – Т. 19. – С. 21-26.
6. Мельник Я.Г. Церковнослов'янська мова / Я.Г. Мельник, О.М. Лазарович. – Івано-Франківськ. : Видавець Третяк І.Я., 2008. – 244 с.
7. Митрополит Іларіон. Філософські містерії. Твори / Іларіон Митрополит. – Вінніпег, 1957. – Т. 1. – 336 с.
8. Огієнко І.І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І.І. Огієнко (Митрополит Іларіон); упоряд., авт.-біогр. нариса та приміт. М.С. Тимошик. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
9. Поліщук Я.О. Містерії митрополита Іларіона [Електронний ресурс] / Я.О. Поліщук. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua>.
10. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 11. – 700 с.
11. Тимошик М.С. Поетична творчість Івана Огієнка / М.С. Тимошик // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник : серія історична та філологічна / [редкол. С.І. Сохацька (відп. ред.), О.М. Завальнюк (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Вип. VI. – С. 218-226.
12. Ферреро Б. 365 коротких історій для душі / Бруно Ферреро. – Львів : Свічадо, 2013. – 456 с.

The author characterizes use of the Old Slavic words in a religious poetry the «Philosophical mysteries» by Ivan Ogiyenko, it is impossible without that, certainly, to imagine Ukrainian spiritual style and that, keeping south-Slavic lines, is distinguished on phonetic, word-formation and lexical signs.

Key words: the Old Slavic words, religious poetry, mysteries, the Old Slavic language, phonetic signs, derivational features, lexical signs.

Отримано: 20.02.2015 р.

УДК 811.1612'373+340.113

Р. І. Монастирська

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІЗ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ІВАНА ОГІЄНКА: ПРАВНИЧА ПАРОСТЬ У ДУХОВНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Закцентовано увагу на засадах термінотворення в Україні, настанових ученого, дослідника І. Огієнка про єдність, усталеність, соборність наукової термінології. Зокрема йдеться про перші паростки української правничої термінології, укладання першого академічного словника правничої мови, його особливості, оцінку праці І. Огієнком.

Ключові слова: українська термінологія, фахова термінологія, правничка термінологія початку ХХ ст., словник правничої мови за редакцією А. Кримського, термін права.

Прагнення поставити справу української освіти і науки на найвищий щабель належить талановитим українознавцям, серед яких височіє постать Івана Огієнка, людини енциклопедичних знань, високої культури, борця за українську національну школу. Талановитий наслідувач українського просвітництва, учений доклав чимало зусиль для вироблення національної науки, адже її стан власне «показує ступінь зрілості народу. Усім відомий факт, що саме високий ступінь розвитку української науки змушує держави, де живе український народ, уважніш до нього ставитись» [1, с.491].

У нашій статті звертаємось до підвалин творення української науки, доробку видатних українських діячів І. Огієнка й А. Кримського, на праці яких свого часу було накладено ідеологічне вето, а сьогодні без чого не можна створити повноцінної картини розвитку української мови, науки й культури.

Піднесенню науки сприяє добре вироблена наукова термінологія, про що дбав Іван Огієнко, розуміючи нагальну потребу в її теоретичному підґрунті, й чого головно вимагала українська школа. Тому на сторінках унікальної праці «Наука про рідномовні обов'язки», яку вважають катехізисом кожного українця, Іван Огієнко з великим патріотизмом витворює основні засади українського термінотворення:

- учені в усіх своїх наукових працях мусять конче дотримуватися однієї для цілої нації спільної наукової термінології;
- єдність наукової термінології – сильний двигун розвитку науки, а тим самим і культури народу;
- найкорисніша для народу наукова термінологія – своя рідномовна, оперта на засади своєї мови;

- добре створена й усталена національна наукова термінологія сильно збільшує цінність культури народу;
- для розвитку культури й всенародної свідомості народу стократ корисніше мати одну, хоч і не досконалу, але соборну термінологію, аніж термінології індивідуальні (особисті), хоч би й ліпші;
- науковий термін мусить бути створений на рідномовній основі, найповніш віддавати вложену в нього думку й не викликати ще й іншого розуміння;
- народ, що прагне мати свою державність, мусить пильно виробляти найрізнішу термінологію: комунікаційну, військову, правничу, урядову, канцелярійну, шкільну та ін. [3, с.35-36].

Таким чином, Іван Огієнко заклав фундамент українського термінотворення й твердо вірив у подальший його розвиток. Оптимізм ученого був виправданий реаліями українського життя, коли не лише авторитетні науковці, але й небайдужі, національно свідомі, пересічні українці долучалися до термінологічної справи, що полягала в збиранні термінологічного матеріалу, їхньому друці й дискусії. «І з 1917 року по всій Україні постають усякі гуртки та комісії, що пильно займаються складанням найрізніших термінологічних словників» [2, с.251].

Створення термінологічних словників мало велике значення й теплу опіку загалу. Гідного пошанування заслуговує те, що було зроблено І. Огієнком на ниві словникарства. Його перші фахові словники побачили світ на поч. ХХ ст. і нині слугують цінними історичними пам'ятками в контексті славистичної термінології й слововживання. Це, зокрема «Історичний словник української граматичної термінології», «Церковний словничок», «Словарь военно-исторических терминов», «Український правописний словник», «Український стилістичний словник» тощо. Чимало ґрунтовних публікацій у рубриках «Шкільна термінологія», «Спортивна мова наших учнів», «Автомобільна термінологія», «Військова термінологія» вміщував на своїх сторінках часопис «Рідна мова», видавцем якої був Іван Огієнко.

Але ще подовгу справа творення української термінології не виходила на науковий ґрунт. І ось із травня 1921 року розпочав роботу Інститут української наукової мови, головним завданням якого було виготовлення відповідних термінологічних словників. Діяльність Інституту І. Огієнко вважав корисною й необхідною, адже, не дивлячись на надзвичайно несприятливі умови праці, наукова термінологія поступово приймала в Україні усталений академічний вигляд. «Усі відділи Інституту наукової мови виробили для складання термінів і термінологічних словників найкращу наукову методологію й трималися її. Було прийнято засаду – щоб термінологія була своя національна, а не чужомовна» [2, с.252]. Але, на жаль, з середини тридцятих років роботу Інституту було припинено через згортання курсу українізації й відповідну зміну ставлення влади до проблем української термінології. Проте науковці Інституту підготували до випуску понад три десятки дуже цінних термінологічних словників – філософський, педагогічний, фізичний, хімічний, природничий та ін.

Чільне місце серед термінологічних словників Інституту наукової мови посідає *Російсько-український словник правничої мови*, що є результатом плідної праці правничої термінологічної комісії протягом більше семи років. Правничка комісія мала за мету створити не вузьку спеціальну збірку термінів, а такий «російсько-український правничий словник, до якого увійшли б відповідні властивостям українського права й мови – по змозі всі найпотрібніші для біжучої щоденної праці правника-практика слова, терміни та вирази» (РУСПМ, с.III). І. Огієнко щиро вітав появу цієї праці, наголошуючи, що «українські інституції

вже сильно відчули брак своєї добре виробленої наукової правничої термінології» [2, с.259]. На його думку Словник має надзвичайно цікаву джерельну базу й складні етапи важкої праці правничої комісії. Початками, звідки добирали матеріал, були рукописи попередніх комісій, народні твори, жива розмовна мова, давні й стародавні українські акти. На першому етапі реєстру правничих термінів комісія переглянула матеріал Українського Правничого Товариства, термінологічних комісій за часів уряду Центральної Ради, гетьманату, латинські, німецькі, французькі, російські словники, збірки російських законів, чотиритомний «Словарь украинского языка» Б.Д. Грінченка.

Другий етап був досить плідним, адже комісія збрала близько двох тисяч давніх українських правничих термінів із друкованих, рукописних актів і розвідок правників. Попередньо детально опрацювавши Російсько-український словник правничої мови, проілюструймо приклади вміщених у ньому термінів із російськими відповідниками й покликаннями на першоджерела:

- «Архивь Юго-Западной Россіи» (АЮЗР) (*привідця* (рос. главный виновник), *лист граничний* (рос. акт межевания), *одзиватися до вищого права* (рос. апеллировать в высшую инстанцию), *одбігщина, одбігщина* (рос. брошенное имущество), *панування* (рос. владение), *позовник (-ця), позвальник (-ця)* (рос. истец, истица), *примус, сила, твалт* (рос. насиліе), *дідичний* (рос. наследственный), *винувачений, позваний* (рос. обвиняемый), *одвічальник, запізваний, позваний* (рос. ответчик), *підущення* (рос. подстрекательство), *пожиток, зиск* (рос. польза), *потомне (нащадкове) володіння* (рос. потомственное владение), *заподіач, шкідник* (рос. причинитель));
- «Словарь книжной малорусской рѣчи XVII в.», доданий до розвідки П. Житецького «Очеркь литературной исторіи малорусскаго нарѣчія» (ЖО) (*заказ* (рос. запрещение), *колотнеча, розрух* (рос. крамола), *дістати спадок по кому, одідичувати, одідичити* (рос. наследовать), *єднач* (рос. посредник), *фактор* (рос. комиссионер));
- акти, надруковані в праці О.М. Лазаревського: «Очерки по исторіи Малороссіи», вип. V за 1899 р. (ЛЮМ) (*спадкове майно* (рос. имущество наследственное), *готовизна* (рос. имущество наличное), *давати посаг, посагувати кого, випосажити* (рос. давать приданое));
- «Общій словарь» (давньоукраїнської мови XIV-XV в.), доданий до збірки Вл. Розова «Южнорусскія грамоты» (ЮГ) т. 1, 1917 р. (*поручник* (рос. поручитель), *притягати до суду, позивати* (рос. привлечь к суду), *межовий план* (рос. межевой план), *межове судівництво* (рос. межевое судопроизводство));
- акти, надруковані в праці О.М. Лазаревського «Українскія історическія мелочи» (ЛИМ) (*оплата ярмаркового шинкування* (рос. пошлина за право торговли вином на ярмарке), *перелюб, перелюбство, чужолозтво* (рос. прелюбодеяние), *правні виклади* (рос. судебные издержки), *позиватися, процесуватися, правуватися* (рос. судиться));
- акти, додані до праці О.М. Лазаревського: «Замѣчания на историческія монографіи Д.П. Миллера «О малорусскомъ дворянствѣ и Статутовыхъ судахъ» (ЛЗ) (*спожиткувати з чого* (рос. извлекать пользу), *зізнання, свідчення, показання, показ, виказ* (рос. показание));
- акти під заголовком: «Стороженки. Фамильный архивъ» (СФА) (*посідання* (рос. владение), *відумерщина* (рос. выморочное имущество), *в вічі, доочне* (рос. в глаза (говорить)), *задавнення позову, позовна давність* (рос. давность исковая), *належитість* (рос. должная причитающаяся сумма), (ду-

- ховное) духовна, духівниця (рос. завещание), визичка (рос. заем), приводець (рос. зачинщик), пожиткування (чого) (рос. пользование);
- рукописна розвідка бунчукового товариша Чуйкевича: «Судь и розправа» 1750 р. (ЧСР) (доживотний (рос. пожизненный), притягнення до суду, позивання, запізвання (рос. привлечение к суду), полюбовний (роз'ємчий) суд (рос. третейский суд), позов, справа, завод (рос. тяжба), карна справа (рос. уголовное дело), злочин (рос. уголовное деяние));
 - «Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи г. Києва (ТОК) (запо-рука правосудности, безпеченство судове (рос. гарантия правосудия), судова справа (рос. судебное дело));
 - акти, що їх зібрав О.М. Лазаревський (з відділу рукописів бібліотеки кол. київськ. університету) (ЛР) (брат, сестра-у-перших, у-первих (рос. двоюродный (брат, сестра)), займка, займище, займанщина, заем (рос. займка), ремство, нарікання (рос. недовольство), бранець, невільник (рос. пленный), розправа (рос. судебное разбирательство), розслід, розслідування, розвідка, розвід-ування, вивідування (рос. расследование), судовий допит (рос. судебный до-прос), збіглий, утеклый, утікач (рос. убежавший));
 - акти Віл. Арх. Ком. (АВАК) (обвинувачувати, обвинуватити, винити (рос. обвинять), одклад, відклад (справи) (рос. отложение (дела));
 - «Акты Полт. город. уряду XVII в.» (АКПГУ) (вигнання (рос. изгнание), ви-гнанцем жити, жити на вигнанні (рос. жить в изгнании), правосильний, важний (рос. правосильный));
 - Черниговскія Губернскія Вѣдомости (ЧГВ) (одповідна сторона (рос. ответная сторона), зведення на очі, поставлення на очі (рос. очная ставка).

Цікавим є факт, що в Словнику представлена велика кількість давніх термінів, що є активними й у сучасній терміносистемі права, а саме: *володіння* (ЮГ, I, 15), *притягати до суду* (ЮГ, I, 15), *посередник* (ЖО, 24), *злочинець* (ЛР, 44), *орендар* (АЮЗР, 6, I, 265), *в'язень* (АЮЗР, 8, V, 83), *втікач* (АЮЗР, 6, I, 36), *апелювати* (АЮЗР, 6, I, 511), *головний винуватець* (АЮЗР, 6, I, III, 87), *давати при-неволене зізнання, поневолі зізнатися* (АЮЗР, 6, I, 89), *законний, правний* (АЮЗР, 6, I, 288), *позивач (-чка)* (АЮЗР, 6, I, 90), *позов, позовна сторона* (ЛЗ, XI), *свідчи-ти* (АЮЗР, 6, I, 60), *заповіт* (СФА, VI, 31), *злочин* (ЧСР), *судочинство, розправа* (ЧСР), *карний, кримінальний* (ЧСР), *судова справа* (ТОК, III, 66) і багато інших.

Також Словник вміщує лексичні одиниці з позначкою (стар.), «старий» чи «староактовий», себто такі, що вийшли з ужитку: (стар.) *прилеглисть* (ЮГ, I, 53) – належність, (стар.) *щадок* (ТОК, 111, 38) – нащадок, (стар.) *зв'язок мал-женський* (ЖО, 29) – шлюб, (стар.) *п'яні браги* (ЛІМ, 34) – міцні напої, (стар.) *скатне* (ЛІМ, 30) – оплата ярмаркового шинкування, (стар.) *проступець* (ЛІМ, 11) – злочинець, (стар.) *правний поступ* (ЛР, 44) – судовий порядок, (стар.) *ув'язувати у володіння, в посідання, ув'язати* (АЮЗР, 6, I, 110, 136) – увести в володіння, (стар.) *піймати з лицем* (АЮЗР, 6, I, 62) – піяти з доводом, (стар.) *у кожного права заступати* (АЮЗР, 6, I, 135) – боронити у всякому суді, (стар.) *закликати твалту* (АЮЗР, 6, I, 254) – кликати на допомогу, (стар.) *відкласти на сторону* (АЮЗР, 6, I, 272) – нехтувати, (стар.) *слідом гонити* (АЮЗР, 6, I, 281) – іти слідом за ким, (стар.) *ослість собі прийняти* (АЮЗР, 6, I, 222) – об-рати собі місце для перебування, (стар.) *одбігчизна* (АЮЗР, 6, I, 540) – покинуте добро, (стар.) *подати в міць, володіння й уживання* (АЮЗР, 8, I, 92) – передати на розпорядження, володіння й користування, (стар.) *право прирощене* (АЮЗР, 6, I, 85) – потомне (нащадкове) володіння, (стар.) *суцесор* (АЮЗР, 6, I, 567) –

наступник, (стар.) поведова сторона (ЛЗ, XI; ЧСР) – позовна сторона, (стар.) правний завод (ЛЗ, XI; ЛР, 44) – позов тощо.

Іван Огієнко звертає увагу на наявність у словнику чужоземних слів, зокрема полонізмів (полон.) з українським перекладом: (полон.) *цнота* – добродієність, добродієність, добродієльність, добродієнність, чеснота, (полон.) *за-више* – завжди, (полон.) *вонпливий* – сумнівний, непевний.

На третій стадії роботи було передбачено відшукати друковані українські правничі слова. Використано було правничі терміни ось яких видань:

- переклад П. Куліша: Маніфест 19 лютого 1861 року з Положенням про селян: *наймит* (КМ), *втіклий*, *втікач*, *лихоліття*, *нужда*, *зигодні* (КМ), *заколот*, *не-лад*, *неряд*, *розгардіяня*, *гармидер*, *безлад*, *безладдя* (КМ), *добрий стан* (*маєт-ку*), *добробут* (*держави*, *народу*), *гаразд* (*людини*), *достаток* (*-тку*) (КМ), *бур-лака* (КМ), *відомство*, *офіція*, *завідування*, *порядкування* (КМ), *довічне* (*вічис-те*) *користування* (КМ), *правіжка*, *стягання* (КМ), *викуп*, *викупне*, *відкуп* (КМ);
- «Перехресні стежки» Ів. Франка (повість на карному ґрунті): *завважувати* (ПС, ІФ.), *лишати*, *полишати*, *лишити*, *полишити*, *залишити*, *кидати*, *по-кинути*, *пускати*, *пустити*, (збросить) *занехаяти*, *занехати*, *зanedбати*, *знехтувати*; *уступати*, *уступити* (з посади); *закинути* (звичайну бюро-кратичну методу) (ПС., ІФ, 51) й інші.

Водночас комісія не переставала збирати правничі терміни з живої української мови, безпосередньо з уст народу. У підсумку комісія приступила до остаточного укладання словника. Тоді виготовленого словника комісія передала на остаточну філологічну редакцію академікові Агатангелу Юхимовичу Кримському, робота якого «не обмежилася на суто-філологічному обробленні поданого йому матеріалу: він ще й од себе збагатив словник термінами, взятими з тих джерел, якими комісія не встигла покористуватися» (РУСПМ, с. III), віддавши на те біля двох літ редакторської праці.

І, нарешті, 1926 року комісія таки випустила свою вікопомну працю *Російсько-український словник правничої мови*. І. Огієнко підкреслив значущість цієї цінної пам'ятки української культури для розвитку не тільки наукового, а й культурного, державного: «Це великої ціни праця не тільки для спеціалістів, а й для кожного українського інтелігента, особливо письменника» [2, с.261]. Єдиним недоліком Словника, на його думку, є те, що до його складу не залучені терміни Галичини, де збереглась правнича традиція. Хоча у Словнику їх налічуємо незначну кількість із приміткою (гал.) і українськими відповідниками: (гал.) *парохія* – парохвія (якоїсь церкви), (гал.) *уморення* – амортизація, (гал.) *полчи́чник* – ляпас, удар по лацю, (гал.) *притока*, *причина* – привід, (гал.) *містоголова* – голова, (гал.) *зіставлення* – порівняння, (гал.) *процесович*, *любитель* – сутяжник, позивайло, (гал.) *переконуючий* – доводливий, довідний, (гал.) *шикана* – ябеда, (гал.) *ризико* – ризик.

Також однією з особливостей Словника є подання багатьох синонімів до одного терміна: *спадковий* – *дідичний* – *спадкоємний*; *насилство* – *силування* – *примус* – *сила* – *твалт*; *наглядач* – *доглядач* – *дозорець*; *крадіж* – *крадіжка* – *кража* – *злодійство* – *покрадення*; *катування* – *мордування* – *мордерство* – *муки*; *скаржитися* – *ускаржатися* – *скаржу заносити* – *жалітися* – *ти зо скаргою до кого, на кого та ін.* І хоча однією з вимог сучасної української термінології є тенденція уникання синонімій, у Словнику правничої мови 1926 року наявність синонімічного ряду було позитивним явищем, що сприяло вибору найвлучнішого його варіанта. Зрештою, питання відбору доцільно-

го правничого терміна сьогодні породжує доволі палкі дискусії між провідними правниками й мовознавцями, адже в умовах нинішнього розвитку правничої терміносистеми йдеться про творче використання терміна, а не лише про його механічне відтворення. А розвиток української термінології того періоду переконує, що для вироблення сучасної української правничої терміносистеми є достатньо національних мовних ресурсів, оскільки, як писав І. Огієнко, «наша мова дуже гнучка й зовсім придатна для творення термінологічних назв [2, с.245-250], а термінологічні словники й публікації 20-30х рр. ХХ ст. є джерелами великої ваги для виконання цих завдань».

На завершення знову зачитуємо видатного українського діяча І. Огієнка: «Для народу українського соборність наукової термінології принесе величезні користі не тільки культурні, але й політичні. Така термінологія завжди нагадуватиме нашому народові – де б він не жив, до якої держави не належав би він – про його всенаціональну єдність» [1, с.496].

Список використаних джерел:

1. Огієнко І. Для одного народу одна наукова термінологія / І. Огієнко // Рідна мова. – 1935. – Ч. 11. – С. 491-498.
2. Огієнко Іван (Митрополит Лларіон). Історія української літературної мови / Іван Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
3. Огієнко Іван. Наука про рідномовні обов'язки / Іван Огієнко. – Львів : Українська академія друкарства. Видавництво «Фенікс» при сприянні фонду «Відродження», 1995. – 46 с.
4. Російсько-український словник правничої мови / [за ред. акад. А.Ю. Кримського] // Українська академія наук. – К., 1926. – 328 с.

The article envisages the principles of terminological formations in Ukraine, guidelines of I. Ogienko, the great scientist, researcher, talented copier of Ukrainian enlightenment of unity, sustainability, catholicity of national scientific terminology. A well generated scientific terminology promotes the rise of science that interested Ivan Ogienko. He understood the urgent need for its theoretical basis, which required a Ukrainian school. Thus he creates the basic principles of Ukrainian terminology with great patriotism, laying a solid foundation. He firmly believes in its further development, although the case creation of Ukrainian terminology did not proceed from amateurish framework for a long time. However, in May 1921 Institute of Ukrainian scientific language began its work. Its main task was to manufacture the relevant terminology dictionaries.

Key words: Ukrainian terminology, professional terminology, legal terminology of early twentieth century, Dictionary of legal language, edited by A. Krymsky, term of law.

Отримано: 25.02.2015 р.

А. К. Павлова

Національний університет державної податкової служби України

УКРАЇНЬСЬКА ЕПІЧНА ПІСНЯ В АСПЕКТІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ КОГНІТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Статтю присвячено з'ясуванню особливостей когнітивної діяльності в епічній пісні. Автором акцентовано, що дослідження сутності особистості кризь призму авторської інтенції в усній традиційній культурі дозволяє проникнути в сферу реалізації людських взаємовідносин, самореалізації людини, реального буття, моральнісної культури. Концепція особистості базується на інтегративній сутності духовності, яка виявляється, насамперед, як людяність, самоповага та взаємоповага.

Ключові слова: усна традиційна культура, концепція особистості, епічна пісня, ідеал, когнітивна діяльність, моральнісна культура, національна свідомість.

Український фольклор можна розглядати як цілісний духовний архетип нації, це своєрідне протоядро художньої культури, особливий пласт в історії суспільства. Він інтегрує культуру соціуму певної етнічної приналежності на особливому рівні історичного розвитку. Усна традиційна культура багатогранна, поліфункціональна, оскільки в ній виявляється і безмежна народна мудрість, і власне специфічне світосприйняття. Фольклор утілює вищі духовні сили народу, відбиває елементи національної свідомості, це особлива художня цілісність, він постійно трансформується, еволюціонує.

Важливе місце у вихованні студентської молоді займає, зокрема, і музичний фольклор. Усе життя людини репрезентується в ньому з усією повнотою і різноманітністю, розкриваючи глибини народного характеру. Саме у музичному фольклорі відбиті одвічні прагнення народу до добра і правди, до світла і щастя. Естетичні ідеали, закладені в фольклорних зразках, виховували багато поколінь. Безперечними залишаються імперативи, привнесені в систему моралі.

Видатний учений І. Огієнко також вважав фольклор важливим фактором формування цілісної особистості. Свідченням цьому є те, що одну зі своїх монументальних праць «Українська культура» він розпочинає згадкою про народну пісню: «Ой горе тій чайці-небозі, що вивела діток при битій дорозі...». Згадує учений також пісні «Ой за гаєм, гаєм зелененьким», «Ой полола горлиця лебеду» та ін. А далі автор зауважує: «Шлях той не вів тихим гаєм, не йшов квітчастими лугами, — шлях нашого народу завжди був тернистим шляхом, важкою хрестною путтю, тим шляхом, що вів окриджений народ наш на Голгофу» [11, с.6-8].

І. Огієнко як дослідник української культури акцентує, що народна пісня неодмінно пов'язана з історичним буттям цілого народу, була відображенням прагнень і сподівань, і в певні періоди перебувала навіть під забороною: «І такою ж солодкою, чарівною зосталась наша пісня ще й досі. Зосталась, хоч останніми часами забороняли нам співати, гнали пісню із життя, а солов'ю України, покійному М. Лисенкові, не дозволяли під нотами ставити спів, — дозволялося самі тільки ноти... Проте голосно лунала і німа оця пісня» [4, с.46].

На важливій ролі української пісні в аспекті формування кола ціннісних орієнтирів людини наголошують і фольклористи ХХІ ст., зазначаючи, що в сучасному глобалізованому світі відбувається напружений пошук нових ціннісних орієнтирів, ефективних шляхів подолання кризових явищ, виокремлення домінант у формуванні культуромовної особистості: «Поряд із збереженням тради-

ційних пластів фольклорної творчості, що побутують безпосередньо в усній формі й передаються від покоління до покоління, – стверджує М. Дмитренко, – існують інші способи збереження та донесення традиційних усних скарбів до сучасників – через публікації зразків у збірках, випуск аудіопродукції, відеотелепродукції, електронних версій (компакт-дисків), фольклорні фестивалі, через інтернет. Крім того, фольклор як вид мистецтва, своєрідна форма суспільної свідомості існує, твориться безперервно, це не тільки традиційна спадщина минулих віків чи десятиліть, а й творчість сучасників (скажімо, майданний фольклор, фольклор повсякденних мовленнєвих ситуацій)» [7].

Центром фольклорного твору є людина як суб'єкт «творчої діяльності, продуктом якої є простір знаків, значень та смислів, що структурують принципово новий позапородний світ культури. У свою чергу суб'єкт фольклорного простору – це носій традиційної складової культури, відповідальний за неперервність та оновлюваність традицій як умов ноосферного розвитку» [3].

В умовах постійних трансформаційних процесів українське суспільство постало перед потребою дослідження національного ідеалу в аспекті формування цілісної особистості, яка інтегрує в собі національну духовність, самобутність культуротворчості, своєрідний модус мислення. Вагому роль у цих процесах відіграє усна традиційна культура українського народу.

Концепція людини стала предметом досліджень багатьох науковців, зокрема Є. Донченко [8], М. Ткачука [14], В. Яніва [19] та інших. Окреслюючи національний ідеал у контексті національної етнопсихології, В. Янів серед головних концептів особистості виокремлює прагнення до творення добра і краси у всій його гуманній площині. На думку дослідника, «слава – це добро й краса, здійснені одиницею чи спільнотою, загальнопізнані та визнані як такі широкою людською громадою. Не оте добро само в собі, але наскільки воно здійснене в конкретних справах, виявлене всенародно. Та добро по своїй природі випромінює. Добро здійснене – це слава. Воно робить і суб'єкта, і об'єкта, в якому здійснюється, – добрим, славним» [19].

У цьому аспекті М. Ткачук зауважує, що проблеми особа і суспільство, особистість та історичний час, людина і світ мають кардинальне значення для розуміння творчості митця, його концепції світу [14].

Саме через пізнання надбань усної традиційної культури, виокремлюючи цілісний образ свого народу, його систему цінностей, особистість краще розуміє себе. Українська народна пісня, легенда, дума, прислів'я та приказки дають можливість викристалізувати концепцію особистості з її своєрідним світобаченням. Це і зумовило **актуальність нашого дослідження**.

Метою публікації є з'ясування особливостей епічної пісні в аспекті когнітивної діяльності. Зокрема, у співанці-хроніці та історичній пісні цей аспект пізнання безпосередньо пов'язаний із особливостями реалізації гносеологічної функції культури.

Візьмо для прикладу специфічний жанр українського фольклору – співанку-хроніку. Більшість із цих творів побудована у вигляді діалогу, у якому наявна взаємодія інтенцій та оцінок комунікантів. С. Грица [2], О. Дей [5; 6], Н. Шумада [18] вважають пісню-хроніку авторським твором. Наявні зразки пісень, які містять безпосередню вказівку на авторство. Отже, важливою у тексті є й авторська інтенція. Сучасна дослідниця Н. Формановська визначає інтенцію як мету комуніканта у процесі реальних взаємовідносин [16]. Поняття «інтенція» досліджується і в філософії. Зокрема, Е. Гусерль вважає, що не можна говорити про спрямованість актів на щось зовнішнє, а лише на зміст конкретного акту [4]. У

свою чергу, М. Томаселло розглядає інтенційність як модель, засновану на принципах контрольних систем, у яких мета, реальна дія і чуттєвий контроль можуть бути подані як компоненти великої адаптаційної системи, яка виконує роль регулятора взаємодії людського організму із навколишнім середовищем. Згідно з концепцією М. Томаселло, інтенції відіграють роль своєрідних цілеспрямовань. Вони пов'язані з безпосереднім скеровуванням на систему цінностей особистості [20].

Українська епічна, зокрема і співанка-хроніка, пронизана виокремленими екзистенціями. Автор-виконавці, прагнучи осмислити вічну дилему «життя – смерть», йдуть до осмислення сутності людини, яка наділена високим сенсом добра, творчості, любові. Авторська інтенція спрямована на переконання: треба постійно вчитися жити, врівноважувати і свої, і чужі помилки, і помилки людства. Це переконання реалізується вже в перших рядках твору, оскільки автор закликає аудиторію не бути байдужими до описуваної події, до виняткового факту, до трагедії народу. Згадаймо пісню про одного з ватажків опришківського руху Лук'яна Кобилицю, образ якого постає в багатьох рецептивних характеристиках. Він прагне ціною власного життя, жертвуючи особистим щастям, захищати стражденний народ: Вклонився Кобилиця до народу свого: – Не бійтеся, брати, сестри, не бійтеся нічого! / Кобилиця став казати: – Не бійтеся, люди, / Робіть так, як я накажу, панщини не буде. / Послухайте мене, люди, мене, Кобилицю, / Прийшов час нам ся збирати до царя в столицю. / – Як старшого посла свого беруть Кобилицю [12].

Іntenційні значення учасників комунікативного акту виявляють себе в різноманітних аспектах. Когнітивна діяльність у епічній пісні пов'язана з виокремленням кола життєвих орієнтирів особистості, її духовного універсуму. У співанках-хроніках, зокрема, образи постають у всій реальності: вони переживають тривогу, страх, сум'яття, жаль через дочасність життя. Візьмемо для прикладу хронікальну пісню про Мирона Штолу: «В'ни пригнали хло' Штолюка аж під шибеницю. / – Ой кує зозулиця та в'на не буде вити, / Позвольте ми, добрі люди, хочу си прошети. / Ой я, хлопець молоденький, мушу погибати, / А Юриштан із Гірлічков мут в'ни проживати. / Ой будут в'ни проживати та будут в'ни жити, / Та будут в'ни вашу людську кровцю добре пити. / Неволями, катушами будут вас карати, / Не раз мене та опришка Штолу згадувати. / Ой кує зозулиця, сідає на домові, / Та ви, браття-побратими, бувайте здорові» [12]. Тут наявна амбівалентність, оскільки життя героя передано через фатальну ситуацію. Через рецепцію інших учасників комунікативного акту пізнаємо сутність авторської інтенції: людина велична і прекрасна, вона гідна справжнього щастя.

На думку сучасної дослідниці С. Адоньєвої, ядром соціальної події є відтворення у вчинку реальної сутності ініціатора цього конфлікту. У студіях акцентовано, що, діючи вербальним чи невербальним чином, ми змінюємо себе і те, що нас оточує, оскільки кожен із нас – частина складного світу [1, с.36].

Отже, комунікативний аспект усної традиційної культури є надзвичайно важливим, оскільки авторська інтенція врешті-решт стає причиною різноманітних змін у середовищі слухачів, до яких спрямована інформація. Суб'єктно-об'єктні взаємовідносини підпорядковані одній меті – прагненню змінити себе і світ. Ініціатор соціальної події, тобто автор-інтерпретатор, діє за певними правилами, і ці правила пов'язані не лише з безпосередньою технікою передачі інформації, рівнем володіння вербальними та невербальними засобами, але і з системою правил іншого ракурсу – відповідних норм моралі. Автор пісні має відповідний моральний кодекс, прагне донести аспекти цього кодексу до учасників комунікації.

Варто також зауважити, що той авторський твір набуває популярності, який розкриває національний естетичний ідеал особистості. Якщо аудиторія

не сприймає «кодекс автора», то він не набуде відповідного статусу, втратить свою популярність у соціальному середовищі.

Візьмемо для прикладу емігрантські пісні, де показано, що українці у важких обставинах на чужині намагалися зберегти рідну мову, культуру, традиції, віру. Для заробітчан, які виїжджали до далеких країн, можливість поспілкуватися рідною мовою поставала соціальною трагедією: Положив я два-цять корон, і шифкарту дали. / Посадили до вагона і дальше пігнали. / Приїхав я до Гамбурку а в суботу рано, / Вже не чути руської мови, вже мені погано. / А в неділю дуже рано взялися збирати / До відходу і на воду, на шифу сідати [12].

Мова і віра – домінантні поняття для етнічного українця. Про це писав у свій час І. Огієнко: «Мова – це серце народу: гине мова – гине народ». Такі переконання намагалися репрезентувати автори-виконавці епічних пісень, прагнути донести своє світобачення до наступних поколінь [9].

Як бачимо, модус мислення авторів-виконавців безпосередньо пов'язаний із ментальністю українців. Дослідник ідеї особистості в українській культурі П. Чубинський зазначав: «Серйозний розум та глибина почуттів створили в Малорусів силу волі. Йому, як скептику, важко наміритися; але намірившись одного разу, він нелегко відмовиться від свого задуму. Це й дало привід вважати Малорусів упертими. Він нелегко погодиться із чужою думкою; він уперто тримається свого: «ліпше своє латане, ніж чуже хапане». Завдяки цій упертості малорус у своєму минулому, сповненому жаків і страждань житті відстояв свою релігію, свою народність, свою мову» [17, с.348].

Аналіз основних складових співанки-хроніки дає змогу виділити безпосередній вплив ментальності на вияв поведінки конкретних героїв. М. Фуко у дослідженні «Археологія знання» зазначав, що традиція – це конституювання реальності, буденна символізація моделей соціально-культурного порядку і сукупність кодів, що окреслюють його межі. У межах своєї методологічної концепції історичного дискурсу науковець наголошував на важливості ментальних культурних традицій, що надають можливість осмислення розвіювання історії в єдиній уніфікованій формі, виділення нового на основі незмінного, пояснення новизни оригінальністю, генієм або довільним вибором індивідуальності [16; 17].

У центрі співанки-хроніки – особливо важливі події з життя людей, їхні духовні запити, індивідуальні риси особистості, вияви поведінки. За твердженням філософів, увесь навколишній життєвий світ, який включає в себе і рядові, і всезагальні характеристики буття – це те, що належить індивіду. Винятковий випадок часто лежить в основі сюжету співанки-хроніки, де зображено життя особистості не просто у відведений проміжок часу, а ще й через унікальним чином зібрану в себе життєву реальність, в якій вона розкривається.

О. Потебня у відомому дослідженні «Мысль и язык» писав, що в центрі народної поезії стоїть людина, яка усвідомлює себе за допомогою пізнання явищ та предметів зовнішнього світу. Особистість пізнає спочатку усе тільки поза собою. Внутрішнє життя завжди має для людини безпосередню ціну, але усвідомлюється і з'ясується поступово і опосередковано [13]. За свідченням ученого, людина спочатку черпає певні порівняння для зіставлення зі своїм внутрішнім світом оточуючої дійсності. І такі художні образи, основою яких є асоціативні зв'язки, дуже колоритні.

Українська епічна пісня пронизана всеперемагаючим гуманізмом. Особистість, незважаючи на різні хити характеру, помилки, недоречності, заслуговує на повагу. Головна аксіома: людина – це найбільша цінність, ніхто не повинен відібрати чуже життя. Для представника філософії культури

Е. Левінаса пріоритетним стає гуманізм не лише свого, але й гуманізм іншого. «Культура... полягає в етичній відповідальності й обов'язку щодо іншого» [10, с.206]. На думку філософа, саме культура може осмислити себе з точки зору єдиного і унікального лише у ставленні до іншого, оскільки первинним досвідом свідомості є лише досвід розрізнення. Саме інший прагне створити систему розрізнення у вигляді просторів смислу і врешті-решт приходиться до само осмислення. Пізнаючи іншого, ми пізнаємо і себе.

Отже, дослідження когнітивної діяльності в усній традиційній культурі дозволяє проникнути в сферу реалізації людських взаємовідносин, самореалізації людини, реального буття, моральнісної культури. Концепція особистості базується на інтегративній сутності духовності, яка виявляється, насамперед, як людяність, самоповага та взаємоповага. Аспектом реалізації людяності, як свідчать зразки фольклорних творів, є совість. Авторська інтенція часто буває спрямованою на те, щоб особистість почула голос совісті через пізнання інших, їхніх реальних взаємодій. Людина постійно перебуває на шляху пізнання себе та іншого, речей і явищ. Тому дослідження цієї проблеми має важливе значення в контексті дослідження гносеологічної функції культури.

Список використаних джерел:

1. Адоньєва С.Б. Прагматика фольклора / С.Б. Адоньєва. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 2004. – 312 с.
2. Грица С. Украинская песенная эпика / С. Грица. – М.: Советский композитор, 1990. – 264 с.
3. Грищенко І.В. Антропоцентрична парадигма сучасної фольклористики [Електронний ресурс] / І.В. Грищенко. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/konfer30/1014.pdf>
4. Гуссерль Е. Картезианские размышления / Е. Гуссерль. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского госуниверситета, 1998. – 250 с.
5. Дей О. Пісня правдою не поступається / О. Дей // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №1. – С. 59-68.
6. Дей О. Співанки-хроніки. Новини / О. Дей. – К. : Наукова думка, 1972. – 558 с.
7. Дмитренко М.К. Український фольклор і глобалізація [Електронний ресурс] / М.К. Дмитренко. – Режим доступу: http://spadok.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=209:2014-01-14-23-16-41&catid=35:ocult&Itemid=63
8. Донченко Е.А. Личность: конфликт, гармония / Е.А. Донченко, Е.М. Титаренко. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 173 с.
9. Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошок. – К. : Наша культура і наука, 2001. – 440 с., іл. (Видавничий проєкт Фондації імені митрополита Ляріона (Огієнка) «Запізніле вороття»).
10. Левінас Е. Між нами. Дослідження думки про-іншого / Е. Левінас. – К. : Наукова думка, 1999. – 190с.
11. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – К. : Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918.
12. Пісні-хроніки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gymor.com.ua/narodna_tvorchist/epichni_pisni/hroniku/hroniku1.html
13. Потєбня А. Полное собрание сочинений / А. Потєбня. – Одесса : Гос-ное изд-во Украины, 1922. – Т. 1. Мысль и язык. – 183 с.
14. Ткачук М. Естетична концепція людини в «Енеїді» І. Котляревського / М. Ткачук. – К. : Вища школа. – 55 с.
15. Формановская Н.И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика / Н.И. Формановская – М. : Высшая школа, 1984 – 520 с.

16. Фуко М. Археологія знання / М. Фуко. – К. : Основи, 2003. – 326 с.
17. Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій Край, снаряженнои Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія / П.П. Чубинський. – СПб., 1872. – Т. 7. – 720 с.
18. Шумада Н.С. Про складові частини сучасного фольклору / Н.С. Шумада // Народна творчість та етнографія. – 1974. – №3. – С. 6-12.
19. Янів В. Українська етнопсихологія і наш національний виховний ідеал / В. Янів // Народна творчість та етнографія. – 1998. – №5-6. – С. 68-84.
20. Tomacello M. First Verbs: a case study of early grammatical development. – Cambridge. UK; NY : Cambridge University Press, 1992.

The article is devoted to the elucidation of cognitive features epic songs. Author accentuated that studies the nature of the individual through the prism of the author's intention in oral traditional culture allows you to enter in implementing human relationships, personal fulfillment, real life, of moral culture. The concept of identity based on the integrative nature of spirituality, which manifests primarily as humanity, self-respect and mutual respect. Oral traditional culture is multifaceted, polyfunctional, as it appears boundless and folk wisdom and their own particular world view. Folklore embodies the highest spiritual power of the people, reflecting elements of national consciousness is a special artistic integrity, he is constantly transforming, evolving.

Key words: oral traditional culture, the concept of personality, epic song, the ideal cognitive activity, Moral culture, national consciousness.

Отримано: 22.02.2015 р.

УДК 811.161.2'255

А. С. Попович

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІВАН ОГІЄНКО ПРО МОВУ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ І СУЧАСНІСТЬ

У статті порушується питання дотримання норм сучасної української літературної мови в шкільному підручнику із всесвітньої історії для учнів 10 класу профільного рівня. Увага акцентується на порушенні норм милозвучності української мови; помилковому вживанні слів, скалькованих з російської мови; надуживанні активними дісприкметниками теперішнього часу; використанні зв'язкового компонента бути.

Ключові слова: національно-свідома мовна особистість, норми сучасної української літературної мови, єдиний мовний режим, підручник, милозвучність української мови.

Завданням сучасної школи є формування національно-свідомої мовної особистості випускника. Світлана Єрмоленко зауважувала: «Мовну особистість формує мовне середовище. Брак такого середовища не дає змоги індивіду випробувати практично володіння механізмом мови, довести його до автоматизму» [1, с.356].

У цьому аспекті важливим є дотримання в загальноосвітніх навчальних закладах єдиного мовного режиму – вимог до загальної грамотності й культури мовлення учнів, що досягаються зусиллями вчителів різних предметів: «Кожний учитель – якого б фаху не був він – мусить досконало знати свою со-

борну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не вільно вчителєві оправдувати свого незнання рідної мови не фаховістю» [2, с.61].

Мета єдиного мовного режиму – закріпити на практиці знання з мови, набуті впродовж навчання, і підвищити культуру мови школярів. Зусилля вчителів-словесників повинні підтримуватися педагогічним колективом школи: вимог, які ставляться до усної та писемної мови учнів на уроках української мови і літератури, варто дотримуватися при викладанні усіх шкільних предметів.

Мова вчителя має бути взірцевою, такими повинні бути й шкільні підручники. «Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб усі підручники по його школах були писані тільки соборною літературною мовою, і то такою зразковою мовою, щоб на ній мовно виховувалась молодь», – говорив Іван Огієнко [2, с.60].

Дослідженнями проблем навчальної книги займалися О. Біляєв, Н. Бондаренко, М. Вашуленко, Є. Голобородько, О. Горошкіна, І. Гудзик, Т. Донченко, О. Заболотний, О. Жосан, С. Караман, Г. Ковальчук, Я. Кодлюк, М. Крупа, І. Круть, Л. Мацько, К. Плиско, Л. Скуратівський, В. Тихоша, Д. Тишко, І. Хом'як, Г. Шелехова, В. Шляхова, М. Шкільник, І. Ющук, С. Яворська, А. Ярмолюк та інші. Мову сучасних шкільних підручників аналізували А. Гірняк, А. Гривко, О. Лященко, В. Непійвода, Я. Прихода, З. Сікорська та інші.

Мета нашої розвідки – проаналізувати дотримання норм сучасної української літературної мови в підручнику із всесвітньої історії для 10 класу профільного рівня (автори – Тетяна Ладиченко, Сергій Осмоловський)¹.

Насамперед звернімо увагу на використання засобів милозвучності української мови, зокрема чергування прийменників *у – в, з – із – зо*, сполучників *і – й* тощо. Відомо, що в Українському правописі чітко зафіксовані правила їх застосування [3, с.14-16]. На ці аспекти звертав увагу й Іван Огієнко [2, с.231-245]: «...звук *й* (він приголосний, а не голосний) – це особливість української мови, – він дуже далекий від *і*, а сам мало помітний у вимові. Його не кожен може належно вимовити. Наприклад, чужинці <...> не можуть його вимовити» [2, с.234]. До того ж, митрополит Іларіон наголошував: «Українська мова вільно вживає сполучника *та* замість *і*, таке *та* не треба забувати. <...> Знаємо, що деякі советські редактори викидали з мови це *та*, але робили це тільки з політичних мотивів, бо російська мова таке (*да*) оминає» [2, с.240]. Водночас в аналізованому підручнику натрапляємо на порушення чергування *у – в, і – й*: *Допомогти у цьому покликани наведені у підручнику уривки з документів...* [4, с.3]; §1. *Індустріальне суспільство. Нові явища у економічному і соціальному житті* [с.7]; *Особливе значення надавалось розширенню прав і повноважень виборних органів влади (парламентів, муніципалітетів), більш широкій участі у політичному житті тих соціальних верств...* [с.15]; *Поступово відбувається професіоналізація політичної діяльності, перетворення роботи депутата парламенту, члена муніципалітету у постійну оплачувану професію* [с.16]; *Чий інтереси у парламенті мала представляти лейбористська партія?* [с.38]; *...розпалися багатонаціональні імперії і звільнені народи...* [с.3]; *...контролювали більшу частину видобувної і оброблювальної промисловості країни* [с.21]; *Згадайте, що стало причиною занепаду і кризи ідеології і політики англійських лібералів у цей час* [с.31]; *Хто стояв біля витоків її економічної і військової могутності?* [с.39].

Найпоширенішими помилками в підручнику із всесвітньої історії є вживання слів, скалькованих з російської мови, зокрема:

¹ Підручник для аналізу обраний довільно.

² Далі фактичний матеріал подається лише за цим джерелом.

- відносно (з рос. *относительно*) замість *стосовно*, щодо [5, с.56]: *Перше, що необхідне для вироблення політики відносно корпорацій, це знання фактів, тобто гласність* [с.29]; *Однак лідери консервативної партії розглядали це як загрозу втрати британського впливу і домоглися більш жорсткого урядового курсу відносно національно-визвольного руху в колоніях* [с.169];
- з точки зору (з рос. *точка зрения*) замість з погляду [6, с.59; 5, с.140]: *сформулювати та висловити власну точку зору* [с.3]; *Свою точку зору обгрунтуйте* [с.15, 23, 91, 120]; *У ході внутріпартійної боротьби в 1920-х рр. зіштовхнулися різні, альтернативні точки зору на шлях просування до загальної мети – побудови соціалізму* [с.236];
- виключно (з рос. *исключительно*) замість тільки [5, с.47]: *Вона гарантує вільне відправлення культів, обмежене виключно вимогами громадського порядку* [с. 50];
- співставляти, співставлення (з рос. *сопоставляют, сопоставление*) замість *зіставляти, зіставлення* [7, с.55; 8, с.75]: *Не мени важливим буде і співставлення ситуації у провідних країнах із станом справ в Україні* [с.3];... *співставляти* політичне та соціально-економічне життя Франції та Великої Британії у 20-х рр..... [с.162];
- в якості (з рос. *в качестве*) замість як [7, с.154; 6, с.134-135]: *Пропонуючи соціал-демократам використовувати у своїх інтересах парламент і діяти в ньому в якості самостійної політичної сили...* [с.43]; *Форд був одним з перших підприємців, які усвідомили, що робітник може приносити прибуток і в якості споживача товарів* [с.20];
- піднімати (з рос. *поднимают*) замість порушувати [9, с.26]: *Знову підняте питання про протекціонізм – необхідність захисту англійського ринку від іноземної конкуренції – викликало серйозні розбіжності у партії...* [с.33];
- в тому числі (з рос. *в том числе*) замість також і, зокрема й, навіть і [9, с.242; 4]: *З 1870 до 1913 р. обсяг промислового виробництва в країні збільшився у 6 разів, у тому числі видобуток вугілля – у 7...* [с.39]; *У цей час зміцнилися й франко-російські відносини, у тому числі й в галузі військового співробітництва* [с.102];
- носити (з рос. *носят*) замість бути, мати [9, с.104]: *Лютнева революція носила буржуазно-демократичний характер* [с.197]; *Але звинувачення у шпигунстві носило явно надуманий характер* [с.201];
- таким чином (17 одиниць) (з рос. *таким образом*) замість так [10]: *Купуючи акції і вкладаючи таким чином вільні кошти в корпорації, дрібні власники не брали безпосередньої участі у їх роботі* [с.10]; *Хоча виборчий закон було складено таким чином, щоб забезпечити у Думі більшість представникам дворян і буржуазії* [с.68] *та отже: Таким чином, Третя республіка набула вираженого парламентського характеру* [с.47]; *Таким чином, у Європі з'явилися ворогуючі коаліції* [с.101];
- так (15 елементів) (з рос. *так*) на початку речення замість наприклад, зокрема [10]: *Так, нафтовий трест Дж. Рокфеллера, який утворився за рахунок поглинення 14 компаній...* [с.11]; *Деякі галузі англійської індустрії були лише почасти зачеплені іноземною конкуренцією. Так, кораблі, побудовані на верфях країни, не мали собі рівних за морехідними якостями...* [с.31];
- складова (з рос. *составляющая и составная*) замість складник [6, с.123-124; 5, с.136]: *Ця операція була складовою частиною загального стратегічного плану Антанти на 1916 р.* [с.125]; *Найважливішою складовою політики «воєнного комунізму» стала продрозкладка* [с.223]; *Суть та основ-*

ні **складові** нової економічної політики [с.228]; **Фізична культура – складова** загальної культури [с.291];

- **ряд** (з рос. *ряд*) замість *низка, окремі, декілька, кілька* [9, с.186; 11]: *В інтересах споживачів уряд зменшив до 27 % мита на ввезені до країни товари, причому ряд продуктів харчування звільнявся від них цілком* [с.26]; *Адміністрація Вільсона провела також ряд помірних соціальних реформ* [с.26];
- **подібний** (з рос. *подобный*) замість *такий* [12, с.94]: *Їх змістом є й подібні перетворення в реальному становищі, статусі й свідомості чоловіків...* [с.137]; *Однак подібні обіцянки не легко було виконати* [с.168];
- **привести** (з рос. *привести*) замість *призвести* [12, с.131-132]: *До яких наслідків привело б збереження застарілих принципів внутрішньої політики?* [с.14]; *Промисловий переворот і наступна індустріалізація в Росії привели до глибоких зрушень соціального порядку* [с.61] тощо.

Сьогодні в текстах наукового та публіцистичного стилів часто натрапляємо на використання сполучника *аби* замість нормативного синтаксичного засобу сучасної української мови – сполучника *щоб* [5, с.30; 1, с.171; 13, с.277]: *Аби прискорити революцію, Ленін пропонував об'єднати роз'єднані марксистські сили в єдину політичну організацію* [с.63]; *Йому була байдужа форма правління, аби лише Боснія позбулась «опіки» Австрії* [с.116]; *Особливі зусилля докладалися, аби не допустити зближення Німеччини з Росією* [с.140].

Борис Антоненко-Давидович зауважував, що сполучник *аби* в сучасній українській літературній мові вживають тільки як відповідник до російських *лишь бы, только бы*, «у всіх інших випадках слово *аби* стоїть не на своєму місці» [12, с.171]. *Аби* в значенні *щоб* є діалектизмом, який не тільки нестандартно звучить, а подекуди й перекручує зміст сказаного, – вважає С. Караванський [14, с.59], а також стверджує: «Треба визнати, що пошесть «абикання» нестримно поширюється: «передові» кадри в усіх галузях мають за честь для себе «абикати». Абикання поширилося на ряд пристойних українських видань та на радіомовлення. Але це не значить, що наша духовна еліта має безкритично сприймати все, що готує їй суржикова кухня бездарних філологів, вихованих на теорії «злиття мов». Характерна риса цих філологів - тотальне незнання української мови, спритно масковане впровадженням невластивих нам зворотів та форм (наприклад, сполучника *аби*)» [там само].

У підручнику із всесвітньої історії читаємо: *З метою уникнення зайвих витрат на конкуренцію і рекламу своїх товарів вони почали укладати міжкорпоративні угоди* [с.11]; *З цією метою в 1899 р. вони висунули доктрину «відкритих дверей» і «рівних можливостей» у торгівлі з Китаєм* [с.28] і т. ін. Нарховуємо 35 таких одиниць, хоча для уникнення одноманітності й канцелярського забарвлення мови, варто використовувати конструкцію *для* + іменник у родовому відмінку або сполучник *щоб* + неозначену форму дієслова [5, с.257; 8, с.17-18; 12, с.47].

Не відповідає синтаксичним нормам вживання слова *згідно* з іменником в орудному відмінку без прийменника з [7, с.178]: *згідно конституції США* [с.21]; *згідно прийнятої 16-ї поправки* [с.26]; *згідно точки зору* [с.30]; *згідно закону* [с.51]; *згідно царського указу* [с.70].

Іван Вихованець стверджує: «Коли в газетах і журналах надуживають... так званими активними дієприкметниками теперішнього часу, то відчуваємо, що це не природна українська мова. Це щось інше, наближене, очевидно, до суржикю» [6, с.24]. Цю думку продовжує Галина Голосовська: «Порівняно з помітними лексичними помилками похибки морфологічного плану є менш виразними, але від того вони не перестають бути вадами» [15, с.63]. Потрібно викорис-

товувати або власне іменники, або описові конструкції [6, с.24], зокрема є багато способів заміни згаданих форм [15, с.70-71; 14]: *випереджаюче зростання промисловості* [с.7]; *випереджаючий розвиток* [с.39] → *випереджальне, випереджальний; зростаючі обсяги зовнішніх інвестицій* [с.13] → *зростання обсягів; фабрично-заводська промисловість ставала домінуючою* [с.7] → *домінувала; контролюючі функції* [с.209] → *контрольовальні, функції контролю; воюючі країни* [с.91] → *країни, які воюють; існуючі проблеми* [с.97] → *наявні проблеми, які (що) існують; ворогуючі коаліції* [с.101] → *коаліції, які ворогують* тощо.

Вважаємо за необхідне розмежовувати слова *вирішувати, вирішити* і *розв'язувати, розв'язати*. Зокрема «Віddaємо перевагу дієслову *розв'язувати, розв'язати* на позначення розв'язання проблем, справ, завдань і под. А дієслово *вирішувати, вирішити* намагаймося використовувати у значенні «роздумуючи, обмірковуючи, доходити якого-небудь висновку; намагатися реалізувати задумане, якийсь намір» [6, с.118]. Отже, потрібно *розв'язувати*, а не *вирішувати* в таких контекстах: *Майбутні вибори повинні вирішити питання: бути або не бути робітникам дійсно представленими в парламенті?* [с.38]; *Тим самим було зроблено спробу не лише вирішити внутрішньополітичні проблеми з допомогою зовнішньополітичних перемог...* [с.53]; *Чи було в країні остаточно вирішено земельне питання?* [с.60]; *Молоде покоління виростало із переконанням можливості й необхідності вирішення існуючих протиріч військовим шляхом...* [с.111]; *Незважаючи на здобутки першої революції та проведені П. Столітнім реформи, у Росії так і не було вирішено завдання капіталістичної модернізації* [с.195]. Ми зафіксували 36 випадків необхідності здійснення такої заміни.

«Основне значення дієслова «займатися» («зайнятися») у нашій мові – «починати горіти, спалахувати», – зауважує Роксолана Зорівчак [8, с.53]. Під впливом російського *заниматься*, що має ширшу семантику, українське *займатися*, є зайвим у таких конструкціях: *У квітні почали створюватися губернські, повітові й волосні земельні комітети, які займалися врегулюванням земельних суперечок і переписом земельних володінь* [с.199]; *Нарада обрала Раду республіки (Предпарламент), яка до скликання Установчих зборів мала займатися врегулюванням питання про владу* [с.202], доречніше: *врегульовували земельні суперечки; врегульовували питання*.

Дотепер в українському мовознавстві не вщухають суперечки про використання зв'язкового компонента *бути* (С. Бевзенко, Л. Булаховський, М. Гладкий, П. Горецький, І. Петличний, В. Сімович, О. Синявський, С. Смеречинський, М. Сулима, С. Харченко) [16]. Ми схилиємося до думки, що перевагу варто надавати синтаксичним конструкціям, у яких предикатив на *-но, -то* вживаємо без дієслівної зв'язки *було*. Тому помилковими є такі синтаксичні конструкції: *Частина компанії за рішенням суду було розпущено або розділено на дві-три корпорації, а Рузвельт зажив слави «руйнівника трестів»* [с.24]; *У 1914 р. канал було відкрито для експлуатації* [с.27]; *Куба формально залишалася незалежною, але фактично над нею було встановлено американський контроль. США було передано й Філіппіни, за які Іспанія одержала 20 млн доларів умовної плати* [с.27]; *У березні 1917 р. у Росії було створено 513 Рад, а до жовтня їхня кількість збільшилася до 1,5 тис.* [с.197]; *12 жовтня при Виконкомі Петроградської ради було створено штаб збройного повстання - Військово-революційний комітет (ВРК)...* [с.208] тощо.

Катерина Городенська звертає увагу на те, що замість дієслова *вимагати* зі значенням «відчувати, мати потребу в чому-небудь» варто вживати дієслово *потребувати* та прикметники *потрібний, потрібен, потрібна, потрібне, потрібні*, якщо ж ідеться про зумовленість чого-небудь чимсь, то потріб-

но використовувати дієслова *передбачати, зумовлювати, спричинювати* [17]; *Реконструкція промисловості вимагала великих коштів* [с.46]; *Фронт постійно вимагав зростаючої кількості зброї й боєприпасів, продовольства, амуніції* [с.136]; *Військове виробництво вимагало розвитку низки галузей промисловості* [с.171]; *Новий економічний курс, що почав проводитися в країні, вимагав відповідного юридичного забезпечення* [с.230].

На аналізі цих мовних огріхів не вичерпується порушене питання. «Варто коли-не-коли проводити своєрідну гігієну мислення... Це вироблятиме звичку вслухатися в чуже й своє мовлення, фіксувати слова, фрази, що викликають сумнів – добре ск азано чи не зовсім, спонукатиме до пошуків кращих засобів, активізуватиме роботу думки. Вироблятиметься звичка уникати штампів, невинуватених канцеляризмів, розвиватиметься мовний контроль і самоконтроль, потреба говорити не лише правильною, а й вишуканою, добірною мовою», – констатує Олександра Сербенська [18, с.6-7].

Мова шкільних підручників має бути взірцевою, тому попереду велика робота авторських колективів, редакторів видавництв, українських філологів. Треба докласти максимум зусиль для виправлення ситуації, що склалася, адже «...пізнання людиною мови й удосконалення прийомів мовокористування обривається лише з її останньою думкою й останнім подихом у цьому світі» [19, с.47].

Список використаних джерел:

1. Єрмоленко С. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови) / Світлана Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
2. Огієнко І. Рідна мова / Іван Огієнко (митрополит Іларіон); упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2010. – 436 с. (Бібліотечна серія Фундації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле ворття». Серія 2. «Зарубіжні першодруки». Том 8).
3. Український правопис / АН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні; Інститут української мови. – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с.
4. Ладиченко Т.В. Всесвітня історія : підручник для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: профільний рівень / Т.В. Ладиченко, С.О. Осмоловський. – К. : Генеза, 2010. – 304 с.
5. Довідник з культури мови / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бирик, Н.М. Сологуб та ін. ; за ред. С.Я. Єрмоленко. – К. : Вища школа, 2005. – 399 с.
6. Вихованець І.Р. Розмовляймо українською: мовознавчі етюди / Іван Романович Вихованець ; післямова А. Загнітка. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2012. – 160 с.
7. Пономарів О. Культура слова: Мовнестилістичні поради / Олександр Пономарів. – К. : Либідь, 2001. – 240 с.
8. Зорівчак Р.П. «Боліти болем слова нашого...»: Поради мовознавця / Р.П. Зорівчак. – Тернопіль : Мандрівець, 2008. – 176 с.
9. Непийвода Н. Практичний російсько-український словник: найуживаніші слова і вислови / Наталія Непийвода ; за ред. Ф.А. Непийводи. – К. : Основа, 2000. – 256 с.
10. Ріпей М. Росіянізми «так», «таким чином» у газетних матеріалах / Марія Ріпей // Українська мова. – 2011. – №4. – С. 72-76.
11. Ріпей М. Про лексичне втілення категорії кількості (ряд будинків, низка заходів, кілька років) / Марія Ріпей // Дивослово. – 2012. – № 7. – С. 49-50.
12. Антоненко-Давидович Б.Д. Як ми говоримо / Б.Д. Антоненко-Давидович. – К. : Вид. дім «KM Academia», 1994. – 254 с.
13. Фаріон І.Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей) / І.Д. Фаріон. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – 332 с.
14. Караванський С. Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я» / С. Караванський. – К. : Вид. центр «Академія», 2001. – 233 с.

15. Голосовська Г. Активні дієприкметники в українській літературній мові: уживати чи ні? / Галина Голосовська // Українська мова. – 2011. – №4. – С. 63-71.
16. Харченко С. Проблема дієслівного зв'язкового компонента бути у структурі речення з предикативом на -но, -то / Світлана Харченко // Українська мова. – 2011. – №2. – С. 44-57.
17. Городенська К. Вимагає чи потребує? / Катерина Городенська // Українська мова. – 2012. – № 1. – С. 31.
18. Сербенська О. Екологія українського слова / О. Сербенська, М. Білоус. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 68 с.
19. Гриценко П. Українська мова сьогодні: політика, практика, сенси / Павло Гриценко // Віче. – 2014. – № 15-16. – С. 47-51.

The task of modern school is to form the nationally conscious linguistic personality of school-leavers. In this aspect, following the common linguistic routine – the requirements to general literacy and language culture of pupils, which is reached thanks to teacher's efforts on different subjects – in comprehensive schools is very important.

The aim of common linguistic routine – is to imprint knowledge in language, which were received during studying in practice and to increase linguistic culture of schoolchildren. The efforts of language teachers must be supported by the whole pedagogical staff: the demands which are made for oral and written language of pupils at Ukrainian language and literature lessons must be followed while teaching all school subjects. Teacher's language must be perfect, the same goes for school textbooks.

Key words: nationally conscious language personality, norms of modern Ukrainian literary language, common linguistic routine, textbook, Ukrainian language euphony.

Отримано: 13.02.2015 р.

УДК 007:070(71)(161.2)

О. І. Почапська

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВИТИ ІВАНА ОГІЄНКА (за матеріалами науково-літературного місячника «Наша культура»)

У статті мова йде про структурні складові національної освіти українця у концепції Івана Огієнка. Аналізуючи матеріали часопису «Наша Культура», редагованого Іваном Огієнком, автор структурує і визначає базові поняття національної освіти, що покликана сформувати національно свідомого громадянина України.

Ключові слова: національна освіта, громадянин, часопис, національна школа.

Досліджуючи проблеми розвитку національної педагогіки, українські науковці досить часто спираються на праці зарубіжних вчених. Проте не усі їх ідеї можуть бути втілені на українському педагогічному ґрунті уже хоча б тому, що ментальність українців – це ментальність іншої нації, відмінної від тих, котрі представляють ті чи інші дослідники. Відповідно, розвиваючи концепції національної освіти і національного виховання, дослідники залишають поза увагою ті особливості української ментальності, які вирізняють українців з-поміж інших народів світу. Разом з тим, національна освітня концепція сьогодні є чи не найвизначнішим елементом розвитку національної свідомої нації, яку Іван Огієнко вважав оплотом майбутнього України. Саме це і актуалізує тему обраного дослідження.

Вивченням творчості Івана Огієнка займалися і продовжують займатися такі науковці, як М. Тимошик [20], Є. Сохацька [17; 18], Т. Воротняк [3], М. Мандрик [7] та ін. Зверталася увага на його політичну, видавничу, націєтворчу діяльність. Незважаючи на досить великий масив праць, присвячених вивченню публіцистичної та видавничої спадщини Івана Огієнка, окремі аспекти його ідей залишаються ще не дослідженими.

Досліджуючи культурно-просвітницьку діяльність Івана Огієнка, Євгенія Сохацька вказувала на те, що «подвижницька праця на благо соборної України – це не лише вияв божого обдарування І. Огієнка, а його ідеологія, його життєва філософія, його кредо» [17, с.531]. Сам Огієнко на святкуванні свого 70-річчя виголосив промову, у якій зазначив: «Я ідеологію свою сприймав від життя... Я так багато надивився на нещастя народу, я так глибоко його знаю – той український народ, що я рано переконався, що коли ми не будемо працювати для народу, – народ наш не відродиться... Моя перша ідеологія була, що праця – то ціль нашого життя. ... Без праці – народ не воскресне...» [17, с.531]. Ці свої слова Іван Огієнко підтвердив своїм життям.

Проблемами національної освіти Іван Огієнко почав займатися, перебуваючи ще у Брусиліві. І вже там намагався створити саме українську школу, котра забезпечувала би освіту українською мовою. Зокрема, в одному з листів до свого дядька Іван Огієнко зазначає таке: «Новостей в Брусилове никаких. Евреи только узнали, что Высшее начальное училище предполагается открыть чисто христианским; страшно недовольны» [21]. Під поняттям «християнське» Іван Огієнко розумів чисто національну відмінність, а не релігійну.

Іван Огієнко наголошував на тому, що формування національної свідомості має відбуватися через освітні культурні процеси. Цю ідею він втілював не лише у своїй освітній діяльності, але й (більшою мірою) у друкованих періодичних виданнях, які були ініційовані і редаговані ним самим.

Як зазначає Т. Воротняк, «публіцистичну діяльність І. Огієнко розпочав 1905 р. на шпальтах українських газет, серед яких «Громадська думка», «Рада», «Нова Рада», в альманахах «Розвага», «Терновий вінок» тощо. Особливо поглибилась потреба І. Огієнка у творчій праці під час вимушеної еміграції. Адже його видавнича й редакторська активність виявилась в організації видання у Польщі науково-популярного місячника «Рідна мова» (з січня 1933 р.). ... Проте цьому виданню, на жаль, так і не вдалося здобути очікуваної популярності. Тому І. Огієнко задумав створити новий часопис. Водночас, працюючи над черговим випуском «Рідної мови», редактор береться за видання літературно-наукового місячника «Наша культура» (1935-1937 рр.)» [3].

У науково-літературному місячнику «Наша культура» Огієнкові вдалося якнайповніше реалізувати концепцію національної освіти українців.

Перше число часопису відкривається зверненням редакції до читачів із зазначенням тієї ролі, яку часопис буде виконувати у суспільстві: «Широкі коли сучасної української інтелігенції, особливо молодшої, не можуть похвалитися глибокими знаннями і правдивим розумінням своєї культури. Сталося це, головню, через те, що наша інтелігенція виховувалася і виховується найчастіше по школах чужонаціональних, де нічого не чує ані про свій народ, ані про його минуле, ані про його духовне життя. Національна освіта – головна основа нашого світогляду – набувається в нас найчастіше самотужки і звичайно прихапцем» [10, с.3]. Тобто, редактор одразу налаштує читача на сприйняття тієї концепції, яку він поклав в основу нового періодичного видання. Відштовхуючись від того, що навчати українці повинні створити, в першу чер-

гу, свою власну, національну школу, де би освіта мала національно формуючий характер, який «виробляється тільки глибокою систематичною і послідовною національною освітою» [10, с.3].

Структуруючи «Нашу Культуру», Іван Огієнко розкриває основні фактори, які здатні забезпечити виховання національно свідомої особистості. І перше, на чому він акцентує увагу, є українська література: «На нашу літературу, стару й сучасну, звернемо особливо пильну увагу» [11, с.4], оскільки художнє слово настільки проникає у свідомість людини, що здатне змінювати її світоглядні позиції.

Друге, на чому акцентує увагу митрополит Іларіон, – це мова. Він зауважує, що «без доброго знання своєї літературної мови наша національна освіта буде неповна і незакінчена» [11, с.4].

Наступним фактором виховання національно свідомої особистості є обов'язкове вивчення історичного минулого України: «Добрі спомини про наше минуле мають велике виховне значення» [11, с.4].

І остання позиція, що відповідає за виховання національно свідомої особистості, це – церква: «Культура наша в багатьох своїх ознаках виросла з Церкви й на Церкві збудована...» [11, с.4].

Тобто, концепція національної освіти Івана Огієнка базується на таких позиціях: національна школа, рідна література, рідна мова, історія України, релігійне виховання.

Саме таким позиціям він підпорядковує і структуру часопису: обов'язково у кожному номері (хоча й не закріплені за якоюсь конкретною рубрикою) з'являються публікації, присвячені висвітленню кожної позиції – як засобами наукового письма, так і засобами художньої літератури.

Досить часто Іван Огієнко звертався до науковців і викладачів вищих навчальних закладів із проханням дати наукове пояснення тим чи іншим феноменам української культурної та історичної спадщини. Зокрема, у тому ж таки першому числі читаємо так: «Редакція «Нашої Культури» звернулася з проханням до Блаженнішого Митрополита Діонісія Валединського, як звичайного професора Богословського Відділу Варшавського Університету, дати статтю для нашого журналу. ... Уважаючи християнський світогляд за наріжний камінь нашої культури, радо друкуємо працю Блаженнішого автора» [8, с.6], у якій Митрополит Діонісій подав відомості про археологічні знахідки Євхаристичного культу. Історична тема часопису представлена також працями Івана Коровницького про Софію Київську, дослідженнями М. Грушевського (у варшавський період існування часопису), а також публікаціями д-ра Костянтина Біди, Л. Кобилянського (у вінніпегський період існування журналу) та ін. По суті, історичній тематиці Митрополит Іларіон відводив найбільшу кількість журнальної площі, наголошуючи на тому, що власну історію мусить знати кожен, оскільки тільки знання історії дасть можливість відчувати своє коріння, а також не повторювати тих помилок, які призвели до втрати Україною можливості бути державою.

Що стосується публікації з царини української мови, то тут можемо говорити про те, що переважна більшість публікацій була за авторством Івана Огієнка («Сучасна українська літературна мова (Мова Максима Рильського)» [12, с.33-37] та ін.). Досліджуючи українську мову, Іван Огієнко відштовхувався від аналізу мови художніх творів Максима Рильського, Лесі Українки, Тараса Шевченка, оскільки саме їх вважав фундаторами тієї мови, яка мала об'єднати поняття «літературної» і «народної», підтягнути «народну» мову до статусу державної, та прибрати із тогочасної літературної мови ті ускладнення, що по суті формували в Україні дві різних мови – «книжню» і «народну».

Яскраво представлена в часописі й літературна критика. Тут у науково-популярному викладі подаються матеріали про Тараса Шевченка («Критичні моменти в ранній творчості Т. Шевченка» [2]), Миколи Гоголя («Етапи творчості Миколи Гоголя» [14]), Лесі Українки («Переклад Лесі Українки з Біблії» [14]); зустрічаються публікації, присвячені теорії літератури («Ідеологія советської літератури» [1]), проблемам культури присвячені публікації, як правило, хронікального характеру.

Іван Огієнко наполягав на тому, що необхідно ознайомлювати читачів не лише із новинками у культурному і науковому житті, але й зі сподвижницькою діяльністю у розбудові нації (інших націй) видатних діячів минулого та сучасності («Михайло Грушевський як історик освіти в Україні та освітній діяч» [15]). Зокрема, у статті С. Сірополка про М. Грушевського наголошується саме на його дослідженнях історії освіти України: «Одним з кардинальних питань у діяльності історії освіти в Україні є питання про стан освітньої справи за доби Київської Держави» [15, с.92]. М. Грушевський стверджує, що освіта на Русі мала триступеневий характер:

- навчання письму, читанню і рахуванню;
- вивчення грецької мови;
- вивчення візантійської риторики.

«Отож, на погляд М. Грушевського, не може бути мови ні про загальне поширення освіти, бо в світських колах більшість не підіймалася навіть на перший рівень науки, [...] ні про рівномірність обсягу наукового знання серед тодішнього громадянства. Як раз Ахилевою п'ятою, на думку, М. Грушевського, є те, що вона опиралася на верхню меншість, яка без підтримки широких народних мас не в силі була зберегти Київську Державу, коли захиталася політична будова» [15, с.93].

Ідеї національної освіти підпорядкована навіть рубрика «Рецензії й Огляди». Тут І. Огієнко аналізує дослідження сучасників, присвячені проблемам освіти, культури, історії. Показовим у цьому плані є аналіз публікації С. Сірополка «Народна освіта в советській Україні» [1]).

В контексті культури піднімає Івана Огієнко ще й питання музичних надбань. У часопису «Наша Культура» періодично з'являються публікації, присвячені дослідженню українського музичного надбання (як от публікація Л. Кобилянського «Українська музика» [5]).

Тобто, бачимо, що концепція національної освіти Івана Огієнка включає такі позиції: національна школа, рідна література, рідна мова, історія України, національна Церква. Намагаючись донести свою концепцію до якомога більшого кола української інтелігенції, Митрополит Іларіон започаткував часопис «Наша Культура», створюючи якого і добір матеріалів максимально відповідав поглядам самого редактора.

Список використаних джерел:

1. Біда К. «Ідеологія» советської літератури / К. Біда // Наша Культура. – 1951. – Листопад. – Ч. 1. – С. 26-30.
2. Білецький Л. Критичні моменти в ранній творчості Т. Шевченка / Л. Білецький // Наша Культура. – 1935. – Кн. 1. – С. 16-24.
3. Воротняк Т.І. Канадський українськомовний часопис «Наша культура» (Вінніпег, 1951-1953): культурологічний та освітній аспекти [Електронний ресурс] / Т.І. Воротняк. – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2224>
4. Домет О. З життя й діяльності Мануїла Михайла Козачинського / О. Домет // Наша Культура. – 1935. – Травень. – Кн. 2. – С. 83-91.

5. Кобилянський Л. Українська музика / Л. Кобилянський // Наша Культура. – 1937. – Серпень-вересень. – Кн. 8-9. – С. 354-357.
6. Коровницький І. Свята Софія Київська: історичний нарис / Іван Коровницький // Наша Культура. – 1935. – Кн. 1. – С. 37-40.
7. Мандрик М.В. Стан висвітлення багатогранної діяльності Івана Огієнка сучасною українською історіографією / М.В. Мандрик // Історичні науки: Наукові праці. – Т. 74. – Вип. 61. – С. 95-100.
8. Митрополит Діонісій. Археологія Євхаристичного культу / Митрополит Діонісій // Наша Культура. – 1935. – Кн. 1. – С. 6-16.
9. Митрополит Іларіон. Алфавіт іностраних річей / Митрополит Іларіон // Наша Культура. – 1951. – Листопад. – Ч. 1. – С. 3-6.
10. Національна освіта й наші завдання // Наша Культура: Науково-літературний місячник. – 1935. – Квітень. – Кн. 1. – С. 3-6.
11. Огієнко І. Національна освіта й наші завдання / І. Огієнко // Наша Культура: науково-літературний місячник. – Варшава. – 1935. – Квітень. – Кн. 1. – С. 3-6.
12. Огієнко І. Сучасна українська літературна мова (Мова Максима Рильського) / І. Огієнко // Наша Культура. – 1935. – Кн. 1. – С. 34-37.
13. Одарченко П. Переклад Лесі Українки з Біблії / П. Одарченко // Наша Культура. – 1651. – Ч. 1. – С. 20-25.
14. Свенціцький І. Етапи творчості Миколи Гоголя / І. Свенціцький // Наша Культура. – 1935. – Кн. 1. – С. 24-30.
15. Сірополко С. Михайло Грушевський як історик освіти в Україні і освітній діяч // Наша Культура. – 1935. – Травень. – Кн. 2. – С. 91-98.
16. Сірополко С. Народня освіта в советській Україні / С. Сірополко. – Варшава, 1934 р. – 240 с.
17. Сохацька Є. Культурно-просвітницька діяльність Івана Огієнка у Кам'янці-Подільському (1918-1920) / Є. Сохацька // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – №19. – С. 531-535.
18. Сохацька Є. Огляд подій Огієнківського року – 2012 / Є. Сохацька // Іван Огієнка і сучасна наука та освіта: науковий збірник. – Вип. IX. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://science.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/7/2014/pdf/ohie/9/5_6.pdf
19. Студинський К. Століття чеського гімну «KDE MOMOV MUJ» і його українські наслідування / К. Студинський // Наша Культура. – 1935. – Кн. 1. – С. 30-32.
20. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка / М. Тимошик. – К., 1998. – 412 с.
21. ЦДАВО України, ф.1871, оп.1, спр.5, арк.78, 78зв. Автограф.

The article deals with the structural components of Ukrainian national education in the concept of Ivan Ohijenko. Analyzing publications in magazine «Our Culture», edited by Ivan Ohijenko, the author structures and defines the basic concepts of National Education, which aims to form a national conscious citizen of Ukraine.

Key words: national education, citizen magazine, a national school.

Отримано: 16.02.2015 р.

Л. І. Починок

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

БІБЛІЙНІ ІСТИНИ ЯК ІДЕОТВОРЧИЙ ЧИННИК В ПОЕЗІЇ ІВАНА ФРАНКА

В статті порушуються проблеми світогляду І. Франка, зокрема акцентується на ролі біблійних істин в житті і художній творчості письменника. Автор зосереджує увагу на проблемі вождя як ідейно-етичному комплексі в художньому світі І. Франка.

Ключові слова: біблійні істини, образи, мотиви, дух, вождь, місія, духовність, моральність.

*«Коли не вміємо служити Народові,
вчимося від нашого найбільшого вчителю,
– Самого Ісуса Христа. Найкраща
служба Богові – це служба Народові!..»
(Митрополит Іларіон) [2, с.2].*

*«Я – Пастир Добрий! Пастир добрий
кладає життя власне за вівці. [...] Ніхто
більшої любові не має над ту, як хто
свою душу поклав би за друзів своїх»
(Ів. 10: 11; 15: 12-13) [1].*

Творча постаць Івана Франка настільки складна і глибока, що природно виникає бажання осягнення, заглиблення і осмислення її складників та основ, і насамперед – світоглядно-філософських, духовних. Не випадково кожна епоха посередництвом апологетів різних ідеологій пропонувала власне бачення світоглядного образу Франка, нерідко заперечуючи, спростовуючи, або й безоглядно відкидаючи доводи своїх попередників.

А біографів і дослідників його творчості І. Франку не бракувало ніколи, ні серед молодших сучасників, ні серед літературознавців пізнішої доби, і навіть новітньої (О. Маковей, М. Євшан, М. Возняк, Є. Кирилук, І. Басс, А. Каспрук, О. Дей, Л. Кіліченко, Л. Гаєвська, Т. Гундорова, Я. Мельник, М. Легкий, Я. Грицак, Р. Чопик та ін.). У загалі названих імен критиків і класичного і посткласичного періодів оригінальністю і свіжістю, а часом – і несподіваністю ракурсу дослідження проблеми світоглядних шукань Івана Франка у своїх студіях, відзначаються В. Щурат, М. Зеров, П. Филипович, Є. Маланюк.

На сучасному етапі розвитку української літературознавчої та й методичної науки, в час переорієнтації світоглядних векторів, посиленого заглиблення в духовний світ людської природи, питання осмислення життєвого і творчого шляху І.Франка у площині цінностей та запитів нової доби постає як особливо актуальне, власне, спроби його розв'язання і пропонують у своїх студіях І. Бетко [3], Яр. Грицак [4], О. Забужко [5], В. Лесик [6] Я. Мельник [7] та ін. Важливим аспектом вищеназваних досліджень є проблема духовності в усій повноті концептуального ряду складових цього поняття у життєтворчості Івана Франка. Тому зробимо спробу простежити витоки і з'ясувати роль та місце глибинних духовних понять у творчості митця перехідної доби.

Невичерпним джерелом «вічних» тем, ідей, мотивів та образів, джерелом художніх істин та архетипів у поезії І. Франка було насамперед Святе Письмо,

що дозволяло йому глибше розкрити проблеми своєї доби. Питання осмислення Франком біблійних істин та символіки мало й іншу смислову суть: саме через неї розкривався реципієнту і сам Франко. Це процес відбувався як через ремінісценції з Книги Книг, так і через глибинне і наполегливе вдвляння/осмислення поетом одвічних Господніх заповідей та істин.

В цій же площині сприйняття Франком біблійних настанов лежать і притчеві сказання, що є надзвичайно важливим елементом євангельських текстів в плані морального впливу на людину, несучи в собі незглібимий обшир духовної мудрості.

Однією з найбільш часто згадуваних та інтерпретованих поетом притчевих сюжетів є Притча про сіяча, що осмислюється автором, як часто траплялося, в суспільно-політичному ракурсі. Злившись у своїй уяві з образом/постаттю народного Пророка, Франко глибоко усвідомлює своє вище покликання, що вимагає самозречення і жертвовності та самовідданого служіння вищій Правді і Любові. Почуваючи свою самотність на полі змагання за людську духовність, поет покликуює й інших до праці/служіння на широкій ниві народного піднесення та розвою. Образ сіяча Слова Божого перероджується в уяві Франка в постать «орача»:

*Встань, орачу, встань!
Сій в щасливий час золоте зерно!..* [8, с.17].

Усвідомлюючи високу моральну відповідальність провідника/пророка за душі тих, хто повірить і піде за ним, щоб не звести на манівці хоча б навіть і «одного з найменших», говорить про важливість і конечну необхідність ознаки моральної досконалості і чистоти самого провідника й пророка:

*Гей, брати! В кого серце чистеє,
Руки сильні, думка чесная, –
Прокідайтеся!..* [8, с.17].

Важливого значення надає поет і незаперечній єдності місіїного вчення пророка зі Словом Божим, його настановами та заповідями, що ведуть правдивими дорогами до правдивої непроминальної чистої та високої мети, пориваючи за собою людські душі, спрагли правди, світла, миру і любові:

*Сійте в головах думи вольнії,
В серцях жадобу братолюбія,
В грудях сміливість до великого
Бою за добро, щастя й волю всіх!
Сійте! На пухку, на живу ріллю
Впадуть сімена думки вашої!* [8, с.18].

Розуміє Франко і непересічну важливість внутрішнього єднання пророка-поводиря з Творцем, яке яскраво виявляється в його програмових поезіях «Гімн» та «Каменярі» у слідуванні його ліричного героя за Духом, і конечну необхідність тієї вогненної божественної наснаги, що спливає в його душу, напоюючи все його єство незборимою силою і здібністю до жертви та служіння:

*Дай теплоти, що розширює груди,
Чистить чуття і відновлює кров,
Що до людей безграничну будить
Чисту любов!
Дай і огню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дай владсть,
Правді служити, неправду палити
Вічну дай владсть!*

*Силу рукам дай, щоб пуга ламати,
Ясність думкам – в серце кривди влучать,
Дай працювать, працювать, працювати.
В праці сконать!* [8, с.18-19].

Найвищим акордом і логічним вислідом цих рядків поета, що розкривають його високе розуміння і глибоке прийняття жертвовної місії пророка-сіяча, лунають слова Франка з його поезії «Не довго жив я в світі ще...»:

*«Сій, хоч не твоїов
Руков пожате буде жниво!»* [8, с.45].

У завершальній поезії триптиху «Поет» автор, роздумуючи над покликанням і долею співця, пов'язує «Притчу про сіяча» із Христовою «Притчею про зерно». Щоб гідний плід принести, як гласить оповідь, зерно, а у Франковій поетичній трансформації – «колос, стебло і лушпина», – мусить «завмерти», загинути, віддавши всі свої життєві сили на розвиток доброго плоду. До такого ж свідомого жертвовного чину закликає Франко і поета:

*Будь ти, співаче, як Божа пшениця,
Пісня твоя – золотее зерно!
Скоро в лушпині дозріє воно,
Колос униз починає хилиться.
Знає той колос, стебло і лушпина,
Що для зерна вони тільки й росли,
Що лиш тоді воно повне, коли
Весь живий сок свій в нім зложить ростина.*

.....
*Але ж, леліючи в темній обслоні
Сочні зерняточка, знає стебло,
Що на будуще воно принесло
Нове, багатше життя в своїм лоні* [8, с.60].

Проте зреалізувати свою місійну сутність поет зможе лише ціною власного життя, зрікшись самого себе, посвятившись до останку:

*Так весь свій мозок, і нерви, і серце
Й ти в свою пісню, співаче, вкладай,
Біль свій, і щастя, й життя їй віддай,
Будь її колос, лушпина й стебельце!* [8, с.60].

Духовний зв'язок і внутрішня залежність пророка від Творця розкривається автором і в образі воскреслого Лазаря, якого з небуття відроджує Господня рука:

*Вчора тлів, мов Лазар, я
В горя домовині –
Що ж се за нова зоря мені блисла нині?..
Дивний голос мя кудись
Кличе – тут-то, ген-то:
«Встань, прокинись, пробудись!
Vivere temento!»* [8, с.25].

Почуття цього зв'язку дає борцю вище розуміння своєї місії в жертвовно-служінню ближнім і мужність в простуванні до цієї невідворотної спасаючої жертви:

*Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити [8, с.26].*

Однак разом із почуттям повної самовідданості і жертвовності болочим, але й неминучим одночасно відгуком у серці пророка щемить відчуття самотності і полишеності, що супроводжувало земне життя усіх біблійних пророків:

*Відцуралися люди мене!
Сей та той надійде і мене!
Тільки боязно скоса зирне...
Чи бояться ті люди мене?
Я блукаю, мов звір серед гір,
Серед шуму вулиць містових,
В серці чую слова, мов докір:
«Ти проклятий один серед них!» [8, с.33].*

Проте, долаючи внутрішній природній спротив, пророк приречений слухати і не може відректися своєї місії, покладеній на нього рукою Творця, щоб не зрадити самого себе:

*Не покидай мене, пекучий болю,
Не покидай, важкая думо-муко
Над людським горем, людською журбою!
.....
Ночами і днями
Шепчи над вухом: «Ти слуга нещасних!
Працюй для них словами і руками
Без бажань власних, без вдоволень власних!» [8, с.37-38].*

Не випадково в уяві поета виникає образ жертвенного Хреста як символ і логічний вислід пророчого служіння:

*Против рожна перти,
Против хвиль плисти,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести! [8, с.41].*

Природнім також є і звернення Франка до образу апостолів Христа, що в новозавітньому часі продовжували місійне служіння пророків. Постає і долю апостола асоціює поет з долею таких же, як і він, борців. І. Франко використовує та інтерпретує слова Христа, звернені до учнів: «Оце посилаю Я вас, як овець між вовки. Будьте ж мудрі, як змії, і невинні, як голуби. Стережіться ж людей, бо вони на суди видаватимуть вас, та по синагогах своїх бичувати вас будуть. І до правителів та до царів поведуть вас за Мене, на свідчення їм і поганам» (Мт. 10, 16-18) [1]. До порівняння – Франкові рядки з поезії «Товаришам»:

*І вас зі своїх зборів проженуть
Старих порядків лицарі гордії,
Ім'я і діла ваші прокленуть
І крикнуть: «Зрада! Пагубнії мрії!»
І вашу добру славу оплюють
Брехнею, й вас полічать між злодії,
Отрутою, замучених, напоють,
Надії ясні жовчею затроють.*

*На суд потягнуть вас, починають вами
Всі тюрми, все покличуть проти вас –
Людей і бога. Ділом і словами
Не проминуть ранити раз у раз
М'якеє серце ваше, мов тернами [8, с.44].*

У цій же поезії автор вдається і до асоціацій з образом Йоана Хрестителя, запозичуючи і трансформуючи його проповідь – «Як у пророка Ісаї написано: Ось перед обличчя Твоє посилаю Свого посланця, який перед Тобою дорогу Твою приготує. Голос того, хто кличе: У пустині готуйте дорогу для Господа, рівняйте стежки Йому!» (Мр. 1: 2-3) [1]:

*По всій землі
Рівняйте стежку правді! Де застали
Лиш гложжся, терня, там по вас нехай
Зазеленіє жито, наче гай! [8, с.4].*

Своєрідно підходить І.Франко і до інтерпретації «Притчі про милосердного самарянина» у поезії «Ви плакали фальшивими сльозами...», прагнучи показати всю облудність «братньої» любові до «заблуканих», на думку фарисеїв, і побитих мучеників, що вірили у «мрії-ідеали»:

*Пожалували всі мене, а далі
Пішли – хто на обід, хто в карти грати,
А хто судить запертих в криміналі,
А я лишивсь під тинном умирати [8, с.46].*

Таким же чином осмислює поет і фарисейську сутність любові проводової «патентованої», за його визначенням, патріотичної еліти до народу, якому вона покликана служити, та й до всієї України, своєрідно інтерпретуючи у поезії «Моя любов» слова Христа про любов до Бога, що має найперше розкритися в «любові до брата», до ближнього свого:

*Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце Боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вміє
Тебе, кохана Вкраїно! [8, с.63].*

Подібні роздуми над поетичними рядками І. Франка, дозволяють ще і ще раз переконатись у глибині й надзвичайній актуальності проблеми сприйняття і творчої інтерпретації поетом вічних біблійних істин, духовних євангельських заповідей, що потребує додаткового скрупульозного вивчення і осмислення, адже несе у собі колосальний виховний потенціал.

Список використаних джерел:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / [перекл. проф. Івана Огієнка]. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1168 с.
2. Іларіон, Архієпископ. Служімо своєму народові: Слово Високо про священнішого Іларіона, Архієпископа Холмського й Підляського на III з'їзді о.о. деканів дня 10 лютого 1942 р. / Архієпископ Іларіон – Холм : Свята Данилова Гора, 1942. – 18 с.
3. Бетко І. Войовничий атеїзм чи осмислення євангельської моралі? / І. Бетко // Слово і час. – 1994. – №2. – С. 32-38.
4. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні: Франко та його спільнота / Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – 632 с.
5. Забужко Н. Заповіт українському народові: Аналіз поеми «Мойсей» І.Франка / Н. Забужко // Українська мова і література у школі. – 1991. – №9. – С. 21-31.

6. Лесик В. Філософська концепція поеми «Мойсей» / В. Лесик // Дзвін. – 2000. – №8. – С. 148-151.
7. Мельник Я. Іван Франко й biblia аросурґра / Я. Мельник. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2006. – 198 с.
8. Франко І. Твори в трьох томах / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 672 с.

The article deals with problems of the I. Franko's world vision, in particular, emphasis on the role of biblical truths in life and creation of writer. The author draws attention to the problem of the leader as an idea-ethic complex in I. Franko's artistic world.

Key words: biblical truths, image and motifs, spirit, leader, mission, spirituality, morality.

Отримано: 03.03.2015 р.

УДК 821.111-3.09

Л. П. Расевич

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ГЕРОЇЗАЦІЯ СИЩИКА У КОНАН ДОЙЛЯ НА ТЛІ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА РЕДУКЦІЇ ХРИСТІАНСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДИНИ

У статті досліджено проблему героїзації образу Шерлока Холмса на тлі редукції християнської концепції людини в новітньому суспільстві. Водночас «ідеальний сищик» Конан Дойля є втіленням індивідуалістичного духу Модерну, не позбавлений ніщезанських рис, і тому аналіз цієї психоісторичної моделі у порівнянні з християнським ідеалом (конкретно – висунутою І. Огієнком концепцією «діяльного християнства») дає новий вимір для прочитання задуму письменника.

Ключові слова: детектив, герой, криміналізація, морально-релігійна криза, християнська концепція людини, ніщезанство.

Тема злочину, яка формується в найглибших надрах культурно-літературної творчості, є однією зі сторін проблемно-смыслові дихотомії *злочин/покарання*, де зло передбачає існування певної протидійної сили. Зі стрімким розгортанням процесів урбанізації, характерних для ХІХ століття, загострилась тема криміналізації. Зі становленням у ХІХ столітті наукової соціології та криміналістики тема злочину стає сферою постійного наукового інтересу, а на тлі загальної дегуманізації та відповідного наростання суспільної тривожності оформлюється як самостійний жанр детективна література – синтез пригородницького та героїчного начал з яскравим і неординарним образом героя-сищика, людини непересічних розумових здібностей. Це відповідало психологічній потребі в героєві-захисникові, який може бути сигніфікований як суперобраз Рятівника, що найбільш розгорнуто проаналізований у Дж. Кемпбелла, який вирізвив у міфах народів світу два наскрізних мотиви – створення світу та становлення особистості [4]. Власне, за Юнгом, це архетип Ініціації, в ході якої формується власне Я; особливо підкреслював Юнг значення для європейської культури образу Христа як архетипу Самості [13]. Дійсно, якраз християнство сприяло формуванню цінності особистості, піднесло моральний авторитет ідеї Закону і загалом сприяло формуванню ідеї захисту прав людини [1].

Для досліджень зарубіжних авторів тема перетину детективної літератури із релігійним світоглядом не є новою. на цьому проблемному аспекті зосереджують

увагу Л. Франк [16], М. Палмаро [17], Р. Пауль [18] та ін. До прикладу, М. Палмаро епатає громадськість заявами, що увесь цикл шерлокіани – це не що інше, як перелицьоване Євангеліє, де в образі Холмса достеменно вбачається образ новочасного Христа. Такі заяви хоч і є більш сенсаційними, ніж науково аргументованими, проте заслуговують на увагу: не в плані абсолютного змістового ототожнення, а в плані пошуку суголосних ідей, наскільки це відповідає теорії З. Фройда про «прадавнє переживання» [13, с.86]. Ореол героїзму, співвідносний з образом детектива, на рівні колективного несвідомого апелює до споконвічної потреби людства у заступникові – вищому раціоналізаторському і об'єктивному регуляторному механізмові в умовах розхитаності підвалин життя, своєрідному дамокловому мечеві для боротьби із соціальними деструктивними силами («Над головами легковажними, безвідповідальними, дрімотними, надутими і зверхними повинен зримо висіти дамоклів меч: він рятує» [12, с.6]). У героїчному аспекті образу детектива наявні точки дотику як з християнською концепцією людини-спасителя (сюди додаються присутні також релігійні паралелі із концептами «всевидячого ока» і «каральної руки»), найвищим виявом якої став образ Ісуса Христа як месії-боголюдини, так і з новочасною філософією ніцшеанської надлюдини, яка в центр уваги поставила концепт волі як джерело домінування над масою, що багато в чому суперечить християнським цінностям, які пропагують рівність усіх людей перед Богом¹. Проте в контексті образу Холмса християнський і ніцшеанський світогляди знаходять певну смислову рівновагу: експліцитно Холмс рідко виявляє свою релігійну позицію, він більше християнин не за життєвими переконаннями, а за семантикою вчинків, а ніцшеанські тенденції в зображенні образу Холмса не набувають тієї антисоціальної бойовничої сили, якою часто позначені праці Ф. Ніцше, рішуче розвінчуючи стратегічно важливі для соціуму міфи. Холмс вільний від колективно нав'язуваних догм: те, що в його життєвих принципах суголосне моральним устоям суспільства, має семантику апостеріорного вибору, в результаті чого набуває ще більшої ідейно-смислової ваги.

Образ сищика у проекції часу ефективно формував міф рятівника. У контексті твору ж картина постає як дещо суперечлива: хоч автори і позиціонують своїх героїв як носіїв «вищого знання», все ж іманентно ідею паначеті від криміналу в них не закладено, хоч колізії масової читацької інтерпретації, звичайним

¹ Тут важливим є внести ясність у біблійний концепт «маси»: І. Огієнко та Є. Сверстюк, наприклад, у своїх дослідженнях Біблії постійно наголошують саме на цінності окремої людини, а не маси, оскільки саме людину, а не масу створив Бог; маса ж цінна настільки, наскільки цінною у ній є кожен окремий індивід. У цьому контексті вибрана із маси людина, яка своїми вчинками найбільш уподібнюється Богові, претендує на роль проводиря (щоб допомогти іншим, а не насадити їм свою волю з метою маніпулювання та фактичного, матеріально вигідного домінування в соціумі, оскільки «...серед усього, над чим панує людина, не названа саме людина», «...не названа, бо Бог створив її вільною, дав їй повну свободу» [10, с.29-30]). Через служіння соціуму індивід в християнському сенсі ще більше уподібнюється Богові («Господь створив світ не механічно, але з наперед поставленою величною ціллю: заселити світ цей Своїми Подобами й Своїми Образами. Мало цього, Він постановив віддати весь світ цій Богоподібній людині» [10, с.31]). Такий християнський бік розуміння образу детектива – як людини внутрішньо хай і вищої від маси, проте яка не демонструє свою зверхність і служить на благо людської пастви, врегульовуючи конфлікти, відновлюючи справедливість, проте сама не прагне наживи і збагачення за рахунок цього. Це уявлення має ідеальний характер, його внутрітекстова реалізація як варіант не утопічний, але асоційований з максимально достовірною реальністю типовою художньою моделлю дійсності детективного жанру вносить свої конкретно-життєві та співвідносні в індивідуально-авторським розумінням корективи.

механізмом якої є міфологізація дійсності (дотична до понять ідеалізації та гіперболізації), конкретно щодо образу Холмса демонструють аномальну віру у всесильність останнього в масштабах реального, і навіть сучасного нам, темпорального простору, що відповідає інтеріоризаційній функції міфа. Тобто те, що людством перетворено на міф, є замаскованою відповіддю колективної психіки на процеси, що його хвилюють: «Можна сказати, що зародження фантастичних уявлень про оточуючий світ – це захисна реакція психіки на появу негативних емоцій – незадоволеної цікавості і страху» [5, с.27].

Криміналізація життя в сучасному світі тільки наростає, що пов'язується із загальним станом «нинішнього, всуціль здеморалізованого світу» [10, с.27], кризою особистісної свідомості перед лицем світових загроз («Людина. Маленька. Самотня. Оголена» [12, с.68]). Перманентна потреба людства у міфів рятівника, якому в соціально-кримінальному змістовому плані якнайкраще відповідає образ Шерлока Холмса, котрий уже майже півтора століття сприймається як реальна історична постать, причому досі жива (т.зв. феномен «великої гри», або «Holmesian game»), спричиняє тривку актуальність, безпрецедентну в межах літературного культурогенезу популярність образу Холмса¹, який в контексті багатовікового «великого часу» за багатьма семантичними показниками став вікторіанським варіантом образу Христа та на масовому психологічно-символьному рівні «в кінці другого тисячоліття» протистоїть архетипному образу Пилата як «найживучішого», за Є. Свертюком, зі «співучасників Христової драми». Тобто тій людській силі, яка виявляє себе «холодною і байдужою до драми» (аспект забутості соціуму в непересічних здібностях Холмса, наприклад, в його образі руйнує іманентну маску відчуження): «Він знає правду, але це ні до чого не зобов'язує. Він зневажає юрби, але прислуховується до них. Він виконує чужу волю й умиває руки» [12, с.76]. На протиположності цьому Конан Дойль пропонує інший сценарій, розіграваний образом зовнішньо холодним (наскільки це вимагає домінування раціонального над чуттєвим), проте не байдужим; який знає правду і ділиться її секретами (методологічні розвідки Холмса, якими він ділиться із соціумом, як то робить Христос, ділячись із паствою секретами християнського благочестя і мудрості в проповідях; паралелі можна проводити і між нотатками Ватсона, які сам Холмс постійними критичними заувагами прагне вдосконалити до рівня науково-методологічного трактату, та донесенням Христового вчення через апостолів); який на ментальному рівні самоосувається від юрби і живе згідно з власними уявленнями про світ (яке, втім, не суперечить провідним вікторіанським ідеологічним концептам), але виконує винятково свою волю і зберігає за собою пріоритет відповідальності за власні вчинки.

Підґрунтя для інтерпретації образу Холмса як викорінювача соціального зла і несправедливості було підготовлене ще в контексті вікторіанського соціуму, коли стала очевидна криза усіх досі знаних стримувальних засобів проти насилля, які мали здебільшого морально-релігійний характер і концентрувались у «живучому переконанні, що «доброї поведінки» можна досягти шляхом соціокультурного тиску на особистість, схильну до порушення устоїв» (нав'язуваний концепт «морального стримання» (moral restraint) [20, с.42]), а також власне важкою дією закону. Суттєве порушення авторитету християнської моралі в сучас-

¹ Детективний цикл Конан Дойля про Шерлока Холмса – це друга після Біблії літературна пам'ятка, яка видавалась стільки разів і стількома різними мовами. Цікавим є і той факт, що термін «Сапон», який застосовується англійськими дослідниками щодо холмсіани, є не чим іншим, як алюзією на біблейський канон («sapon of the Scripture»), і ввійшов у вжиток саме з легкої руки науковців, які вивчали Біблію.

ну Холмсові історичну епоху мало своїм наслідком не тільки дегуманізацію людини, що особливо гостро показало себе в злочинності (на цей час припадає, до прикладу, діяльність Джека-Різника, ряд інших гучних серійних злочинів), це також підірвало підвалини функціонування держави, а надто після того, як Ф. Ніцше відверто заговорив про релігію і мораль як засоби потужного маніпуляторного впливу на свідомість людини, коли в результаті засвоєння насаджуваних морально-релігійних догм людина перетворилась на зомбований «гвинтик»: «... інтерес влади-опікуна та інтерес релігії ідуть рука об руку, так що коли починає відмирати остання, розхитується і основа держави» [8, с.316]. Як зазначають Дж. Ровботам та К. Стівенсон, «вираження морального боку грубих порушень закону», що супроводжувало «період соціальної паніки» наприкінці XIX століття, «привело до висунення думки, що потрібно залучити певні екстраординарні засоби для боротьби з цією кризою, щоб запобігти остаточному нівелюванню «позитивних» соціальних впливів» [19, с.145]. Одним із таких засобів вважали, зокрема, пресу – джерело формування громадської думки. Дослідники помічають чітку стратегію у періодиці того часу, яка полягала у тому, щоб через постійну концентрацію уваги на криміналі та злочинах, зокрема на тій деструктивно-руйнівній силі, яку вони собою уособлюють, «сфокусувати увагу публіки на окремих соціальних страхах і побоюваннях» і зробити це засобом превентивного виховання проти асоціальної поведінки [19, с.139]. Через спрямованість холмсіани «у великі маси», небувало за кількістю читачьку аудиторію¹ ідейний зміст детективного жанру теж можемо співвіднести із антикримінальною патетикою вікторіанської преси. Так образ Холмса, сильний як в художньому, так і в іміджево-сугестивному плані, став одним із «екстраординарних засобів» проти стрімкого росту насилля.

Ідейно-сюжетна організація оповідань про Холмса дозволяє його образу реалізувати виділені Р. Паулем християнські підмурівки детективу. Функціонування сищика нагадує варіант-проекцію «Божої волі», яка в соціальному плані знаходить свій вияв у законах як втіленні найвищої влади в суспільстві. За словами Л. Франка, «надприродна сила детективу полягає у здатності втілити в життя (модель дійсності твору) припущення, що «закон управляє не тільки усіма природними явищами, але й роботою людського мозку» [16, с.14]. Демонстрація фактичних успіхів детектива, а також послідовна реалізація автором іміджу винятковості Холмса виступають ефективними міфогенними факторами, тим більш результативними, що міф – це не тільки те, «... що з раціонального погляду є напівправдою, перебільшенням, випередженням подій», але насамперед те, «що з емоційного погляду є правдою» [11, с.4]. Як зазначає Л. Павлюк, «свідомо сприймач інформації прагне до «об'єктивності», підсвідомо ж хоче емоційної правди» [11, с.4]. Так само і все християнство побудоване не на раціоналістичних первенях, а на «емоційній правді», тобто вірі, навіть у моментах, коли принцип віри суперечить принципу розуму. Образ Холмса врівноважує новочасні критерії духовного (християнського) та матеріального (раціоналістського). Християнська концепція людини в образі Холмса набуває дедалі більшої актуальності в умовах наукового прогресу, коли світовідчуття людства позначене ідейно-світоглядними дисонансами, а християнські цінності залишаються тим самим непроминальним, за що людина хапається як за джерело порятунку, адже історія засвідчує, що «стан духовності суспільства фактично ніколи не визначався його господарсько-технічним рівнем», і «різним епохам завжди були властиві значні диспропорції матеріального і

¹ Після публікації «Останньої справи Холмса» 20 тис. читачів «Strand Magazine» відмовились передплачувати журнал: можна тільки уявити, яка була їх загальна кількість.

духовного» [2, с.95]. Тому чим стрімкіше відбувається технологізація, тим очевиднішим стає метафізичне збіднення: «Ми переживаємо історичний час, коли люди гарячково шукають якоїсь більшої провідної ідеї, – і не знаходять її. Душа наша прагне Святої Ідеї» [10, с.89].

Холмс задовільняв соціальний запит на героя подібного зразка із самого часу свого виникнення, коли соціально-світоглядні умови пізнього вікторіанства потребували образу, який би втілював усі новочасні концепти (тобто не був відірваний від культивованої теми науково-технічного прогресу в різних сферах), відповідав ідеї сильної волонтаристської особистості не шопенгауєрського зразка, для якого життя – це страждання, а зразка ніцшеанського, девоптимістичного, прогресивного, із сильним внутрішнім стержнем, оскільки тільки сильна людина може повести за собою інших, стати прикладом, об'єктом не співчуття, а захоплення. В той же час образ не мав суперечити все ще сильній принаймні у формально-ідеологічному плані вікторіанській імперській доктрині християнського добродія, щоб не руйнувати остаточно релігію як стримувальний фактор, підмуривок соціального порядку вікторіанства. Ф. Ніцше тоді писав, що «...метафізика все ще теж декому потрібна, хоч, як і досі, незламна спрага достовірного, яку широка маса втамовують науковим позитивізмом, це печує бажання мати щось абсолютно надійне і тривке» [7, с.272]. В образі Холмса бачимо балансування: він не є апологетом християнського віровчення і навіть говорить, що вже давно забув Біблію – як рудимент свого юнацького життя. Проте його вчинки і їх результати суголосні головним християнським принципам.

Образ Холмса гармонійно вписується в рамку описаного І. Огієнком «діяльного християнства» як найбільш адекватного для сьогодення способу сповідування Христової віри. Так, суголосність вчинків Шерлока Холмса і наслідків його діяльності християнському вченню відповідає, згідно з позицією митрополита Іларіона, уявленням про служіння Богові навіть тих, хто не вірує в Бога – т. зв. «несвідоме служіння»: «Питають ще: чи той, хто не вірує в Бога, може служити Богу? Безумовно, так, може. Служить йому, хоч і не свідомо. Служить йому, коли чим-будь служить своєму ближньому чи народові на добро...» [10, с.71]. Хоч праця Холмса не є наскрізь альтруїстично-жертвовною, бо в праці на користь суспільства Холмс насамперед реалізує свою деколи навіть егоїстичну (коли він нарікає на відсутність злочинів) потребу розумового навантаження, яка в його характері набуває відтінку фізіологічної, все ж його діяльність має очевидні соціально-позитивні наслідки. Праця однієї людини на користь іншої вважається найвищим подаянням, яке здійснює людина в ім'я Бога, вищою за усякі фізично-матеріальні жертвоприношення («Що ви зробили одному з менших братів Моїх, Мені зробили» (Мт. 25.40) [10, с.59]), оскільки «Милости Я хочу, а не Жертви!» (Мт. 9.13, 12.7, Ос. 6.6) [10, с.74].

Холмс буде лінію реалізації принципів «діяльного християнства», гостроактуальну в добу, коли справжні цінності релігії сприймаються як щось абстраговане від реального життя, бо «служити тільки одному Богові» – «легше, як реально служити ближньому» [10, с.96]. Навіть марнославство та егоїстичне самозадоволення в контексті християнства можуть сприйматись не як прояв гордині (бо Холмс гордує тільки зверхніми і внутрішньо спорожніми людьми типу скотлендярдівського Лестрейда), але як усвідомлення свого наближення до досконалості: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний» (Мт. 5.48). І. Огієнко вбачає в кожній людині потенціал рятувати в реальному часі: «...хто хоче спасти світ, хай спасе його, живучи в світі» [10, с.53], а в суспільно корисній праці як індивідуальній лепті в загальну ідею спасіння – виконання найголо-

внішої заповіді любові. Люди, спрагли підтримки і порятунку, неодмінно шукають їх у квартирі Холмса (він позиціонується як той, хто повертає надію, знаходить вихід там, де всі інші безсилі, і користується абсолютною довірою, на нього покладаються подібно тому, як у критичний момент покладаються цілковито на Бога: «...я цілком довіряюся вам і ладен послухатися будь-якої вашої поради» [3, с.345]). Проте квартира Холмса не стає притулком для злиднених. Холмс діє саме як наставник: дає ключ до вирішення ситуації чи навіть вирішує її, проте подальший розвиток події – справа кожної окремої людини, що стає предметом нарікань Ватсона, бо доля клієнта цікавить Холмса лише настільки, наскільки він залишається його клієнтом, подальша його доля йому байдужа. Коли людина в метафоричному сенсі поставлена на ноги, але не може рухатись далі – це сигнал її слабкості, тоді вона варта ніцшеанського презирства через відсутність волі. Такому принципу відповідає і позиція Бога: люди отримали Закон Божий, подальше їхнє життя – справа індивідуального вибору, в чому стверджується домінанта християнської свободи.

«Діяльне християнство» як концептуальне поняття ідейної складової образу Холмса перегукується із «діяльною мораллю» Ф. Ніцше, яка полягає не в слідуванні абстрактним, насаджуваним масою приписам чи аскетичному служінню Богові (бо «...яка користь від чесноти, яку не можна показати чи яка не вмє себе проявити» [9, с.32]), але в гарячковому бажанні робити те, що винятково ти можеш зробити найкраще, бо саме від цього буде найбільша користь: «...я приймаю ту мораль, яка стимулює мене діяти, – весь час щось робити, з ранку до вечора, цілими днями <...> треба зробити це добре, настільки добре, як можу це зробити тільки я!» [7, с.228].

Попри спільні для усіх детективних творів ідеї боротьби зі злочиним і викорінення соціального зла, що має на меті захистити безпорадну перед лицем насилля «маленьку людину» в традиціях християнства, все ж не всі детективні твори реалізують дану концепцію. Найбільше її розвинув і утвердив якраз Конан Дойль, тоді як логічні оповідання Едгара По, свідченням чому є як авторські коментарі до оповідань, так і загальна стратегія текстів дюпеніади та «Золотого жука», зосереджуючись на авантюрно-пригодницькому сюжеті останнього і не пересічності мисленневих вмінь Дюпена, залишали пафос боротьби з темними сторонами людської натури, як і пафос рятівника, в рудиментному стані. По-перше, детективні твори По дуже обмежені за кількістю, порівняно із холмсіаною, тобто їхні масштаби замалі для розгортання заданої лінії, по-друге, аспект «виховання соціуму» не зовсім співпадав із авторським задумом: Дюпен – особистість надто «в собі», герметизована у власному мікрокосмі і в соціальному плані зламана невтішними колізіями особистого життя, а Легран взагалі не занепокоєний моральним благополуччям суспільства (сюжет оповідання не має соціальної прив'язки) чи то держави, маючи на меті заволодіти піратським скарбом і отримати ключ до того влаштованого способу життя, який притаманний йому зроду. Християнську концепцію героя образ Дюпена реалізує край розмитю, не підпадаючи навіть під огієнківські концепти «діяльного християнства» чи «несвідомого служіння».

На противагу такому станові речей, продуманий імідж образу Холмса, його послідовна внутрітекстова реалізація та подальша інтерпретація, маркована процесами небувалої за силою та масштабами міфологізації, в сукупності зробили його найімовірнішим джерелом порятунку від проблем, з якими відчужений індивід XIX, як і XXI століть залишений сам-на-сам: «А людина страждає, мучиться, перепрацьовується, хворіє, стає калікою, голодує, дрижить від страху перед насильством й т.ін. – і цього ніхто не бачить!» [10, с.90].

Мотиви холмсіани ефективно апелюють до архетипних страхів, на сугестивно-му рівні стверджуючи думку про світ, де над людьми все ще панує вищий розум, а від всевидячого ока не можна втаїти злий замисел. Той факт, що до Холмса й досі шлють звідусюди листи з проханням допомоги, тільки підтверджує думку про інстинктивне, яке не можливо пояснити раціонально, прагнення навіть в наш прагматичний час зберігати віру в існування джерела абсолютної істини та справедливості християнського зразка в межах земної кулі, а не в ефемерному потойбіччі. Тому Холмс і став своєрідною землею проекцією іманентної істини. В умовах соціальної нестабільності образ Холмса гіперреалізує механізм «емоційної правди», стає варіантом міфу рятівника християнсько-ніцшеанського плану (там, де їхні засадові концепти не є антагоністичними між собою), суголосного також пізньовікторіанському світорозумінню, який продуктивно апелює до психологічного запиту безпеки, що в піраміді Маслоу займає друге місце після фізіологічних потреб. Механізм міфологізації «оживили» образ Холмса не на одну епоху. Ідеалізація героя як одна зі сторін міфологізації, його рецепція як реальної історичної постаті у метафоричному смислі помістили образ Холмса на п'єдестал загальнонародської пам'яті. За І. Огієнком, «народ звичайно всіх забуває, але ніколи не забуває тих, хто йому чесно служить», тому «найбільша земна слава та, що постає зо служби народеві»: «Вона найміцніша, бо віки триває» [10, с.75]. Так само Холмс став героєм, в образі якого спостерігається християнсько-ніцшеанський симбіоз: завдяки продуманому апелюванню до новочасних ніцшеанських та одвічних християнських цінностей автор забезпечив тривале життя своєму герою, перспективи побутування якого наразі тільки оптимістичні.

Список використаних джерел:

1. Абрамович С. Політична концепція християнства в контексті руйнації та спроб реставрації античної культури / Семен Абрамович // Роздуми про глобальну політичну теорію (в контексті енцикліки «Caritas in Veritate»). Матеріали доповідей у секціях учасників Міжнародної наукової конференції (Львів, 13-14 березня 2014 року). – Львів : Український католицький університет. – С. 7-8.
2. Вишневський О. Проблема повернення до традиційно-християнських засад / О. Вишневський // Теоретичні основи сучасної української педагогіки. – Дрогобич : Коло, 2006. – С. 94-96.
3. Дойль А.К. Пригоди Шерлока Холмса: в 4-ох тт. / А.К. Дойль ; пер. з англ. В. Панченка. – К. : Веселка; Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010.
4. Кемпбел Дж. Герой із тисячею облич / Дж. Кемпбел. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 392 с.
5. Кондратов А.М. Как рождаются мифы XX века / А.М. Кондратов, К.К. Шилик. – Ленинград : Лениздат, 1988. – 176 с.
6. Муравник Г. Чарльз Дарвин: атеист или христианин? / Галина Муравник // Журнал «Фома». – 2005. – № 6 (29) [Режим доступу: http://azbyka.ru/vera_i_neverie/pauka_i_religiya/1g41-all.shtml]
7. Ницше Ф. Веселая наука / Ф. Ницше ; пер. с нем. М. Кореновой, С. Степанова, В. Топорова. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. – 352 с.
8. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое: Книга для свободных умов / Ф. Ницше ; пер. с нем. С. Франка. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2013. – 384 с.
9. Ницше Ф. Утренняя заря / Ф. Ницше ; пер. с нем. И.И.С. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. – 384 с.
10. Огієнко І. Служити народеві – то служити Богові / Іван Огієнко ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2013. – 448 с.
11. Павлюк Л. Міфопоетика і міфополітика: міф, контрміф і антиміф / Л. Павлюк // Медіа Критика. – Львів, 2008. – №2. – С. 8-11.

12. Сверстюк Є.О. Не мир, а меч. Есеї / Є.О. Сверстюк. — Луцьк : ВМА «Терен», 2008. — 500 с.
13. Фройд З. Поет і фантазування / З. Фройд // Антологія світової літературно-критичної думки 20 ст. / за ред. М. Зубрицької. — Львів, 1996. — С. 85-90.
14. Юнг К.Г. АІОН/ Исследование феноменологии самости / Юнг Карл Густав. — М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 1997. — 336 с.
15. Ярмусь С. Людина в світобаченні й ідеології митрополита Лларіона (Огієнка) / С. Ярмусь // Іван Огієнко (митрополит Лларіон) — патріот, вчений, богослов: Ювілейний зб. / за ред. А. Колодного. — К. : Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАНУ, 2012. — С. 66.
16. Frank L. Victorian Detective Fiction and the Nature of Evidence: The Scientific Investigations of Poe, Dickens, and Doyle / L. Frank. — London : Palgrave Macmillan, [2003] 2009. — 249 p.
17. Palmaro M. Supernatural, Dear Watson / M. Palmaro, A. Gnocchi. — Milan : Ancora, 2002. — 176 p.
18. Paul R.S. Whatever Happened to Sherlock Holmes: Detective Fiction, Popular Theology, and Society / R.S. Paul. — SIUPress, 1991. — 305 p.
19. Rowbotham J. Criminal Conversations: Victorian Crimes, Social Panic, and Moral Outrage / Judith Rowbotham, Kim Stevenson. — Ohio State University Press, 2005. — 318 p.
20. Wiener, M.J. Reconstructing the Criminal: Culture, Law, and Policy in England, 1830-1914 / M.J. Wiener. — Cambridge University Press, 1994. — 381 p.

The article investigates the problem of heroization of Sherlock Holmes' character in the context of reduction of Christian human conception in present society. At the same time Conan Doyle's «ideal detective» is an embodiment of individualistic spirit of Modern, it is not deprived of nietzschean features. That is why the analysis of this psychohistorical model in comparison with Christian ideal (viz. Ivan Ohienko's concept of «active Christianity») offers the challenge for new interpretation of the author's intention.

Key words: detective, hero, criminalization, moral and religious crisis, Christian human conception, Nietzschean doctrine.

Отримано: 10.02.2015 р.

УДК 811.124:811.161.2(092)

Т. В. Сторчова

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЛАТИНСЬКА МОВА У ПРОФЕСІЙНІЙ ТА НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті досліджується питання відображення латини у професійній та науковій діяльності Івана Огієнка. Зокрема, проаналізовано та систематизовано лексикографічні праці вченого: «Український стилістичний словник» та «Етимологічно-семантичний словник української мови». Розглянуто шляхи адаптації латиномовного матеріалу спадщини Івана Огієнка у навчальний процес класичних університетів України.

Ключові слова: Іван Огієнко, латинська мова, латинізм, лексикографічна робота, наукова термінологія, самостійна робота у вищій школі.

Освітня європейська традиція, започаткована у XIII ст., справедливо визначила для латини одне із центральних місць у системі навчання гімназій, а згодом університетів Європи. Цілком закономірним є той факт, що визначні постаті науки, мистецтва, літератури долучаються до джерел латини ось вже

впродовж багатьох століть поспіль. Латина як фундамент наукових знань, духовний стрижень людства, основа якісної освіти завжди була у полі професійного та наукового зору визначного вченого, педагога, державного мужа, церковного діяча в еміграції Івана Огієнка.

Грунтовний аналіз життя та творчості Івана Огієнка на основі архівних пошуків здійснив професор М. Тимошик, вивченням Огієнкової спадщини займалися О. Гривнак, А. Марушкевич, Г. Опанасюк, В. Мацько. Однак дослідженню питання відображення латини у спадщині вченого не було присвячено жодної окремої праці, що й становить актуальність статті.

Мета статті – дослідити шляхи відображення латиномовного матеріалу у професійній та науковій спадщині Івана Огієнка. Окреслена мета зумовила вирішення таких завдань: 1) дослідити життєві етапи становлення Огієнка як знавця латинської мови та визначити її значення для вченого; 2) провести аналіз частини словникового доробку науковця; 3) визначити способи реалізації латиномовного матеріалу лексикографічних праць Івана Огієнка у навчальному процесі сучасних класичних університетів України.

Ab ovo згадаймо ранні життєві етапи майбутнього вченого. Після завершення курсу військово-фельдшерської школи у віці 18-ти років Іван зайнявся інтенсивною самоосвітою. Оскільки без знання класичних мов не дозволялося отримувати освіту в університетах, з 1900 по 1903 рр., працюючи помічником лікаря, Іван самостійно опановує латинську та грецьку мови. У травні 1903 року успішно складає іспити зрілості (матуру) в Острозькій класичній гімназії і отримує відповідне свідоцтво [1, с.41].

Згодом, вступивши до університету Св. Володимира, спершу на медичний, а пізніше на історико-філологічний факультет, Іван Огієнко окрім французької, німецької, грецької, церковнослов'янської мов та санскриту опановує латинську мову на високому академічному рівні з оцінкою «весьма» *і.е.* «найвища» [1, с.42]. Варто зауважити, що початок ХХ ст. в Україні знаменується позитивними змінами у викладанні класичних мов, оскільки спостерігається розвиток класичної філології, а, відтак, і її методики. Для прикладу, читання класичних творів здійснювалося у декілька етапів: приготування, читання, вивчення напам'ять, переклад, тлумачення тексту, що реалізовувалося у межах змістовно-логічного та формально-мовного типу [2].

Можливо, такий методичний підхід тогочасного навчання класичним мовам згодом позначився на професійній діяльності Огієнка як перекладача. Адже, здійснюючи самостійні переклади, Огієнко-перекладач прагнув максимально розширити кількість термінів і понять, на які давав пояснення. Зокрема, кожен із 821 термінів книги «Свята Служба Божа Св. Отця нашого Іоанна Золотоустого мовою українською», розпочатої у Кам'янець-Подільському, тлумачиться на основі грецької, староврейської, латинської, церковнослов'янської мов [1, с.233].

Маючи гарні знання з латинської мови, професор Іван Огієнко постійно звертається до її джерел. Наприклад, досліджуючи питання розвитку української мови, не оминає аспекту впливу латини на її становлення, що є науково обумовлено. Адже вперше латинізм проникають на терени України у Х-XI ст., проте основна їх маса була засвоєна українською мовою в XVI-XVII ст. Україна в цей час переживала період культурного підйому та пробудження національної самосвідомості, що зумовило інтенсивний розвиток науки, освіти, літератури, дипломатії тощо. В основу тодішньої шкільної реформи була покладена латинська мова як ключ, що відчиняв двері до багатой західноєвропейської літератури та науки. Така суспільно-політична ситуація вимагала знання латинської мови, оскільки тісні контакти з Польщею, перебування в колі європейських країн передбачали володіння основними елементами освіченості й культури.

І. Огієнко у своїх працях неодноразово наголошує на політичній, соціальній, просвітницькій, культурній, історичній, мовотворчій ролі латини на теренах України та іншої частини Європи. Для прикладу, професор описує життя Польщі, яка раніше за Україну зазнала впливу ідей Відродження та латини. На той час вона була мовою науки та дипломатії, тому на її знання робили все більший акцент, і велика частина козацької старшини володіла цією мовою. Окрім того, у міських канцеляриях в Україні писарями були люди або польського походження, або добре знайомі з урядовою мовою польських канцелярій [3, с.163-164], що сприяло ефективному поповненню складу української лексики латинізмами.

Тогочасна українська спільнота має ґрунтовні знання з латини, про що свідчать Огієнкові слова: «здавна українці славились, як гарні *знавці чужих мов*, і ми їх рано стрічаємо в Москві на службі товмачами та в Посольськiм Приказі, де вони перекладали з чужих мов на московську або з московської на інші мови – німецьку, латинську, польську. У XVII віці це було звичайним, такою ж звичайною річчю лишилось воно і у XVIII віці» [4, с.258].

Не менш відомою в Україні та за рубезем постає постать великого вченого як автора та укладача словників. Лише за життя науковця було видано десять його словників у книжковій формі, більшість з яких була спрямована на унормування української мови.

«Розуміти правильно життя мови можна тільки тоді, коли будемо знати історію її...» – пише учений [3, с.7]. Історичне знання мови в контексті її становлення учений реалізує шляхом презентування у своїх словниках етимології слова для його лексичного, граматичного та правописного розуміння. Великий відсоток словникових статей займає класична мова – латина, знання якої було і нині залишається основою розвитку філологічного мислення, а, відтак, ґрунтового розуміння структури та законів будь-якої іншої мови.

Одне із центральних місць із словникового доробку Івана Огієнка займає «Український стилістичний словник» (Львів, 1924 р.), у якому автор має за мету допомогти Великій Україні й Галичині ближче пізнати мову одна одної, «і тим облегшити такий помітний уже процес утворення спільної української літературної мови» [3, с.6-7].

Професор Огієнко слова іншомовного походження, які називає «чужими», у великому числі вніс до словника. Серед них чільне місце належить латинському вокабуляру. У своїх словникових статтях учений демонструє «найбільш помітну *різницю* між літературними мовами Великої України (В.У.) та Галичини (Г.), спричинену «чужими словами». Польське походження слів має суттєвий відсоток латинського впливу, адже «в культурнім житті Польщі надзвичайно велику *ролю* відіграла мова латинська – вона стала тут не тільки мовою церкви, але й мовою школи, науки, письменства, державних установ, а це все привело й до латинської вимови чужих слів взагалі...» [3, с.163].

Варто зауважити, що автор не є прихильником поповнювати літературну мову непотрібними позичниками з мов чужих: польської чи московської. Мову, що затягується чужими елементами, Іван Огієнко порівнює з людиною, що попала в тягуче болото [3, с.9-10].

Однак, зважаючи на негативне ставлення до всього чужого в українській мові, латину великий учений поціновує з науково-об'єктивних причин. У книзі «Український стилістичний словник» автор звертається до латини, аналізуючи адаптовані українською мовою повні та відносні латинські лексичні одиниці. Повні латинські лексичні одиниці в українській мові укладач презентує так: акт, акту м.р. з лат. actus, мн. акти; в Г. мн. з л. акта. Записати до актів, а не до акт л. Типові записи

знаходимо у багатьох словникових статтях до таких слів, як абсурд < absurdus, адвокат < advocātus, акцент < accentus, артикул < artīcūlus, архів < archivum, глadiator < gladiator, градус < gradus, декан < decānus, деканат < decanātus, декрет < decrētum, делегат < delegātus, колоквиум < colloquium, мармор < marmor etc.

Серед повних запозичень учений акцентує увагу на невідповідності місця наголосу у латинських лексичних одиницях корелятів Великої України та Галичини: contrāctus > контра́кт (В.У.) та ко́нтракт (Г.); cámera > ка́мера (В.У.) та каме́ра (Г.); decānus > дека́н (В.У.) та де́кан (Г.); concérto > ко́нцэ́рт (В.У.) та ко́нцерт (Г.) etc.

Відносні латинські лексичні запозичення, транслітеровані українською мовою, Іван Огієнко у стилістичному словнику латиницею або «латинкою» не подає. Такі латинські іншомовні слова, як вказує автор, є галицькими, «перейнятими» з польської мови. На Великій Україні такі лексичні одиниці не вживаються. Серед них упорядник словника виокремлює такі слова, як асиста *товариство, оточення, присутність* (< assistēre бути присутнім, стояти поряд), демолювати *понищити, поруйнувати* (< demolīri ламати, руйнувати), дефвдація *споневірення, обмана, крадіж, фальш* (< defraudatio позбавлення (чогось) за допомогою обману), децинзія *ухвала, постанова, рішення* (< decisio згода, угода, рішення), інвазія *наїзд, напад* (< invasio нашість, напад), інвігіляція *вартування, догляд* (< invigilāre пильнувати, дбати, піклуватися) etc.

Професор Огієнко рекомендує замінити цілі лексичні гнізда латинських чужорідних в українській мові слів, переважно галицьких, «перейнятих» з польської мови, на їх українські лексичні відповідники: континуатор ліпше наше – продовжуватель, континувати ліпше наше – продовжувати, континуване ліпше наше – продовження (< continūare з'єднувати, зв'язувати), ко́пія < со́рія ліпше наше – відпис тощо.

Проте автор словника часто звертається до латини як мови-донора, змінюючи графічний образ слова реципієнтної української мови. Наприклад, слово кумерція він вважає народним, коригуючи його на комерція від лат. commercium, магістр на магистер < magister, Виргилій на Вергилій < Vergilius etc.

Цінним для філологів, студентів, науковців постає матеріал, у якому Іван Огієнко розмірковує над тим, як передавати чуже *i*, російське *и*, грецьке *υ*, *η*, не оминаючи при цьому латини. Для прикладу, панівна латинська вимова у літературній польській мові (м'яка вимова *i*, *l*, *g*) залишила свої сліди в українській мові, оскільки «Польща занесла й нам дуже багато чужих слів та прищепила нам почати й свою вимову їх» [3, с. 164]. Професор наполягає на тому, що у всіх чужих словах треба писати *i*, адже українська мова споконвіку українізує всі українські слова, «рятуючись перед чужоземним zalivom» [3, с. 165-166]. Однак мовознавець не є дуже категоричним і вказує на те, що «кому дуже бажається зберігати чужоземну вимову, той може вимовляти *міністер*, пишучи *министер*, ... як то роблять всі культурні народи світу» [3, с. 166].

Іван Огієнко наголошує на суттєвому впливі латини на «способі писання мов цілої Європи», наприклад, порівнюючи орфографію французької, німецької, англійської, чеської мов у передачі грецької *υ* латинською *y*: gymnasium (лат.), gymnase (фр.), Gymnasium (нім.), gymnasium (англ.), gymnasium (чеш.).

Учений роз'яснює вимову таких часто вживаних слів як шухляда, бляха, фальш, колядувати, льох, мораль etc. з неприродним для української мови м'яким *л*. Йдеться про занесення українцями слів «римської вимови з м'яким *l*» через мовні контакти із сусідніми народами – поляками, німцями, чехами.

Цікавою у стилістичному словнику є наукова розвідка ученого про рід чужих слів в українській мові. Визначний мовознавець ревно доводить ту дум-

ку, що українська мова, як і будь-яка інша світова мова, переймаючи чуже слово, надає йому рід на основі власних законів: лат. *actum c.p.* – акт *м.р.* Цю ж позицію автор аргументує численними прикладами європейських мов, які запозичуючи слова з класичних мов, надають їм рід по законах своєї мови: лат. *alphabetum c.p.* – фр. *alphabet m.p.*, нім. *das Alphabet*, іт. *alfabeto m.p.* *etc.*

Професор Огієнко чітко артикулює свою позицію щодо любові польської мови до латини також і у аспекті категорії роду, адже латинські слова на *-um/-ium* у мові-реципієнті залишаються незмінними та зберігають середній рід мови-донора, а також її парадигмальне закінчення у множині – *-a*: *herbarjūm* – *herbarja etc.* [3, с.485].

У кінці книги автор розміщує таблицю вимови чужих слів та зауважує, що в Європі існує дві вимови чужих слів: одна для тих, що пишуть латинкою, і друга для тих, що пишуть гражданкою, наполягаючи на тисячолітній традиції писати гражданкою [3, с.489-490].

Вершиною словникотворчої діяльності Івана Огієнка науковці називають чотиристоронній «Етимологічно-семантичний словник української мови» [5-8], який налічує загалом 1738 сторінок. Ця праця, на думку Миколи Тимошика [1, с.369], цілком заслуговує бути поставленою в один ряд з академічними виданнями подібного типу, адже за структурою, широтою залучення лексичного матеріалу, значенням для мовознавчої науки, багаторічної драматичної рукописної й видавничої долі практично не має собі аналогів.

У цьому титанічному опусі латина продовжує свою тріумфальну ходу, хоча автор часто зберігає автентичність правописної системи української мови. Презентуючи значення слів, учений подає українські синоніми та їхні старослов'янські, російські, грецькі та латинські відповідники.

Латиномовний матеріал «Етимологічно-семантичного словника» вражає своєю різносторонньою тематикою, глибиною та повнотою його представлення. Виконавши аналіз латинізмів у словнику, а також врахувавши особливості фахової підготовки студентів сучасних класичних університетів України, вкрай важливою постає проблема формування усвідомленої наукової термінологічної бази сучасного студента за посередництва цієї наукової праці. Адже тут знаходимо ґрунтовні тлумачення *філологічної (лінгвістичної) термінології* (абрєвіатура, альтернація, артикль, артикуляція, асиміляція, вокабулярій, вокалізм, вульгаризм, вербальний, галліцизм, глосарій, інтерполяція, контамінація, контекст, коректура, література, літера, макаронізм *etc.*), *історичної термінології* (гладіатор, еміграція, кесар, колаборант, консул, легіон, мотрона, міграція, міністр, авторитарний, гуманізм *etc.*), *юридичної термінології* (апеляція, архіваріос, вето, конституція, *arbitr*, *argumentum ad hominem etc.*), *ботанічної термінології* (*Carthamus finctoricus* дикий шафран, *Daucus carota* морква, *Larix decidua* модрина, *Larix laricina* чорна модрина, *Paraver* мак, *Syringa* бузок *etc.*). Цікавими та необхідними для студентів-педагогів знаходимо тлумачення таких часто вживаних слів як аудиторія, екзамен, канікули, лекція, магістр, доктор *etc.*

Особливої уваги Іван Огієнко приділяє паремійній спадщині латинської мови. Цікавим є те, що автор презентує її або транслітеровану українською мовою, або мовою оригіналу. Наприклад, читаємо такі латинські паремії в україномовній варіації – аб ово, апостеріорі, апіорі, «Лікарю, вилікуйся сам», «Людина людині вовк», «Усе своє ношу з собою» (латиномовний переклад подається) *etc.*; латиномовні *dicta* – *deus ex machina*, *perpetuum mobile*, *pro et contra*, *pro domo sua*, *aqua vitae*, *alma mater*, *alter ego*, *volens-nolens*, *cum grano salis*, *non plus ultra*, *nomina sunt odiosa etc.*

Серед міфологічних образів та понять грецько-римської міфології та історії, які занурюють читача у світ неповторної античності, знаходимо нотатки

про Данаїв дар, Дамоклів меч, Муки Тантала, Піррову перемогу, Прометеїв вогонь, Авгієві стайні, Аппіїв торг, Аріяднину нитку, Ахіллово п'яту, Ганнібалову клятву, Гордіїв вузол тощо.

Усі перераховані презентанти латини, лише дуже малої частки неосажної словникотворчої спадщини Івана Огієнка, стають підґрунтям клопіткої роботи філологів, методистів-науковців, педагогів, а також студентів, які вивчають сучасні європейські мови (українську, польську, англійську, німецьку, чеську тощо), класичні мови (латинську, грецьку), старослов'янську мову, історію, юриспруденцію, природничі науки тощо.

Зважаючи на ґрунтовність представлення латини у словниковому доробку вченого, нагальним постає питання використання матеріалів Огієнкових словникових статей у навчально-методичних комплексах з таких університетських дисциплін як латинська мова, вступ до мовознавства, польська мова, англійська мова, німецька мова, українська мова, старослов'янська мова, зарубіжна література, антична література, українська література, історична термінологія, правознавство, педагогіка та методика навчання тощо.

Ознайомлення студентів із латинізмами лексикографічних праць Івана Огієнка варто здійснювати крізь призму самостійної роботи: 1) укладання наукових тематичних міні-словників за напрямками підготовки у формі самостійних, індивідуальних та групових завдань; 2) підготовка до практичних та семінарських занять із використанням термінів або понять, які розкривають сутність теми, що опрацьовує студент, адже відомі слова Карла Ліннея «*Nomina si nescis, perit et cognitio rerum*» не втрачають, і ніколи не втраять своєї актуальності; 3) опрацювання наукових мовознавчих розвідок вченого про закони латинської мови, її категорії та їх відображення у різних мовах, що пропедевтично закладе основи вивчення сучасних мов; 4) написання дипломних проєктів та курсових робіт відповідної тематики.

Словники Івана Огієнка є глибоким фундаментом для розробки спецкурсу «Латинська мова – основа наукової термінології». Такий спецкурс дозволить систематизувати та структурувати всю необхідну базу термінології (особливо лінгвістичної, яка за походженням переважно латинська) за напрямками підготовки, що значно полегшить роботу студента, а також слугуватиме чудовим мотиватором та модератором навчання.

Наукова та просвітительська спадщина вченого є безцінним джерелом особливо у контексті зміни навчально-методичної парадигми сучасного освітнього простору вищої школи. Адже раціональний підхід до використання латиномовного матеріалу Огієнкових студій сприятиме сприйняттю студентом латини як певної комунікативної системи, зорієнтованої на реальне застосування. Книжково-письмова сфера латини ґрунтовно та широко представлена у творчості Івана Огієнка, що створює всі умови для якісного становлення і формування національної еліти України.

Список використаних джерел:

1. Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження : наук. вид. / М. Тимошик. – К. : Наша культура і наука ; Вінніпег : Український православний Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с.
2. Дикий В. До методики й дидактики лектури Гомера / В. Дикий // Українська школа. – 1911. – №2-3. – С. 79-86.
3. Огієнко І. Український стилістичний словник : підручна книжка для вивчення української літературної мови / І. Огієнко. – Львів : Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1924. – 496 с.

4. Огієнко І.І. Українська церква / Іван Іванович Огієнко // Нариси з історії Української православної церкви : в 2 т. — К. : Україна, 1993. — 284 с.
5. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон ; [за ред. Ю. Мулика-Луцика] // Ін-т дослідів Волині [Ч. 39]. — Вінніпер : Накладом тов-ва «Волинь», 1979. — Т. 1. — 365 с.
6. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон ; [за ред. Ю. Мулика-Луцика] // Ін-т дослідів Волині [Ч. 39]. — Вінніпер : Накладом тов-ва «Волинь», 1982. — Т. 2. — 399 с.
7. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон ; [ред. і доповн. Ю. Мулика-Луцика] // Ін-т дослідів Волині [Ч. 39]. — Вінніпер : Накладом тов-ва «Волинь», 1988. — Т. 3. — 415 с.
8. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон ; [за ред. Ю. Мулика-Луцика] // Ін-т дослідів Волині [Ч. 39]. — Вінніпер : Накладом тов-ва «Волинь», 1995. — Т. 4. — 557 с.

The article focuses on the subject of Latin presentation in the professional and scientific heritage of outstanding Ukrainian scientist Ivan Ohienko. Lexicographic works as «Ukrainian stylistic dictionary» and «Etymological and semantic dictionary of the Ukrainian language» were analyzed. Latin writing area represented in the works of Ivan Ohienko, creates all the conditions for efficient student's learning and formation the national elite of Ukraine.

Key words: Ivan Ohienko, Latin, Latin borrowed words, lexicographic works, scientific terminology, self-depend work in high school.

Отримано: 28.01.2015 р.

УДК 007:304:070:001.8(477)''19

Т. А. Трачук

*Інститут журналістики Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ А. ЖИВОТКА, С. СІРОПОЛКА, І. КРЕВЕЦЬКОГО

У статті йдеться про Кам'янець-Подільський період життя і діяльності трьох видатних істориків української журналістики – А.П. Животка (з жовтня 1918 р. по 15 листопада 1919 р.), С.О. Сірополка (з червня 1919 р. по травень 1920 р.) та І.І. Кревецького (літо 1919 р. – квітень 1920 р.), подано коротку характеристику їхніх досліджень української преси, здійснених в умовах подальшої вимушеної післяреволюційної еміграції.

Ключові слова: А. Животко, С. Сірополко, І. Кревецький, українська преса, наукові дослідження.

Закономірно, що наука розвивається там, де для цього є необхідні умови: наукові установи, вищі навчальні заклади, скупчення вченого люду.

Наука про журналістику розвивалася в основному у великих університетських містах – Києві, Львові, Харкові.

Кам'янець-Подільський до таких не належав. Хоч і був колись губернським містом і мав заснований у 1918 році гуманітарний університет, який сприяв розвитку різних наук. А от історики і теоретики преси тут не культивувалися, хоча газет і журналів у місті завжди виходило доволі.

У період з лютого 1919 року по травень 1920 року у місті над Смотричем знаходять тимчасовий прихисток троє науковців – Аркадій Животко, Степан Сірополко, Іван Кривецький, які у подальші роки своєї багатовекторної діяльності створили знакові наукові праці з історії й теорії української журналістики.

У працях сучасних українських учених Л.В. Баженова, П.П. Брицького, О.М. Завальнюка, Т.І. Ківшер, Г.І. Ковальчук, М.Ф. Нечитайлюка, В.С. Прокопчука, Є.І. Сохацької, М.В. Тимошика та ін. проаналізовано різні аспекти громадсько-політичної та багатопрофільної професійної діяльності А. Животка, С. Сірополка, І. Кривецького.

Мета нашої статті – зробити огляд кам'янець-подільського періоду життя і творчості цих трьох науковців і проаналізувати їхній внесок у розвиток журналістикознавчих досліджень.

Аркадій Петрович Животко вперше прибув до Кам'янець-Подільського у 28-річному віці у складі урядової делегації 22 жовтня 1918 року на урочисте відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, засновником і першим ректором якого був Іван Огієнко.

У цей час у місті планувався випуск педагогічного часопису Подільської губернської народної управи «Освіта». А. Животко активно взявся за його підготовку і вже в першому числі цього двотижневика, що вийшов 15 листопада, було розміщено два його матеріали. Друкувалися статті А. Животка, зокрема про дошкільне виховання, огляди дитячої літератури, і у наступних числах цього журналу [1, с. 15].

З лютого по листопад 1919 року А. Животко проживає у Кам'янці-Подільському постійно. Спочатку разом із М. Грушевським працює над випуском газети «Життя Поділля» [2, с. 266], а після її закриття – у культурно-просвітницьких громадах, зокрема «Просвіті», разом із С. Русовою заснував Товариство дошкільного виховання ім. Песталоцці, організує роботу дитячого клубу та дитячих майданчиків, ініціює створення дитячої книгозбірні.

Одночасно А. Животко друкується у газеті «Трудова громада», на сторінках якої регулярно з'являються його статті, кореспонденції, а також «вірші у прозі» – своєрідні відгуки на актуальні події країни, в якій у той час точилася війна.

Наприкінці листопада 1919 року А. Животко, як і більшість членів уряду УНР, покинули Кам'янець-Подільський, остерігаючись його окупації більшовиками.

Цей період життя і творчості А. Животка був його першим, у певному сенсі – навчальним етапом, на шляху освоєння журналістського фаху. Ймовірно, що саме непроста щоденна робота секретаря газети «Життя Поділля», регулярна співпраця з часописом «Трудова громада» та іншими періодичними виданнями, набутий тут досвід написання матеріалів для преси і стали одним із основних моментів, своєрідним орієнтиром при визначенні в подальшому напрямів професійної діяльності А. Животка. Журналістика стала справою його життя. Після того, як у 1920 році він був вимушений покинути Україну і до самої смерті (1948 року) йому довелося проживати за кордоном, в основному в Чехії, його творча діяльність не стала менш активною. Він співпрацює з різноманітними українськими друкованими органами, виступає з лекціями на історичну тематику в багатьох аудиторіях, упродовж кількох років викладає журналістику, досліджує пресу різних регіонів України, врешті готує ґрунтовну працю «Історія української преси» (1946 р. – на правах рукопису, обсягом 196 сторінок машинопису та з додатком широкої бібліографії спеціальної літератури і джерел). Незважаючи на те, що ця книга з великим запізненням прийшла в Україну (1999 р.), вона все ж зробила чималий вплив на розвиток історико-журналістських досліджень [3].

Уся публіцистична, редакторська, громадська діяльність А. Животка у період його перебування у Кам'янці-Подільському і у подальші роки підпорядковувалася одній меті – формуванню національної свідомості українців, вихованню почуття гордості за приналежність до української нації, зміцненню прагнення побудувати власну незалежну державу.

Степан Онисимович Сірополко після революції 1917 року плідно займався народним шкільництвом у Києві, був радником із питань освіти при Генеральному секретаріаті Української Центральної Ради, товаришем (заступником) міністра народної освіти.

У червні 1919 року, в 47-річному віці він разом із членами українського уряду переїхав до Кам'янця-Подільського, читав тут в щойно відкритому університеті (як доводять деякі дослідники) лекції з педагогіки та школознавства, а з 25 грудня 1919 року по 11 травня 1920 року завідував університетською бібліотекою. За короткий час (чотири з половиною місяці) він зумів налагодити її роботу за всіма правилами університетських книгозбірень з ознаками наукової [4, с.32].

С. Сірополко насамперед сформував нормативну базу бібліотеки, організувавши роботу Бібліотечної ради, вибудував демократичну структуру управління закладом, спрямовував колектив працівників на оволодіння основами бібліотечної справи і бібліографії. Теоретичне ж обґрунтування своєї практичної діяльності виклав як у статтях, рецензіях, бібліографічних списках, так і в окремих солідних виданнях, зокрема у книзі «Народні бібліотеки».

Крім бібліотечних клопотів С. Сірополко мав багато справ і у сфері освітнього і громадсько-політичного життя. Зокрема, працюючи в комісії з підготовки «Проекту Єдиної школи на Україні» – головного програмного документа реформування української загальноосвітньої школи доби 1917-1920 рр. – він разом із видатними діячами педагогічної освіти П. Холодним (заступник міністра) та С. Русовою брав активну участь у завершенні роботи над цим документом. «Проект...» відразу ж був схвалений Радою Міністрів народної освіти УНР і надрукований у Кам'янці-Подільському окремою книжкою [5, с.19].

Своє бачення нової школи в Україні, її нового історичного завдання С. Сірополко виклав у брошурі «Завдання нової школи» (1919 р.).

Для продовження роботи в Міністерстві народної освіти С. Сірополко у травні 1920 року залишає Кам'янець-Подільський і переїжджає до Києва. Та вже незабаром був вимушений відбути до Польщі, потім – до Чехословаччини.

Там він бере активну участь у науковому та громадському житті української діаспори, видає десятки праць із історії, теорії та практики освіти в Україні, школознавства, книгознавства, бібліотечної справи.

Проявляє також особливий інтерес до актуальних питань української журналістики. Він присвятив розгляду цієї теми кілька праць: «Етика літератора» (1923 р.), «Наболілі питання української преси» (1924 р.), «Основи журналізму» (1940 р.).

Саме в цей час ще один із діаспорних дослідників української журналістики Ольгерд Іпполіт Бочковський підготував частину задуманої ним фундаментальної праці про методіку журналістики, проблеми преси, пресову політику, журналістські школи, форми викладу журналістських матеріалів, торкнувся питання визначення часу і місця запровадження загальної науки про журналістику. У 1939 році А. Бочковський помер, не закінчивши своєї праці.

Завершити це дослідження вирішив С. Сірополко. Уже в 1940 році була готова друга частина їхньої спільної монографії «Українська журналістика на тлі доби: історія, демократичний досвід, нові завдання».

Провідною думкою другої частини цієї праці є розгляд ролі преси і журналістів у суспільстві. Автор детально аналізує такі питання: завдання преси,

зокрема публіцистики в організації суспільної думки; вимоги, яким має відповідати журналіст; дотримання етичних норм у роботі журналіста, об'єктивізм і суб'єктивізм часопису; преса як чинник духовної культури тощо [6].

Ця монографія стала фактично першим дослідженням із теорії журналістики, написана українськими авторами, щоправда в діаспорі. Видана вона лише 1993 року у Мюнхені.

С. Сірополько залишив значну наукову спадщину у різних сферах своєї діяльності: розвитку педагогіки, шкільництва, бібліотекознавства, журналістики і журналістикознавства.

Іван Іванович Кривецький в історію української культури увійшов насамперед як багаторічний директор бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а також як автор багатьох історичних досліджень, зокрема з минулого вітчизняної журналістики – монографії «Початки преси на Україні (1776-1850)».

У період Західно-Української Народної Республіки він вступив до лав Української Галицької армії, очолював її історично-архівний відділ та був редактором основного пресового органу уряду ЗУНР, газети «Республіка».

З упадком ЗУНР улітку 1919 року, коли УГА вимушено відступила за Збруч, на Поділля, І. Кривецький у 36-річному віці переїхав до Кам'янець-Подільського, працював у пресовому відділі УГА при редакції часопису «Стрілець». Він також долучився до бібліографічних справ новоствореного університету. Разом із д-ром Осипом Назарком взявся за випуск у похідній військовій друкарні, що знаходилася у вагонах на коліях залізничної станції, часопису історично-мистецького змісту «Українська старовина». Проте в несприятливих для наукової праці умовах було випущено лише одне число цього журналу [7].

1919 рік позначений у творчій біографії І. Кривецького опублікуванням також підготовленого ним огляду українських періодичних видань на Поділлі та Галичині, статей «Українська мемуаристика: сучасний стан і значіння» та «Як писати мемуари. Пояснення і вказівки», які побачили світ у Кам'янці-Подільському.

У квітні 1920 року І. Кривецький разом із частинами УГА покинув місто над Смотричем, деякий час перебував у Балті, згодом опинився в Києві. Лише наприкінці 1921 року повернувся у Галичину, де відразу розгорнув активну наукову та громадсько-культурну діяльність.

Серед його журналістикознавчих праць найгрунтовнішою є книга «Початки преси на Україні (1776-1850)» (1927 р.) [8, с.80]. Вона складається з п'яти розділів, у яких розглянуто передісторію виникнення і початок розвитку української періодики.

Дослідник зробив детальний аналіз першої на теренах України газети «Gazette de Leopold» (Львівська газета), львівської преси кінця XVIII – початку XIX ст. Також було подано опис основних видань, що з'явилися на початку XIX ст. на східних теренах України: харківські російськомовні газети і журнали – «Харьковский еженедельник» (1812 р.), «Харьковский Демокрит» (1816 р.), «Украинский вестник» (1816 р.) та ін.; одеська преса – франкомовні видання «Messager de la Russie Meridionale» (1821 р.), «Troubadour d'Odessa» (1822 р.), російськомовні «Вестник Южной России» (1821 р.) та ін., київські видання – газети «Киевские объявления» (1835 р.), «Воскресное чтение» (1837 р.) та ін.

І. Кривецький глибоко проаналізував напрям, характер і зміст першої української газети «Зоря Галицька», що почала виходити 1848 року у Львові і здійснила значний вплив на подальший розвиток української преси.

Згадана робота І. Кривецького є однією зі знакових в історії українського журналістикознавства, оскільки вона містить уперше здійснений цілісний,

хронологічно вивірений, системний аналіз процесу зародження і розвитку української преси на її початковому етапі [9, с.406].

За весь час розвитку українського журналістикознавства участь у його формуванні взяли десятки видатних учених – істориків і теоретиків преси, радіо, телебачення, новітніх інтернет-видань. Відрадно, що серед авторів сучасних журналістикознавчих досліджень вже бачимо і кам'янчан, науковців нещодавно відкритої кафедри журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: О. Волковинського, О. Почапську, А. Тимофєєва, О. Бикову та ін. Вони, продовжуючи дослідницькі традиції корифеїв української науки про журналістику, зокрема А. Животко, С. Сірополка, І. Кривецького, нині утверджують славу і свого міста як ще одного центру розвитку цієї науки. Період 1918-1920 рр. – особливий в історії древнього Кам'янця-Подільського. І не лише тим, що тут у 1918 році був відкритий державний український університет – своєрідний форпост освіти і науки на Поділлі та у всій Україні, не лише тим, що тут тимчасово знаходилася столиця УНР, де розроблялися і приймалися найважливіші державні рішення. Особливим цей період був і тим, що тут зібралися десятки видатних, авторитетних державних, наукових, культурно-освітніх діячів України, творців її історії. Серед них і троє майбутніх авторів ґрунтовних журналістикознавчих праць: Аркадій Животко, Степан Сірополко, Іван Кривецький. Кожен із них також залишив помітний слід у літописі древнього міста над Смотричем.

Список використаних джерел:

1. Тимошик М.С. Аркадій Животко як громадський діяч, журналіст і вчений / М.С. Тимошик // До кн.: Аркадій Животко. Історія української преси : навч. посібник. – К. : Наша культура і наука, 1999. – С. 11-34.
2. Животко А. Історія української преси : навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики вищих закл. освіти / А. Животко ; упоряд. М. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
3. Трачук Т.А. Кам'янець-Подільський період у житті і творчості Аркадія Животко / Т.А. Трачук // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2009. – Вип. 1 (17). – С. 586-596.
4. Прокопчук В.С. Бібліотечна діяльність С.О. Сірополка в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1919-1920 рр.) / В.С. Прокопчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 3. – С. 32-44.
5. Брицький П.П. Степан Сірополко – видатний педагог, бібліотекознавець та історик освіти України / П.П. Брицький // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 3. – С. 18-26.
6. Бочковський О.І. Українська журналістика на тлі доби: (Історія, демократичний досвід, нові завдання) / О.І. Бочковський, С. Сірополко ; за ред. К. Костєва. – Мюнхен, 1993. – 204 с.
7. Федунішин Л. Участь Івана Кривецького у національно-визвольному русі в Галичині 1918-1923 рр. / Л. Федунішин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Вип. 18. – С. 551-555.
8. Трачук Т.А. Українське журналістикознавство (історичний аспект): навчальний посібник / Т.А. Трачук. – К., 2013. – 240 с.
9. Качкан В. Реальні образи сумної правди (Іван Кривецький – історик, критик, бібліограф, пресо- і книгознавець) / В. Качкан // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 398-414.

The article deals with Kamyanets-Podilskyi period of life and activity of the three prominent historians in Ukrainian journalism – A.P. Zhyvotko (from October 1918 to November 15, 1919), S.O. Siropolko (from June 1919 to May 1920) and I.I. Krevetskyi (summer 1919 – April 1920). It is given a brief description of their research in Ukrainian press, implemented in a future post-forced exile.

Key words: A. Zhyvotko, S. Siropolko, I. Krevetskyi, Ukrainian media, research.

Отримано: 24.02.2015 р.

УДК 37.013(477)

Т. Й. Франчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПОТЕНЦІАЛ ДОСВІДУ СТВОРЕННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ АВТОНОМІЗАЦІЇ ВИШІВ

У статті досліджуються основні цінності та напрямки вивчення досвіду заснування навчального закладу з позиції вирішення сучасних проблем його розвитку на принципах автономності.

Ключові слова: реформи, освітня парадигма автономність освітнього закладу, цілісний освітній простір, само творення, саморозвиток.

Реформації в освітній сфері такого рівня як прийняття нового закону «Про вищу освіту», що передбачає запровадження стандартів, пов'язаних з принципово іншою освітньою парадигмою (формулою реалізації діяльності, взаємовідносин її суб'єктів), є надзвичайно складними і найбільші ризики стосуються його імплементації: визначення базових механізмів реалізації, логіки перехідного періоду, мобілізації широкого загалу освітян, забезпечення інформаційно-методичного супроводу реформаторських процесів та конкретних практичних дій.

Закономірно, що найбільш цінні уроки можна отримати не стільки з фундаментальних теоретичних досліджень та сформованих на їх основі постулатів, вивчення успішної практики подібних реформ в інших країнах, скільки з глибокого та комплексного аналізу власного досвіду намагань творити та реформувати вітчизняну освіту, конкретний навчальний заклад, надто, коли йдеться про досвід, пов'язаний з творенням університету не за типовими, визнаними у державі стандартами, а як унікального навчального закладу, у якому сконцентровані головні смисли стратегії державотворення періоду національного відродження. Історія створення Кам'янець-Подільського Державного Українського університету містить потужний потенціал розвитку: практично були закладені фундаментальні підвалини, актуальність яких невідкладна часу, оскільки вони відображають глибинні смисли вищої університетської освіти.

«...ідея Кам'янець-Подільського університету, сформульована і розвинута взимку – навесні 1918 р., відображала прагнення, з одного боку, патріотичних інтелігентських сил Поділля, з іншого, науковців Київського українського народного університету заснувати в регіоні національну вищу школу як осередок формування кадрів інтелігенції для культурного зростання регіону, України загалом. Вирішальною політичною умовою реалізації романтичного наміру подільської інтелігенції став курс державної влади УНР на формування національної університетської системи освіти» [1].

Той факт, що Кам'янець-Подільський Університет цілеспрямовано та успішно формувався як автономна інституція, свідчить про необхідність системних і глибоких досліджень базових механізмів та теоретико-практичних умов його творення, оскільки лише в такий спосіб можна визначити потенціал та технології імплементації цінного досвіду в контекст сучасної освітньої ситуації.

Автономно функціонуючий освітній заклад – це передовсім чітко визначений та визнаний усіма суб'єктами освітньої діяльності блок цінностей, що має статус системо твірної основи і виступає як орієнтиром у розбудові системи, так і головним критерієм ефективності її функціонування.

Аналізуючи концепцію та процес створення Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, вражають масштаби роботи, пов'язаної з визначенням його статусу, цінностей, навіть свого роду місії, що стосується його ролі як суб'єкта реального державотворення, формування культурно-просвітницького центру в регіоні, місті. Тому цілі, закладені в систему розбудови освіти вищого рівня, стосуються не лише формування фахівця, а інтегрально – інтелектуальної еліти, інтелігенції, що неодмінно вплине на розвиток міста, підвищення цього соціально-культурного рівня. Так, проєктуючи відкриття українського університету в Кам'янець-Подільську, його ініціатори вважали, що через якийсь час місто зможе отримати «кілька десятків люда з найвищою інтелектуальністю, кілька сот молоді інтелігентної, енергійної, що підвищило б його цивілізований рівень» [4, с.336].

Отож, результат функціонування освітньої системи – це реальна якість підготовки фахівця, що, в тому числі, визначається за параметрами інтелігентної, активної, самодостатньої особистості, здатної не лише виконувати свої функціональні обов'язки, а і творити навколо себе високодуховний, продуктивний соціальний простір. Закономірно, що центром освітньої системи вишу, головним суб'єктом творення цілісного освітнього простору навчального закладу є його керівник. Характеризуючи потенціал Івана Огієнка як фундатора Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, І. Стус 1982 році написав: «Його праця містить у собі такі тривкі і вічні вартості, що з них повними пригорщами будуть черпати грядущі наші покоління. І виховуючись на жертвенному його прикладі, наші нащадки будуть далі промощувати українській правді шлях у світ аж до кінцевої її перемоги» [3, с.120].

Активна громадянська позиція ректора університету реалізується через його багатогранну духовно та науково просвітницьку, організаційну роботу, яка виходила далеко за межі університету, формуючи своєрідний соціокультурний простір регіону, у якому університет реалізував системо твірну функцію. «З осені 1918 р. ректор став однією з найбільш помітних постатей громадсько-політичного життя Кам'янця-Подільського. Він брав на себе роботу, пов'язану з пробудженням у місцевих українців національної свідомості, допомагав людям, які потрапляли у скрутне становище. Як авторитетного українського діяча, його обрали членом Головної управи Українського Червоного Хреста. В Кам'янецьку добу Директорії УНР (червень-листопад 1919 р.) І. Огієнко домігся того, що очолюваний ним заклад яскраво зарекомендував себе як вогнище національної культури, важливий осередок освітньо-культурного життя краю і опора українського державотворення. Сам ректор, крім участі в роботі різних курсів, що функціонували при університеті, виступав з окремими лекціями, які збирали повну аудиторію.» [2].

Зазначені позиції повною мірою співвідносяться з сучасними реформами вищої школи в частині забезпечення якості освітньої діяльності, підготовки конкурентоздатного фахівця, готового до продуктивної професійної діяльності в умовах, що постійно змінюються. При тому особливої актуальності набуває

проблема формування фахівця як особистості з активною громадянською позицією, з високим рівнем національної самосвідомості, здатного транслювати високі національні, соціально-культурні цінності, активного, творчого, готового до професійного саморозвитку впродовж життя. Саме тому особистісно орієнтовані освітні технології є пріоритетними в системі організації професійної освіти.

Як показує теорія і практика формування освітніх систем, самодостатній, само розвивальний, успішно функціонуючий навчальний заклад будь-якого рівня можна сформувати автономно, інколи навіть безвідносно до зовнішніх умов та безпосередніх організаційно-управлінських впливів. Про це свідчить феномен створення навчальних закладів у різні історичні періоди та у різних країнах радше не завдяки, а всупереч соціально-гуманітарній, освітній політиці держави. Те саме стосується і окремо взятих викладачів, професійна діяльність яких відзначалася високим рівнем автономності, оскільки їх професійна позиція та технологія організації педагогічного процесу за своєю суттю була інноваційною, особистісно орієнтованою і кардинально відрізнялася від загальноприйнятої, традиційної.

У цьому контексті сучасні зовнішні чинники формування навчального закладу інноваційного типу, відповідних освітніх технологій, без сумніву, є сприятливими, оскільки вони ініційовані державними законодавчими актами в області освіти. Крім того, маємо мережу навчальних закладів інноваційного типу, сформованих в сучасних реаліях освітньої ситуації завдяки ініціативі та творчості окремих педагогів, управлінців (або групи небайдужих), які змогли створити компетентісно орієнтовану продуктивну модель навчального закладу, розробити програму її практичної реалізації, об'єднати навколо ідеї та програми педагогічний колектив однодумців, створити на основі їх взаємодії цілісний освітній простір за заданими параметрами. Як результат – навчальний заклад, що функціонує на принципах автономності.

Водночас, як показує досвід реформування освітньої галузі останніх десятиліть, важко розраховувати, що такі ініціативи можуть стати масовими, це завжди було і, очевидно, буде прерогативою особливо обдарованих та ініціативних. А це означає, що масовий поступ на цьому шляху можуть забезпечити лише зовнішні умови, які будуть не лише сприятливими, а і спонукальними стосовно зазначених процесів, інтегрально – здатними сформувати ситуацію реальної конкуренції за критеріями якості сучасних компетентісно орієнтованих освітніх послуг.

Порівнюючи досвід переходу на інноваційні освітні технології минулих двох десятиліть з сучасним етапом реформ, вважаємо, що практично ситуація не змінилася, оскільки і донині актуальними і найбільш гострими є наступні проблеми, що спричиняють гальмівний вплив на процес модернізації вищої професійної освіти, в тому числі в частині перспектив переходу вишів на принципи автономності:

- відсутність комплексного обґрунтування системи змін у сфері освітньої діяльності, що ускладнює розуміння адміністративно-методичними службами вишів, викладачами (як головними суб'єктами практичних реформаций) логіки, сутності змін, їх соціально-економічної детермінованості.
- низький рівень готовності вишу до прийняття радикальних змін, пов'язаних з автономізацією функціонування навчальних закладів, та вироблення конструктивної поведінки (системи дій) у їх контексті. (Головними умовами автономності є наявність власної концепції функціонування та розвитку закладу та достатній рівень сформованості цілісного освітнього простору як продукту взаємодії її суб'єктів.)
- відсутність загальнодержавної (рамкової) концепції та моделі поетапності переходу від однієї освітньої парадигми до іншої з максимальним збе-

реженням уже напрацьованого продуктивного активу освітньої діяльності вишу, а також викладача, що формувався на основі «Я-концепції».

- відсутність чітких уніфікованих діагностичних програм та методик, в основі яких не залишкові знання з різних дисциплін (традиційний варіант), а інтегральні параметри та показники якості освітніх послуг навчального закладу, визначення рівня професіоналізму викладача, на які може орієнтуватися виш, розробляючи власну програму діагностики та реформування уже сформованої освітньої системи.

Автономія ВНЗ в принциповому плані міняє пріоритети освітньої системи, переводячи її з зовнішнього регулювання на внутрішнє (саморегулювання, самоуправління). Різниця очевидна: якщо потрібно доводити якість освітніх послуг зовнішньому «контролеру» (наприклад, міністерству освіти і науки, атестаційній комісії), то, зрозуміло, включаються механізми імітації успішної діяльності, показні афішування успіхів, приховування недоліків, замовчування проблем. В такий спосіб система орієнтується на зовнішні показники «якості», а системи перевірок такого рівня орієнтовані радше на фіксацію рівня освітньої діяльності (за тільки їм зрозумілими критеріями), і ніяким чином – на її поліпшення. Закономірно, що і будь-які «провали» інноваційних схем та технологій модернізації системи освіти неодмінно знаходять свого «винуватця» на найвищих сходинках ієрархії освітньої системи, наприклад, міністерства освіти, яке, наприклад, запроваджує стандарти кредитно-модульної (трансферної) системи професійної освіти, що у наших умовах «не працює».

Загальна схема залежностей суб'єктів освітньої системи є традиційною і в принциповому плані незмінною, однак в кожній конкретній ситуації реформ міняються їх цільова спрямованість, характер та зміст взаємодії. «Кожний університет є автономною вищою школою, яка стоїть під особливою опікою правительства Української Народної Республіки, називається державним і належить до компетенції Міністра Народ[ної] Освіти на Україні» [5].

Автономізація вузу – це також перерозподіл сфер відповідальності, а значить і характеру взаємодії між усіма гілками та рівнями освітньої системи (починаючи від МОН освіти України, закінчуючи викладачем як головним суб'єктом організації освітньої діяльності, а відтак і реальним масовим агентом змін в освітній сфері).

Отож, йдеться не лише пріоритети, а і характер взаємозалежності, взаємовідносин усіх суб'єктів освітньої системи. Запроваджуючи ринкові основи функціонування та регулювання освітніми системами (як на макро, так і на мікрорівнях), ВНЗ стає зацікавленим у розвитку системи, яка би продукувала внутрішні механізми формування команди висококваліфікованих фахівців, від яких найбільшою мірою залежить рівень професійної освіти за європейськими показниками якості, а значить і конкурентоспроможність на ринку освітніх послуг.

Закономірно, що оптимальним буде створення концепції та системи освітньої діяльності, у якій всі суб'єкти будуть долучені до формування логіки змін через адекватні способи взаємодії, колективно формуючи інноваційно орієнтований продуктивний освітній простір.

Йдеться про конструктивну взаємодію освітніх просторів, починаючи з макrorівня – державний освітній простір, що трансформується в регіональний простір, простір навчального закладу – аж до освітнього простору окремого викладача, який у контексті перерахованих просторів формує власну особистісно орієнтовану автономію освітньої діяльності на основі власного активу професійної діяльності та потенціалу професійного розвитку. Простір у про-

сторі, система в системі – формула ефективної взаємозалежності, сприятливої для реалізації принципів автономізації, особистісної орієнтованості в освіті.

Отже, ситуація, коли в державі запроваджується досить високий рівень автономії вищих навчальних закладів, а для цього не створені ні зовнішні передумови (критерії та технології діагностики якості освітніх послуг в умовах переходу на систему компетентнісної освіти, не активовані механізми методично-управлінської підтримки цього процесу), ні внутрішні (готовність вишів перейти на самоуправління освітньою діяльністю, орієнтуючись на критерії якості та методики діагностики, яких вони ще не знають), означає завідомо піти неефективним шляхом освітніх реформ. Як результат – можна прогнозувати ще одну хвилю розчарувань, наслідки яких неважко передбачити та оцінити. Практично можемо мати ситуацію, що у загальних рисах повторюватиме попередній етап реформ (технології впровадження кредитно-модульної системи).

Процес автономізації освітніх систем досить складний, насамперед, тому, що маємо в принципі переосмислити практику роботи «за зразком», що вже укорінилася і донині актуалізується в процесі упровадження нововведень різного рівня у сфері освіти. Логіка проста: можна відтворювати, але не можна творити «за зразком», а тому запроваджені освітні стандарти повинні позиціонуватися як рамки і давати простір для самотворення, виходячи з власних пріоритетів, потенціалу розвитку у їх контексті.

Особливості управлінської системи такого рівня полягають в тому, що це мають бути не прямі впливи, які у імперативному чи рекомендаційному стилі пропонують зміни та нововведення стосовно змісту, процесу організації освітньої діяльності навчального закладу, а опосередковані, які неодмінно спонукають до їх якісної імплементації, не порушуючи, а оптимізуючи уже створений контекст цілісного освітнього простору навчального закладу.

Можна спроектувати комплекс позицій, дотримання яких може мати спонукальний вплив щодо реального підвищення продуктивності освітньої системи, зацікавленості в отриманні реальної якості «продукту» її функціонування (у нашому випадку – висококваліфікованого спеціаліста) на виході.

1. Реалізація принципу автономізації функціонування будь-якого освітнього закладу буде ефективною за умови, якщо він буде формуватися як самодостатня, само розвивальна система, в основі якої – цілісний освітній простір як результат продуктивної взаємодії всіх суб'єктів (адміністрації, викладачів, студентів) освітньої системи, орієнтований на реалізацію спільно визначеного блоку освітніх цілей та концептуального підходу до їх реалізації.
2. Радикальне реформування освітньої системи, формування цілісного освітнього простору як його основи, можливе лише за умови широкої та системної просвітницької діяльності, насамперед, викладачів, забезпечення розуміння сутності та логіки реформаційних змін, що є об'єктивною передумовою формування їх активної (суб'єктної) позиції по відношенню до інновацій та готовності у їх контексті до змін власної професійної позиції, технології організації педагогічного процесу, професійної діяльності в цілому (викладача нереально «примусити» працювати за стандартами компетентнісної освіти, він може виробити цю здатність виключно на особистісно орієнтованій основі).
3. Забезпечення орієнтації освітньої системи на кінцевий продукт її функціонування – підготовку висококваліфікованого фахівця, конкурентоспроможного на ринку праці, головні професійно-особистісні характеристики якого інтегровані у самостійно розробленій моделі «Випускник».

Зазначені позиції та автономність ВНЗ формують ситуацію, за якої виш «вимушений» стати головним суб'єктом оптимізації власної освітньої системи.

Наприклад, той факт, що МОН України відмінило положення про впровадження кредитно-модульної системи професійної освіти, зрозуміло, свідчить не про визнання її недієздатності, а про необхідність принципово іншого підходу до реалізації її стандартів та технології імплементації в систему освітньої діяльності кожного конкретного вишу. Автономність вишу передбачає самостійність вибору в тому числі і системи освіти в рамках заданих державою стандартів.

Немає необхідності доводити, що найвищий потенціал у формуванні концептуально-змістових та технологічних засад функціонування та розвитку освітньої системи навчального закладу, враховуючи реальні надбання, актуальний рівень та потенціал розвитку, є наукова діяльність, яка здатна не лише провести системний та глибокий аналіз освітньої діяльності, а і визначити та експериментально перевірити найбільш дієві напрямки, а також форми та методи реформування конкретного ВНЗ.

Окрім того, складно переоцінити потенціал наукової діяльності у професійному розвитку викладача, професійній підготовці майбутнього спеціаліста. Тому, закономірно, що системо твірною умовою формування вишу як автономного освітнього закладу є забезпечення реальної інтеграції її освітньої та наукової діяльності. Позиція зафіксована у законі «Про вищу освіту» не є принципово новою.

Перший параграф розділу I проекту «Статуту державних українських університетів», розроблений у Київському українському народному університеті, на основі якого засновувався Кам'янець-Подільський Державний Український Університет, зазначає: «Університети на Україні мають завдання сприяти розвиткові науки й давати громадянам вищу наукову освіту» [4, с.340].

Отож, формування цілісного освітнього простору передбачає наявність цілісного наукового простору. Це не є самоціллю, оскільки групи наук, які обслуговують освітню галузь, передусім повинні забезпечити ефективність її функціонування та перспективи ефективного розвитку.

Окрім того, творчі професії, до яких відносяться педагогічні, потребують достатній рівень сформованості дослідницьких компетенцій, оскільки реалізація професійних функцій педагога на репродуктивному рівні є неефективною. А це означає, що практичні педагоги повинні виступати реально суб'єктами наукових пошуків у сфері освітньої діяльності.

В кожному освітньому закладі може бути сформований науковий центр, який буде реально виступати ініціатором колективних наукових досліджень щодо переходу навчального закладу на інноваційні освітні технології, зокрема, формування концепції, програми, змісту та форм модернізації освіти, відповідно до заявлених у законі «Про вищу освіту», логіки перехідного періоду, забезпечення інформаційно-методичного супроводу реформаторських процесів та конкретних практичних дій. Наукової співпраці з іншими навчальними закладами, в тому числі і вищими професійними, що акумулюють високий науковий потенціал, і де наукова діяльність є однією із значущих професійних функцій. А також звертатися з подібними ініціативами до академічних інститутів. При тому академічні інститути можуть проектувати зустрічний рух, пропонуючи освітнім закладам включатися в широкомасштабні наукові пошуки відповідно до предмету наукового інтересу. Інститут в таких умовах виступає суб'єктом формування концепції дослідження, узгодження зусиль усіх дослідників, а також систематизації, масового поширення результатів досліджень.

Список використаних джерел:

1. Завальнюк О.М. Від ідеї до спроби заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету в добу Української Центральної Ради

- (січень-квітень 1918р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/Admin/Downloads/eine_2009_30_7.pdf
2. Іван Огієнко – фундатор і ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету (1918-1920 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kpn.u.edu.ua/pro-universytet/ohijenko/>
 3. Цит за кн.: Марушкевич А.А. Невтомний працівник українського ренесансу Іван Огієнко. Педагогічний аспект/ А.А. Марушкевич. – К., 1966. – 127 с.
 4. Пашенко Олімпіяда. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Наша культура: науково-літературний місячник. – Варшава, 1936. – Кн. 5 (14). – С. 332-346.
 5. Проект Статуту Державних Українських Університетів. Від Кам'янецької Університетської Комісії. – Б.м., б.р. – 28 с.

This article investigates the core values and directions of studying the experience of founding an educational institution from the perspective of solving modern problems of its development on the principles of autonomy.

Key words: reforms, the educational paradigm, autonomy of educational institution, integral educational environment, self-creation, self-development.

Отримано: 20.02.2015 р.

УДК 811.161.2:001(477)(092)

Я. М. Чопик

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

МОВОТВОРЧА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА ЯК ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

У статті висвітлюються питання, пов'язані із науковою і власне літературною діяльністю Івана Огієнка як оригінальної мовної особистості з формованим ідіолектом на етнонаціональній основі. З'ясовано інтра- та екстрамовні чинники, що детермінували особливості стильової і мовно-виражальної поліфонії наративу автора, а також наголошено на значенні його спадщини для розвитку національної мови українського народу.

Ключові слова: мова, культура, етнос, дискурс, держава, перекладач, консолідація національне відродження, феномен.

Іван Огієнко своєю невтомною діяльністю вченого, державника, релігійного діяча зробив безцінний внесок у різні царини українського культурно-політичного і наукового життя. Цьому сприяла його природна обдарованість, жага опанування скарбами вітчизняної й зарубіжної культури, цілеспрямоване самовиховання та свідомий вибір боротися за щасливу долю рідного народу. Мегаціллю його подвижництва завжди була невтомна праця на благо державно-політичного, отже, національного, духовно-культурного відродження України.

Наукові праці вченого-патріота надзвичайно актуальні: вони прогностичні за своїм характером, відкритістю, відзначаючись об'єктивністю, фундаментальністю й історизмом.

Людина енциклопедичних знань, «свій природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного і культурного діяча він однаковою мірою успішно застосовував і як мовознавець та літературознавець, і як редактор та видавець, і як перекладач та поет, і як ректор та видавець, і як православний митрополит та історик української церкви» [5, с.240].

Іван Огієнко своєю копіткою працею виборював рівноправність української мови, необхідність навчання у школі та виховання в сім'ї рідною мовою. Він одним із перших згенерував нетрадиційне визначення соціально-культурних, духовних функцій рідної мови: «Рідна мова – це найважливіша основа, що на ній зростає духовно й культурно кожний народ. У житті кожного народу, а особливо недержавного, рідна мова відіграє найголовнішу роль: рідна мова – то сила культури, а культура – сила народу. Тому зрозуміло, чому всі культурні народи ставляться до своєї рідної мови з найбільшою святістю, з найчулішою опікою». Він наголошує на винятковому значенні мови у формуванні свідомості: «Без добре виробленої рідної мови нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації – нема державности, як найвищої громадської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення» [3, с.3].

Поліфункційний енергетизм рідної мови для широких верств народу визначальний, бо вона є єдиним засобом згуртування й консолідації. В іншому випадку, не розуміючи іншої мови, народ «був би засуджений на довічну темряву, навіть неграмотність, якби до нього не зверталися і його не просвічували українською мовою» [8, с.171]. Іван Огієнко сповна зrealізував свідомий патріотизм і активну позицію в питаннях національно-мовного буття у своїй багатогранній творчо-науковій спадщині, що вирізняється формально-стилістичними особливостями його індивідуальної мовотворчості. Тому одним із актуальних напрямків сучасної лінгвістики є дослідження феномену мовної особистості авторів, яка відіграла важливу роль у процесі становлення й розвитку сучасної української літературної мови.

Метою статті стало дослідження екстра- та інтралінгвістичних чинників, що детермінували характер індивідуальної мовотворчості Івана Огієнка як вияву етнонаціонального феномену.

Проблемі мовної особистості приділяли увагу такі вчені, як В. Гумбольдт, І. Бодуен де Куртене, О. Потебня, Д. Овсянко-Куликовський, І. Синиця та ін., відзначаючи, що вона розвивається на певному історико-філологічному тлі відповідно до стану розвитку суспільства, а також до стану розвитку мови. Мовна особистість є індивідуалізуючою моделлю етносу та його мови як експлікативно-суттєвого атрибута народу, її національні риси розпізнаються в творчому перетворенні й вербалізації нею світу [7, с.9]. Таким чином, ідіолект автора наукового твору чи власне поетичного, притаманний окремій особистості, формується упродовж всього життя як своєрідний лінгвопсихологічний субстрат, що відповідно трансформується в мовно-творчому комплексі майстра слова. Інакше кажучи, ідіолект – індивідуальне мовлення, що пояснюється місцем проживання, віком, фахом, соціальним станом, загальним рівнем культури певної людини [1, с.301]. Ідіолект автора художнього чи власне наукового твору, що відбиває реалії відповідного дискурсу, виступає складником його індивідуального стилю. Психолінгвістичний характер творчої індивідуальності Івана Огієнка вияскравлюють такі екстремовні і власне лінгвальні чинники, як:

- рідне мовлення українського Полісся. Він від селян навчився живого українського слова. Закінчивши початкову чотирирічну школу в Брусиліві у 1896 році, за казенний кошт навчається у військово-фельдшерській школі в києві, займаючись самоосвітою (читає багато книжок з історичної, літературознавчої тематики і навіть пише вірші). Його перше пробудження української свідомості відбувається під впливом приятеля, фельдшера Колегії Павла Галагана в Києві Андрія Коровая та частих відвідин вистав українського театру;
- активна участь у громадському русі періоду 1903-1909 років, а також наукове співробітництво в київських виданнях «Громадська Думка», «Рада», прилу-

чення до діяльності «Просвіти» та заснованого М. Грушевським Українського наукового товариства в Києві (редакторство, перші наукові розвідки і переклади, знайомство і співпраця з Б. Грінченком, П. Житецьким). Перспективи професорської кар'єри після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету і водночас проукраїнська позиція щодо українського викладання в університеті, який був до 1917 року зрусіфікований;

- становлення І. Огієнка як авторитетного науково-педагогічного і культурно-громадського діяча у період існування УНР (1918-1920), а також державного діяча на посаді міністра народної освіти, що об'єктивно супроводжувалось й творчою, науково-дослідницькою діяльністю. Все це зреалізовано талановитою людиною, переконаним українцем у створенні і виданні для різних верств населення українських підручників, посібників тощо. Обрання І. Огієнка членом комісії Міністерства освіти для вироблення статуту українських університетів і призначення головою Правописної комісії, а згодом – ректором новоствореного Кам'янець-Подільського українського державного університету (1918). У Кам'янці-Подільському, в якому переважало російськомовне населення, він пристрасно пропагує українську мову і серед населення. Прикметний факт: Огієнко водночас турбувався про українську вимову слів'янського тексту духовними особами в церковних відправах. Займався проблемами відродження української церкви, організував значну культурно-освітню роботу;
- багатогранна й активна діяльність зрілого вченого, поета, духовної особи й організатора церковного життя за межами України в еміграції з кінця 1920 року на території Польщі, а після другої світової війни – за океаном, в Канаді (Торонто). Саме у період еміграції й до кінця життєвого шляху й видрукувана більшість мовознавчих та культурознавчих досліджень Огієнка (десятитомна «Історія церковнослов'янської мови», «Граматико-стилістичний словник Шевченкової мови», «Історія української літературної мови», «Історія українського друкарства», «Українська культура» та багато інших праць).

Як мовна особистість, сформована у бурхливий період розвою української культури і слова після трьохсотлітнього колоніального підневілья, Іван Огієнко створив низку самобутніх талановитих художніх творів (історичні поеми, легенди, релігійні твори, переважна більшість яких побачила світ у 50-60-ті роки у видавництві «Наша культура»). Крім того, у всьому загальнохристиянському світі великою подією став вихід друком у 1958 році переклад митрополитом і поетом Святого Письма, неперевершена якість перекладу із старогрецької та івриту забезпечила йому визнання усіх християнських конфесій і, таким чином, авторитет української мови як носія найзаповітніших духовних святощів.

Іван Огієнко бездоганно володів великим запасом виражальних засобів мови, розумів усі грані кожної мовної одиниці, розмаїття її лексичних і граматичних значень, семантичних і стилістичних відтінків. Він умів відшукати саме ті мовні засоби, що забезпечують адекватне відтворення змісту думки й ефективну реалізацію авторського задуму, цілеспрямовано використовував діапазон виражальних можливостей мовних одиниць різних рівнів, зокрема лексичного. Наприклад, у книзі «Українська культура» (1918 р.) автор, спираючись на народнорозмовну основу української мови, широко послуговується лексичними одиницями, як-от: *винародовлення, одіж, огнище, до тридцятка* (до тридцяти), *казнодій* (проповідник), *крепко* (міцно), *запасісти* (зайняти), *закладати* (засновувати), *товмач* (перекладач), *розславити* (знеславити, ославити), *одродження, складня* (синтаксис), *нагінка* (тиск), *совецький, розвій, будівничий* (творець), *налетіість* (нашарування), *забити* (завирувати), *сікатися* (чіплятися) та ін.

Власне, йдеться про одиниці лексичного фонду національної мови, що в тоталітарну добу були проскрибовані і лише в часи політичної суверенності набули повноправного функціонування, тобто, за визначенням учених, ревіталізувались [6, с.17].

Характерною ознакою огієнківського наукового дискурсу виступає нарація з використанням народнорозмовних елементів як лексичного, так і синтаксичного мовного рівнів, почасти із фразеологічними вкрапленнями. Все це підсилює комунікативно-змістову спрямованість вислову, його експресивно-емоційну сутність. Читач-реципієнт, опановуючи текстову інформацію, таким чином, стає нібито її співавтором, а не тільки пасивним споживачем тексту. Порівн., наприклад, сугестивність висловлення у фрагменті: *За довгі віки існування народ український натерпівся муки, набрався горя та лиха, і проте, перегорівши як криця, як золото в огні, вийшов чистим із мук та неволі, вийшов міцним та дужим, талановитим та тямучим... Український народ – це той казковий велетень, що коли його рубали надвоє – то й сили ставало вдвоє, коли рубали його далі – то сила все росла та росла, все на ворогів з боєм йшла...* [5, с.263].

Або: *Подивіться на одіж українську, – на вбрання дівоче чи парубоче, на вбрання жіноче чи чоловіче: скільки там своєрідної краси, теї краси, що йде поруч з нашими пишними ланами та привабливою піснею...* [5, с.12].

Народнорозмовний струмінь, увиразнений семіотичними одиницями (фраземами чи національно означеними словами-символами), виступає іманентною особливістю огієнківського ідіолекту.

Як учений Іван Огієнко компетентно аналізував стан української мови на зразках творів класиків вітчизняної літератури, зауважуючи, що їх мовотворчість ґрунтується саме на мові народній. Він надзвичайно тонко аналізує архітекtonіку вірша Шевченка, підкреслюючи простоту й ясність його мови, особливо синтаксичної організації, рівнорядність речень, уникнення підрядності (гіпотакси). Цікаво, що й вчений елементом власного наукового викладу обирає не «залогозовані» вислови – речення складнопідрядної структури, а використовує побудовані на безсполучникових, сурядних зв'язках, що сприяє доступності сприйняття, увиразнює мовленнєву стилістику. Наприклад: *І отож власне Шевченкова мова й стала в нас за наріжну підвалину нашої літературної мови. Сталося це тому, що сам Шевченко був у нас найсильнішим поетом, і його твори захопили всю Україну: їх усі читали, завчали напам'ять, і вже тим самим навчалися й мови* [2, с.145].

Автор численних релігійних проповідей, наснажених палкою вірою в Бога, Народ і Україну, Іван Огієнко водночас виступає і як поет. Його поетичні твори таять безмежну любов до рідної землі, незгасимий оптимізм у перемогу над свавіллям, неправдою. Заклики до звитяги і водночас до християнського смирення автор доносить до читача за допомогою персоніфікованих образів, метафоричних одиниць, стилістично увиразнених слів-новотворів. Порівн.:

Неси хреста свого в терпінні,

Неси його в глибокій вірі:

Минуться, певно, дні осінні,

Сльоти обманної дні сірі!

Неси хреста без нарікання,

Неси його в святій надії.

Пора обману вже остання,

Й погинуть всі отруйні змії!

І Сонце Правди буйно встане,

Й промиють світ живі проміння, –

*І розцвітеється все кохане,
І воннощ зродиться весіння!
«Неси хреста» [4, с.13].*

Іван Огієнко упродовж всього подвижницького життя і невтомної праці на благо України одним із чільних завдань громадянської честі, обов'язку патриота вважав оборону материнської мови, надто досліджувати, пропагувати її неоціненні багатства, вигранюючи найновіші смисли. Рідна мова, наполягає вчений і духовний пастир, – це нація- і державотворчий чинник, найнадійніший підмурівок національного єднання і громадянського миру, оскільки «поки живе мова – житиме й народ, яко національність» [5, с.15].

Таким чином, багатогранна науково-педагогічна, культурно-громадська діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) засвідчує оригінальність його світосприймання, адекватно відбитого у його індивідуальному мовленні – джерелі прозаїчного чи поетичного твору. Мовотворчість його невіддільна від народно-розмовної стихії. Постійна невтомна праця в ім'я українського народу в різних царинах як і при сприятливих, так і в непевних життєвих обставинах тільки загартовувала людину-борця, і формуєючи його як мовнотворчу індивідуальність.

Список використаних джерел:

1. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К. : Академія, 1997. – 752 с.
2. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – К. : Либідь, 1995. – 283 с.
3. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний Катехізис для вчителя, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / Професор Іван Огієнко. – Друкарня О.О. Василяна у Жовкві, 1936. – 72 с.
4. Огієнко І. Неси хреста / Іван Огієнко // Слово Істини. – 1949. – Ч. 7 (19). – С. 13.
5. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К. : Друкарня «І. Чоколов», 1918. – 272 с.
6. Стишов О.А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та мовотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації) : автореф. дис. ... д. філол. н. : спец. 10.02.01 – українська мова / О.А. Стишов. – К. : Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, 2003. – 34 с.
7. Струганець Л. Теоретичні основи культури мови : навч. посіб. для студентів філолог. фак-тів вузів України / Л. Струганець. – Тернопіль, 1997. – 218 с.
8. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці, 1998. – 306 с.

Ivan Ohienko, scholar and religious leader, has made a great contribution to the development of the Ukrainian state, the revival of national culture and language. His scientific works are extremely relevant nowadays, marked by functionality, objectivity, and historicism. All his life Ohienko has been fighting for the equality of Ukrainian speech: proving the necessity of native language schooling and family education; emphasizing the social, cultural, creative and spiritual functions of the national language as a means of consolidating society. The scholar's literary heritage demonstrates his patriotism and active role in the matters of national language revival. Therefore, one of the most important areas of modern linguistics is the study of the phenomenon of linguistic identity, extra- and intra-linguistic factors, determining its nature, individual characteristics.

Key words: language, culture, ethnic group, discourse, state, translator, consolidation, national revival, phenomenon.

Отримано: 19.03.2015 р.

Н. П. Шеремета

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДИНАМІКА ТРАДИЦІЙНОЇ БУДІВЕЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ У МОВНОМУ ЗВИЧАЇ ПОДІЛЛЯ

У статті репрезентовано говіркову лексику Хмельницького Поділля, пов'язану з житловими та нежитловими будівлями, а також прилеглою до них територією. Діалектний матеріал заналізовано в лінгвогеографічному, лексико-семантичному та етимологічному аспектах.

Ключові слова: подільський говір, тематична група лексики, лексико-семантична група, семема, сема, будівельна лексика.

За часів незалежності в Україні помітно зріс науковий інтерес до проблем духовної культури нації. Повноцінна і багата етнокультура залишається основним виразником творчої потенції етносу. Без сумніву, знання та соціальний досвід народу акумулює мова як одна з найголовніших складових і загальнонаціонального образу, і самовираження особистості. Продовжуючи традиції Івана Огієнка – неперевершеного ученого-державотворця, самобутнього дослідника духовних скарбів українського народу, його мови, національної культури, ми прагнемо вивчати мову як один із найважливіших чинників утвердження нації. За його словами, «мова місцева, жива, народна – то ґрунт і душа мови літературної... Досліди живої мови звичайно дають нам найрідніший матеріал, подають не тільки звуковий опис теперішнього стану її, але й матеріал про її долю, про розвиток, зміни, чужі впливи, розвій значення слів» [11, с.152]. Сьогодні на ристі прийшло усвідомлення того, що саме діалектний різновид української національної мови має стати джерелом для різнопланових мовознавчих досліджень.

Перший ректор Кам'янець-Подільського Українського Державного Університету Іван Огієнко спрямовував великі зусилля на те, аби наш навчальний заклад став справжнім регіональним осердям відродження української мови, духовної культури Поділля, що було, з одного боку, ополічене, а з другого – зросійщене. Дотримуючись рекомендацій ученого та вимог сучасної діалектологічної науки щодо записування та систематизації говіркового матеріалу, лабораторія діалектологічних досліджень при кафедрі української мови вивчає народне мовлення Поділля та суміжних говірок, наслідки взаємовпливів різних діалектних систем.

Метою нашого дослідження є вивчення органічних зв'язків між народною мовою та різними аспектами матеріальної і духовної культури етносу – міфологією, звичаями, етнопсихологією й ін.

Сьогодні ні в кого не викликає сумніву твердження, що внутрішню природу мовних одиниць можна виявити лише на основі їх відношень у системі [6, с.7]. А систему потрібно розглядати як множину зв'язаних між собою елементів, що становить певне цілісне утворення [8, с.15]. Актуальність даної розвідки зумовлена необхідністю краще пізнати системну організацію лексики, що безпосередньо віддзеркалює фрагменти матеріальної й духовної культури Поділля. Подільські говіркові назви, пов'язані з будівельною тематикою, належать до однієї з найдавніших і найпоширеніших тематичних груп у діалектній лексико-семантичній системі. Вони відбивають і лінгвогеографічне контактування, і міграцію людності упродовж тривалого часу.

У тематичній групі лексики (надалі – ТГЛ) ‘Будівлі, будівельні споруди та будівництво’ виділяються кілька лексико-семантичних груп (надалі – ЛСГ), як-от: ‘садиба’, ‘етапи будівництва’ й ін. У даній статті ми заналізуємо одну – найбільшу: ‘садиба’, яка реалізується семемами: ‘місце, де стоїть хата з господарськими будівлями’, ‘сільський житловий будинок’, ‘кімната’, ‘піч’, ‘горище’, ‘димар’, ‘надвірні будівлі’, ‘огорожа’. Кожна з цих семем на основі усвідомлюваного зв’язку об’єднує низку сем і лексем-номенів.

Семема ‘місце, де стоїть хата з господарськими будівлями’ займає центральне місце у ЛСГ ‘садиба’. У подільських говірках Хмельницької області вона репрезентована семемами: (в)обис ‘ц’а, о^пк’іл, дв’ір, подв’ір(я), ‘мисност’: три об’іс’ц’і го^р’ілі // (Шрв); ше ў нас на **вобис’ц’у** то йе ‘н’іби° і хл’іў // (Дшк); а це **об’іс’ц’а** коліс’ ‘мало один гик’тар // жо’го роз’д’ілили м’іж двома си’нами і дочкоју // (Пдл).

Номен об’іс’т’а з його фонетичними варіантами об’іс’т’а, вобис’ц’а й ін. рівномірно займають майже усі південно-західні говори, крім волинського [1, к. 276; 2; 3; 12].

Лексема дв’ір є подільсько-наддністрянсько-бойківсько-закарпатською ізоголосою. Наприклад: йак гри’мит’ на **двор’і** / то то’д’і бе^прут’ ло’пату / йа’коіу са’жайут’ хл’іб у п’іч / і коц’убу ви’гор’тайут’ з печ’і / поп’іл // ви’нос’ат’ надв’ір / за по’р’іг // с’таўл’ат’ наўх’рест / і то’д’і гр’ім / громи пе’ре’стаіут’ гри’м’іти // а йакшо іде / і часом / і град / то то’д’і / і ‘можна ‘тоже’ так с’тави’ти ‘само / і то’д’і пе’ре’стаіе ‘падати / цеі ‘н’іби / йак це назива’єце’а / град // (СУ); а ‘с’іно три°мали’с’мо на **двор’і** // (Дшк); коро’ваі ў’с’ім розда’вала / хто буў **ўдвор’і** / і хто на ‘вулиц’у ‘вїшоў // (Мдж).

Крім наведених найменувань, у лексико-семантичну групу ‘садиба’ увійшла лексема ‘мисност’: а ме^н’і показало’ там ‘моја ‘мисност’ / йа’ких дв’і ‘хати до ‘мене // (Шрв) або **бат’к’іўщина**: а це об’іс’ц’а коліс’ ‘мало один гик’тар // жо’го роз’д’ілили м’іж двома си’нами і дочкоју / один ужи’ниў’с’а і від: ‘іліў’с’а с’с’ім’іоју / д’ругі від: ‘іліў’с’а / а ‘мама ли’шила’с’а на **бат’к’іўщин’і** / з бат’ками // (Пдл).

Сема ‘подвір’я’ в досліджуваних говірках виявляється регулярно назвою зі стверділим звуком *p* – *подв’іра* або зі вставним звуком [j]: на **подв’іру** була *ки’р’ниц’а* / а хто йі’ї ко’паў? / йа не° знайу хто // (Дшк); гос’подар’і ў цеі ден’ випус’кајут’ на **подв’ір’я** ў’с’у ‘жиўн’іс’т’ / а’би погул’ала / по’дихала // (Крж). Фонетичний варіант цієї лексеми *подв’ір’е* поширюється і в наддністрянських говірках [2, с.98].

Чимала семантична парадигма утворюється словами, які репрезентують семему ‘сільський житловий будинок’. Структурна організація назв житла побудована на єдності декількох опозицій: 1) якісні характеристики приміщень; 2) призначення приміщень; 3) особливості побудови приміщень; 4) матеріал для побудови [4, с.6]. У досліджуваному ареалі побутують такі синонімічні лексеми, як: *хата*, *ха’тина*, *ха’луна*, *д’ім*, які мають семантичну диференціацію. Лексема *ха’луна* репрезентує диференційну ознаку ‘стара хата’, *ха’тина* – назва ‘невеликої за розмірами будівлі’, а ‘сучасний великий будинок’ називають *д’ім*: ‘мама ‘тоже’ ви’ходи’ли за *хату* / ну так бу’де йак Мал’іноўскі **д’ім** / ‘може’ ше б’лище / (Мкв); тїй не° ‘маіе’м де по’д’іти’с’а тїй п’ішли до бабус’і своїй / а бабус’а ‘тоже’ шо ж ‘роби? / б’ідн’іс’ц’ // вот ‘треба ‘класти’ / йа’кус’ хоц’ шч’і’пити’с’ **хатину** / де чо’го ў’з’ати? // (Дшк).

Назви для ‘кімнати’ у житловому будинку також утворюють велику лексичну і семантичну парадигму, яка має у своєму репертуарі цілі ряди лексем

і семем, найчастіше трапляються словосполучення з номеном *хата* (ве^ллика, ма^ла, ^перша хата, ^друга хата): сна^ради ^прамо ^ў *хату* ^падали // (Бл).

Невід’ємна ознака, характерна для подільської хати – мальовничість, утворювана білизною стін, пластичною їх обробкою з підсинюванням заглиблених площин, виступаючою призьбою, обмазаною червоною глиною. Якщо причілкові або тильні стіни були відкриті для вітрів і дощів, їх також фарбували жовтою або червоною глиною [7, с.34]. Такі особливості оздоблення кімнат зберігаються на Поділлі і досі, щоправда, використовуються й сучасні матеріали: би^еру ва^пно // то^ди ва^пно кла^ду ^ў в’ідро і ^лайу во^ди // ^ўл’а ва^ди/ то^ди би^еру ^йдо^го за^син’ ^йу^й/ ^синки^е ^трошки^е ^син’у // то^ди ^б’іл’у // поб’і^лла ^хату // то^ди воб’р’тай^ус’ і / ^мийу ^н’ідо^логи // по^мила/ то^ди кра^шу // в’ікна кра^шу ^б’ілі^м // ^н’ідв’ікони^ці ^і голу^бим а^бо ^тожі^е ^б’ілі^м // ^краска ^б’іла а^емал’ова // а ^н’ідо^лога ка^р’ічни^ева а^емал’ова // (Жбн).

Типовий сільський будинок, крім власне житлових кімнат, має й інші приміщення: ви^еранда, ^с’іни - ^назва вхідної кімнати будинку?; ^ганок ^накриття перед входом у будинок?; ^приз’ба – ^невеличкий земляний насип вздовж стін хати знадвору?; ^с’міє для сидіння, відпочинку?; ^ко^лмора ^кімната без вікон для зберігання речей, продуктів?. Наприклад: а це во^о не^да^ўно ти^і ви^еранду і ^д’ідурн’у пок^лали^е / бо ^л’ітом / ти^і ^йакос’ ^м’іс’ц’а ^б’іл’ше^н / а^ле це ^ўже ^ўс’о ти^епер / во^но ^легше^н набагато / ^ўс’о ^йе / ^т’іл’ко ^грош’і дава^і // (Дшк); ^йа при^б’іга^йу до^дому / до ^с’іней / а ^н’іме^ц ^зстой^іт ^з а^ўто^мом (Мкв); на ^приз’бі ^п’ід ^хато^ю сиді^т’ / ^с’п’іва^е со^бі // (Мдж).

Усі перелічені лексеми перманентно фіксуються і в надністрянських говірках [2, с.101].

Біля входу в хату із сіней по один бік у кутку розташовувалась *пич*, яка у досліджуваному ареалі має назву *пйец* або *п’ич*: ^мо^я ^баб’ка ^спали на ^п’йе^цу (Лтв); ^баб’ка ^{сп}ит на ^пос^те^л’і / а ^ми ^зма^мо^ў на ^п’йе^цу // (Мкв); ^шоб зва^рити^е ^добри^і боршч / тра ^йо^го до^г’л’анути^е у ^п’йч’і // (МП); ^чос’ ^ў ^пи^ч’і ^було ^саме^н ^ўку^сн’ше // (Псц); ^кожной ^су^лботи ^мати та^ко зма^{ст}’ат’ ^п’ідлогу ^коло ^печ’і / по^в’іс’ат’ на год’в’ірку ^чистого рушні^ка // (Цмб).

Пич у переважній більшості робили з глини. На початку ХХ ст. при виведенні печі почали застосовувати цеглу. На початку ХХ ст. у традиційній конструкції печі відбуваються зміни. Одна з перших видозмін - виділення груби, яка виконує обігривальну функцію: ^йак ^клали^е ^пйец чи ^груб^у / то на^їмали^е ^маїстра // (Дшк); а ^ц’а ^груб^{ка} то ^була з ка^м’ін’чи^к’і^ў // (Дшк).

Початок цього процесу поклала нова конструкція лежанки, яка дістала окрему топку : ^ў ^хат’і ^бу^ў ви^елики^і ^пйец і ^ле^н’жанка // (Дшк); ^ле^н’жух ^горо^ди^ў ^форостом і ^гліно^йу об^машчува^ў // (Дшк). Це сприяло більш заощадливому вживанню палива і раціональному використанню печі. Наступний етап – виділення функції приготування їжі за рахунок вбудови в лежанку плити. При наявності плити грубу змогли відокремити і ставити паралельно або перпендикулярно між житловою частиною хати і ванькиром. У подальшому відділена від печі груба дістала окрему топку і димохід [10, с.64].

Така конструкція печі досі зберігається на Поділлі: ^ў ^хат’і ^бу^ў не^ви^елички^і ^пйец / ^ле^н’жанка / і ^пли^та / а^ле ^йісти не^н ^було ^шо / на ^н’і^ї ^ми ва^рили^е ^йісти^е / го^товили^е ^шо то^д’і ^мали^е / ^пйец ^клали^е ^с ка^м’ін’чи^к’і^ў ^йак ^клали^е ^пйец чи ^груб^у / то на^їмали^е ^маїстра // (Дшк).

У досліджуваному ареалі ^т’яга у димарі, печі^і має назву ^т’ага; ^дно печі, де горить вогонь^ь називається ^чер’ін’; ^металева засувка для перекриття димоходу^ь – ка^гла, а ^куток за ^пічню^ь – ^при^п’ічок.

У говірках на Хмельниччині для найменування 'горюща' використовуються лексеми: *в'шика(и)*; *го'ра*; *п'ід*; *п'одра*: сушіли сушін'у на *го'р'і* // а ше на *го'ру* складали *ўс'ак'і* 'банки / бутл'і / та і *ўс'о* / шо л'ишне було *ў* нас *ў* *хат'і* / виносили / шо м'ішало // (Пдл); Я полізла на *п'одра* за зернятами (Псц).

Номені *в'шика(и)*; *го'ра* записав Зиновій Бичко й у наддністрянських говірях, у південній частині говору вживається лексема *п'ід*, спорадично поширюється назва *п'ідре*, а номен *стрих* (польське *strych*, німецьке *estrich*) охоплює весь наддністрянський ареал [2, с.102]. Усі вони складають один ряд гетеронімів, оскільки між їхніми семами не виявляється жодна релеванта ознака.

Для назви 'димаря' на Поділлі поширені лексеми *ком'ін*, *ком'інок*, *ди'мар*: *ком'інок* робили^е з форосту і з г'лини^е нею об'машчували^е кругом *ком'інка* // (Дшк). А та частина комина, яка міститься на горіщці, називається *ком'ін* або *ле'жух*: в'ін йако^с тако ви^еводи^е *ком'ін* на верх //; *ле'жух* *горо'ди* *ф'оростом* і *з'линою* об'машчува^у // (Дшк).

Семема 'надвірні будівлі' охоплює номені, що мають різне призначення і, відповідно, утворюють лінгво-етнічну наддіалектну сітку-модель родових понять: 'допоміжні приміщення для нежитлових потреб людини' – 'приміщення для зберігання продуктів' – 'приміщення для зберігання сільськогосподарського реманенту, зернових, сіна, снопів' – 'приміщення для худоби, птиці'.

'Допоміжні приміщення для нежитлових потреб людини' об'єднують найпоширеніші чотири денотати:

- *літня кухня* – окреме приміщення за межами житлового будинку для приготування їжі: а ми уже тут ст'роїли *хату* / *кухн'у* // *ран'ше* у^{с'іх} *була* *кухн'а окремо* // тут у нас бу^у п'ец велики^і / ја са^ама шче у *н'ому* пекла паски / *пли'а* була // але *д'іти* у^{же} пе^рробл'али / у^{се} *вик'інули* / те^мпер у^{же} н'іх'то так не пе^че // (Пдл). У говірі с. Дашківці Вільковецького району Хмельницької області для її назви використовується лексема *д'і'дурн'а*: а це во^Хо не^да^уно ти^і ви^ранду^і і *д'і'дурн'у* пок'лали^е // (Дшк). Номені *л'етн'а*; *л'ітна*; *л'ітна* *кухн'а* й *д'і'дурн'а* побутують і в говірках Наддністрянщини [2, с.103];
- *с'ічкарн'а* – назва місця, де готують тваринам корм;
- *куз'на* – назва для кузні-майстерні, в якій працює коваль;
- *сушін'а* – назва місця сушіння фруктів: ше *помн'у* ко^{ліс} с^{ли}с'у^{ки} *дуже* ро^{ди}ли^е / і *горстк'і* *ў* йа^к'іс' *фран'цуск'і* йа була розвела ти^і *ў*же м'іі Пе^тро чо^лов'ік не^бошчи^к пок'ла^у бу^у *сушін'у* там на во^бор'і *коло* курни^ка / то тако *н'іби* *викопа^у ўпе^ред* йамку / *вимурував* та^к'і с'ц'іни^е з *каме^н'у* і з г'лини^е / по^том *ўмурува^у ш'тири^е* дошки^е / а *межи^і* цими^е дош'ками^е посе^ре^дни^і *ў*же йа з д'іт'ми *л'іску* ви^кла^дали^е // (Дшк).

Льох – окреме приміщення за межами житлового будинку, спеціально об'ладнана яма зі східцями та похилою верхньою надбудовою з дверима, призначена 'для зберігання продуктів', у досліджуваному ареалі репрезентовано номеном *льох* і рідше *погр'іб* чи *под'вал*: *ледви* з *того* *л'о'ху* ви^йшла // (Пдл); *л'ох* зава^лила ме^н'і // (Дшк); *л'уди* по *л'о'хах* хо^вали^с' // (Бл); *в'ідрами* та *коши^к'ами^е* *сипали^е* *ў* м'іш'ки^і / по *три^е* та по *ш'тири^е* м'іш'ки^і до *л'о'ху* // (Псц); *бу'рак* ми *ў* *л'ох* ски^е дай^ем *зраз* // (Жбн); *ко'ли* кар^тофл'і були *л'икопан'і* то йіх *кидали^е* у *под'вал* або у *погр'іб* / шоб во^ни не^гни^л'и // (Трс).

Варті уваги назви приміщень 'для зберігання зернових, сіна, снопів'. У досліджуваному ареалі відома назва *сто'дола*, що є нормативною й у літературній

мові: злобили поўну *стодолу* сноп'ї // (Шрв); мн'асо тримали^е *стодол'ї* // (Пнк); бат'ки жіжі були добримі хаз'аїми // тримали конеї / тут ў нас / де хата заре / була с'тай'а // *стодола* / там сіно тримали / годували свин'ї / *обора* була невелика / буў с'акіи-такіи курнік // але почалося роскуркулін'а / і так і ўс'о хаз'аїство пішло / забирали до колгоспа // (Пдл). Цей елемент утворює суцільну ізоглосу, що простягається в сусідні говори [1, к.281].

Окремі назви у говірках Поділля має приміщення 'для зберігання грубих кормів і сільськогосподарського реманенту': *ко'мора*: зр'ізаниї т'ут'ун к'лалі^е на п'їд'воду і во'зили^е ў колгоспну *ко'мору* // (Ант); ше ў нас на воби'ц'у то йе н'їби^е і хл'їў / *ї ко'мора* // (Дшк).

Для назви місяця, 'де зберігають дрова, різні господарські знаряддя праці' побутують назви *п'ричепе*, *дров'їтн'а*: а д'їти і со'б'ї чаклували / ішли до *дров'їтн'ї* / зби'рали ў коши- тр'їс'ки та чнесли до хати на во'гон' / шоб ў л'їтку іпоўни-и-а коши-и гри-бами // (Крж).

Трапляється поширення назви надвірного приміщення 'для необережених качанів кукурудзи' (висока й вузька повітка, виплетена з лози, куди зсипають кукурудзу): а ше колис' ў нас була *кишниц'а* // садили на город'ї кукур'узи / а пот'ім туди скла'дали / і сушили // (Пдл).

Із назвами '*огорожі*' та її частин у досліджуваному ареалі пов'язано кілька лексем.

Назви тину з хворосту (на забитих у землю кілках): *ого'рожа*, *пл'їт*, *перелаз*, *паркан*: зби'ралис' а хлопц'ї // д'їўки пос'їдають на *плота* дес' / сп'ївайт // гор'ївок так не пили / йак заре / вин'їў / н'їчога // (ВЛ).

Паркан, який відділяє сусідські домівки, називається *ш'нал'ар*: а те'перки^е ўже не'ма сли'вок / ўс'ї су'їдка вірубала / бо к'лала св'ї *ш'нал'ар* в'їдогра'Уала / тиї ўже не'сушу // (Дшк).

'Велика брама' може мати назви *ворота*, *брама*: хлопц'ї не раз зн'їмали ў н'їч перед Анд'р'їєм *ворота* / б'рали в'оза / плуга / боро'ну чи шос' ініше та заки'дали на гр'єб'їн' хати чи хл'їва // або розби'рали *перелаз* чи *паркан* та вста'новл'ували жо'го попел'рек в'улиц'ї // були й та'к'ї / шо встел'али со'ломоју або обли'вали бур'аковим к'васом с'тежку в'їд *ф'їртки* д'їўки до *ф'їртки* п'арубка / кот'рий ко'хаў // (Крж); колис' тут було ўс'о под'ругому // це ўже д'їти тут пост'роїли і хату / і гараж / і *ф'їртка з брамоју* були інакш'ї // (Пдл).

Назви для хвіртки: *ф'їртка*: встел'али со'ломоју або обли'вали бур'аковим к'васом с'тежку в'їд *ф'їртки* д'їўки до *ф'їртки* п'арубка / кот'рий ко'хаў // (Крж). Дана лексема у такому ж фонетичному вияві поширюється на всьому ареалі Наддністрянщини. У наддністрянських говірках ще вживаються нomenи *вор'їтц'ї* (західна частина) - 'воріття в огорожі до сусіда'; *брама* (весь ареал), *ворота* (весь ареал), *л'їска* (Тернопілля) - 'ворота'; *перелаз* - 'місце в огорожі для переступання через неї'; *ш'нахети* (німецьке *stüec*) (весь ареал), *паркан*, *пл'їт*, *часток'їл* - 'огорожа' [2].

Інструментом для виявлення семантики лексем, належних до групи '*назви надвірних будівель для худоби*', послужила лінгво-етнографічна наддіалектна сітка-модель: 'загальна будівля для свійських тварин' (родове поняття) - 'будівля для корів', 'будівля для коней', 'будівля для овець' (видові поняття). У досліджуваних говірках вона реалізується таким лексемним репертуаром: хл'їў, *сар'ї* - *ко'роўни'к*, *ферма* - *ко'н'ушн'а* - *в'їў'чарн'а*, *ко'шара*.

Родове поняття 'загальна будівля для свійських тварин' маніфестується кількома номенами. Слово хл'їў, яке є нормативним у літературній мові, домінує в аналізованій семі, як-от: перед хл'ївом пос'ївали св'а'ченим маком / шоб

л'в'ід'ма мак зби'рала /а не в'ід ко'р'іу молоч'ко заби'рала // *ў по'р'із хл'іва* за'рубували со'киру / шоб у'пир'і не мо'гли присту'пити і худобу /душити // (Крж).

Зрідка вживається також номен са'раї, що може вживатись паралельно зі словом хл'іу та номеном с'тайн'а як родові поняття. Номен са'раї поширений в різних українських говірках, хоча пам'ятками староукраїнської мови XIV-XV ст. він не зафіксований [13]. Лексема с'тайн'а зі значенням 'приміщення для коней' є однією з найпоширеніших у південно-західних говорах української мови [1, к.280], вживається і у досліджуваному ареалі: бат'ки жі'ї були добрим хаз'а'ями // тримали ко'неі / тут ў нас / де хата 'зара / була с'тайн'а // (Пдл). Її подають і пам'ятки XI-XIII ст. [9, с.131]. У східнословобожанських говірках ця лексема належить до пасивного словникового запасу, уживаючись зрідка із такими значеннями: а) 'приміщення для коней'; б) 'обгороджений двір для рога-тої худоби'; в) 'загорода для худоби в полі' [5, с.182].

Засвідчено також вживання номена *бал'ган*: а наш хл'іу / *бал'ган* назива'є'ц'а // (Ббн).

'Загорода для худоби, птиці' на Поділлі має назви: (*в, з*)*обора*: л'в'іуц'і три'мали'є хл'ів'і // на л'іто на *двор'і ў зобор'і* // (Пнк); там на *во'бор'і* коло курни'ка // (Дшк); ше ў нас на воби'с'ц'у то йе *куча* йе і *во'бора / с'ічкарн'у* йа'кус' мален'ку /майе'мо // (Дшк); *обора* була не'ве'лика // (Пдл).

У цій групі лексики, окрім загальних назв, виділяються ще назви специфічні. Вони вживаються для називання таких реалій, які мають конкретне призначення, пристосовані для вузких потреб, тобто спостерігається спеціалізація за призначенням тієї чи тієї будови. Лексеми *ко'р'іуник*, *ферма* систематично репрезентують сему 'громадська будівля для утримування корів взимку': йак йа була моло'да і ро'била на *ферм'і* / то /муси'ла / йак т'іко но роз'видни'ц'а ўста'вати / дати йісти своїм с'вин'ам / здо'їти ко'рову / вигнати ў /поле і йти на *ферму* на роботу // при'ходи'ла і зразу та'ки йшла ў *кур'іуник* до худоби // (Ктг).

Сема 'громадська будівля для утримування овець взимку' представлена лексемою *ко'шара*, вона відома у пам'ятках української мови, починаючи з XIVст. [9, с.410].

У досліджуваному ареалі для реалізації семи 'громадська будівля для утримування коней взимку' використовується номен *ко'н'улин'а*. Дана лексема з'явилась у джерелах кінця XIX ст. і поширена в багатьох говорах на сучасному зрізі.

Свиней дома тримають у будівлі під назвою *сажи'к* або в *кучі* чи *са'райі*.

Сема 'будівля для ночівлі курей' у говірковому мовленні представлена лексемою *курник*: там на во'бор'і коло *курни'ка* // (Дшк); буў с'а'ки'та'ки *курник* // (Пдл). А перекладини з жердин, на яких ночують кури, називаються *банти* (німецьке *band*), *с'ідало*.

Серед назв приміщень для свійських тварин і домашньої птиці у досліджуваних говірках виявляються лексеми спільнослов'янського походження: *хл'іу*, *стайн'а*, *во'бора*, *куча*. Наприклад: 'пару свиней ту'то за *кучи'оју* тримали у *куч'і* // *хл'іу* буў маліі // там три'мали як'іс' інстру'менти / дрова // (Пдл).

Отже, ЛСГ 'Садиба' є визначальною у ТГЛ 'Будівлі, будівельні споруди та будівництво' і засвідчує, що для реалізації кожної з аналізованих семем у досліджуваному ареалі Поділля використовуються ряди лексем, тісно пов'язаних між собою семантично, структурно і мотиваційно. Останнє дозволяє зробити висновок, що аналізована ТГЛ – це цілісне утворення, розгалужена мікросистема найменувань відповідно до призначення реалій, які вони позначають. ТГЛ 'Будівлі, будівельні споруди та будівництво' складається з багатьох взаємопов'язаних лексико-семантичних груп і дрібніших семантичних парадигм і полів, тому

утворює складну й розгалужену систему, що організована опозицією структурних її елементів за диференційними ознаками. Ця група слів досить багата, різноманітна і водночас чітко спеціалізована. Заналізована у статті ЛСГ 'Садіба' має свою складну внутрішню структуру: в її складі виділяються семантичні парадигми, компоненти яких пов'язані між собою семантично, структурно і мотиваційно та водночас протиставляються багатьма диференційними ознаками.

Важливим продовженням дослідження цієї ТГЛ буде опис ЛСГ 'Етапи будівництва', як такої, що віддзеркалює своєрідне світобачення, розумове заглиблення у духовне, міфологічне уявлення краян.

Список скорочень назв населених пунктів:

Дшк – Дашківці Вінківського р-ну Хмельницької обл.
Ббн – Бубнівка, ВЛ – Велика Левада Городоцького р-ну Хмельницької обл.
Крж – Коржівці Деражнянського р-ну Хмельницької обл.
Мкв – Маків Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.
Ктг – Китайгород, Пдл – Пудлівці, СУ – Стара Ушиця, Трс – Тарасівка
Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
МП – Малі Пузирки Красилівського р-ну Хмельницької обл.
Мдж – Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл.
Ант – Антонівка, Псц – Песець Новоушицького р-ну Хмельницької обл.
Пнк – Паньківці, Цмб – Цимбалівці Старосинявського р-ну Хмельницької обл.
Лтв – Летави, Жбн – Жабинці, Бл – Біла Червоногородська р-ну Хмельницької обл.
Шрв – Шарівка Ярмолинського р-ну Хмельницької обл.

Список використаних джерел:

1. Атлас української мови : [у 3 т.]. – Т. 1. Полісся, Наддніпрянина і суміжні землі. – К., 1984; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1988; Т. 3. Донеччина, Слобожанщина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я та суміжні землі. – К., 2001.
2. Бичко З.М. Діалектна лексика наддністрянського говору / З.М. Бичко. – Тернопіль : Лідер, 2000. – 280с.
3. Брилінський Д. Словник подільських говірок / Д. Брилінський. – Хмельницький, 1991. – 147 с.
4. Глуховцева Е.Д. Лексика народного быта украинских восточнослобожанских говоров : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Е.Д. Глуховцева. – Днепропетровск, 1992. – 19 с.
5. Глуховцева К. Динаміка складу назв господарських приміщень у східнослобожанських говірках / К. Глуховцева // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової / упоряд., ред., передм. П.Ю. Гриценка ; редкол.: П.Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра, 1997. – С. 177-194.
6. Гриценко П.Ю. До питання про ареальний аспект дослідження лексико-семантичної системи / П.Ю. Гриценко // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 163-167.
7. Данилюк А. Подоляни / А. Данилюк // Наука і суспільство. – 1990. – №5. – С. 34.
8. Дятчук В.В. Семантична структура і функціонування лексико-граматичної мови. Історія української мови : Лексика і фразеологія / В.М. Русанівський, В.О. Винник, В.Й. Горобець та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.
9. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX-XX ст. / Т.В. Косміна – К. : Наукова думка, 1980. – 190 с.
10. Огієнко І. Як записувати народні говори / І. Огієнко // Науково-популярний місячник «Рідна мова» / відп. ред. І. Огієнко. – Варшава, 1934. – № 4. – С. 152.

11. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок / М.Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1-2.
12. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. : у 2 т. / укл.: Д.Г. Гринчишин, У.Я. Єдлінська, В.Л. Карпова та ін. – К. : Наук. думка, 1977-1978. – Т. 1-2.

Continuing the tradition of Ivan Ohienko, we want to learn the language as one of the most important factors in strengthening the nation. The relevance of this intelligence is caused by the need of better understanding the systemic organization of the lexicon that directly reflects fragments of material and spiritual culture skirts.

The article represented vocabulary which is associated with residential and non-residential buildings and surrounding areas gathered in the dialects skirts. Dialect material is analyzed in linguistic and geographical, lexical-semantic and etymological aspects.

Key words: Podolsky dialect, thematic group of vocabulary, lexical-semantic group, vocabulary construction.

Отримано: 18.02.2015 р.

УДК 811.161.2'373:398

С. А. Шуляк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

АНАТОМІЧНА ЛЕКСИКА У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

У статті досліджено особливості функціонування анатомічної лексики у текстах українських замовлянь. Проаналізовано анатомічні назви, що позначають як частини й органи людського тіла, так і атрибути персонажів. Описано найменування тіла як ланцюжка частин, що приєднуються одна до одної. Визначено основні епітетні структури, які фігурують в українських замовних текстах на позначення анатомічної лексики.

Ключові слова: анатомічна лексика, текст, українські замовляння, лексема, епітет, номени.

Одним з актуальних завдань сучасного мовознавства є вивчення лексичної системи фольклорних текстів. Вирішення питання систематизації народної творчості та залучення до аналізу ще малодосліджених шарів українського фольклору, дасть змогу реконструювати світоглядні уявлення наших предків. І.І. Огієнко зазначав, що у який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український; скрізь, на всьому поклав цей народ свою ознаку, ознаку багатой культури й яскравой талановитості [1, с.13]. Саме вербальний компонент замовляння є традиційним об'єктом дослідження мовознавства, продиктований важливістю вивчення національного фольклору.

Дослідженню фольклорних текстів велику увагу приділяють З.С. Василько, М.К. Дмитренко, В.В. Жайворонок, О.В. Лабашук, Ю.Л. Мосенкіс, М.Н. Москаленко, О.А. Остроушко, О.А. Соляр, А.І. Темченко, О.Є. Хомік та інші мовознавці.

Метою дослідження О.В. Лабашук є з'ясування особливостей побутування та функціонування примовок в обрядовому та господарсько-побутовому житті українців. Науковець виділила примовки як окреме самобутнє явище народної творчості з-поміж інших явищ українського фольклору, розглянула спе-

цифіку їх побутування в обрядовому та позаобрядовому контекстах, визначила сферу поширення, з'ясувала функції примовок, наголосивши, що примовка є моделлю поєднання в одній семіотичній одиниці вербального та ситуативно-го компонентів [2, с.3].

А.І. Темченко системно дослідив замовляння та його структурно-змістові елементи, що дає змогу реконструювати основні напрямки лікувальних ритуалів українців, а також їх концепцію, акціонально-вербальну символіку [3, с.2]. Мовознавець довів, що міфологізація процесу лікування проявляється у двох основних аспектах: участі позитивних міфологічних персонажів – сонця, місяця, зірок, християнських святих і т.п., які уособлюють боротьбу із силами зла; і в зображенні вробоб, як негативних персонажів хтонічного світу; з'ясував змаєсту роль інакомовностей у структурі і символічній системі текстів [3, с.2]. Концептуальні засади дослідження базуються на таких принципах: 1) всебічному висвітленні основних формотворчих елементів лікувальних текстів і з'ясуванні їхньої семантичної ролі; 2) дослідженні змістової природи замовлянь на прикладі мотивів і образів [3, с.6]. Заслугує на увагу думка А.І. Темченка про те, що комплексний підхід дослідження світогляду українців на прикладі замовлянь пропонує залучення до обговорення теми широкого кола фахівців – етнологів, філософів, мовознавців, істориків, що сприятиме поглибленню знань у сфері народних звичаїв, магії і ритуалів, дозволить прослідкувати оригінальність символіки замовлянь, визначить їх місце у контексті східнослов'янської міфології та фольклору [3, с.12].

О.Є. Хомік вперше у вітчизняному мовознавстві комплексно схарактеризувала структуру і семантику українських вербальних оберегів, виявила їх структурно-семантичні типи, визначила особливості оберегової лексики, специфіку її мотивації та семантичні моделі [4, с.2].

Предметом дослідження О.А. Соляр є генеза та функціонування замовлянь у контексті народної медицини, календарно-обрядового і родинно-обрядового циклів [5, с.6].

Мета нашої розвідки – дослідити особливості функціонування анатомічної лексики у текстах українських замовлянь. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: проаналізувати анатомічні назви, що позначають як частини й органи людського тіла, так і атрибути персонажів; описати позначення тіла як ланцюжка тілесних частин, що приєднуються одна до одної; визначити основні епітетні структури, які фігурують в українських замовних текстах на позначення анатомічної лексики.

Спочатку розглянемо загальні особливості анатомічної лексики в українських замовляннях.

Тіло в замовляннях описується кумулятивно: як ланцюжок тілесних частин, приєднаних одна до другої, але не підпорядкованих одна одній, не вибудованих в ієрархію [6, с.243], наприклад: *Я тебе, скусо, викликаю від (Віру) хрещеної: з голови, з-під голови, з мозку, з-під мозку, з грудей, з-під грудей, з серця, з-під серця, з легенів, з-під легенів, з печінки, з-під печінки, з нирок, з-під нирок, з ніг, з-під ніг, з пальців, з-під пальців, з нігтів, з-під нігтів* [7, с.13]. Подібні тексти мають наказовий характер з позначенням місць, куди вивляється хвороба (*сині моря, сипучі піски*), як-от: *Виходьте! – / з голови, з черепу, з мозку, / з очей, з вух, з носа, / з рота, з язика, з горлянки, / з шлунка, з печінки, з серця, / з легень, з нирок, з кишок, / з сечового міхура. / Я вас вивляю, / На сині моря, на сипучі піски / Посилаю* [7, с.33].

Лексема **тіло** функціонує переважно з постійним епітетом **білий**, наприклад: Аби ти моці не мала **біле тіло** сушити, червону кров пити [7, с.13]; Щезни, пропади, від (Віриної) крові, від **тіла білого**, від (Віриного) ім'я [7, с.14], але зустрічаємо й епітет **красний-прекрасний**, як-от: Як шепають дими від вітрів, / Так щоб біль шезала, пропадала / Від **тіла красного-прекрасного**, / Цього рожденного, хрещеного (Федора) / І до нього діла не мала [7, с.22]. У замовляннях на кшталт: Господи Боже! Прийми молитву в цей час, / Яко сам себе приймаєш, / **Душу** просвіти, **тіло** очисти / Від всякої хвороби, як сам святий [7, с.26]; Святі анголи, тілохранителі, / охороняйте його **тіло** й **душу!** [7, с.32] лексема **тіло** вживається поряд з номеном **душа**, що пояснюється народною традицією тісного зв'язку між цими поняттями.

Голова – символ аж ніяк не частотний [6, с.243], як-от: *Зійди з голови, з рук, з ніг, з живота, іди на очерета, де люди не ходять, де людський глас не заходить* [7, с.36]. Передусім тут важливі **зуби** (максимум частотності), **очі** (висока частотність). Далі, за зниженням частотності, йде група **рот** (*вуста, губи, язик*); за нею **лице** (*личко*); лише окремими випадками репрезентовані **вуха, брови, щокви, коси** [6, с.243].

Шия та плечі в замовляннях майже не репрезентовані [6, с.244], наприклад: *З шиї, з-під шиї, / З крижей, з-під крижей* [7, с.20]; Я тебе вимовляю, вибавляю, з усіх жил, з утроб, з голови, з ніг, з рук, очей, з **плечей**, з усенького корпусу [7, с.37]; Господи Боже, помози! / І мати Божая, й Божії хранителі / На поміч мені станьте! / Хреста на голову покладати, / На груди й **плечі** класти [7, с.16].

Тулуб. Найважливіше розмежування тут – на **кості** (дуже висока частотність); «*м'ясо*» (дуже низька частотність); окремі ділянки: *живіт* (*пузо; черево*) та *бік* (дуже низька частотність); **спина** (в людському варіанті відсутня; є лише у тваринній символіці); окремі органи: **серце** (дуже висока частотність), **печінка** (дуже низька частотність, що суперечить універсальній символіці печінки як синоніма життя, життєвої енергії, а іноді й як «місця перебування» емоційних станів) [6, с.244].

«**Тілесний низ**». Його символи, травні та сексуальні, відсутні майже повністю, що пояснюється не низькою, а підвищеною їхньою значимістю. Вже на ранніх етапах культурної еволюції вони були усвідомлені як особливо сакральні і підпали під особливий оберіг. Звідси й табу на пряме (або навіть непряме) їх називання [6, с.244].

Кінцівки. Сюди входять ноги (досить високочастотні) і руки (досить низькочастотні, без дальшої диференціації) [6, с.244].

Хвороба або наслання виганяється, по суті, з усієї людини, з усього її тіла. Але операційно це досягається через перелік (якнайдетальніший і всеохопний) частин цього тіла [6, с.244], наприклад: *Погань виганяю: з рук, / З плечей, з-під плечей, / З ліктів, з-під ліктів, / З долонь, з-під долонь, / З пальців, з-під пальців, / З нігтів, з-під нігтів. / Паралічів не знати, / Своїми руками хліба-солі заробляти. / З клубів, з-під клубів, / З колін, з-під колін, / З литок, з-під литок, / З плесів, з-під плесів, / З кісточок, з-під кісточок, / З п'ят, з-під п'ят, / З підощов, з-під підощов, / З шиї, з-під шиї, / З крижей, з-під крижей* [7, с.19-20].

Тепер розглянемо функціонування окремих анатомічних номенів.

Очі входять у кумулятивні ланцюжки-назви частин тіла, з яких виганяється зло [6, с.248], наприклад: А біль щоб шезла: / Від **головни**, від **очей**, від **зубів**, / Від **горла**, з **утробни**, / Від **тіла красного-прекрасного**, / Від усіх **сустав**. / Аби шезло в печері клятї, / У лісі темні, у пуші далекі / На віки віків! [7, с.22]. **Очі** – головний передавач не космічної, а «людської», людиною навіюваної недобррозичливості («урокив») [6, с.249], не випадково й епітетом до лексеми **очі** є

поганий, зазвичай вживаний у множині, як-от: Може, з **очей поганих** [7, с.21]; А погані сугави, **погані очі**, / Погані мислі, погані слова – / Заклинаю! / Як Бог закликав гори і каміння, / Так **погані очі**, погані мислі, погані слова – / Заклинаю! – / Божими словами, Божими молитвами: / Щезай, пропадай! / Геть щезай, від Божого лица. / Від лица рожденного, хрещеного (Петра), / Його слави! / Погані види, погані сугави, **погані очі**, / Погані мислі, погані хвилини, – / Щезайте [7, с.25]. У замовлянні від усякої хвороби: Є ливада, а на тій ливаді – верба, а під тією вербою сидить **дівка** розплетена, а в тієї дівки одне **око** вогненне, а друге водяне [7, с.12] та від пристригу: Ішла **дівка** розтріпана, / Ішла **дівка** розчпичана, / Одне **око** вогненне, / Одним **оком** світ запалить, / А другим стушить. / А нашій регулі пристріг стушить [7, с.256] спостерігаємо лексеми **око** як атрибут персонажу (у цих текстах – **дівки**). Анатомічний символ є не об'єктом закляття, а атрибутом другої (найчастіше магічної) дійової особи [6, с.246], що й спостерігаємо у тексті замовляння: – Ішов Христос золотим конем і ізстрітив дев'ять поганих **дівчиців**, а в тих **дівчиц** **погані очища** [7, с.58]. **Око – очі – очища** – така площина функціонування цієї лексики у замовляннях.

Номен **рот і губи** часто функціонують в одному тексті, як-от: **Ротом** говоритиме, а **губами** здуватиме, через тин перекидатиме, щоб зосталося чисте, як молоко та золото [7, с.12].

Лексема **зуби** зустрічається у переліку частин тіла, з яких виганяється захворювання, наприклад: Зійдіте всякі хвороби: / З **голови**, з **зубів**, з **вух** / З пострікання **вух**, / З **позвоночника**, **кісток**, з шпигу, з **мозку**, / З крові, з **матки**, з **сечового міхура** [7, с.18]. Те ж можна констатувати у текстах з номеном **вій**, як-от: Відкликаю з каміння, з-під каміння, / З **очей**, з-під **очей**, / З **вій**, з-під **вій**, / З **сугав**, з-під **сугав**, / З **ніг**, з-під **ніг**, / З **рук**, з-під **рук**, / Висилаю за червоне море, / За широке поле – / Там будеш жити, / Лупати плити, / Ріки переривати, / Піски пересипати, / Дереву ламати, / А до цього рожденного, хрещеного (Федора) / Діла не мати [7, с.22-23], де ще й зазначаються місця подальшого перебування хвороби, вигнаної з людини. Звернення до християнських святих часто включає анатомічну лексику (зуби, губи), яка функціонує у текстах поряд з колоративним епітетом білий, наприклад: Іхав **Юрій** на білому коню, білі **губи**, білі **зуби**, сам білий [7, с.271] і не дарма, адже білий колір у давній християнській символіці виступає атрибутом святості, добра, невинності, радості [8, с.16]. Та не лише християнські святі фігурують у текстах українських замовлянь, поряд з ними функціонують лексеми на позначення злих сил, які зазвичай теж мають **очі**, **рот**, **зуби** і позначаються в тексті словом **ніщо**, маючи на увазі саме злі сили, як-от: ... щоб на мою коровицю, Господню благословицю, **ніщо очей** не витрищало, **рота** не роззявляло, **зубів** не вишкиряло, молока в неї од нині й довіку не відбирало [7, с.267]. Дієслова не витрищало, не роззявляло, не вишкиряло доповнюють загальну картину замовляння, надаючи лексемам на позначення анатомічної лексики негативних конотацій.

Для замовлянь **лице** – своєрідне «сонце» людського тіла; це «найестетичніший» елемент анатомічної символіки [6, с.250], наприклад: *Спаситель святий на небі / І вразі його зникають від лица Божого, / Від лица християнського, / Від лица його люблячого* [7, с.27], тому й має відповідну епітетику: *Божого, християнського, люблячого*.

Голова фігурує в кумулятивних «переліках» частин тіла [6, с.251], як-от: Заклинаю – / **Погані сугави**, **погані голови** [7, с.22]; Тут тобі, переполох, не крутити і в **голову** не бити, червоної крові не в'яляти, **ширшого серця** не топити, **білої кості** не крутити, **білого тіла** не сушити [7, с.35] та у замовляннях, які використовують для того, щоб у корови з'явилося молоко, відібране

злю людиною, наприклад: «Як сесю купину переточили мурашки, так би ті гостец **голову** розточив, що відобрала од моєї корови молоко» [7, с.263].

Лексема **серце** має постійні епітети: «добре», «шире», «ретиве», які вказують на те, що серце в замовляннях «відповідає» за почуття, «протоетику», прихильність до інших людей – усе те, що згодом поглибиться, ставши етико-моральною характеристикою людини [6, с.251], наприклад: *...щирого серця* не топити [7, с.35]. Можливо й тому **серце** є «відповідальним» за вчинки людини, беручи на себе негативний вплив з боку ображеної людини, як-от: *– Не молоко я січу, ой січу тої серце, що від моєї корови відобрала молоко* [7, с.262].

Суглоби зустрічаються рідко, лише в переліках і лише в замовляннях проти «неспецифічних», узагальнених недуг і лих (бешишник, препав та ін.) [6, с.251-252]. Нами віднайдено лексему **суставці** поряд з числівником 77 у замовляннях на кшталт: *Господи, помози. Дай Боже, час добрий рабові Божому (ймення тієї особи, якій шепчуть) вишептати, викликать ятрість з її (чи його) рук, з її очей, з її ніг, з її голови, з її плечей, 77 суставців* [7, с.30]; *Годі тобі, змію-гадино, дітей годувати, йди до хрещеної молитвенної народженої (назва тієї особи) ятрости дати (нрзб.), з її біль витягати, з її очей, з її плечей, з її рук, з її ніг, з її голови, з її плечей, з її 77 суставців* [7, с.30]. Використання числової символіки сприяє створенню відповідних смислових шаблонів, які створюють зразки для кращого запам'ятання і виконання текстів [3, с.10].

Кість у замовляннях – найчастіше жовта, значно рідше – біла [6, с.252], як-от: **Жовтої кісті** не в'ялить, / Червоної крові не ссать [7, с.39]; Тут тобі не бувати, червоної крові не пити, **жовтої кісті** не ломити, народженої (ного) (...) не сушити [7, с.36]. Зазначимо, що найчастіше лексема **кість** у замовляннях межує з номеном **кров**, про що й свідчать наведені вище тексти.

Анатомічна лексика включає в себе номен **руки, ноги**, які також зустрічаються поряд з іншими частинами людського організму: На старім місяці не вкорінятися ні в **руках**, ні в **ногах**, ні в **зубах**, ні в **очах**, ні в **тілі** хрещенім, породженім раби божої Марії від ниньки до віку. Амінь, амінь, амінь [7, с.37], та часто включають епітети **білі (руки)** і **босі (ноги)**, наприклад: Зніми з мене сухоти й гризоти, / З **легень**, з **печень**, / Із **серця**, з-під **серця**. / Із **білих рук**, із **босих ніг** [7, с.15]. Номен **рука** та **нога** виступають частинами тіла релігійних персонажів (Мати Божа, Христос, Богородиця Діва), як-от у замовляннях: Ой, це ж не сон, **моя матінко (Мати Божа)**, це щирая правдонька, не дивіться на мою муку, беріть хрест у правую **руку**, та по всім світу глаголіть, хай розтвориться, пекло затвориться на віки віків. Амінь [7, с.296]; Йшов **Христос** через море, загнав собі дерево в **ногу** [7, с.95]; В бору на ганку сидить **Богородиця Діва**, / **Руки** й **ноги** мис [7, с.100], а також чорта, адже український народ в своєму світогляді змішав давній поганський погляд на темну силу з християнськими образами чортів, а з тієї міщанини народився в народній фантазії новий тип темної демонської сили [9, с.55], наприклад: Йшла Ієва понад чорним морем, / А в чорнім морі корча, / Під тією корчею три **чорта**, / одному роги, другому ноги, / А третьому – перелогі в **ноги** [7, с.268].

Крім уже проаналізованих, у замовляннях фігурують такі лексеми на позначення анатомічних понять: **утроба, легені, печінка, шлунок, кишки, селезінка, нирки, в'язи, мізки, груди, живот, попереk**, наприклад: *Я тебе, скусю, викликаю від маминого **утроба*** [7, с.13]; *Виганяю з **утроби**, / Із **серця**, з-під **серця**, / з **легень**, з-під **легень**, / з **печінок**, з-під **печінок**, / Із **шлунка**, з-під **шлунка**, / Із **кишок**, з-під **кишок**, / Із **селезінки**, з-під **селезінки**, / Із **нирок**, з-під **нирок**, / Із **раза**, з-під **раза**, / Із **всякої **утроби***** [7, с.19]; *Я тебе, **переполох**, **перерубаю**, я тебе пе-*

ресікаю, я тебе, переполюх, визиваю і викликаю із твоїх очей, із твоїх речей, з плечей, із в'язей, із мізків, із кісток, із грудей, із боків, із живота, із поперека, із ніг, із рук, із пальчиків, із семидесяти сугавчиків [7, с.35].

Отже, анатомічна лексика, функціонуючи у текстах українських замовлянь, включає назви, що позначають як частини й органи людського тіла, так і атрибути персонажів. Тіло постає як ланцюжок тілесних частин, що приєднуються одна до одної. Людське тіло та його частини є не тільки суб'єктом, а й об'єктом текстів українських замовлянь. Основними епітетними словосполученнями, що входять до складу анатомічної лексики, є такі: *біле тіло, красне-прекрасне тіло, погані очі, вогненне око, водяне око, білі губи, білі зуби, Боже лице, християнське лице, любляче лице, біле лице, погана голова, щире серце, біла кість, жовта кість, білі руки, босі ноги*. Усі визначені атрибутиви виражають чи позитивний чи негативний оцінний компонент. Наші подальші дослідження стосуватимуться вивчення анатомічної лексики тваринного світу.

Список використаних джерел:

1. Огієнко І.І. Українська культура : коротка історія культурного життя українського народу / І.І. Огієнко. – К. : Довіра, 1992. – 141 с.
2. Лабашук О.В. Українська примовка: особливості побутування та функціонування : автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.01.07 / О.В. Лабашук. – Львів, 2001. – 19 с.
3. Темченко А.І. Українські лікувальні замовляння: вербально-акціональні універсалії, символіка та семантика : автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.05 / А.І. Темченко. – К., 2003. – 17 с.
4. Хомік О.Є. Український вербальний оберэг: семантика і структура : автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О.Є. Хомік. – Харків, 2004. – 22 с.
5. Соляр О.А. Українські народні замовляння: питання походження і поетики : автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.01.07 / О.А. Соляр. – Львів, 2005. – 16 с.
6. Українські замовляння / упоряд. Н.М. Москаленко; автор передмови та коментаря М.О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.
7. Ви, зорі-зориці...Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М.Г. Василенка, Т.М. Шевчук; передм. М.Г. Василенка. – К. : Молодь, 1991. – 336 с.
8. Матеріали та методичні рекомендації до спецкурсів з ідіостилістики / упоряд. Л.В. Шулінова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 45 с.
9. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / І. Нечуй-Левицький. – К. : АТ «Обереги», 1992. – 88 с.

The article investigates the peculiarities of functioning of anatomic vocabulary in the texts of Ukrainian spells. It analyzes anatomic names, which denote body parts and organs as well as personage's attributes. The article describes body mentioning as a chain of parts united together. The main epithet structures are defined. They are used in the texts of Ukrainian spells to denote the anatomic vocabulary.

Key words: anatomic vocabulary, text, Ukrainian spells, lexeme, epithet, names.

Отримано: 11.02.2015 р.

В. О. Юносова

Бердянський державний педагогічний університет

ВАРІАНТНІ ФОРМИ ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА ІМЕННИКІВ У МОВНІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ОГІЄНКА ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЇХНЬОГО ВЖИВАННЯ

У статті досліджено функціонування варіантних форм знахідного відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни в мовній спадщині Івана Огієнка. Виявлено основні тенденції їхнього вживання на матеріалі української літератури кінця XX – початку XXI ст. З'ясовано низку чинників, які визначають вибір однієї з варіантних форм.

Ключові слова: варіантні форми, родовий відмінок, форми знахідного відмінка, тенденція, прийменникова конструкція.

Варіантні форми знахідного відмінка становлять одну із специфічних рис синтаксису української мови. Чинний правопис і нормативні курси сучасної української літературної мови визначають певне коло іменників, що можуть мати в знахідному відмінку однини або множини форми називного та родового відмінків. Це іменники чоловічого роду II відміни – назви неістот, а також іменники на позначення назв тварин, птахів, риб, комах та інших істот, наприклад: написав *листа* й *лист*, узяв *ножа* й *ніж*, бачити *корів* і *корови*, гнати *гусей* і *гуси*.

У художній літературі, фольклорі та в усному розмовному мовленні такі випадки варіювання форм знахідного відмінка засвідчуються дуже широко. З огляду на це знахідний відмінок у різний час був об'єктом дослідження в роботах А. Кримського, Є. Тимченка, Г. Вакули, Ю. Беляєва, І. Вихованця та ін.

Мета нашої роботи – виявити особливості вживання варіантних форм знахідного відмінка іменників у праці «Українська культура» Івана Огієнка та простежити основні тенденції у вживанні цих форм на матеріалі української літератури кінця XX – початку XXI ст.

Значною варіантністю форм знахідного відмінка характеризуються іменники чоловічого роду II відміни – назви неістот. Причини цього явища зумовлені історичним розвитком закінчень знахідного відмінка іменників. Форми знахідного, що збігаються з формами називного відмінка, первісні. Заміна старих форм знахідного формами родового відмінка почалася в іменниках – назвах істот, потім ці форми з'явилися і в іменниках на позначення неістот [1, с.43].

Варіантні форми знахідного відмінка в іменниках – назвах неістот постійно конкурують протягом XX ст. – на початку XXI ст. Так, у першій половині XX ст. набули значного поширення форми знахідного відмінка, ідентичні родовому. На це вказує М.А. Жовтобрюх, зазначаючи, що в той час «в східноукраїнській періодиці набагато ширше, ніж у сучасній публіцистиці, вживалася у функції прямого додатка форма, спільна з родовим відмінком, від іменників на означення неістот: підписати *протокола*, зменшити *процента*» [2, с.126], що яскраво засвідчує мовна спадщина Івана Огієнка. Зокрема, в праці «Українська культура» [3] автор активно використовує новішу форму знахідного відмінка: *...заснував* в двох верстах од Москви *монастиря*...; Одіж ця складалась із короткого кольорового жупана, а поверх його *одягали кунтуша* з вільотами...; ...вдячна Болгарія *збудувала монумента* цьому славному українцеві; І патріарха змило-

сердився над Лаврою і **прислав** їм **листа**...; А старшині щедро **замазали рота** «чинами»...; ...духовенство ... благало заборонити **ставити пам'ятника** на Софіївській площі...; ...багато українців ... забули свою мову, **пришили хвостика** -в' до своєї фамилії і зробилися «тоже малороссами»; Курсивом набрано прізвища тих осіб, що в книжці **подано** їхнього **портрета**...

Характерно, що І. Огієнко використовує форми родового відмінка в знахідному і в прийменникових конструкціях, що для сучасного сприймання є досить незвичним, пор.: ...той з охотою р.1868 приїхав до Києва і умовився **про пам'ятника**; ... **про пам'ятника** пішли чудні теревені...; ...цар звелів збирати жертви **на пам'ятника** по всій Росії...; А за цариці Катерини старшина українська дуже домогалася, аби Київську Академію переробити **на університета**.

У функції знахідного відмінка може вживатися форма родового тільки із закінченням **-а** [4, с.51]. Тому використання родового відмінка у цій функції виявляє певні обмеження: тут спостерігаємо здебільшого назви конкретних предметів. Іменники, що в родовому відмінку мають флексію **-у(-ю)**, виконуючи функцію знахідного відмінка, змінюють її на **-а(-я)**. Приклади такої зміни закінчень засвідчено і в Івана Огієнка, пор.: **родовий відмінок**: ...він заїхав до Никольського **собору**, збудованого р.1690 Мазепою; Тоді як раз наш славний українець, перший ректор київського **університету** проф. М. Максимович добре взявся за наукове дослідження української мови; Здається, далі цього **наказу** йти було нікуди...; **знахідний відмінок**: Було скликано в Києві **собора**...; ...домогалися, аби на Україні було засновано **університета**; І тільки через п'ять років, р.1881 скасували сміховинного **наказа** цього...

Таке вживання набуло в досліджуваній праці значного поширення, пор.: ...цар ствердив цього **проскта**...; Я пригадаю тут ще одного **факта**, що ясно покаже...; Року 1775 авг. 3 дня вона видала **маніфеста** про скасування Січі Запоріжської; Один з київських вчених подав на цензуру свого **рукописа**; Цензор повернув **рукописа** назад; Тут вже все розмірковано, аби не дати змоги обійти **закона**; 1881 р. було видано нового **закона** про українські справи...

О. Матвієнко, говорячи про тенденції вживання обох форм знахідного відмінка на початку ХХ ст., відзначає не лише домінування форми родового відмінка, а навіть її надуживання [5, с.88].

Усі видання «Українського правопису», починаючи з 1929 р. і до 1993 р. включно, визначають для семантичних груп іменників чоловічого роду – назв неістот, як звичайні, форми знахідного відмінка, тотожні формам називного. Проте не заперечують наявності в сучасній українській літературній мові варіантних форм знахідного відмінка, однакових з формою родового (в назвах конкретних предметів).

Останнім часом спостерігаємо активізацію родового відмінка у функції знахідного [6, с.96]. Уживання варіантних форм знахідного відмінка залежить від багатьох чинників, зокрема, від темпу вимови, інтонації, а також жанру й вимог стилю [7, с.55-56]. Справді, в поетичних творах вибір тої чи тої форми знахідного відмінка зумовлений вимогами ритміки, звуковим оформленням тощо, пор.: Школярі на вигоні / **У футболі** гралися, / А до їх портфеліків / Цуцики добралися; Відзначали роковини / Славного поета. / Почепили серед сцени / Гарного **портрета** (П. Глазовий); Також красуня їхня, Арімпаса, / на вечорницях била **в тулумбаса** (Л. Костенко).

Визначаючи умови використання варіантних форм знахідного відмінка, вчені звернули увагу на певну групу дієслів, семантика яких впливає на відмінкову форму залежних від них іменників. Зокрема форма знахідного відмінка, тотожна формі родового, частіше вживається при таких дієсловах, як **дати, взяти,**

брати; читати, писати, друкувати, малювати; одягати, натягати, скидати, здіймати; бачити, дивитися, показати [8, с.20-21]. Таке вживання набуло значного поширення в сучасній українській літературній мові, оскільки вказані дієслова переважно сполучаються з іменниками на позначення конкретних предметів: Я обережно **взяла кужлика** до рук... (І. Роздобудько); ...пан підстароста Іван Станишівський наказав... **подати кужля** меду, а сам сів, **узав** у руку **кужля** й наказав нам виїздити замкових коней, які застоялися (В.Шевчук); ...взяв ту монету разом з хустиною, як ото в наших піснях зразкові дітки **беруть** у дорогу **рушничка** або вишиванку (В. Шкляр); Мама **прочитас листа**, зрозуміє, що у мене все гаразд... (В. Яворівський); А він, бач, **написав їй листа** і фото вклав (Л. Дашвар); Тоді **вдягнув** на голову **вінка** й рушив некапканю, гордо зводячи голову (В. Шевчук); Треба, подумала Рада, піти **вдягнути светра** – кавове збудження вичахло, і, мерзлякувато натягуючи на зап'ястя рукави блузки, вона побачила, що шкіра на передпліччях узаялася сиротами (О. Забужко); Мокрого **чобота** й так **важко зняти**, а то, уявіть собі, під водою, у паніці (В. Шкляр); Тимко **зняв кашкет**, покрутив і знову натягнув... (Л. Дереш); Катерина **рюззак** з плечей **скинула**; **Стягла** того **светрика**, руки тремтіли (Л. Дашвар); Вар **скинув** тілогрійку, пожмаканого карденівського **піджака** із зеленими від споришу літтями (В. Яворівський); І тут вони **побачили** в яру невеликого синього **вогника** (В. Шевчук); В останню мить я **покажу язика** Вадиму і всьому світові, в якому я так боялася бути Ією (І. Роздобудько).

Форми знахідного, що збігаються з родовим, у назвах неістот найчастіше вживаються при дієсловах доконаного виду, зокрема префіксальних. Найбільшу активність виявляють дієслова з префіксами **по-, ви-, з(-), на-, роз-**, менш уживані – з префіксами **під-, від-, при-, до-**, пор.: При цьому Юстинин пес у ногах Таласії пискнув, заворушився і сердечно **поцілував** їй **чобітка**; ...**наїдів** собі **кужля** меду, сидів із ним у садку... (В. Шевчук); Я **витягла** встромленого **ножа**, сіла поруч й почала нарізати буряк (І. Роздобудько); Татко **мішка** на дорогу **скинув** (Л. Дашвар); Русланчик зляканю пантрував за мамою, яка... **розбила келиха** і вибігла на балкон; Швиденько **накинула** на голе, ще вологе тіло лляного **халатика** на гудзиках... (В. Яворівський); Коли я пробую **піднести м'яча** з землі не нахилиючись, то тільки обдряпаю ракетку; **Стола відсунула** до стіни (О. Забужко); Погуляємо, потанцюємо, подуріємо. **Притягнемо програвача** (В. Шевчук) тощо.

У словосполученнях із перехідними дієсловами недоконаного виду в сучасній українській літературній мові вживається переважно знахідний прямого об'єкта [9, с.29]. Проте зауважимо, що форми родового відмінка активізуються і в цих конструкціях, пор.: Його очіці світилися втіхою, кирпатий ніс задерся ще дужче і **нагадував** дводірчатого **гудзика** – речовий доказ професійної самовпевненості (В. Шкляр); ... вони намагаються стояти в тіні й **подавати** вам **рушника**, незважаючи на те, що втомлюються і страждають не менше (І. Роздобудько); Сніг же покривав важкими шапками дахи келій та стін, що **оточували монастиря**, дзвіницю...; – Климентію, – сказав солодким жіночим голосом, – **чинии гріха!** (В. Шевчук); ...стояла тепер, розпашіла й гарненька, і **колупала** стидливо пальчиком **камина**... (О. Забужко) та ін.

Збільшується кількість приєдникових конструкцій із знахідним, ідентичним родовому. У таких словосполученнях використовуються прийменники **в/у, за, на, рідше – об, про, під**, напр.: ...Оленка ж, розходившись, вдала цуценя й заливалася дзвякотом, підстрибуючи, щоб **лизнути** сестру **в носа**... (О. Забужко); Обчистила зубець часнику, **вкинула** його **в рота**, заїла салом і картоплею (В. Яворівський); **Схопив** котяря **за хвоста** і, розкрутивши в повітрі, пожбував геть

(О. Жовна); ... *але я попросила, щоб він почекав, глянула на годинника*, по четвертій... (Ю. Андрухович); Ларіонов дістав з альбому чергову світлинку, *насунув окуляри на носа*, вдивився... (Л. Дашвар); Білдолиций замість того, щоб ударити по кулі, так крутонув тим кием, що він *перетворився на вітряка*, здатного перемолоти все на своєму шляху; Коли він почав захлинатися, *я підняв за чуба* його голову і спитав: – Хто вас послав? (В. Шкляр); ... щільніше *загорнувся у кожуха*, бо мороз припікав...; ... Лариса знову відчула себе непевно, навіть *трималася за мого рукава*, як мала дівчина-реп'яшок, боячись у цій юрбі загубитися; *Сів за стола* й завмер, дивлячись у заморожене вікно...; Він *сів* із розмаху *на стільця* і замотав головою; *Зламалась об того каменя* моя стріла; ... він обдивився нашого коня, поплескав його про крупу, *зазирнув* у зуби й *під хвоста*, ніби збирався того коня у нас купити... (В. Шевчук); *Вона знову подивилася під бука* (М. Магіос). Зауважимо, що в цих прийменникових конструкціях уживаються іменники з конкретним значенням.

Активізація родового відмінка у функції знахідного в іменниках – назвах неістот зумовлена різними факторами, найголовнішим з яких є, на нашу думку той, що таке вживання становить одну із специфічних рис синтаксису української мови. Використання варіантних форм знахідного відмінка значною мірою залежить від уподобань автора, проте загальна тенденція до розширення кола саме форм родового відмінка у знахідному виявляється досить помітною. Трапляється навіть повторення цих форм в одному реченні, пор.: Я зупинився на дворі й намагався оволодіти своїми почуттями, бо зараз *маю переступити* батьківського порога, а батьківського порога *треба переступати* з ясним обличчям і мирною усмішкою на вустах; Мій непрошений гість уже *виймав носовичка*, втирав обличчя, а потім *дивився на носовичка* – той ставав чорний; На санях *я побачив хому́та* і розсердився на Онисима, що він покинув його, не сховавши до хліва, і *ханнув за того хому́та* (В. Шевчук); ... *почепив* Варварі на шию красивенного інкрустованого *хрестика* на золотому ланцюжку та *одягнув на пальця* золотого *персня* з ... діамантом (В. Яворівський); Наступного дня я начистила пір'ячко, *розпушила хвоста* і *вивела* з гаража нашого чорного «форда» (В. Шкляр).

Використання форм родового у знахідному відмінку може пов'язуватися з вимогами мелодійності української мови (вживання закінчення *-а* на стику приголосних або при нагромадженні приголосних) [10, с.94]. Вважаємо, що цей критерій в останні десятиріччя застосовується активно, проте не є визначальним при виборі одного з варіантів, пор.: Лариса *написала* мені якось *листа*, *тоді* я вже був студентом будівельного інституту: жив у студентському гуртожитку; Обличчя похитуються, пальці, що *тримають костура*, *здрігаються* (В. Шевчук); Нарешті він зупинився, *розвернув човна* носом до берега, і ми швидко помінялися місцями... (В. Шкляр); але також: Боюся, бо вони *взяли тебе на гачка*, *а* коли так, то й діло знайдуть; ... мене ніби *насаджували на списа* *і*, як опудало з соломи, перекидали всі одного до другого; ... він *підніс* мені до вуст *кухлика* *і* дав напитися якогось зілля...; При розмові вони в'язали й *дивилися телевізор* – *отакі* дві спадкоємиці Юлія Цезаря; ... *розтулює чорного ротц*, *якось* дивно засклав очі, *закотив їх під лоба*, *аж* засвітилися самі більма...; І тоді знову *вдарила* кулаком *об кулака* *Огапка* Харитонівна... (В. Шевчук).

У функції знахідного відмінка уживаються форми родового тільки із закінченням *-а* (назви конкретних предметів). Якщо ж цю функцію виконують іменники, яким у родовому відмінку властиве закінчення *-у(-ю)*, вони змінюють його на *-а(-я)*. Вживання цих форм донедавна було обмежене, фіксувалося лише в окремих випадках, оскільки вони «не передбачені чинними нормами відмінювання таких іменників для жодного з їхніх відмінків» [11, с.96]. Нині вони

все частіше засвідчуються у творах сучасних авторів, пор.: Я людина торгова... **Кіоска відкрити** й горілкою торгувати могу де завгодно (але: Тамарка вже **до кіоску** добігла); Отакий увесь чорний **на постаменті** шанівського **заскочив** (але: На ранок усі три **біля постаменту** зустрілися) (Л. Дашвар); Залишалося лазити по місту, байдикувати. Ну там, у **футбола поганяти**, у «квадрат» на виліт з товаришами пограти (Л. Дереш); ... мене обняло таке відлюдницьке обридження до світу, аж я **вимкнув телефона** й сказав собі: все (О. Забужко). Перевагу саме таким формам знахідного відмінка надає В. Шевчук, пор.: Коли ж хвороба, то **треба визначити рецепта** (І знову звернувся **до рецепту**, котрого йому дав ... дяк); ...люди хліба насущного не мають, тим більше сили й кошту, аби **спорудити** свого **Храма** (...скринька та й подоба **Храму** залишилися неопалимі); – **Хай** панове вранді **справлять записи**: кошуль колінських дві (– Глянь, юначе, **до запису** попереднього, що там про кошулі говориться?); – Ми живемо у світі абсурду, – **почав** свого другого другого **монолога** Славко... (...так само, як Славко, готувався **до монологу**); Козлоподібний тимчасом барвисто **проголошував тоста**: говорив про калинове щастя... (– Це ваш батько? – спитав я, коли проголошена **тосту** закінчилося); Тут-таки, в актах, **докладено описа** бойових знаків на тілі Костюченка... (...я тут сам нічого гадати не буду, зважаючи на документальність цього **опису**...); Відтак виступив Федір, сказавши, що не зі своєї волі він сіно крав, а з **наказу** пана Григорія Ворони, і що в нього, як у підданого, вини тут немає, бо **виконував** панського **наказа**.

Зрідка трапляється таке вживання навіть у прийменникових конструкціях: ...тут мені знову було **оповіджено про ганка** і про дорогу, через яку в'язні переходять... (В. Шевчук). Вважаємо, що ці та інші форми (особливо абстрактних іменників) надають мовленню розмовного відтінку.

Уживання знахідного прямого об'єкта й родового у функції знахідного диференціюється з погляду розподілу їх за функціональними стилями. Основна форма знахідного відмінка стилістично нейтральна. Вона використовується в усіх функціональних стилях сучасної української літературної мови. У науковому й офіційно-діловому стилях родовий у функції знахідного не вживається. У розмовному мовленні та в різних жанрах художньої літератури обидві форми звичні. На думку І. Вихованця, «зловживати формою знахідного відмінка на **-а** не варто, бо основним (спеціалізованим) у граматичній системі сучасної української мови є знахідний відмінок, який збігається з називним відмінком» [12, с.95].

Отже, в мові сучасних українських письменників виразно простежується відома вже в I половині ХХ ст. тенденція до зростання кількості іменників чоловічого роду, які в знахідному відмінку однини набувають форм, ідентичних родовому відмінку. Це пов'язано передусім із прагненням актуалізувати специфічні риси української мови, з мовними уподобаннями авторів. На вибір одного з варіантів впливають й інші чинники, що й зумовлює перспективу подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови : Нариси із словозміни та словотвору / С.П. Бевзенко. – Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 303 с.
3. Огієнко І. Українська культура / Іван Огієнко. – К. : Абрис, 1999. – 272 с.
4. Крымский А. Украинская грамматика / А. Крымский. – М., 1907. – Т. 1. – 545 с.
5. Матвієнко О. Стилiстичнi паралелi (проти пуризму) / О. Матвієнко. – Х. : Рад. школа, 1932. – 132 с.

6. Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника) / О.О. Тараненко // Мовознавство. — 2005.— № 3-4. — С. 85-103.
7. Матвієнко О. Назовна та родова форма знахідного відмінка / О. Матвієнко // Збірник державних центральних курсів українознавства. — Х., 1930. — Вип. 3. — С. 43-56.
8. Вакула Г.Г. Категорія істот і категорія неістот в українській мові / Г.Г. Вакула // Українська мова і література в школі. — 1965. — №6. — С. 19-25.
9. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1971. — 120 с.
10. Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний відмінок? / І.Р. Вихованець // Культура слова. — 1989. — № 37. — С. 93-95.
11. Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника) / О.О. Тараненко // Мовознавство. — 2005.— № 3-4. — С. 85-103.
12. Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний відмінок? / І.Р. Вихованець // Культура слова. — 1989. — № 37. — С. 93-95.

Variant forms of accusative case are one of the specific features of the Ukrainian language syntax. The current orthography and regulatory courses of modern literary Ukrainian determine certain range of nouns that can have in the accusative singular or plural form the forms of nominative and genitive. Variant forms of accusative in inanimate nouns constantly compete during the XX-th and at the turn of the XXI-st centuries. This article explores the functioning of variant forms of accusative in singular nouns of masculine gender in the II-d declension in Ivan Ogiyenko's work «Ukrainian culture». In particular, an advantage of the genitive in the accusative forms is demonstrated which are also used in prepositional constructions. In the first half of the twentieth century they gained considerable popularity, even it was spoken about their overuse.

All editions of «Ukrainian orthography» since 1929 to 1993 inclusive, determine the forms of accusative case that are identical with the forms of nominative as well as usual ones for the semantic groups of masculine inanimate nouns. But the presence of variant forms of accusative identical with the forms of genitive case (in the specific subjects) in the modern Ukrainian literary language is not denied.

Key words: variant forms, genitive, accusative forms, trend, prepositional construction.

Отримано: 12.02.2015 р.

УДК 001(092)(092):37

В. П. Атаманчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**НОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО ІВАНА ОГІЄНКА
(за матеріалами Державного архіву Хмельницької області)**

Пропонований огляд орієнтує на осмислення особистісної багатомірності в діяльності Івана Івановича Огієнка як педагога, науковця, подвижника, мислителя та державного діяча-патріота.

Ключові слова: мислитель, просвітитель, організатор, оборонець, державник, Кам'янець-Подільський державний український університет.

«Доля судила мені немало працювати в таких умовах і на таких посадах, коли моя діяльність не належала тільки мені, – я працював для цілого українського народу. Як я працював – судити не мені».

Іван Огієнко

У творчому і державницькому спадку Івана Огієнка (і – про Івана Огієнка) умовно можна окреслити такі виміри: професійного становлення, подільський, в еміграції, світ про І. Огієнка.

Звісно, що про велетня духу, – Івана Івановича Огієнка, – коротко писати нелегко, навіть якщо торкатися лише подільського періоду. Однак це завдання полегшується тим, що науковці саме про цю добу в діяльності Івана Огієнка здійснили багато досліджень та наукових описів, наприклад:

Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності/ Укладачі і автори статті доктори історичних наук, професори С.А. Копилов і О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. – 384 с.;

Іван Огієнко і сучасна освіта та наука : науковий збірник : серія історична та філологічна/ [редкол.: О.М. Завальнюк (гол.ред.), Є.І. Сохацька (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський університет імені Івана Огієнка. – Вип. (I – X);

та низка інших творів.

Окремі ж, раніше не описані, епізоди і хроніки подільської доби сьогодні набувають неабиякої актуальності. Хоча б узяти незначний за обсягом матеріал (див. документи: 1-14), люб'язно наданий нам директором Державного архіву Хмельницької області Байдичем Володимиром Григоровичем та начальником відділу інформаційних технологій Олійником Юрієм Васильовичем

(фонд Р582, опис 1, справа 13, 14) для розміщення в Збірнику, який виступає специфічною ілюстрацією масштабності державницьких, патріотичних, науково-педагогічних та культурно-духовних особистісних виявів І. Огієнка, реалізованих ним у короткому інтервалі подільського виміру.

Документ 1:

Въ воскресенье, 3-го февраля, въ 7 часовъ вечера, въ V-й аудиторіи Университета св. Владиміра, въ засѣданіи Историческаго Общества Нестора-лѣтописца, прочтуть сообщенія:

1. Д. чл. **Е. Д. Сташевскій**: „Отношеніе правительствъ эпохи Михаила Федоровича къ Тушинцамъ и ихъ пожалованія“.

2. Д. чл. **П. П. Смирновъ**: „Выборы отъ посада Великаго Новгорода на земскій соборъ 1648—9 г.г.“, и

3. Д. чл. **И. И. Огієнко**: „Легендарно-апокрифическій элементъ въ „Небъ Новомъ“ Галятовскаго“.

Предсѣдатель Ю. Жулаковскій.

Секретарь А. Лобода.

30-го января 1913 г.

Примѣчаніе. Посторонніе посѣтители допускаются по именнымъ билетамъ, выдаваемымъ, по рекомендаціямъ членовъ, бібліотекаремъ **В. А. Абрамовичемъ** (Центральный Архивъ университета, отъ 11 до 3-хъ час., кромѣ празднич. дней, ежедневно), а также и другими членами Общества, знающими ихъ посѣтелей.

Документ 2:

ПАСПОРТЪ

Выдана

1. Прозвищаніе: *Православный*

2. Имя, фамилия или возраст: *24 л.*

3. Родъ занятій: *Хозяйство*

4. Состоитъ ли или состоялъ ли въ бракѣ: *Вдовецъ*

5. Находится при воинѣ: *Ж*

6. Отношеніе къ отбыванію воинской повинности: *Ж*

7. Подпись (владѣльцѣ паспорта): *И. Шарандаръ Шарандаръ*

8. При вербовкѣ предметнаго объявленіе его гражданъ: *Ж*

Ростъ: _____

Цвѣтъ волосъ: _____

Особые примѣты: _____

ОТСРОЧКА.

Выдана _____

Дѣйствиетъ сего паспорта отсрочено на _____

Въ присутствіи объявленіе выдано уполномочен. лицомъ выдана, какъ указано.

Въ присутствіи объявленіе выдано для выдачи лица, выдана въ паспортъ какъ отсрочка.

ПАСПОРТЪ

Выдана

Косиановъ *№ 84*

Предъявлено жд. сего *Косиановъ* г.б.

Годимовскій уездъ, *Буринской вол.*

Косианъ и Прудимскій *Симбирской Губ.*

Вятковска

уездомъ и въ районѣ города и селеній Россіи. Паспортъ отъ ижеисполнительнаго чина

по *26 Мая 1908* года _____

Данъ, съ приложеніемъ печати, _____

1908 года *Мая 26* _____

И. Шарандаръ Шарандаръ

Варвара Паспортъ Шарандаръ

БЕЗПЛАТНО

Документ 3:

"Копія з копій, 17

И Н А К А З

Директоріі Української Народної Республіки

15 Вересня 1919 рок у

Ч

Призначається: Ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету у О Г І Б Н К О Іван - Міністромъ Культури, з зазначеннямъ на посаді Ректора Університету. -

Голова Директоріі С.Метляр а.

Член-Секретарь Ф.Швець.

Голова Ради Народнихъ Міністрівъ І.Маз епа.

Державний Секретарь А.Шрамченко.

З оригіналомъ згідно:

Державний Секретарь А.Шрамченко.

З оригіналомъ згідно:

Секретарь Правінична Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету *Шрамченко*

Документ 4:

В.П. панові І. Огієнку.
Високоповажний
Пане Професоре.
Видавничий Відділ Міністерства Освіти й
Мистецтва вважає за честь повідомити Вас,
що Ваш підручник "Граматика Української
мови" ч. I і II, На підставі постанови Комі-
сії, що розглядала той підручник, і резо-
люції п. Товариша Міністра і п. Директора
Департаменту, вважається ухваленим Міні-
стерством для вжитку в школі.-
Голова Відділу *С. В. Равацький*
Заділоводя О. П. Губиш

Документ 5:

ПО С В І Д Ч Е Н Н Я .
Пред'явник цього МІНІСТР НАРОДНОЇ ОСВІТИ І в а н
І в а н о в и ч О Г І Є Н К О має право вільного проходу
і проїзду по м. К и ї в у після 10 годин вечера, що і по-
свідчується належним підписом. -
" 25 " Січня 1919 року. м. К и ї в .
ОСАУД ШТАБА ОСАДНОГО КОРПУСУ,
Сотник *[підпис]*

Документ 6:

У.Ч.Р.
ДЕРЖАВНА КАНЦЕЛЯРІЯ.

10. СІЧНЯ 1919 року

№ 123

м. Київ.

46

ПОСВІДЧЕННЯ.

Пред'явник цього Професор Іван Іванович ОГІЄНКО є дійсно Міністр Народної Освіти Української Народної Республіки, що і посвідчується належними підписами з відтиском печатки.

В.о. ДЕРЖАВНОГО СЕКРЕТАРІ

Мороз

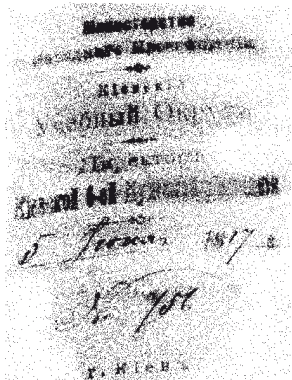
ДИРЕКТОР Департаменту
Загальних Справ

Талочко

В.о. Начальника відділу

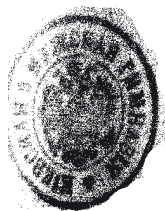
Р. Гандур

Документ 7:

УДОСТОВЕРЕНІЕ

Симъ удостовѣряю, что предъавителю сего Иванъ Ивановичъ ОГІЕНКО есть штатный преподаватель русскаго языка и словесности Кіевской шестой мужской гимназіи и отъ призыва на военную службу освобожденъ по занимаемой имъ должности. Подлинныя документы г.Огієнко хранятся въ канцеляріи гимназіи.

Исп.об.Директора гимназіи *М. Шевченко*

Письмоводитель *Морозов*

Документ 8:

Головноуправлячий
Справами
Міністерства та Національної
Культури

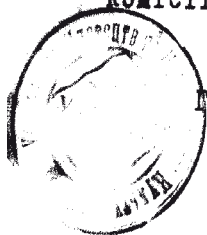
Серпня 9-го дня 1918 р

М. Київ.

П О С В І Д Ч Е Н Н Я.

Цим посвідчую, що з складу органі-
зованої мною по дорученню п. Гетьмана комісії
виділено підкомісію в складі-Голови проф. І. І.
ОГІЕНКА, директора Кадетського Корпусу д. СИМАШ-
КЕВИЧА, проф. Ф. П. ШВЕЦЯ і представника Військово-
го Міністерства.

Підкомісії доручено оглянути помешкання
для розміщення Кадетського Корпусу. Прехав усі
інституції та окремих осіб допомогти цій під-
комісії усіми залежними від них мірами.

Головноуправлячий

Вейсбордський

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКА КОМАНДА
 старшина для команд
 при Д. С. П. С.

Кошта подорожі
 записати
 заплатити.

100/909

класи	І	ІІ	ІІІ
кварт	І	ІІ	ІІІ
зади	І	ІІ	ІІІ

особ. пак. кг. _____
 служб. пак. кг. _____

Явний приказ

для мр. Івана Огірка (реєстрора Кан-Мед. Зібер)
 який урядово на приказ старшим звичку Військ. Мед. У. З. при
 має підбути подорож и постою Станіславів
 до постою Сортків-Тарнів-Бурач-Малашир-Скала і назад
 при ужиттю залізниці (залізнички, самохода, літака, підводи і др.)
 На покриття коштів подорожі виплачено зачет в квоті _____ К. _____ сот. та
 рахунок _____
 Всім військовим та цивільним властям поручаєть ся вище назва _____ без пе-
 решкоди перепустити а в разі потреби уділити всякої потрібної підмоги.
Станіславів дня 17. мая 1919

Важність осьього Явного Приказу вигасає:
симулітного герман 1919

Власноручний підпис власника: _____

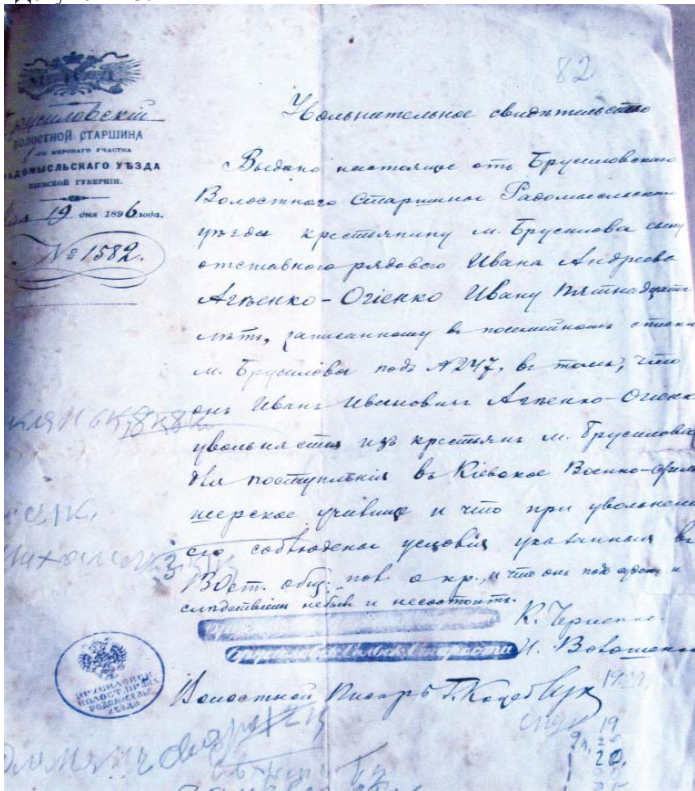
Підпис лікаря: _____

Печатка Команди:

Іван Огірка
 мр.

Форм. № 1. Явний Приказ. 20.000. ДСВС. 1919. Станіславів.

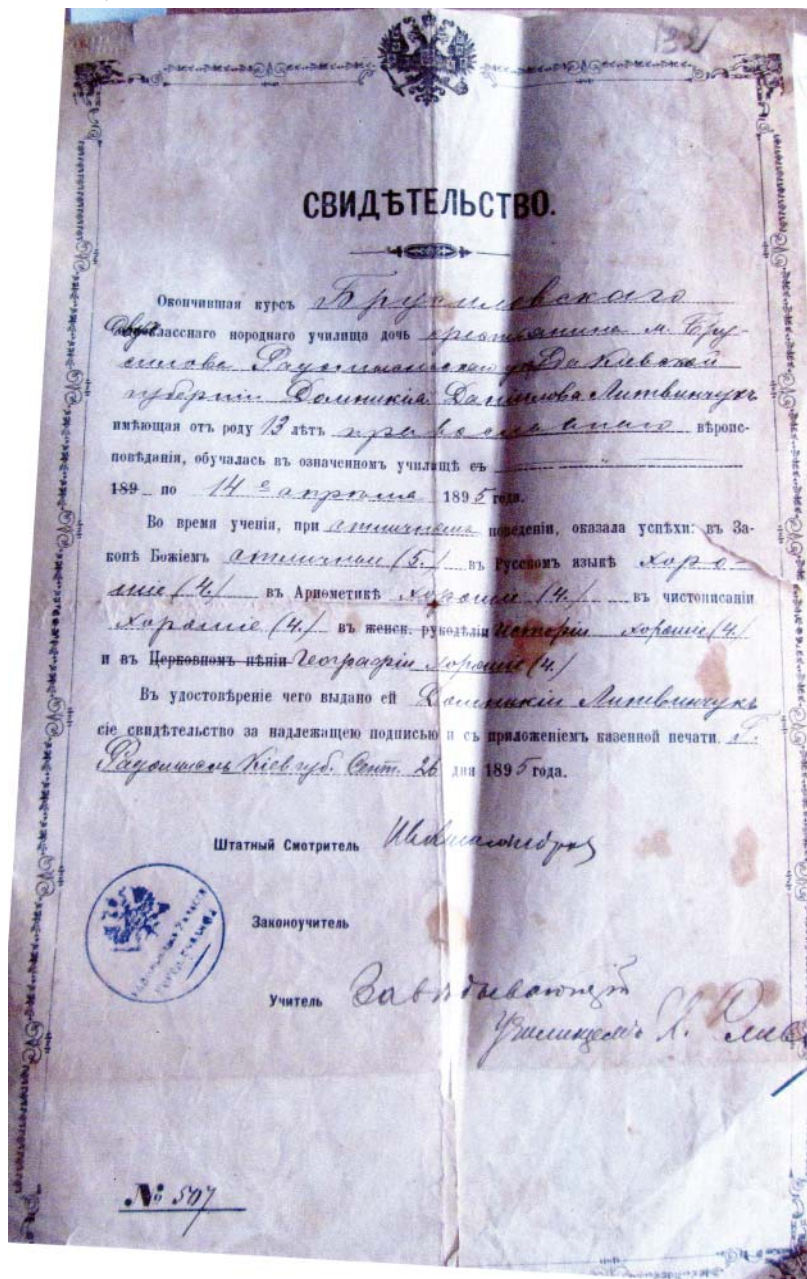
Документ 13:

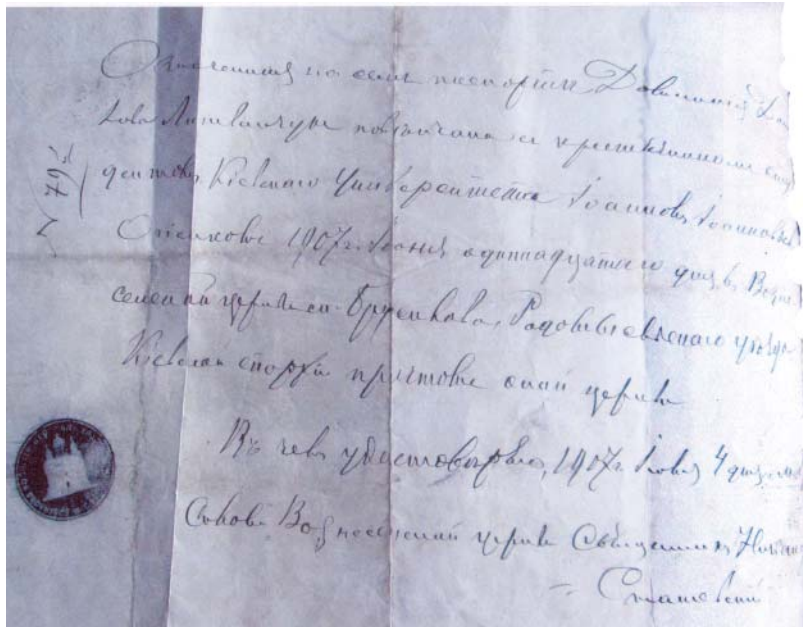

Документ 14:

Документ 15:

Маємо незаперечні підстави констатувати: «...Іван Огієнко – реальний державотворець, який у найбільш складний період розвитку України основні свої інтелектуальні, духовні інвестиції вніс в освітню, просвітницьку, проповідницьку роботу, у яких спільна основа – допомога у становленні людини національно свідомої, духовно багатой, соціально самодостатньою» [1, с.235].

Список використаних джерел:

1. Франчук Т.Й. Педагогічний потенціал афоризмів Івана Огієнка./ Іван Огієнко і сучасна освіта та наука : науковий збірник : серія історична та філологічна/ [редкол.: О.М. Завальнюк (гол.ред.), Є.І. Сохацька (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський університет імені Івана Огієнка. 2013. – Вип. X. – С.234-240.

This review focuses on personal understanding of multidimensionality in Ivan Ohienko activity as a teacher, a scholar, a thinker and statesman, patriot. This is proved through the different documents from the state archives.

Key words: teacher, statesman, scholar, Kamyanets-Podilskyi State Ukrainian University.

Отримано: 22.03.2015 р.

З РЕДАКЦІЇ ПОШТИ

С. І. Карась

НА МАЛІЙ БАТЬКІВЩИНІ ІВАНА ОГІЄНКА ВІДКРИТО МУЗЕЙ

Немає в людини нічого милішого над свою рідну землю. Де хто народився, де провів свої дитячі роки, до тієї землі прив'язується він усією душею на ціле життя. А хто буває, відірветься від своєї землі, той мріє завжди про неї, як про святість найбільшу і багато людей, помираючи на чужині, просять накласти їм у домовину грудочку рідної землі (Іван Огієнко).

«Все, що мав у житті, він віддавав для одної ідеї, і горів, і жив, і страждав, і трудився для неї». Ці крилаті слова Великого Каменяря якнайточніше передають життєве кредо та земний шлях великого духівника Івана Огієнка – постаті рівня Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі українки. А ми ще донедавна нічого про нього не знали. Жодна наша енциклопедія до 90-х років не давала про нього бодай скупі згадки. Причина – ненависть більшовиків до Великого Українця.

Брусилів на річці Здвиж, – місце народження видатного сина України Івана Івановича Огієнка, великого митрополита Іларіона Української православної церкви (1882-1972), автора сотень наукових праць з рідної історії, мови, літератури та богослов'я. Розбудовуючи українське православне життя, творив владика-професор духовні скарби, зробив переклад Святого письма рідною мовою, писав, видавав, редагував.

22 серпня 2014 року було відкрито музей імені Івана Івановича Огієнка. Саме в цей день відзначали День Державного Прапора і духовне повернення митрополита Іларіона на його малу батьківщину. В музеї відкрито три експозиційні зали, дві з яких присвячені історії Брусилова, а одна присвячена Івану Огієнку.

Документ 1. У Брусиліві відкрили музей

Документ 2. На малій Батьківщині Івана Огієнка відкрито музей

Документ 3. Запрошуємо до музею імені Івана Огієнка

Документ 4. Повернення великого митрополита на рідну землю

Документ 5. Брусилівський прорив Івана Огієнка

У бібліотеці "Рідний Дім – Брусилівщина" всі бажаючі можуть побачити відкриття музею імені Івана Огієнка та фото експозиційних залів: <https://plus.google.com/u/0/106100154539244145423/posts>

Отримано: 21.01.2015 р.

А. Г. Філінюк

**ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ ВИДАННЯ ПРО ФУНДАТОРА
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІВАНА ОГІЄНКА**

Рец. На кн. «Іван огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) : Документи. Матеріали. Світлини. Хроніка діяльності / уклад. і авт. ст. докт. іст. наук, проф. С.А. Копилов і О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медоборн – 2006», 2014. – 384 с.»

Залишається трохи більше двох років до 100-ліття Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. До цієї ювілейної дати колектив найстарішого у південно-західному регіоні України вищого навчального закладу вже вступив в активну фазу підготовки. Важливим кроком на цьому шляху стала поява наприкінці 2014 р. науково-документального видання «Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) : Документи. Матеріали. Світлини. Хроніка діяльності». Його упорядниками та авторами виступили доктори історичних наук, професори нинішній ректор університету Сергій Копилов і экс-ректор вишу Олександр Завальнюк. Книга побачила світ як результат творчого задуму Голови Наглядової ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка академіка НАН України Валерія Смолія.

Загальне ознайомлення з книгою дозволяє скласти уявлення про її вдало продуману архітектоніку. Вона складається власне з переднього слова, достатньо великої статті про діяльність Івана Огієнка на посаді ректора, основної частини, де зосереджено документи, матеріали та світлини за період дослідження. В наступній частині подано хроніку його ректорської роботи упродовж січня 1918 – листопада 1920 р. Композиційно видання завершує перелік вміщених в ньому документів і матеріалів.

У передньому слові, яким відкривається праця, особливо підкреслюється, що велику роль у становленні і забезпеченні умов функціонування університету – унікальної національної вищої школи, яка з'явилася і функціонувала завдяки Українській революції 1917-1921 рр., відіграв харизматичний діяч, державотворець, науковець, рішучий захисник української ідеї професор Іван Огієнко. Саме його величезними організаційними зусиллями, цілеспрямованістю і наполегливістю за короткий час вдалося блискуче реалізувати місцеву ідею щодо заснування одного із перших українських університетів в адміністративному центрі Поділля.

Про науковість видання засвідчує доволі велика за обсягом та аналітична за суттю і змістом стаття укладачів-авторів про організаційську, керівну, науково-педагогічну і громадську діяльність Івана Огієнка на посаді ректо-

ра Кам'янець-Подільського державного українського університету протягом 1918-1920 рр. В ній передусім віддано належне цілій плеяді дослідників, зокрема О. Герусу, А. Копилову, В. Ляхощкому, А. Марушкевич, С. Сохацькій, М. Тимошику, І. Тюрменко та іншим, котрі чимало зробили аби донести до співвітчизників багатогранну і по-справжньому масштабну діяльність видатного українця XX століття. Разом з тим, цілком обґрунтовано наголошено, що досі не з'ясованими залишаються питання, пов'язані із організацією навчального процесу, науково-дослідною роботою, зміцненням кадрового потенціалу, стилем керівної діяльності, співпрацею з студентством. Цю прогалину заповнено лише висвітленням оригінальних епізодів про організаційську та керівну діяльність першого ректора від першого приїзду до Кам'янця-Подільського 4 квітня 1918 р. по 14 листопада 1920 р., тобто часу його візду в еміграцію.

Вже з початку ознайомлення зі статтею стає зрозуміло, чим пояснюється нижня хронологічна межа, адже саме 4 квітня 1918 р. під час відвідин міста над Смотричем у складі делегації Київського народного українського університету І. Огієнко виголосив перед міською громадою свою доволі яскраву лекцію про українську культуру. Як засвідчують документи, вона була схвально сприйнята присутніми й для місцевих діячів стала поштовхом для висловлення побажання, щоб ректором університету в Кам'янці-Подільському став саме Іван Огієнко. За підрахунками авторів, його багатогранна діяльність на посаді ректора охоплювала щонайменше з 15 важливих напрямів щодо заснування та успішного функціонування першого державного українського університету. Цим стверджується теза про її множинність, складність і масштабність.

Дослідники докладно зупинилися на тягlostі розв'язання університетського питання на різних етапах Української революції – від Української Центральної Ради і до Директорії УНР. Відзначили і те, що, виділивши ключові питання, Іван Огієнко передусім зосередив зусилля на створенні навчально-матеріальної бази, забезпеченні необхідного фінансування, структурного оформлення та юридичного закріплення вишу, а також формуванні професорсько-викладацького складу та студентського контингенту за європейськими взірцями, налагодженні науково-дослідної роботи, організації повноцінної книгозбірні й перетворенні університету в багатопрофільний вищий навчальний заклад з орієнтацією на перспективу. Предметом особливої уваги ректора, на переконання істориків, був україномовний характер навчально-виховного процесу. В усіх напрямках діяльності І. Огієнко подавав особистий приклад, зокрема упродовж 1919-1920 рр. опублікував наукову статтю, курс лекцій і п'ять навчальних посібників, налагодив університетське видавництво і брав участь у багатьох наукових дискусіях тощо. Вражає харизматичне вміння ректора тісно співпрацювати з керівниками структурних підрозділів вишу, органами центральної і місцевої влади, просвітницькими товариствами, створювати і згуртовувати членів колективу на виконання поставлених завдань. Водночас систематично приділяти увагу найдрібнішим деталям, які так чи інакше впливали на кінцевий результат. Загалом зі статті простежується становлення знаного в українських колах столиці ученого-українознавця у виключно ділового, працьовитого, пунктуального, талановитого організатора, турботливого господаря, ректора вишу, стиль роботи котрого відзначався високою компетенцією, відкритістю і демократичністю, в державного діяча, який, вмів та органічно поєднуючи обов'язки міністра віросповідань, представника української влади у зносинах із польською військовою та цивільною адміністрацією, зумів перетворити українську освіту в повноцінний національний пріоритет.

Безперечно, найбільшу цінність у виданні представляють 236 документів і, які разом зі світлинами склали головну його частину. Серед залученого в матеріалів книги комплексу джерел домінують документи і матеріали (192 із 236) Національного архівного фонду України, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади України, Державного архіву м. Києва та Державного архіву Хмельницької області. Водночас 44 документи і матеріали відібрані з відомих періодичних видань того часу, як: «Відродження», «Життя Поділля», «Нова Рада», «Новий шлях», «Освіта», «Свято Поділля», «Трудова громада», «Трудовий шлях», «Україна» та низки опублікованих документальних збірників. Дослідники згрупували їх тематично у три основні групи.

В першій із них вміщено 57 різноманітних джерел. Вони розкривають діяльність Івана Огієнка щодо заснування та відкриття університету. Це витяги з протоколів засідань ради лекторів Київського народного українського університету, на якому було обрано комісію для поїздки до Кам'янець-Подільського для вивчення можливостей відкрити там університет. Ознайомлення їх змістом робить можливим з'ясування масштабів, форм і методів, труднощів і перешкод, які йому довелося реалізувати перед тим, як урочисто оголосити про відкриття вищого навчального закладу що перетворилося у всенародне свято.

Майже 150 документів і матеріалів другого блоку відтворюють діяльність І. Огієнка щодо формування викладацького корпусу, організації відбору студентів, створення необхідної навчально-матеріальної бази та навчально-методичного забезпечення й розвитку університету. Для цього багато разів зазначені питання ректор піднімав на засіданнях ради лекторів КНУУ, викладачів самого вишу, обгрунтовував у зверненнях до різних державних і місцевих установ, громадських, просвітницьких, видавничих та інших організацій. З цих джерел постають широке коло питань, які вирішував керівник закладу, рівень його компетенції, відкритості, європейської інтелігентності, демократизму, вміння нестандартно мислити й своєчасно вирішувати назрілі проблеми тощо. З них постає стиль управлінської діяльності І. Огієнка, який опирався на високий професіоналізм, переконання та аргументацію. Вони репрезентують зусилля очільника щодо формування факультетів, кафедр, спеціальностей, зокрема відкриття богословського, історико-філологічного, правничого, сільськогосподарського та фізико-математичного факультетів, надання вишу права проводити іспити на ступені магістра та доктора. Як показують документи і матеріали, особливе місце в роботі професора було формування українського правового поля функціонування університету.

Доволі інформативно наповненим є третій блок, в якому зосереджений 31 документ і матеріал. Він присвячений головним чином викладацькій, культурно-освітній і громадсько-патріотичній діяльності І. Огієнка. На відміну від попередніх комплексів, тут архівні джерела складають менше половини. Проте це аж ніяк не означає применшення їх вагомості та значення. Тут привертають увагу документи і матеріали, де вміщений фактичний матеріал про особисту участь фундатора університету в навчальній роботі, наприклад, читанні відкритих лекцій, публічних виступів, у підготовці підручників, сприянні створенню низки громадських організацій і т. п.

В останньому блоці представлено 12 рідкісних світлин, в яких зафіксовано найважливіші віхи та події з нагоди відкриття у Кам'янці-Подільському державного українського університету.

На наше глибоке переконання, це менш цінною в праці є «Хроніка діяльності Івана Огієнка як організатора, керівника і оборонця Кам'янець-Подільського державного українського університету». Вона вміщує 408 епізодів, подій, кон-

кретних фактів діяльності ректора (127 у 1918 р., 166 – в 1919 та 115 – у 1920 р.), які охоплюють її найрізноманітніші аспекти. Кожен із них ґрунтується на документальних джерелах, що забезпечує їх достовірність і об'єктивність.

Без перебільшення можна сказати, що самостійну наукову цінність представляє вміщений у збірці перелік документів і матеріалів. Він налічує 236 позицій, зокрема 39 витягів із різноманітних засідань і нарад, 40 законів, наказів, постанов і розпоряджень, 35 звернень, 29 листів, 25 телеграм, 25 інформацій і повідомлень, 9 запитань тощо. Їх цінність підвищується тим, що тривалий час вони були заборонені для ознайомлення або використовувалися спорадично і вибірково.

Утім, на фоні виключно позитивного враження не можна не висловити деяких критичних міркувань і побажань про видання. На наше переконання, було б доцільно подати невеличкий матеріал про те, як у часи державної незалежності України поверталось ім'я славетного діяча. Варто було хоча б абзацом наголосити, що нинішній університет у місті над Смотричем продовжує кращі традиції, закладені в буремні роки його заснування та утвердження. Не завадило б у праці розмістити світліни барельєфу засновника, відкритого в 2003 році на головному корпусі університету і загального вигляду десяти випусків наукового фахового видання «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта». Цілком очевидно і те, що потрібно підкреслити необхідність повернення і опублікування до 100-річчя університету в книжковому форматі окремого видання документів і матеріалів про закордонне життя й діяльність І. Огієнка. Але ці зауваги аж ніяк не применшують наукової та суспільної значимості рецензованого видання.

Отже, ми маємо справу з цікавим, змістовним джерелознавчим виданням. Книга адресована науковцям, викладачам, архівним і музейним працівникам, освітянам, студентам, старшокласникам, усім зацікавленим пізнати та осмислити, як майже сто років назад завдяки багатогранній діяльності професора Івана Огієнка постав, юридично та організаційно оформився і утвердив свої позиції перший вітчизняний державний український університет – вогнище вищої національної освіти та наукового і духовного відродження нашого народу. Принагідно підкреслити, що виданням можуть послуговуватися зацікавлені представники української діаспори. Сподіваємося, що це спонукає канадських українців передати університету документи і матеріали з родинного архіву Огієнка в Канаді. А це може завершитися появою нового документального збірника про видатного українця, який став фундатором нашого університету і все життя присвятив українській справі.

Отримано: 26.03.2015 р.

С. Е. Баженова

ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У листопаді 2014 року у Кам'янець-Подільському видавництві «Медобори-2006» з друку вийшло у світ документальне видання «Листування Івана Огієнка (1909-1921)», обсягом 687 с. Автором передмови та упорядником цього збірника виступив відомий науковець – дослідник та археограф історії Української революції 1917-1920 рр. на Поділлі, громадсько-політичний діяч (працює першим заступником голови Хмельницької обласної ради) Віктор Романович Адамський. За остан-

ні роки він підготував і видав книги матеріалів до життєписів та вибраних творів знаних подолян Олімпіади Пашенко (2012, 2014), Леоніда Білецького (2013), фундаментальну збірку документів «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917-1920)» (2014) та ін.

Нове видання В.Р. Адамського присвячене епістолярію видатного вченого, державного, релігійного діяча, педагога, ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету, письменника, поета, публіциста, поборника незалежної соборної України І.І. Огієнка (митрополита Іларіона). Його листування обмежене часом «київського» (1909-1918) та «кам'янець-подільського» (1918-1920) періодів життя, діяльності і творчості й взято для упорядкування з оригіналів документів (листи, поштові картки, запрошення, офіційні заяви та ін.), що зберігаються у фонді Р-582 (Кам'янець-Подільський державний український університет) Державного архіву Хмельницької області. Цей фонд є значущим і унікальним джерелом для дослідження різних аспектів життя і подвижництва І.І. Огієнка.

Всього взято і адаптовано у виданій книзі для потреб науковців, огієнкознавців та для користування читацьким загалом 620 кореспонденцій як самого Івана Івановича до різних осіб та інституцій (142 листа), так і листів до нього членів родини, земляків, колег, друзів, науковців, військових, державних, освітніх та церковних діячів (478). У своїй сукупності вони відображають багатовимірну діяльність вченого на різних ділянках культурно-освітньої, громадської та державотворчої практики і суттєво доповнюють наші уявлення про коло спілкування І.І. Огієнка означеного періоду, сприяють більш глибокому розкриттю та розумінню етапних віх життєдіяльності вченого, дозволяють сформулювати більш повні знання з багатьох проблем та подій тогочасної епохи на тлі персоніфікації. За твердженням упорядника В.Р. Адамського, поданий у книзі в більшості масив документів уперше вводиться до наукового обігу.

Започатковується книга чималою за обсягом вступною статтею автора-упорядника «Науково-освітня та громадська діяльність Івана Огієнка у світлі документів Державного архіву Хмельницької області». В ній на тлі новітніх досягнень в огієнкознавстві розглядаються основні віхи життєдіяльності І.І. Огієнка, в історіографічному плані аналізується наукова література про нього, подається характеристика фонду «Кам'янець-Подільський державний український університет» (Р-582), що зберігається в Хмельницькому облдержархіві, зокрема, документів, які безпосередньо стосуються ректора цього вишу доби Української революції 1917-1921 рр. Багато уваги приділяється методиці опрацювання та використання цих документів, у першу чергу епістолярного змісту, наводяться зразки цих артефактів, що ввійшли до книги та коментарі до них. Все це залучає загал до царини упорядкування документів, пов'язаних з І.І. Огієнком, та пояснює актуальність опублікування епістолярію, доцільність наукового і просвітницького використання, полегшує їх сприйняття та розуміння дослідниками і пересічним читачем.

560 сторінок книги складають головний розділ «Листи (1909-1921)», в яких мовою епістолярію розкриваються аспекти і нюанси епохи, визвольних борінь в Україні перших десятиліть ХХ ст., в якій жив і працював І.І. Огієнко, його бачення, особиста участь у цих подіях, у творенні незалежної української держави, в заснуванні та розбудові Кам'янець-Подільського державного українського університету, українізації освіти, культури та науки. Важлива складова цього епістолярію є спілкування І.І. Огієнка з численними політиками, науковцями, діячами освіти, колегами по університету, друзями та своєю родиною.

Для розуміння кола інтересів Івана Огієнка, звернемося до документу № 1 книги, який містить лист до нього від 31 грудня 1909 р. всесвітньовідомого російського академіка Олексія Шахматова про обмін між собою власних наукових праць. Це листування між ученими тривало до 1917 року. Документ № 2 — це лист відомого українського вченого Володимира Перетця від 9 липня 2010 р., в якому І. Огієнку пропонується робота в Катеринославському комерційному училищі. Лист від не менш відомого вченого Володимира Гнатюка від 30 грудня 1911 р. (док. №12) засвідчує про співпрацю І. Огієнка з Науковим товариством імені Шевченка у Львові. І. Огієнко під час перебування у Кам'янці-Подільському в 1918-1920 рр. листувався з політичними діячами Симоном Петлюрою (док. 450), Ісааком Мазепою (№373), відомими вченими, професорами Василем Бідновим (294), Дмитром Дорошенком (№397), Костем Широцьким (№ 190), просвітниками Віктором Приходьком (№225), Софією Русовою (339), Степаном Сірополком (написав 15 листів) та ін. Решта листів Івана Огієнка стосуються розбудови Кам'янець-Подільського державного українського університету, клопотаннями, зверненнями до різних міністерств, відомств та установ доби УНР тощо. Загалом ця палітра епістолярію як найкраще характеризує постань Івана Огієнка та тих людей, які листувалися з ним.

Важливим компонентом в структурі книги є укладений В.Р. Адамським в алфавітному порядку іменний покажчик. В ньому не тільки зазначаються усі наведені і згадані прізвища людей, які зазначені на сторінках книги, але й подаються відомості про них, що полегшує читачам в орієнтуванні при ознайомленні з документами, з'ясувати суть оточення, з яким співпрацював і спілкувався Іван Огієнко. Іменний покажчик є по суті коментарем до змісту книги.

Завершується книга переліком вміщених документів та розгорнутою анотацією про їх зміст англійською мовою, що відповідає сучасним вимогам і стандартам до видань наукової літератури.

Загалом археографічне видання «Листування Івана Огієнка (1909-1921)» справляє гарне враження як видавничим дизайном, так і наповненістю артефактами епістолярію. Важливо підкреслити, що ця книга є значним внеском для розширення можливостей подальшого дослідження життя, творчості і громадської діяльності великого патріота України Івана Огієнка, вагомою опублікованою джерельною базою огієнкознавства.

Отримано: 05.03.2015 р.

ДО ІСТОРІЇ ОГІЄНКІВСЬКОГО РУХУ

Л. М. Марчук

ПРО ВСЕУКРАЇНСЬКУ МІЖКОНФЕСІЙНУ НАУКОВО-ПРАКТИЧНУ КОНФЕРЕНЦІЮ «ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ХРИСТІЯНСЬКОЇ МОРАЛІ В ПРОЦЕСІ ДУХОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІЇ»

*Скінчиться наш бій за Державу,
Бо Україна непоборна, –
Її вона вбереться в вічну Славу,
Як Мати вольна та свобода!..*

Митрополит Іларіон

Слова Івана Огієнка можна взяти за епіграф у інформації щодо регулярного проведення Всеукраїнської міжконфесійної науково-практичної конференції «Формування основ Християнської моралі в процесі духовного відродження нації», яка кожних два роки під патронатом Кам'янець-Подільської міської ради та Духовної Ради представників християнських церков і релігійних організацій м. Кам'янець-Подільського проводиться в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Остання (шоста) проводилася у листопаді 2013 року та була присвячена 1025-річчю хрещення Київської Русі.

Доповіді розкривали найактуальніші проблеми духовного розвитку нашого суспільства. Аніщенко О.В., доктор педагогічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу андрагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України повідомив про педагогічні поради І. Огієнка в працях «Українська церква», «Українська культура», «Бережимо своє рідне!», «Богу природі», «Як жити на світі. Мій дарунок молоді» у виступі «Духовно-християнське формування особистості у педагогічних поглядах першого ректора Кам'янець-Подільського українського університету Івана Огієнка».

Білоус Віктор, римо-католицький священик, доктор морального богослов'я, директор Інституту Богословських Наук, викладач Вищої Духовної Семінарії Кам'янець-Подільської Римо-Католицької Дієцезії говорив про морально-етичні аспекти виховання сучасної молоді, в якому на перший план висувається формування совісті.

Кучинська І.О., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки дошкільної, початкової, середньої і вищої освіти та управління навчальним закладом Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка проаналізувала історико-виховні особливості формування духовно-громадських ціннісних орієнтацій молоді у вітчизняній суспільно-педагогічній думці.

Марчук Л.М., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені

Івана Огієнка стверджувала, що сучасне відродження в Україні суспільного статусу релігії як атрибута української нації дає можливість мовознавцям вивчати українську церковно-релігійну лексику та богословський стиль, розвиток та функціонування якого тривалий час був поза увагою науковців в Україні. У доповіді «Мовні засоби перекладу Біблії Іваном Пулюєм (за збіркою листів) та Іваном Огієнком (за публікаціями в журналі «Віра й культура», Вінніпег) зазначається, що переклад Біблії І. Огієнком живою українською мовою мав надзвичайне значення, оскільки цей переклад і сьогодні виконує, крім релігійної, ще одну функцію – «...забезпечення українському народові його невід'ємного права читати і пізнавати Святе Письмо своєю рідною мовою» (І. Огієнко).

Миронова С.П., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри інклюзивної освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка визначила роль школи, сім'ї та громадськості у формуванні позитивного ставлення до дітей з особливостями психофізичного розвитку в інклюзивних закладах.

Доповіді науковців мали за основу погляди відомих науковців, як от Петричко Ж.В., доктора педагогічних наук, професора, заступника директора з науково-експериментальної роботи Інституту проблем виховання НАПН України (м. Київ) «Духовні ціннісні орієнтири громадянського виховання у педагогічних поглядах Софії Русової» (праця С. Русової «Нова школа соціального виховання» є однією з тих, що створювали науковий фундамент, методологічну основу нової педагогіки); Кучинського С.А., викладача кафедри військової підготовки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Духовні напрями процесу виховної діяльності у педагогічних поглядах Михайла Драгоманова».

Разом з тим було проаналізовано сучасний стан християнства в Україні (Черенков М.М., доктор філософських наук, професор кафедри культурології Національного педагогічного університету і М.П. Драгоманова, «Християнство в Україні: лакуни статистики»).

Усі науковці та релігійні й громадські діячі разом намагалися визначити шляхи формування духовності школярів, застерігали від наркоманії та стверджували пріоритетні цілі виховання молоді – духовність та здоров'я.

Наступну конференцію (7) планують провести у 2015 році.

Отримано: 16.03.2015 р.

В. П. Атаманчук

ПРИСУДЖЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ПРЕМІЇ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА ЗА 2014 РІК

28 квітня у Житомирському державному університеті імені Івана Франка відбулося урочисте дев'ятнадцяте вручення всеукраїнської премії імені Івана Огієнка 2014 року. Почесну нагороду визначним діячам літератури, освіти, науки, мистецтва, громадської, політичної сфери і духовності вручали перший заступник голови обласної ради Володимир Арешонков, заступник голови ОДА Ярослав Долгих, голова всеукраїнського товариства «Просвіта» Павло Мовчан.

Відповідно до Положення про порядок присудження та вручення Премії імені Івана Огієнка, затвердженого рішенням обласної ради від 03.04.07 № 190 та згідно з ухвалою Комітету у справах Премії імені Івана Огієнка від 11.04.14 лауреатами Премії імені Івана Огієнка за 2014 рік стали:

- у галузі літератури:

Кухарчук Олександр Федорович (член спілки адвокатів України, письменник) – за історичні романи «Козацька Русь. Сплондрована калина» та «Козацька Русь. Неопалима купина» (Житомир.: ПП «Рута», 2012, 2013р.), в яких присутній аналіз історичних подій козацької доби, через думки головних героїв постає цілісна картина величних перемог і страшних поразок;

у галузі науки:

Лецькін Михайло Олександрович (кандидат філологічних наук, доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка) за вагомий вклад і новаторство в галузь сучасного огієнкознавства, за тритомник «Письменники на життєвому шляху Івана Огієнка (митрополита Іларіона)» (2013 – 2014рр.);

- у галузі освіти:

Ющук Іван Пилипович (проректор, завідувач кафедри Київського міжнародного університету, професор, кандидат філологічних наук) – за багаторічну роботу над створенням підручників і посібників з рідної мови, наслідком якої є єдиний навчальний комплекс «Українська мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів» (К.: Либідь, 2003, 2004, 2005, 2008. – 640 с.) та «Українська мова. Вправи: Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів» (К.: Либідь, 2009);

- у галузі мистецтва:

Чирипюк Дмитро Іванович (режисер-постановник Київського Національного театру імені Івана Франка, заслужений діяч мистецтв України) – за виставу «Перехресні стежки» за твором Івана Франка. Режисер подає нове бачення класичного твору, занурюючи глядача в атмосферу містичного, вишукано-звабливого Львова, відкриваючи наші душі до сприйняття вічно високих категорій Всесвіту;

Народний фольклорний колектив «Руснаки» Мукачівського міського будинку культури (керівник Піров Михайло Васильович) – за високі досягнення, пропаганду народної творчості, розвиток духовної культури та активну участь у творчому житті, високу професійну майстерність та творчі здобутки в розвитку фольклорного мистецтва краю;

- у галузі громадської, політичної та духовної діяльності:

Васильчук Віктор Борисович (видавець і головний редактор благодійного вільного тижневика «Вечірній Коростень», заслужений журналіст України, член Національної спілки письменників України, письменник, громадський діяч) – за активну громадську та суспільно-корисну діяльність, за заснування літературно-мистецького свята «Просто на Покрову» у Коростені, за заснування Всеукраїнської премії імені Василя Юхимовича, за ініціативу відкриття хати-музею Василя Юхимовича у с. Сингаї Коростенського району, за заснування дитячого журналу «Аллочка – дошклярочка»;

Ломачук Дмитро Федорович (доктор культурології, заслужений працівник культури України, режисер студії документальних фільмів «Логос») – за науково-публіцистичний телесеріал «Логос» – поза жанровий твір, що є резонансною спробою окреслити найважливішу і найгострішу проблему – збереження етнічної, духовної цілісності нації на тлі тотальної руйнації.

Отримано: 01.03.2015 р.

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор (*м. Хмельницький*), перший заступник голови Хмельницької обласної ради народних депутатів

Атаманчук Вікторія (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії української літератури та компаративістики, в.о. керівника науково-дослідного центру огієнкознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Баженов Лев (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік УАІН, директор центру дослідження історії Поділля

Баженова Стефанія (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Беценко Тетяна (*м. Суми*), доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка

Білецький Павло (*м. Хмельницький*), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Білоусова Тетяна (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, професор кафедри слов'янської філології та загального мовознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Біляцька Валентина (*м. Дніпропетровськ*), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Дніпропетровського національного університету ім. Олесья Гончара

Блажевич Юрій (*м. Хмельницький*), кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Вільчинська Тетяна (*м. Тернопіль*), доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства і слов'янських мов, декан філологічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка

Галайбіда Оксана (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Галатир Віталій (*м. Хмельницький*), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області, член НСКУ

Горбач Олена (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Горин Марина (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірант кафедри архівознавства і спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Гудима Наталія (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Данильчук Віталіна (*м. Рівне*), кандидат історичних наук, доцент кафедри методики змісту освіти Рівненського інституту післядипломної педагогічної освіти

Джурбій Тетяна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Дзюбак Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Дяконович Інна (м. Кам'янець-Подільський), викладач кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Завальнюк Олександр (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Задорожна Олександра (м. Тернопіль), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету

Казимір Валентина (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри німецької мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Казимір Ірина (м. Чернівці), аспірант Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Карась Світлана (м. Брусилів), завідувача історичним музеєм імені Івана Огієнка

Коваленко Борис (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Коваленко Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Ковалець Лідія (м. Чернівці), доктор філологічних наук, доцент кафедри української літератури філологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Ковалець Тарас (м. Чернівці), кандидат історичних наук, аспірант Відділу історії Варшавського університету

Козачук Ніна (м. Чернівці), кандидат філологічних наук, асистент кафедри української літератури Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Комарницький Олександр (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, докторант, доцент кафедри історії України

Копусь Ольга (м. Одеса), доктор педагогічних наук, доцент, перший проректор з навчальної та науково-педагогічної роботи Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського

Красносілецький Денис (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Криськов Андрій (м. Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя

Кудрявцев Михайло (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Кучинська Ірина (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки дошкільної, початкової, середньої і вищої освіти та управління навчальним закладом Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Мариненко Юрій (*м. Київ*), доктор філологічних наук, професор кафедри теорії та історії світової літератури Київського національного лінгвістичного університету

Марчук Людмила (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Мацьков Олександр (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Мельничук Катерина (*м. Кам'янець-Подільський*), студентка 5 курсу Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Михальчук Роман (*м. Рівне*), кандидат історичних наук, завідувач аспірантури Рівненського державного гуманітарного університету

Мозолок Оксана (*м. Кам'янець-Подільський*), старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Монастирська Римма (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Оліпер Світлана (*м. Кам'янець-Подільський*), здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Павлова Алла (*м. Ірпін*), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української словесності та культури Національного університету державної податкової служби України

Попович Анжеліка (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Потапюк Лілія (*м. Луцьк*), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

Потапюк Ірина (*м. Полтава*), кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту і адміністрування Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Почапська Оксана (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Починюк Людмила (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Прокопчук Віктор (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, директор наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Заслужений працівник народної освіти України

Расевич Любов (м. Кам'янець-Подільський), аспірант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Рибак Іван (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, член-кореспондент УАІН

Роздобудько Анатолій (м. Хмельницький), відповідальний секретар Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Сокур Людмила (м. Канів), завідувач кафедри книгознавства та загальнонаукової підготовки Канівського гуманітарного інституту УДПУ імені Павла Тичини

Сторчова Тетяна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Трачук Тетяна (м. Київ), кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Філінюк Анатолій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений діяч науки і техніки України

Франчук Тетяна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки дошкільної, початкової, середньої і вищої освіти та управління навчальним закладом Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Чопик Ярослав (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Шуляк Світлана (м. Умань), кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Шеремета Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Юносова Валентина (м. Бердянськ), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики викладання фахових дисциплін Бердянського державного педагогічного університету

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	5
---------------------	---

1. ІВАН ОГІЄНКО І СУЧАСНА ГУМАНІТАРНА НАУКА

СЕКЦІЯ «ІСТОРІЯ»

Адамський В. Р. Професорсько-викладацька корпорація богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету	6
Баженов Л. В. Київщина, Волинь і Поділля в краєзнавчих студіях І. І. Огієнка	15
Білецький П. М. Першопрохідник машинобудівної промисловості Поділля Фрідріх Крам	20
Блажевич Ю. І. Малі культові споруди Поділля: історичний вимір і сучасність	25
Галатир В. В. Документи особового походження І. Огієнка в державному архіві Хмельницької області	33
Горин М. П. Репресивні заходи німецької влади щодо ромів на окупованій Кам'яниччині	40
Данильчук В. Р. «Вижити...»: виїзд на роботу до Німеччини як один із способів порятунку євреїв Рівненщини під час Голокосту	42
Діяконович І. М. Україна – геополітична, культурна, етнічна «роза вітрів» Європи	49
Завальнюк О. М. Гуманітарна діяльність Івана Огієнка в Кам'янці-Подільському: основні напрямки, масштаби і результативність (1918-1920 рр.)	54
Ковалець Т. Р. «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постанова першої козацької комісії	63
Комарницький О. Б. Соціальні чистки студентського складу педагогічних вишів УСРР на початку 1920-х рр.: на матеріалах Правобережжя	71
Красноілецький Д. П. Національний вектор антибільшовицького руху опору в УСРР У 1920-1924 рр.	79
Криськов А. А. Селянське землеволодіння в губерніях правобережної України за даними поземельних переписів 1877 і 1905 рр.	85
Мацьков О. М. «Пам'ятник Героніма Крістіана Хольстена» – важливе джерело до вивчення Чуднівської кампанії 1660 року	91
Мельничук К. В. Духовне перевиховання молоді в умовах насадження атеїзму 1920-х років на Поділлі	95
Михальчук Р. Ю. Трудова експлуатація жертв Голокосту (на прикладі Рівненщини)	102
Оліпер С. І. Іван Огієнко і Леон Бялковський (епізоди співпраці обох учених)	109

Потапюк Л. М., Потапюк І. П. Діяльність західноукраїнських громад у процесі становлення економічної освіти (друга половина XIX – початок XX століття)	116
Прокопчук В. С. Внесок Кам'янець-Подільського державного університету в охорону документальної архівної спадщини (1919-1920 рр.).....	123
Рибак І. В., Скворцова І. А. Соціально-економічна інфраструктура сільських поселень Вінницької та Хмельницької областей: проблеми та труднощі розвитку (60-80-ті роки XX ст.).....	131
Роздобудько А. Г. Участь викладачів Кам'янець-Подільського педагогічного інституту у другій світовій війні: за матеріалами архіву Міністерства оборони Російської Федерації	139
Сокур Л. А. Процес українізації діловодства як елемент державної політики в Україні періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.....	146

СЕКЦІЯ «ФІЛОЛОГІЯ»

Атаманчук В. П. Проблема національного самовизначення у п'єсі Володимира Винниченка «Між двох сил»	152
Беценко Т. П. Філософія мови Івана Огієнка.....	158
Білоусова Т. П. Словництво Івана Огієнка та принципи укладання словника з біоетими	163
Біляцька В. П. Поема «Розп'ятий Мазепа» І. Огієнка в типологічному зіставленні історичних романів у віршах	170
Вільчинська Т. П. Шевченкознавчі інтерпретації Івана Огієнка: лінгвістичний аспект	176
Галайбіда О. В., Задорожна О. М. «Наука про рідномовні обов'язки» як орієнтир для сучасної мовної політики української держави.....	180
Горбач О. С. Прізвиська в українських сатирично-гумористичних творах початку ХХІ століття.....	185
Гудима Н. В. Педагогічні погляди Івана Огієнка в контексті національного рідномовного виховання дітей молодшого шкільного віку... 189	189
Джурбій Т. О. Тема національного визволення в українській неоригінальній драматургії XIX ст.	193
Дзюбак Н. М. Саморедагування як спосіб підвищення ефективності авторського тексту.....	198
Казимір В. О. До питання мовної ситуації та мовної політики в сучасній Німеччині.....	203
Казимір І. С. Ступінь вивчення проблеми ептонії на прикладі афористичного фонду В. Шекспіра.....	211
Коваленко Б. О. Мова «народних оповідань» А. Свидницького	215
Коваленко Н. Д. Фраземіка південно-західного наріччя: лексикографічний досвід	221
Ковалець Л. М. Юрій Федькович і німецька література.....	225
Козак Р. В. Експресивний синтаксис української й російської мов як когнітивно-дискурсивне явище	231
Козачук Н. В. Драматична поема «Розп'ятий Мазепа»: від символізму до антиколоніалізму	236
Копусь О. А. Роль Івана Огієнка в розвитку української лінгводидактики.....	244

Кудрявцев М. Г. Витоки і наслідки: проблема злочину і покарання у творчості Івана Франка.....	248
Кучинська І. О. Ключові аспекти духовно-педагогічної діяльності Івана Огієнка.....	258
Мариненко Ю. В. Естетичні домінанти прози Аркадія Любченка	263
Марчук Л. М. Вербалізація сакральних лексем в поезіях Івана Огієнка.....	269
Мельник Т. П. Проблема унормування української літературної мови в мовознавчому доробку Івана Огієнка	273
Мозолю О. М. Старослов'язи в релігійній поезії «Філософські містерії» Івана Огієнка.....	277
Монастирська Р. І. Із наукової спадщини Івана Огієнка: правнича парость у духовному житті українського народу	284
Павлова А. К. Українська епічна пісня в аспекті репрезентації когнітивної діяльності	290
Попович А. С. Іван Огієнко про мову шкільних підручників і сучасність	295
Почапська О. І. Концепція національної освіти Івана Огієнка (за матеріалами науково-літературного місячника «Наша культура»).....	301
Починок Л. І. Біблійні істини як ідеотворчий чинник в поезії Івана Франка.....	306
Расевич Л. П. Героїзація сищика у Конан Дойля на тлі криміналізації суспільства та редукції християнської концепції людини	311
Сторчова Т. В. Латинська мова у професійній та науковій спадщині Івана Огієнка	318
Трачук Т. А. Кам'янець-Подільський період життя і творчості А. Животка, С. Сірополка, І. Кривецького	324
Франчук Т. Й. Потенціал досвіду створення Кам'янець-Подільського університету у контексті сучасних тенденцій автономізації вишів	329
Чопик Я. М. Мовотворча індивідуальність Івана Огієнка як етнонаціональний феномен.....	335
Шеремета Н. П. Динаміка традиційної будівельної лексики у мовному звичаї Поділля.....	340
Шуляк С. А. Анатомічна лексика у текстах українських замовлянь	347
Юносова В. О. Варіантні форми знахідного відмінка іменників у мовній спадщині Івана Огієнка та сучасні тенденції їхнього вживання	353

2. ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Атаманчук В. П. Нові документи про Івана Огієнка (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області).....	359
--	-----

3. З РЕДАКЦІЇ ПОШТИ

Карась С. І. На малій батьківщині Івана Огієнка відкрито музей	372
---	-----

4. РЕЦЕНЗІЇ

Філіпюк А. Г. Джерелознавче видання про фундатора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка [Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності / укладачі і автори статті доктори історичних наук, професори С.А. Копилов і О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. – 384 с.]	375
Баженова С. Е. Діяльність Івана Огієнка у світлі документів Державного архіву Хмельницької області [Листування Івана Огієнка (1909-1921) / автор передмови та упорядник В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. – 687 с.]	378

5. ДО ІСТОРІЇ ОГІЄНКІВСЬКОГО РУХУ

Марчук Л. М. Про Всеукраїнську міжконфесійну науково-практичну конференцію «Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження нації»	381
Агаманчук В. П. Присудження всеукраїнської Премії імені Івана Огієнка за 2014 рік	382
НАШІ АВТОРИ	384

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Науково-дослідний центр огієнкознавства

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ІВАН ОГІЄНКО

І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Серія історична та філологічна

Випуск XI

Статті подані в авторській редакції. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей. Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється тільки за згодою авторів.

Підписано до друку 11.06.2015 р. Гарнітура «Таймс».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 22,8. Обл.-вид. арк. 32,7.
Тираж 100. Зам. № 696.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.